

Yuval Noah
Harari

21 de lecții
pentru
secolul XXI

POLARIS

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Yuval Noah Harari, *21 Lessons for the 21st Century*

Copyright © 2018 by Yuval Noah Harari

Romanian translation copyright © 2018 by Editura POLIROM

ALL RIGHTS RESERVED

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Copertă: după designul original al lui Suzanne Dean

Pe copertă: © iStockphoto.com/the-lightwriter

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,

sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

HARARI, YUVAL NOAH

21 de lecții pentru secolul XXI / Yuval Noah Harari; trad. din lb. engleză de Lucia Popovici. –
Iași: Polirom, 2018

Conține bibliografie. – Index

ISBN print: 978-973-46-7570-8

ISBN ePub: 978-973-46-5856-5

ISBN PDF: 978-973-46-5857-2

I. Popovici, Lucia (trad.)

Yuval Noah
Harari

21 de lecții
pentru
secolul XXI

Traducere de Lucia Popovici

POLIROM
2018

*Soŕului meu Itzik, mamei mele Pnina ŕi bunicii mele Fanny,
pentru dragostea ŕi sprijinul pe care mi le-au oferit ani la rînd*

Cuprins

Introducere	9
-----------------------	---

Partea I

PROVOCAREA TEHNOLOGICĂ

Capitolul 1. Deziluzionarea <i>Sfârșitul istoriei a fost amânat</i>	17
Capitolul 2. Munca <i>Când vei fi adult, e posibil să nu ai loc de muncă</i>	32
Capitolul 3. Libertatea <i>Big Data e cu ochii pe tine</i>	56
Capitolul 4. Egalitatea <i>Cei care stăpânesc datele stăpânesc viitorul</i>	83

Partea a II-a

PROVOCAREA POLITICĂ

Capitolul 5. Comunitatea <i>Oamenii au corpuri</i>	93
Capitolul 6. Civilizația <i>Există o singură civilizație în lume</i>	101
Capitolul 7. Naționalismul <i>Problemele globale au nevoie de soluții globale</i>	117
Capitolul 8. Religia <i>Acum Dumnezeu slujește națiunea</i>	133
Capitolul 9. Imigrația <i>Se poate ca unele culturi să fie mai bune decât altele</i>	144

Partea a III-a

DISPERAREA ȘI SPERANȚA

Capitolul 10. Terorismul	
<i>Nu te panica</i>	163
Capitolul 11. Războiul	
<i>Nu subestima niciodată prostia omenească</i>	174
Capitolul 12. Smerenia	
<i>Nu ești buricul pământului</i>	184
Capitolul 13. Dumnezeu	
<i>Nu lua numele Domnului în deșert</i>	199
Capitolul 14. Secularismul	
<i>Recunoaște-ți umbra</i>	205

Partea a IV-a

ADEVĂRUL

Capitolul 15. Ignoranța	
<i>Știi mai puține decât crezi</i>	219
Capitolul 16. Dreptatea	
<i>E posibil ca simțul dreptății pe care îl avem să fie învechit</i>	225
Capitolul 17. Post-adevărul	
<i>Unele știri false persistă pentru totdeauna</i>	233
Capitolul 18. Științifico-fantasticul	
<i>Viitorul nu este ceea ce vezi în filme</i>	247

Partea a V-a

FLEXIBILITATEA

Capitolul 19. Educația	
<i>Schimbarea este singura constantă</i>	259
Capitolul 20. Sensul	
<i>Viața nu este o poveste</i>	269
Capitolul 21. Meditația	
<i>Doar observă</i>	307
<i>Mulțumiri</i>	317
<i>Note</i>	319
<i>Index</i>	353

Introducere

Într-o lume inundată de informații irelevante, claritatea înseamnă putere. Teoretic, oricine se poate implica în dezbaterea legată de viitorul omenirii, dar cu greu poate păstra o viziune clară. Deseori, nici măcar nu observăm că are loc o dezbatere sau care sunt problemele-cheie. Miliarde de oameni nu își permit luxul de a investiga, fiindcă avem lucruri mai presante de făcut : trebuie să mergem la serviciu, să ne ocupăm de copii sau să ne îngrijim de părinții în vârstă. Din nefericire, istoria nu face rabat. Dacă viitorul omenirii este decis în absența ta, deoarece ești prea ocupat să-ți hrănești și să-ți îmbraci copiii, tu și ei nu veți fi scutiți de consecințe. E foarte nedrept ; dar cine a spus că istoria e dreaptă ?

În calitate de istoric, nu le pot oferi oamenilor mâncare sau haine – dar pot încerca să le ofer puțină claritate, contribuind astfel la echilibrarea condițiilor globale de joc. Iar dacă asta ajută chiar și câțiva oameni în plus să se alăture dezbaterii cu privire la viitorul speciei noastre, eu mi-am făcut treaba.

Prima mea carte, *Sapiens*, a urmărit trecutul omului, cercetând felul în care o primată neînsemnată a devenit stăpâna planetei Pământ.

Homo deus, a doua mea carte, a explorat viitorul pe termen lung al vieții, examinând cum ar fi posibil ca oamenii să devină la un moment dat zei și care ar putea fi destinul ultim al inteligenței și conștiinței.

În această carte vreau să mă concentrez asupra prezentului. Mă aplec asupra chestiunilor curente și a viitorului imediat al societăților umane. Ce se întâmplă chiar acum ? Care sunt cele mai mari provocări și opțiuni actuale ? La ce anume ar trebui să fim atenți ? Ce ar trebui să-i învățăm pe copiii noștri ?

Desigur, șapte miliarde de oameni au șapte miliarde de priorități și, după cum am precizat deja, e un lux relativ rar să ne gândim la imaginea

de ansamblu. O mamă necăsătorită care se chinuie să crească doi copii într-o mahala din Mumbai se gândește ce să pună pe masă ; refugiații dintr-o barcă din mijlocul Mediteranei scrutează orizontul în căutarea uscatului ; iar un muribund dintr-un spital supraaglomerat din Londra își adună toate forțele rămase pentru încă o răsufare. Cu toții au probleme mult mai presante decât încălzirea globală sau criza democrației liberale. Nici o carte nu poate aprecia cum se cuvine toate aceste necazuri și eu nu am ce lecții să le ofer oamenilor aflați în asemenea situații. Nu pot decât să sper că voi învăța din ele.

Agenda mea aici este globală. Analizez forțele majore care modelează societățile din întreaga lume și care vor influența, probabil, viitorul planetei noastre în ansamblu. Poate că schimbarea climatică nu îi preocupă câtuși de puțin pe oamenii care se confruntă cu o problemă de viață și de moarte, dar e posibil ca la un moment dat să facă mahalalele din Mumbai nelocuibile, să trimită noi valuri uriașe de refugiați pe Mediterana și să declanșeze o criză globală a sistemului sanitar.

Realitatea se țese din numeroase fire, iar această carte încearcă să trateze diferite aspecte ale situației noastre globale dificile, fără să pretindă că este exhaustivă. Spre deosebire de *Sapiens* și *Homo deus*, cartea de față nu își propune să fie o narațiune istorică, ci mai curând o selecție de lecții. Aceste lecții nu se încheie cu soluții simple, ci își propun să dea și mai mult de gândit și să-i ajute pe cititori să ia parte la unele dintre cele mai importante debateri ale vremurilor noastre.

De fapt, cartea a fost scrisă în urma discuțiilor cu publicul. Multe capitole au luat naștere ca răspuns la întrebările pe care mi le-au adresat cititorii, jurnaliștii și colegii. Versiuni anterioare ale unor secțiuni au fost publicate deja sub diverse forme, ceea ce mi-a permis să primesc feedback și să-mi pun la punct argumentele. Unele secțiuni se axează pe tehnologie, altele pe politică, altele pe religie, iar altele pe artă. Anumite capitole preamăresc înțelepciunea omului, altele subliniază rolul esențial al prostiei omenești. Însă întrebarea crucială rămâne aceeași : ce se întâmplă în lumea de astăzi și care este sensul profund al evenimentelor ?

Ce înseamnă ascensiunea lui Donald Trump ? Ce putem face în legătură cu epidemia de știri false ? De ce se află democrația liberală în criză ? S-a întors Dumnezeu ? Este iminent un nou război mondial ? Ce civilizație

domină lumea – Occidentul, China, islamul? Ar trebui ca Europa să-și țină porțile deschise pentru imigranți? Poate naționalismul să rezolve problemele inegalității și ale schimbării climatice? Ce ar trebui să facem în privința terorismului?

Deși această carte adoptă o perspectivă globală, nu neglijez nivelul personal. Dimpotrivă, vreau să subliniez legăturile dintre marile revoluții ale epocii noastre și viața interioară a indivizilor. De exemplu, terorismul este deopotrivă o problemă politică globală și un mecanism psihologic intern. Terorismul funcționează prin declanșarea fricii în adâncul sufletelor noastre și prin acapararea imaginației private a milioane de indivizi. În mod similar, criza democrației liberale nu are loc doar în parlamente și la secțiunile de votare, ci și în neuroni și în sinapse. E un clișeu să remarci că ceea ce este personal este politic. Dar într-o perioadă în care oamenii de știință, corporațiile și guvernele învață să pătrundă în creierul uman, acest truism este mai sinistru ca oricând. Prin urmare, cartea oferă observații atât cu privire la comportamentul indivizilor, cât și al societăților.

O lume globală pune o presiune fără precedent asupra moralității și a comportamentului nostru personal. Fiecare dintre noi este prins în nenumărate pânze de păianjen atotcuprinzătoare, care, pe de o parte, ne îngădesc mișcările, dar, în același timp, transmit până și cea mai mărunță mișcare a noastră către destinații îndepărtate. Rutina noastră zilnică influențează viața oamenilor și animalelor din celălalt capăt al pământului, iar anumite gesturi personale pot face ca întreaga lume să ia pe neașteptate foc, așa cum s-a întâmplat cu autoincendierea lui Mohamed Bouazizi în Tunisia, care a stârnit Primăvara Arabă, și cu femeile care au mărturisit că au fost hărțuite sexual și au declanșat mișcarea #MeToo.

Această dimensiune globală a vieții noastre personale înseamnă că este mai important ca oricând să ne dăm la iveală prejudecățile religioase și politice, privilegiile rasiale și de gen și complicitatea la persecuția instituțională, de care nici nu suntem conștienți. Însă este oare acesta un demers realist? Cum pot eu să găsesc o bază etică solidă într-o lume care se întinde cu mult dincolo de orizonturile mele, care scapă cu totul de sub controlul omului și care pune la îndoială toți zeii și toate ideologiile?

Cartea începe cu o analiză a problemelor politice și tehnologice actuale. La sfârșitul secolului XX se părea că marile lupte ideologice dintre fascism,

comunism și liberalism se încheiaseră cu victoria copleșitoare a liberalismului. Politica democratică, drepturile omului și capitalismul de tip laissez-faire păreau menite să cucerească lumea întreagă. Dar, ca de obicei, istoria a luat o întorsătură neașteptată și, după ce fascismul și comunismul s-au prăbușit, liberalismul se află acum la ananghie. Așadar, încotro ne îndreptăm?

Această întrebare este cu atât mai tulburătoare cu cât liberalismul pierde credibilitate tocmai când revoluția tehnologiei informației și a biotehnologiei ne confruntă cu cele mai mari provocări pe care le-a întâlnit vreodată specia noastră. E posibil ca fuziunea tehnologiei informației și a biotehnologiei să scoată în curând miliarde de oameni de pe piața muncii și să submineze atât libertatea, cât și egalitatea. Se poate ca algoritmi Big Data să creeze dictaturi digitale în care toată puterea să fie concentrată în mâinile unei elite minuscule, iar majoritatea oamenilor să sufere nu din pricina exploatării, ci a unui lucru mult mai rău – irelevanța.

Am discutat pe larg despre fuziunea tehnologiei informației și a biotehnologiei în anterioara mea carte, *Homo deus*. Dar, în vreme ce aceasta din urmă se concentra asupra perspectivelor pe termen lung – secole și chiar milenii –, cartea de față se axează pe crizele sociale, economice și politice actuale. Aici mă interesează nu atât crearea la un moment dat a vieții anorganice, cât mai curând amenințările la adresa statului bunăstării și a anumitor instituții precum Uniunea Europeană.

Cartea nu încearcă să acopere toate impacturile noilor tehnologii. În mod deosebit, cu toate că tehnologia promite multe lucruri nemaipomenite, intenția mea aici este să evidențiez în principal amenințările și pericolele. Întrucât corporațiile și antreprenorii care se află în fruntea revoluției tehnologice au tendința firească de a-și ridica în slăvi creațiile, este sarcina sociologilor, filosofilor și istoricilor ca mine să tragă semnalul de alarmă și să explice toate felurile în care lucrurile o pot lua razna rău de tot.

După ce schițăm provocările cu care ne confruntăm, în a doua parte a cărții analizăm o gamă variată de potențiale reacții. Ar putea inginerii de la Facebook să folosească IA pentru a crea o comunitate globală care să protejeze egalitatea și libertatea omului? Poate că soluția constă în inversarea procesului de globalizare și reînvestirea statului-națiune cu putere? Poate că trebuie să ne întoarcem și mai mult în timp, la izvoarele nesecate de speranță și înțelepciune ale tradițiilor religioase străvechi?

În a treia parte a cărții vedem cum, deși provocările tehnologice nu au precedent, iar dezacordurile politice sunt foarte pronunțate, omenirea le poate face față dacă ne ținem temerile sub control și adoptăm vederi mai umile. Această parte investighează ce se poate face în legătură cu amenințarea terorismului, cu pericolul războiului global și cu prejudecățile și dușmăniile care stârnesc asemenea conflicte.

A patra parte dezbate noțiunea de post-adevăr și se întreabă în ce măsură mai putem să înțelegem evenimentele globale și să facem distincție între fărâdelege și dreptate. Este *Homo sapiens* capabil să priceapă lumea pe care a creat-o? Mai există o graniță clară ce separă realitatea de ficțiune?

În a cincea și ultima parte adun laolaltă diferitele idei și adopt o perspectivă mai generală asupra vieții într-o epocă a uluirii și confuziei, când vechile povești s-au destrămat, iar până acum nu a apărut nici o poveste nouă care să le ia locul. Cine suntem? Ce ar trebui să facem în viață? De ce tipuri de competențe avem nevoie? Având în vedere tot ce știm și ce nu știm despre știință, despre Dumnezeu, despre politică și despre religie, ce putem spune despre sensul vieții în ziua de azi?

Poate că sună prea ambițios, dar *Homo sapiens* nu poate aștepta. Filosofii, religia și știința intră în criză de timp. Oamenii dezbate sensul vieții de mii de ani. Nu putem continua această dezbateră la nesfârșit. Criza ecologică iminentă, amenințarea tot mai mare a armelor de distrugere în masă și apariția noilor tehnologii perturbatoare nu vor permite acest lucru. Poate cel mai important, inteligența artificială și biotehnologia oferă omenirii puterea de a remodela și a reproiecta viața. Cât de curând, cineva va trebui să decidă cum să folosească această putere – pe baza unei povești implicite sau explicite despre sensul vieții. Filosofii sunt oameni foarte răbdători, dar inginerii sunt mult mai puțin răbdători, iar investitorii sunt cei mai puțin răbdători dintre toți. Dacă nu știi ce să faci cu puterea de a crea viață, forțele pieței nu te vor aștepta o mie de ani să vii cu o soluție. Mâna invizibilă a pieței îți va impune propria replică oarbă. Dacă nu vrei să lași viitorul vieții la mila rapoartelor trimestriale de venit, ai nevoie să știi destul de limpede ce înseamnă viața.

În ultimul capitol îmi permit să fac câteva remarcii personale, ca de la *sapiens la sapiens*, chiar înainte să cadă cortina peste specia noastră și să înceapă o dramă cu totul diferită.

Înainte de a porni în această călătorie intelectuală, aș vrea să subliniez un aspect deosebit de important. O bună parte din carte dezbate neajunsurile viziunii liberale despre lume și ale sistemului democratic. Asta nu pentru că aș crede că democrația liberală este exclusiv problematică, ci mai curând întrucât, după mine, este cel mai de succes și mai versatil model politic pe care l-au creat oamenii până acum ca să facă față provocărilor lumii moderne. Deși poate că nu e potrivit pentru orice societate, în orice stadiu de dezvoltare, și-a dovedit valoarea în mai multe societăți și în mai multe situații decât oricare dintre alternativele sale. Prin urmare, atunci când examinăm noile provocări pe care le avem în față, este necesar să înțelegem limitările democrației liberale și să explorăm felul în care putem să-i adaptăm și să-i îmbunătățim instituțiile actuale.

Din nefericire, în climatul politic actual, orice apreciere critică privind liberalismul și democrația ar putea fi deturnată de autocrați și de diverse mișcări iliberale, interesați doar să discrediteze democrația liberală, în loc să se angajeze într-o discuție deschisă legată de viitorul omenirii. Deși dezbate cu dragă inimă problemele democrației liberale, nu tolerează aproape deloc criticile la adresa lor.

Ca autor, am fost nevoit așadar să fac o alegere dificilă. Să-mi expun părerea în mod deschis, cu riscul ca vorbele să-mi fie scoase din context și folosite ca să justifice autocrațiile în floare? Sau ar trebui să mă cenzurez? Este o marcă a regimurilor iliberale faptul că fac libera expresie mai dificilă chiar și în afara granițelor lor. Dată fiind răspândirea acestor regimuri, este din ce în ce mai periculoasă o dezbateră critică privind viitorul speciei noastre.

După îndelungă chibzuință, am ales discuția deschisă în detrimentul autocenzurii. Dacă nu criticăm modelul liberal, nu putem să-i îndreptăm neajunsurile sau să-l depășim. Dar vă rog să țineți seama de un lucru: această carte a putut fi scrisă doar pentru că oamenii sunt încă relativ liberi să gândească cum vor și să se exprime după bunul lor plac. Dacă prețuiți această carte, ar trebui să prețuiți și libertatea de expresie.

Partea I

Provocarea tehnologică

Omenirea își pierde încrederea în povestea liberală care a dominat politica globală în ultimele decenii, exact când fuziunea biotehnologiei cu tehnologia informației ne aduce cele mai mari provocări cu care s-a confruntat aceasta vreodată.

Capitolul 1

Deziluzionarea

Sfârșitul istoriei a fost amânat

Oamenii gândesc mai curând în povești decât în fapte, cifre sau ecuații și, cu cât povestea este mai simplă, cu atât mai bine. Fiecare persoană, grup și națiune au propriile povești și mituri. Însă de-a lungul secolului XX elitele globale din New York, Londra, Berlin și Moscova au formulat trei mari povești care pretindeau că explică tot trecutul și că prezic viitorul întregii lumi : povestea fascistă, povestea comunistă și povestea liberală. Al Doilea Război Mondial a spulberat povestea fascistă, iar de la sfârșitul anilor 1940 până spre sfârșitul anilor 1980 lumea a devenit un câmp de luptă doar pentru două povești : comunismul și liberalismul. Apoi s-a destrămat și povestea comunistă, iar povestea liberală a rămas ghidul dominant în ceea ce privește trecutul omului și manualul indispensabil pentru viitorul lumii – sau cel puțin așa i se părea elitei globale.

Povestea liberală glorifică valoarea și puterea libertății. Potrivit acesteia, vreme de mii de ani, omenirea a trăit sub regimuri opresive, care le-au lăsat oamenilor puține drepturi politice, oportunități economice sau libertăți personale și care au restricționat masiv circulația indivizilor, ideilor și bunurilor. Însă oamenii au luptat pentru libertatea lor și, pas cu pas, libertatea a câștigat teren. Regimurile democratice au luat locul dictaturilor brutale. Libera inițiativă a depășit restricțiile economice. Oamenii au învățat să gândească singuri și să-și urmeze inima, în loc să dea ascultare orbește preoților bigoți și tradițiilor înguste. Șoselele largi, podurile rezistente și aeroporturile aglomerate au luat locul zidurilor, șanțurilor cu apă și gardurilor de sârmă ghimpată.

Povestea liberală recunoaște faptul că în lume nu totul este așa cum trebuie să fie și că mai sunt multe obstacole de depășit. O bună parte din

planeta noastră este dominată de tirani și, până și în cele mai liberale țări, mulți cetățeni suferă din cauza sărăciei, a violenței și a oprimirii. Dar cel puțin știm ce trebuie să facem ca să rezolvăm aceste probleme : să le oferim oamenilor mai multă libertate. Trebuie să apărăm drepturile omului, să acordăm tuturor drept de vot, să creăm piețe libere și să lăsăm indivizii, ideile și bunurile să circule în lume cât mai ușor cu putință. Potrivit acestui panaceu liberal – acceptat, cu mici variații, atât de George W. Bush, cât și de Barack Obama –, dacă vom continua să liberalizăm și să globalizăm sistemul nostru politic și economic, vom avea parte de pace și prosperitate pentru toți¹.

Țările care se alătură acestui marș de neoprit al progresului vor fi răsplătite cu pace și prosperitate mai devreme. Țările care încearcă să se împotrivescă inevitabilului vor suferi consecințele, până când vor deschide la rândul lor ochii, își vor deschide granițele și își vor liberaliza societățile, politica și piețele. Poate că va dura, dar în cele din urmă până și Coreea de Nord, Irakul și El Salvador vor semăna cu Danemarca sau Iowa.

În anii 1990 și 2000 această poveste a devenit o mantră globală. Din Brazilia până în India, numeroase guverne au adoptat rețete liberale în încercarea de a se alătura marșului inexorabil al istoriei. Cele care nu făceau acest lucru păreau niște fosile din vremuri demult apuse. În 1997 președintele american Bill Clinton a criticat încrezător refuzul guvernului chinez de a liberaliza politica Chinei, spunând că acesta o situează „de partea greșită a istoriei”².

Cu toate acestea, după criza financiară globală din 2008, oamenii din lumea întreagă au devenit tot mai dezamăgiți de povestea liberală. Zidurile și firewall-urile sunt din nou la modă. Opoziția față de imigrație și acorduri comerciale e în continuă creștere. Guverne chipurile democratice subminează independența sistemului judiciar, îngrădesc libertatea presei și prezintă orice opoziție ca pe o dovadă de trădare. Liderii politici autoritari din țări precum Turcia și Rusia experimentează noi tipuri de democrații iliberale și dictaturi în toată regula. În ziua de azi, puțini ar declara cu tărie că Partidul Comunist Chinez se află de partea greșită a istoriei.

Anul 2016 – marcat de votul pentru Brexit în Marea Britanie și de ascensiunea lui Donald Trump în Statele Unite – a reprezentat momentul în care acest val de dezamăgire a ajuns în statele eminamente liberale din

Europa de Vest și America de Nord. Dacă acum câțiva ani americanii și europenii încercau încă să liberalizeze Irakul și Libia cu arma în mână, mulți oameni din Kentucky și Yorkshire au ajuns acum să considere că viziunea liberală este fie de nedorit, fie de neatins. Unii au început să fie atrași de vechea lume ierarhică și efectiv nu vor să renunțe la privilegiile lor rasiale, naționale sau de gen. Alții au conchis (pe bună dreptate sau nu) că liberalizarea și globalizarea sunt o mare escrocherie care dă puterea unei elite minuscule în detrimentul maselor.

În 1938 oamenilor li se ofereau trei povești globale dintre care să aleagă, în 1968 doar două, iar în 1998 părea să aibă câștig de cauză o singură poveste; în 2018 nu mai avem nici una. Nu e de mirare că elitele liberale, care au dominat o bună parte a lumii în ultimele decenii, au intrat în stare de șoc și sunt dezorientate. Să ai o singură poveste este cea mai liniștitoare situație dintre toate. Totul este cât se poate de limpede. Dar să rămâi brusc fără nici o poveste e înspăimântător. Nimic nu mai are logică. Oarecum la fel ca elita sovietică în anii 1980, liberalii nu înțeleg cum s-a abătut istoria de la cursul ei prestabilit și le lipsește o prismă alternativă prin care să interpreteze realitatea. Dezorientarea îi face să gândească în termeni apocaliptici, ca și când neputința istoriei de a ajunge la anticipatul ei final fericit nu poate însemna decât că se îndreaptă vertiginos spre Armagedon. Neputând gândi realist, mintea se agață de scenarii catastrofale. La fel ca omul care își imaginează că îl doare capul pentru că are o tumoră pe creier în fază terminală, mulți liberali se tem că Brexitul și ascensiunea lui Donald Trump prevestesc sfârșitul civilizației umane.

De la uciderea țăntarilor la uciderea gândurilor

Senzația de apocalipsă iminentă și dezorientare este exacerbată de ritmul tot mai accelerat al transformărilor tehnologice. Sistemul politic liberal a fost modelat în epoca industrială pentru a gestiona o lume de motoare cu abur, rafinării de petrol și televizoare. Cu greu mai face față revoluțiilor actuale din domeniul tehnologiei informației și al biotehnologiei.

Atât politicienii, cât și alegătorii nu mai reușesc nici măcar să înțeleagă noile tehnologii, darămite să le reglementeze potențialul exploziv. Începând cu anii 1990, probabil că internetul a schimbat lumea mai mult decât orice alt factor și, cu toate astea, în fruntea revoluției internetului s-au aflat mai mult inginerii decât partidele politice. Ați votat vreodată în ceea ce privește internetul? Sistemul democratic încă se chinuie să înțeleagă ce l-a lovit și nu prea este pregătit să facă față următoarelor șocuri, precum dezvoltarea inteligenței artificiale și revoluția blockchain (tehnologia aflată la baza bitcoinului).

Astăzi, computerele au făcut deja sistemul financiar atât de complicat, încât puțini oameni îl pot înțelege. Odată cu dezvoltarea inteligenței artificiale, e posibil ca foarte curând să ajungem în punctul în care nici un om să nu mai înțeleagă finanțele. Ce va însemna asta pentru procesul politic? Vă puteți imagina un guvern care așteaptă smerit ca un algoritm să-i aprobe bugetul sau noua reformă fiscală? În același timp, rețelele blockchain peer-to-peer și criptomonede ca bitcoinul ar putea restructura cu totul sistemul monetar, astfel încât reformele fiscale radicale vor fi inevitabile. De exemplu, ar putea deveni imposibil sau irelevant să impozitezi dolarul, fiindcă majoritatea tranzacțiilor nu vor implica un schimb propriu-zis de monedă națională – sau vreo monedă în sine. Prin urmare, guvernele ar putea fi nevoite să inventeze cu totul alte taxe – poate o taxă pe informație (care va fi deopotrivă cel mai important activ în economie și singurul lucru aflat la baza multor tranzacții). Va reuși sistemul politic să gestioneze criza înainte să rămână fără bani?

Și mai important, cele două revoluții, a tehnologiei informației și a biotehnologiei, ar putea restructura nu numai economii și societăți, ci și corpul și mintea noastră. În trecut, noi, oamenii, am învățat să controlăm lumea exterioară, dar am avut un control destul de limitat asupra lumii noastre interioare. Știam să construim un dig și să împiedicăm ieșirea din albie a unui râu, dar nu știam să oprim îmbătrânirea corpului. Știam să proiectăm un sistem de irigații, dar habar nu aveam să proiectăm un creier. Dacă țânțarii ne bâzâiau la ureche și ne tulburau somnul, știam cum să ucidem țânțarii; dar, dacă un gând nu ne dădea pace și nu ne lăsa să dormim noaptea, cei mai mulți dintre noi nu știau cum să omoare gândul.

Revoluțiile din biotehnologie și tehnologia informației ne vor oferi controlul asupra lumii noastre interioare și ne vor permite să concepem

și să creăm viață. Vom învăța să proiectăm creiere, să prelungim viața și să ucidem gânduri după bunul nostru plac. Nimeni nu știe care vor fi consecințele. Oamenii s-au priceput dintotdeauna mult mai bine să inventeze instrumente decât să le folosească în mod chibzuit. E mai ușor să manipulezi un râu construind pe cursul lui un dig decât să prezici toate consecințele complexe ale acestui lucru asupra sistemului ecologic mai vast. În mod asemănător, va fi mai ușor de redirecționat fluxul minții decât de preconizat ce va însemna acest lucru pentru psihicul nostru sau pentru sistemele noastre sociale.

În trecut, am dobândit puterea de a manipula lumea din jurul nostru și de a remodela întreaga planetă, dar, întrucât nu am înțeles complexitatea ecologiei globale, schimbările pe care le-am făcut au perturbat fără să vrem întregul sistem ecologic, iar acum ne confruntăm cu un colaps ecologic. În secolul următor, biotehnologia și tehnologia informației ne vor oferi puterea de a ne manipula lumea interioară și de a ne remodela, dar, fiindcă nu înțelegem complexitatea minții, schimbările pe care le vom face ne-ar putea tulbura sistemul mental într-o asemenea măsură, încât și acesta ar putea ceda.

Revoluțiile din biotehnologie și tehnologia informației sunt înfăptuite de ingineri, antreprenori și oameni de știință care nu prea conștientizează implicațiile politice ale deciziilor lor și care cu siguranță nu reprezintă pe nimeni. Pot parlamentele și partidele să preia controlul situației? În clipa de față, se pare că nu. Transformările tehnologice nici măcar nu constituie o chestiune importantă în agenda politică. Astfel, în cursa pentru președinția Statelor Unite din 2016, principala referire la efectele perturbatoare ale tehnologiei a avut de-a face cu scandalul e-mailurilor lui Hillary Clinton³ și, în ciuda tuturor discuțiilor despre pierderea locurilor de muncă, nici unul dintre candidați nu a vorbit despre potențialul impact al automatizării. Donald Trump i-a avertizat pe alegători că mexicanii și chinezii le vor lua slujbele și că, drept urmare, ar trebui să construiască un zid la granița cu Mexicul⁴. Nu i-a avertizat niciodată pe alegători că algoritmiile le vor lua slujbele și nici nu a sugerat să se instaleze un firewall la granița cu California.

Poate că acesta este unul dintre motivele (deși nu singurul) pentru care până și votanții din inima Vestului liberal își pierd încrederea în povestea liberală și în procesul democratic. Poate că oamenii de rând nu înțeleg inteligența artificială și biotehnologia, dar pot simți că viitorul trece pe

lângă ei. În 1938 poate că omul obișnuit trăia în condiții dificile în URSS, Germania sau Statele Unite, dar i se spunea în permanență că e cel mai important lucru din lume și că el este viitorul (cu condiția, firește, să fie „o persoană obișnuită”, și nu evreu sau african). Se uita la afișele de propagandă – care înfățișau de obicei muncitori în minele de cărbune, oțelari și casnice în ipostaze eroice – și se vedea pe el însuși acolo: „Eu sunt în afișul acela! Sunt eroul viitorului!”⁵.

În 2018 omul de rând se simte tot mai irelevant. Multe cuvinte misterioase sunt vehiculate cu entuziasm în cadrul conferințelor TED și de înaltă tehnologie, precum și în comisiile guvernamentale de experți – „globalizare”, „blockchain”, „inginerie genetică”, „inteligență artificială”, „învățare automată” (*machine learning*) –, iar oamenii de rând ar putea foarte bine să presupună că nici unul dintre aceste cuvinte nu are vreo legătură cu ei. Povestea liberală era povestea oamenilor obișnuți. Cum poate ea să rămână relevantă pentru o lume de cyborgi și algoritmi interconectați?

În secolul XX, masele s-au revoltat împotriva exploatării și au încercat să-și transpună rolul vital din economie în putere politică. Acum masele se tem de irelevanță și sunt disperate să folosească puterea politică ce le-a mai rămas înainte să fie prea târziu. Brexitul și ascensiunea lui Trump ar putea demonstra astfel o traiectorie contrară celei a revoluțiilor socialiste tradiționale. Revoluțiile rusă, chineză și cubaneză au fost înlăunțuite de oameni care erau vitali pentru economie, dar care nu aveau putere politică; în 2016, Brexitul și Trump au fost susținuți de mulți oameni care dispuneau încă de putere politică, dar care se temeau că își pierd valoarea economică. Poate că în secolul XXI vor izbucni revolte populiste nu împotriva unei elite economice care exploatează poporul, ci împotriva unei elite economice care nu mai are nevoie de el⁶. Iar aceasta ar putea fi foarte bine o bătălie pierdută dinainte. Este mult mai greu să lupți împotriva irelevanței decât împotriva exploatării.

Phoenixul liberal

Nu este prima oară când povestea liberală se confruntă cu o criză de încredere. Încă de când a dobândit influență globală, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, această poveste a fost afectată de crize periodice.

Prima epocă a globalizării și a liberalizării s-a sfârșit cu baia de sânge a Primului Război Mondial, când politica puterii imperiale a pus capăt marșului progresului global. În zilele de după asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo, s-a dovedit că marile puteri credeau în imperialism mult mai mult decât în liberalism și, în loc să unească lumea prin intermediul comerțului liber și pașnic, s-au străduit să cucerească cu forța o parte mai mare din mapamond. Cu toate acestea, liberalismul a supraviețuit acestui moment Franz Ferdinand, iar la sfârșitul războiului era mai puternic decât înainte și anunța că acesta fusese „războiul merit să pună capăt tuturor războaielor”. Chipurile, măcelul fără precedent ar fi arătat omenirii întregi prețul îngrozitor al imperialismului, iar acum omenirea era în sfârșit gata să creeze o nouă ordine mondială bazată pe principiile libertății și păcii.

A urmat momentul Hitler, în anii 1930 și la începutul anilor 1940, când fascismul a părut o vreme irezistibil. Victoria în fața acestei amenințări nu a făcut decât să o anunțe pe următoarea. În perioada Che Guevara, între anii 1950 și 1970, părea din nou că liberalismul era pe ducă și că viitorul aparținea comunismului. În cele din urmă, comunismul a fost cel care s-a prăbușit. Supermarketul s-a dovedit a fi mult mai puternic decât gulagul. Mai important, povestea liberală s-a dovedit a fi mult mai maleabilă și mai dinamică decât oricare dintre rivalele sale. A avut câștig de cauză în fața imperialismului, a fascismului și a comunismului întrucât a adoptat unele dintre cele mai bune idei și practici ale acestora. În special, povestea liberală a învățat de la comunism să lărgescă cercul empatiei și să prețuiască nu numai libertatea, ci și egalitatea.

La început, povestea liberală se îngrijea îndeosebi de libertățile și privilegiile bărbaților europeni din pătura de mijloc și părea indiferentă la necazurile oamenilor din clasa muncitoare, ale femeilor, minorităților și nonoccidentalilor. În 1918, când Marea Britanie și Franța, victorioase, vorbeau cu însuflețire despre libertate, nu se gândeau la supușii imperiilor lor din întreaga lume. De exemplu, răspunsul la cererile Indiei de autodeterminare a fost masacrul de la Amritsar din 1919, când armata britanică a măcelărit sute de demonstranți neînarmați.

Chiar și după al Doilea Război Mondial, liberalilor occidentali le venea în continuare foarte greu să aplice valorile lor așa-zis universale în cazul nonoccidentalilor. Astfel, în 1945, când olandezii au fost eliberați de sub

ocupația brutală, de cinci ani, a naziștilor, aproape primul lucru pe care l-au făcut a fost să strângă o armată și să o trimită la celălalt capăt al lumii, ca să ocupe din nou fosta colonie Indonezia. Dacă în 1940 olandezii au renunțat la propria independență după numai vreo patru zile de luptă, au luptat mai bine de patru ani lungi și grei ca să suprimă independența Indoneziei. Nu e de mirare că numeroase mișcări de eliberare națională din lumea întreagă și-au pus speranțele mai curând în Moscova și Beijingul comuniste decât în apărătorii autoproclamați ai libertății din Occident.

Treptat însă, povestea liberală și-a lărgit orizonturile și cel puțin în teorie a ajuns să prețuiască libertățile și drepturile tuturor ființelor umane, fără excepție. Odată cu lărgirea cercului libertății, și povestea liberală a ajuns să recunoască importanța programelor sociale de tip comunist. Libertatea nu valorează prea mult dacă nu este însoțită de un fel de plasă de siguranță socială. Statele bunăstării social-democrate au îmbinat democrația și drepturile omului cu sisteme de învățământ și medicale finanțate de stat. Până și Statele Unite ultracapitaliste și-au dat seama că apărarea libertății necesită cel puțin unele servicii sociale asigurate de stat. Copiii flămânzi nu au libertăți.

La începutul anilor 1990, intelectualii și politicienii salutau „Sfârșitul Istoriei”, afirmând încrezători că toate marile probleme politice și economice din trecut fuseseră soluționate și că pachetul liberal recondiționat al democrației, drepturilor omului, piețelor libere și serviciilor sociale de stat a rămas singura opțiune disponibilă. Acest pachet părea menit să se răspândească în lumea întreagă, să depășească toate obstacolele, să șteargă toate granițele naționale și să transforme omenirea într-o singură comunitate globală liberă⁷.

Dar istoria nu s-a sfârșit, iar după momentul Franz Ferdinand, momentul Hitler și momentul Che Guevara, ne regăsim acum în momentul Trump. Numai că de astă dată povestea liberală nu se confruntă cu un adversar ideologic coerent, precum imperialismul, fascismul sau comunismul. Momentul Trump este mult mai nihilist.

În vreme ce toate mișcările majore din secolul XX aveau o viziune pentru întreaga specie umană – fie ea revoluție, eliberare sau supremație globală –, Donald Trump nu oferă așa ceva. Dimpotrivă. Principalul lui mesaj e că nu este sarcina Americii să formuleze și să promoveze vreo

viziune globală. În mod similar, partizanii britanici ai Brexitului nu au nici un plan pentru viitorul Regatului Dezunit – viitorul Europei și al lumii depășește cu mult orizontul lor. Cei mai mulți oameni care au votat pentru Trump și Brexit nu au respins în totalitate pachetul liberal – și-au pierdut încrederea mai ales în partea legată de globalizare. Aceștia cred încă în democrație, în piețele libere, în drepturile omului și în responsabilitatea socială, dar sunt de părere că aceste idei mărețe se pot opri la graniță. De fapt, cred că, pentru a menține libertatea și prosperitatea în Yorkshire sau în Kentucky, cel mai bine ar fi să construiască un zid la graniță și să adopte politici iliberale față de străini.

Superputerea emergentă care e China prezintă o imagine aproape în oglindă. Se ferește să-și liberalizeze politica internă, dar a adoptat o abordare mult mai liberală a restului lumii. De fapt, când vine vorba de comerț liber și de cooperare internațională, Xi Jinping pare adevăratul succesor al lui Obama. Acordând mai puțină importanță marxism-leninismului, China pare destul de mulțumită de ordinea internațională liberală.

Rusia renăscută se consideră o rivală mult mai puternică a ordinii liberale globale, dar, cu toate că și-a refăcut forța militară, din punct de vedere ideologic e falimentară. Vladimir Putin este cu siguranță popular atât în Rusia, cât și în rândul diferitelor mișcări de dreapta din lume, însă nu are nici o viziune globală asupra lumii care ar putea să-i atragă pe șomerii spanioli, pe brazilienii nemulțumiți sau pe studenții visători de la Cambridge.

Rusia oferă un model alternativ la democrația liberală, dar acest model nu este o ideologie politică coerentă. Mai curând, e o practică politică în care niște oligarhi monopolizează cea mai mare parte din avuția și puterea unei țări, după care se folosesc de controlul pe care îl au asupra presei pentru a-și ascunde activitățile și a-și consolida autoritatea. Democrația are la bază principiul lui Abraham Lincoln potrivit căruia „poți să-i păcălești uneori pe toți și poți să-i păcălești mereu pe unii, dar nu poți să-i păcălești mereu pe toți”. Dacă un guvern este corupt și nu reușește să îmbunătățească viața oamenilor, în cele din urmă îndeajuns de mulți cetățeni vor conștientiza acest lucru și vor schimba guvernul. Dar controlul guvernamental asupra presei subminează logica lui Lincoln, deoarece îi împiedică pe cetățeni să vadă adevărul. Prin intermediul monopolului

său asupra presei, oligarhia de la conducere poate să dea vina în repetate rânduri pe alții pentru toate eșecurile sale și să abată atenția către amenințări externe – fie ele reale sau imaginare.

Atunci când ești condus de o asemenea oligarhie, există întotdeauna câte o criză care are întâietate în fața unor lucruri plictisitoare precum sistemul sanitar și poluarea. Dacă națiunea se confruntă cu o invazie din exterior sau cu o manevră subversivă diabolică, cine mai are timp să-și facă griji în legătură cu spitalele supraaglomerate și râurile poluate? Fabricând un șir nesfârșit de crize, o oligarhie coruptă își poate prelungi autoritatea la infinit⁸.

Totuși, deși este trainic în practică, acest model oligarhic nu atrage pe nimeni. Spre deosebire de alte ideologii care își expun cu mândrie viziunea, oligarhiile aflate la conducere nu sunt mândre de practicile lor și tind să folosească alte ideologii drept perdea de fum. Astfel, Rusia pretinde că este o democrație, iar liderii ei își proclamă loialitatea mai curând față de valorile naționalismului rus și ale creștinismului ortodox decât față de oligarhie. Poate că extremiștii de dreapta din Franța și Marea Britanie se bazează pe ajutorul rușilor și-și exprimă admirația pentru Putin, dar nici măcar votanților lor nu le-ar plăcea să trăiască într-o țară care copiază efectiv modelul rusesc – o țară cu corupție endemică, cu servicii care lasă de dorit, cu o inegalitate colosală și fără stat de drept. Potrivit unor statistici, Rusia se numără printre țările cu cele mai mari inegalități din lume, 87% din bogăție fiind concentrată în mâinile celor mai avuți 10%⁹. Câți susținători din clasa muncitoare ai *Front National* vor să reproducă acest tipar al distribuției averii în Franța?

Oamenii părăsesc regimurile care nu le satisfac așteptările. În călătoriile mele prin lume am întâlnit numeroși oameni, în multe țări, care voiau să emigreze în SUA, în Germania, în Canada sau în Australia. Am cunoscut câțiva care voiau să se mute în China sau în Japonia. Dar nu am întâlnit până acum nici măcar o singură persoană care să viseze să emigreze în Rusia.

Cât despre „islamul global”, acesta îi atrage mai ales pe cei născuți în sânul lui. Deși este, poate, atractiv pentru unii oameni din Siria și Irak și chiar pentru tinerii musulmani dezorientați din Germania și din Marea

Britanie, e greu de crezut că Grecia sau Africa de Sud – ca să nu mai vorbim de Canada sau de Coreea de Sud – s-ar alătura unui califat global ca remediu la problemele lor. Și în acest caz, oamenii își exprimă nemulțumirile emigrând. Pentru fiecare tânăr musulman din Germania care a plecat în Orientul Mijlociu ca să trăiască într-o teocrație musulmană, probabil că o sută de tineri din Orientul Mijlociu ar fi vrut să facă aceeași călătorie, dar în sens invers și să înceapă o viață nouă în Germania liberală.

Asta ar putea însemna că actuala criză de încredere este mai puțin acută decât cele dinainte. Orice liberal adus la disperare de evenimentele din ultimii câțiva ani ar trebui să-și amintească doar că lucrurile arătau mult mai rău în 1918, în 1938 sau în 1968. La urma urmei, omenirea nu va abandona povestea liberală, fiindcă nu are alternativă. Poate că oamenii mai lovesc uneori în sistem la furie, dar, cum nu au unde altundeva să se ducă, în cele din urmă se vor întoarce.

Ca alternativă, oamenii ar putea să renunțe cu totul la ideea de a avea o poveste globală de vreun fel și să se refugieze în schimb în poveștile naționaliste și religioase locale. În secolul XX, mișcările naționaliste au fost un actor politic deosebit de important, însă le-a lipsit o viziune coerentă asupra viitorului lumii în afară de susținerea împărțirii globului în state-națiuni independente. Astfel, naționaliștii indonezieni au luptat împotriva dominației olandeze, iar naționaliștii vietnamezi și-au dorit un Vietnam liber, dar nu a existat nici o poveste indoneziană sau vietnameză pentru omenire în ansamblul ei. Când a venit timpul să explice cum ar trebui să se raporteze unele la altele Indonezia, Vietnamul și toate celelalte națiuni libere și cum ar trebui să abordeze oamenii problemele globale precum amenințarea războiului nuclear, naționaliștii au apelat în mod invariabil la idei liberale sau comuniste.

Dar, dacă atât liberalismul, cât și comunismul sunt acum discreditate, poate ar trebui ca oamenii să renunțe la însăși ideea unei povești globale unice? La urma urmei, nu au fost toate aceste povești globale – până și comunismul – produsul imperialismului occidental? De ce ar trebui să aibă încredere țărani vietnamezi în ideea unui german din Trier și a unui industriaș din Manchester? Poate fiecare țară ar trebui să urmeze o cale idiosincronică diferită, definită de propriile tradiții străvechi? Poate până

și occidentalii ar trebui să ia o pauză și să nu mai încerce să conducă lumea, concentrându-se în schimb asupra propriilor probleme?

Asta este fără îndoială ceea ce se petrece pretutindeni pe glob, pe măsură ce vidul creat de prăbușirea liberalismului este umplut într-o doară cu fantezii nostalgice legate de un trecut glorios local. Donald Trump i-a îndemnat pe americani la izolaționism, promițând totodată că va „Face din nou America măreață” – de parcă în anii 1980 sau 1950 Statele Unite erau o societate perfectă pe care americanii ar trebui să o recreeze cumva în secolul XXI. Cei ce susțin Brexitul visează să facă din Marea Britanie o putere independentă, de parcă ar trăi încă pe vremea reginei Victoria, iar „splendida izolare” ar fi o politică viabilă pentru epoca internetului și a încălzirii globale. Elitele chineze și-au redescoperit moștenirile confucianiste și imperiale autohtone, ca supliment sau chiar substituit pentru ideologia marxistă îndoielnică pe care au importat-o din Occident. În Rusia, viziunea oficială a lui Putin nu este să construiască o oligarhie coruptă, ci mai curând să readucă la viață vechiul imperiu țarist. La un secol după Revoluția Bolșevică, Putin promite o revenire la vechile glorii țariste cu un guvern autocrat susținut de naționalismul rus și de evlavie ortodoxă, care își extinde autoritatea de la Marea Baltică până în Caucaz.

Visuri nostalgice asemănătoare ce îmbină atașamentul naționalist cu tradițiile religioase susțin și regimurile din India, Polonia, Turcia și multe alte țări. Aceste fantezii nu sunt nicăieri mai pronunțate decât în Orientul Mijlociu, unde islamiștii vor să copieze sistemul instituit de profetul Mahomed în orașul Medina acum 1.400 de ani, în vreme ce evreii fundamentalisti din Israel îi întrec până și pe islamiști, visând să se întoarcă în timp 2.500 de ani, în vremurile biblice. Membrii guvernului de coaliție aflat în fruntea Israelului vorbesc deschis despre speranța lor de lărgire a granițelor Israelului modern, ca să corespundă mai mult cu cele ale Israelului biblic, de restabilire a legii biblice și chiar de reconstruire a Templului antic al lui Iahve din Ierusalim pe locul moscheii Al-Aqsa¹⁰.

Elitele liberale urmăresc îngrozite toate aceste lucruri și speră că omenirea va reveni pe făgașul liberal la timp pentru a evita dezastrul. În ultimul său discurs susținut la Națiunile Unite în septembrie 2016, președintele Obama și-a avertizat ascultătorii cu privire la retragerea „într-o lume profund dezbinată și în ultimă instanță în conflict, din rațiuni străvechi

ce țin de națiune, trib, rasă și religie”. În schimb, spunea el, „principiile piețelor libere și responsabilității guvernamentale, ale democrației, drepturilor omului și legii internaționale... rămân temelia cea mai solidă pentru progresul omului în acest secol”¹¹.

Obama a subliniat pe bună dreptate faptul că, în ciuda numeroaselor neajunsuri ale pachetului liberal, acesta are un istoric mult mai bun decât oricare dintre alternativele sale. Cei mai mulți oameni nu s-au bucurat niciodată de mai multă pace sau prosperitate decât sub auspiciile ordinii liberale de la începutul secolului XXI. Pentru prima oară în istorie, mai puțini oameni mor din cauza bolilor infecțioase decât de bătrânețe, foamea ucide mai puține persoane decât obezitatea, iar violențele fac mai puține victime decât accidentele.

Dar liberalismul nu are nici o soluție evidentă la cele mai mari probleme cu care ne confruntăm : colapsul ecologic și perturbările tehnologice. În mod tradițional, liberalismul s-a bazat pe creșterea economică pentru a soluționa ca prin minune conflictele sociale și politice dificile. Liberalismul a împăcat proletariatul cu burghezia, pe credincioși cu ateii, pe localnici cu imigranții și pe europeni cu asiaticii promițându-le tuturor o felie mai mare din plăcintă. Cu o plăcintă care creștea întruna, acest lucru era posibil. Totuși, creșterea economică nu va salva ecosistemul global – dimpotrivă, ea este cauza crizei ecologice. Creșterea economică nu va rezolva nici problema perturbărilor tehnologice – ea are la bază un număr tot mai mare de invenții tehnologice cu caracter perturbator.

Povestea liberală și logica capitalismului de tip laissez-faire îi încurajează pe oameni să aibă așteptări mari. În a doua jumătate a secolului XX, fiecare generație – în Houston, Shanghai, Istanbul sau São Paulo – s-a bucurat de o educație mai bună, de servicii medicale superioare și de venituri mai mari decât cea dinaintea ei. În deceniile următoare însă, din cauza perturbărilor tehnologice și a colapsului ecologic, generația mai tânără s-ar putea să aibă noroc dacă rămâne măcar cu ce are.

Prin urmare, ne rămâne sarcina creării unei povești updatate pentru lume. La fel cum prefacerile revoluției industriale au dat naștere ideologiilor originale ale secolului XX, cel mai probabil și revoluțiile viitoare din biotehnologie și din tehnologia informației vor necesita viziuni noi. Așadar, următoarele decenii s-ar putea caracteriza printr-un examen de

conștiință atent și formularea unor noi modele sociale și politice. Ar putea liberalismul să se reinventeze încă o dată, la fel cum a făcut după crizele din anii 1930 și 1960, devenind mai atractiv decât oricând? Ar putea naționalismul și religia tradiționale să ofere soluțiile care le scapă liberalilor și ar putea folosi ele înțelepciunea străveche ca să modeleze o viziune actualizată asupra lumii? Sau poate că a sosit momentul să o rupem definitiv cu trecutul și să inventăm o poveste nouă-nouă, care să transeandă nu numai vechii zei și vechile națiuni, ci și înseși valorile moderne esențiale ale libertății și egalității?

În prezent, omenirea este departe de a ajunge la vreun consens în privința acestor chestiuni. Trăim încă momentul nihilist al dezamăgirii și furiei, după ce oamenii și-au pierdut încrederea în vechile povești, dar înainte să fi îmbrățișat una nouă. Așadar, ce urmează? Primul pas este să ne potolim puțin cu profețiile apocaliptice și să înlocuim panica cu nedumerirea. Panica este o formă de hybris. Este generată de sentimentul arogant că știu exact încotro se îndreaptă lumea – în jos. Nedumerirea este mai umilă și, drept urmare, oferă o viziune mai clară. Dacă vă vine să o luați la fugă pe stradă urlând în gura mare „Vine apocalipsa!”, încercați să vă spuneți: „Nu, nu-i vorba despre asta. Adevărul este că efectiv nu pricep ce se petrece în lume”.

Capitolele următoare vor încerca să clarifice câteva dintre noile posibilități deconcertante cu care ne confruntăm și felul cum am putea merge apoi mai departe. Dar, înainte de a explora potențialele soluții la necazurile omenirii, trebuie să înțelegem mai bine provocarea pe care o reprezintă tehnologia. Revoluțiile din tehnologia informației și din biotehnologie se află încă în fază incipientă și e discutabil în ce măsură sunt realmente responsabile pentru criza actuală a liberalismului. Majoritatea oamenilor din Birmingham, Istanbul, Sankt-Petersburg și Mumbai sunt doar vag conștienți – sau chiar deloc – de dezvoltarea inteligenței artificiale și de potențialul ei impact asupra vieții lor. Cu toate acestea, nu încape îndoială că revoluțiile tehnologice vor lua avânt în următoarele decenii și vor supune omenirea celor mai dificile încercări cu care ne-am confruntat vreodată. Oricărei povești care va încerca să atragă loialitatea omenirii îi va fi testată înainte de toate capacitatea de a face față celor două revoluții – cea din tehnologia informației și cea din biotehnologie. Dacă liberalismul,

naționalismul, islamul sau o nouă credință vor dori să modeleze lumea anului 2050, vor trebui nu numai să înțeleagă inteligența artificială, algoritmi Big Data și bioingineria, ci și să le încorporeze într-o nouă poveste cu sens.

Ca să înțelegem natura acestei provocări tehnologice, poate cel mai bine ar fi să începem cu piața muncii. În 2015 am început să călătoresc în lume și să stau de vorbă cu reprezentanți guvernamentali, oameni de afaceri, activiști sociali și elevi despre problemele omenirii. Ori de câte ori toate discuțiile despre inteligență artificială, algoritmi Big Data și bioinginerie îi fac să-și piardă răbdarea sau să se plictisească, nu trebuie de obicei să rostesc decât un singur cuvânt magic ca să le recâștig atenția : *slujbe*. Revoluția tehnologică ar putea să scoată în curând miliarde de oameni de pe piața muncii și să creeze o nouă și uriașă clasă inutilă, generând prefaceri sociale și politice pe care nici o ideologie existentă nu știe cum să le gestioneze. Toate discuțiile despre tehnologie și ideologie poate că sună foarte abstract și îndepărtat, însă perspectiva cât se poate de reală a șomajului în masă – sau a șomajului personal – nu lasă pe nimeni indiferent.

Capitolul 2

Munca

Când vei fi adult, e posibil să nu ai loc de muncă

Habar nu avem cum va arăta piața muncii în 2050. Părerea generală este că învățarea automată și robotica vor schimba aproape toate sectoarele muncii – de la fabricarea iaurtului la predarea cursurilor de yoga. Totuși, există viziuni contradictorii în ceea ce privește natura schimbării și iminența ei. Unii cred că, doar într-un deceniu sau două, miliarde de oameni vor fi disponibilizați. Alții susțin că, și pe termen lung, automatizarea va genera în continuare noi locuri de muncă și mai multă prosperitate pentru toți.

Așadar, ne aflăm în pragul unei transformări terifiante sau aceste previziuni sunt doar un nou exemplu de isterie luddită neîntemeiată? Este greu de spus. Temerile că automatizarea va genera un șomaj masiv datează din secolul al XIX-lea, iar până în clipa de față nu s-au materializat. De la începutul revoluției industriale, pentru fiecare slujbă pierdută în favoarea unei mașini a fost creată cel puțin o slujbă nouă, iar nivelul mediu de trai a sporit simțitor¹. Totuși, avem motive întemeiate să credem că de această dată va fi diferit și că învățarea automată va schimba cu totul regulile jocului.

Oamenii au două tipuri de abilități – fizice și cognitive. În trecut, mașinile le-au făcut concurență oamenilor doar în ceea ce privește abilitățile fizice, în vreme ce oamenii și-au păstrat un avantaj enorm în fața mașinilor – cunoașterea. Astfel, pe măsură ce muncile manuale din agricultură și industrie au fost automatizate, au apărut noi locuri de muncă în sfera serviciilor care necesitau tipul de abilități cognitive pe care le dețineau doar oamenii: învățare, analiză, comunicare și, mai presus de

orice, înțelegerea emoțiilor umane. Totuși, IA începe să-i întrecă pe oameni la tot mai multe dintre aceste abilități, inclusiv în ceea ce privește înțelegerea emoțiilor umane². Nu cunoaștem un al treilea domeniu de activitate – dincolo de cel fizic și de cel cognitiv – în care oamenii își vor păstra mereu un avantaj sigur.

Este esențial să conștientizăm faptul că revoluția IA nu înseamnă doar computere mai rapide și mai inteligente. Ea este alimentată și de inovațiile din științele naturale și din științele sociale. Cu cât înțelegem mai bine mecanismele biochimice aflate la baza emoțiilor, dorințelor și alegerilor umane, cu atât mai performante pot deveni computerele în analiza comportamentului uman, anticiparea deciziilor umane și înlocuirea șoferilor, bancherilor și avocaților umani.

În ultimele decenii, cercetările din domenii precum economia comportamentală și neuroștiințele le-au permis oamenilor de știință să pătrundă în mintea oamenilor și îndeosebi să înțeleagă mult mai bine cum iau oamenii decizii. S-a dovedit că toate alegerile noastre, de la mâncare la parteneri, nu se datorează unui liber-arbitru misterios, ci mai curând câtorva miliarde de neuroni care calculează probabilități într-o fracțiune de secundă. Mult lăudata „intuiție omenească” este în realitate „recunoaștere de tipare”³. Șoferii, bancherii și avocații buni nu au intuiții magice legate de trafic, de investiții sau de negocieri – mai curând, identificând tiparele recurente, observă și încearcă să evite pietonii neatenți, debitorii inepti și escrocii mincinoși. De asemenea, s-a dovedit că algoritmi biochimici ai creierului uman nu sunt câtuși de puțin perfecți. Aceștia se bazează pe euristică, scurtături și circuite învechite adaptate mai curând la savana africană decât la jungla urbană. Nu e de mirare că până și șoferii, bancherii și avocații buni mai fac uneori greșeli stupide.

Asta înseamnă că IA îi poate întrece pe oameni chiar și în privința sarcinilor care necesită, chipurile, „intuiție”. Dacă credeți că IA trebuie să concureze cu sufletul omenesc în termeni de intuiții mistice, pare imposibil. Dar, dacă IA chiar trebuie să concureze cu rețelele neurale la calculul probabilităților și identificarea tiparelor, pare mult mai puțin descurajator.

IA poate îndeplini mai bine îndeosebi sarcinile care necesită intuiții *despre alte persoane*. În numeroase domenii de activitate – cum ar fi

conducerea unui vehicul pe o stradă plină de pietoni, acordarea unor împrumuturi solicitate de necunoscuți și negocierea unei tranzacții – e nevoie să apreciezi corect emoțiile și dorințele altor persoane. Copilul acela e pe cale să țâșnească pe carosabil? Bărbatul la costum are de gând să-mi ia banii și să se facă nevăzut? Avocatul acela va da curs amenințărilor sau merge doar la cacealma? Atât timp cât s-a crezut că asemenea emoții și dorințe erau generate de un spirit imaterial, un lucru părea evident: computerele nu aveau să fie niciodată capabile să înlocuiască șoferii, bancherii și avocații umani. Căci cum poate un computer să înțeleagă spiritul uman creat de divinitate? Totuși, dacă aceste emoții și dorințe nu sunt în realitate altceva decât algoritmi biochimici, nu există nici un motiv pentru care computerele să nu poată descifra acești algoritmi – și fac acest lucru mult mai bine decât orice *Homo sapiens*.

Un șofer care anticipă intențiile unui pieton, un bancher care evaluează credibilitatea unui potențial debitor și un avocat care analizează atmosfera de la masa negocierilor nu se bazează pe vrăjitorie. Mai curând, fără ca ei să știe, creierul lor identifică tiparele biochimice analizând expresiile faciale, tonalitățile vocilor, mișcărilor mâinilor și chiar mirosurile corporale. O IA dotată cu senzorii potriviți ar putea face toate acestea cu mult mai multă acuratețe și precizie decât un om.

Așadar, amenințarea pierderii locurilor de muncă nu este generată doar de dezvoltarea tehnologiei informației, ci de confluența tehnologiei informației cu biotehnologia. Drumul de la RMN-ul funcțional la piața muncii este lung și întortocheat, dar tot poate fi parcurs în câteva decenii. Ceea ce descoperă astăzi specialiștii în neuroștiințe despre amigdală și cerebel ar putea permite computerelor să întrecă performanțele psihiatrilor și bodyguardzilor umani în 2050.

IA nu este doar gata să pătrundă în mintea oamenilor și să-i întrecă în privința abilităților până acum tipic umane. Ea se bucură de asemenea de abilități specific nonumane, care fac ca diferența dintre o IA și un muncitor uman să fie mai curând de tip decât doar de grad. Două abilități nonumane deosebit de importante pe care le deține IA sunt acelea de a se conecta și updatea.

Dat fiind faptul că oamenii sunt indivizi, este dificil să-i conectezi unul cu altul și să te asiguri că sunt toți updateați. În schimb, computerele

nu sunt indivizi și e ușor să le integrezi într-o singură rețea flexibilă. Prin urmare, nu ne confruntăm cu înlocuirea a milioane de muncitori umani individuali de către milioane de roboți și computere individuale. Mai curând, anumiți indivizi vor fi, cel mai probabil, înlocuiți de o rețea integrată. Așadar, când vine vorba de automatizare, este greșit să comparăm abilitățile unui singur șofer uman cu cele ale unei singure mașini autonome sau pe cele ale unui singur medic uman cu ale unui singur doctor IA. Ar trebui să comparăm mai degrabă abilitățile mai multor indivizi umani cu abilitățile unei rețele integrate.

De exemplu, mulți șoferi nu sunt la curent cu toate regulile de circulație care se schimbă și deseori le încalcă. În plus, dat fiind că fiecare vehicul este o entitate autonomă, atunci când două vehicule se apropie de aceeași intersecție în același timp, e posibil ca șoferii să-și comunice greșit intențiile și să se tamponeze. În schimb, toate mașinile autonome pot fi conectate una cu alta. Când două asemenea vehicule se apropie de aceeași intersecție, ele nu sunt două entități cu adevărat separate – fac parte dintr-un singur algoritm. Riscul ca acestea să comunice greșit între ele și să se ciocnească este prin urmare mult mai mic. Iar dacă Ministerul Transporturilor decide să schimbe vreo regulă de circulație, toate vehiculele autonome pot fi updateate ușor exact în același timp și, dacă nu există nici o eroare în program, toate vor respecta întocmai noile reguli⁴.

În mod asemănător, dacă Organizația Mondială a Sănătății identifică o nouă boală sau dacă un laborator produce un medicament nou, este aproape imposibil să updatezi toți doctorii umani din lume în legătură cu aceste progrese. În schimb, chiar dacă ai zece miliarde de doctori IA în lume – și fiecare dintre ei monitorizează starea de sănătate a unei singure ființe umane –, tot poți să-i updatezi pe toți într-o fracțiune de secundă, iar aceștia își pot transmite unul altuia feedback cu privire la noua boală sau la noul medicament. Aceste potențiale avantaje ale capacității de a se conecta și updatea sunt atât de mari, încât cel puțin în unele domenii de activitate ar putea fi mai indicat ca *toți* oamenii să fie înlocuiți cu computere, chiar dacă, individual, unii oameni se descurcă mai bine decât mașinile.

Ați putea obiecta că, înlocuind indivizii umani cu o rețea de computere, vom pierde avantajele individualității. De exemplu, dacă un doctor uman

ia o decizie greșită, nu ucide toți pacienții din lume și nu blochează dezvoltarea tuturor medicamentelor noi. În schimb, dacă toți medicii sunt de fapt un singur sistem, iar acel sistem face o greșeală, rezultatele ar putea fi catastrofale. La drept vorbind însă, un sistem computerizat integrat poate maximiza avantajele conectivității fără a pierde beneficiile individualității. Poți să rulezi mulți algoritmi alternativi pe aceeași rețea, astfel încât o pacientă dintr-un sat izolat din junglă să poată accesa prin intermediul smartphone-ului ei nu doar un doctor competent, ci o sută de medici IA diferiți, a căror performanță relativă este comparată în mod constant. Nu-ți place ce ți-a spus doctorul IBM? Nici o problemă. Chiar dacă ești izolat undeva pe versanții masivului Kilimanjaro, poți contacta cu ușurință medicul Baidu pentru încă o părere.

Beneficiile pentru societatea umană vor fi, cel mai probabil, uriașe. Doctorii IA ar putea oferi servicii medicale mult mai bune și mai ieftine pentru miliarde de oameni, îndeosebi pentru cei care nu beneficiază acum deloc de așa ceva. Grație algoritmilor de învățare și senzorilor biometrici, un țăran sărac dintr-o țară subdezvoltată ar putea ajunge să se bucure de servicii medicale mult mai bune prin intermediul smartphone-ului său decât are parte astăzi cea mai bogată persoană din lume în cel mai avansat spital urban⁵.

În mod asemănător, vehiculele autonome ar putea să le ofere oamenilor servicii mult mai bune de transport și, mai ales, să reducă mortalitatea cauzată de accidentele de circulație. În prezent, aproape 1,25 milioane de oameni sunt uciși anual în accidente de circulație (de două ori mai mulți decât victimele războaielor, crimelor și terorismului laolaltă)⁶. Peste 90% dintre aceste accidente sunt cauzate de erori cât se poate de umane: cineva care conduce după ce a consumat alcool, cineva care scrie un mesaj pe telefon în timp ce conduce, cineva care adoarme la volan, cineva care visează cu ochii deschiși în loc să fie atent la drum. Administrația Națională pentru Siguranța Traficului Rutier din Statele Unite a estimat în 2012 că 31% dintre accidentele fatale din SUA au avut loc pe fondul consumului de alcool, 30% pe fondul vitezei excesive, iar 21% pe fondul neatenției șoferilor⁷. Vehiculele autonome nu vor face niciodată nici unul dintre aceste lucruri. Deși au și ele problemele și limitările lor, iar unele accidente sunt inevitabile, dacă am înlocui toți șoferii umani cu computere,

am reduce, potrivit estimărilor, numărul morților și răniților în accidente rutiere cu circa 90%⁸. Altfel spus, adoptarea vehiculelor autonome ar putea salva un milion de vieți omenești în fiecare an.

Iată de ce ar fi nebunie curată să blocăm automatizarea în domenii precum transporturile și serviciile medicale doar pentru a proteja locurile de muncă ale oamenilor. La urma urmei, ar trebui să protejăm în definitiv oamenii – nu slujbele. Șoferii și medicii disponibilizați vor trebui să-și găsească pur și simplu altceva de făcut.

Mozartul din mașină

Cel puțin pe termen scurt, e puțin probabil ca IA și robotica să elimine complet industrii întregi. Slujbele ce necesită specializare într-o gamă restrânsă de activități de rutină vor fi automatizate. Dar va fi mult mai dificil de înlocuit oamenii cu mașini în cazul slujbelor care implică mai puțină rutină și care reclamă utilizarea simultană a unei game variate de abilități și capacitatea de a face față unor scenarii neprevăzute. Să luăm exemplul serviciilor medicale. Mulți doctori se concentrează aproape în exclusivitate asupra procesării informațiilor: preiau datele medicale, le analizează și stabilesc un diagnostic. În schimb, asistentele au nevoie și de abilități motorii și emoționale dezvoltate ca să facă o injecție dureroasă, să înlocuiască un bandaj sau să stăpânească un pacient violent. Iată de ce vom avea probabil un medic de familie IA pe smartphone cu câteva decenii înainte să avem o asistentă-robot de încredere⁹. Industria îngrijirii omului – ce are grijă de cei bolnavi, de tineri și de vârstnici – va rămâne probabil multă vreme un bastion uman. Ba chiar, pe măsură ce oamenii vor trăi mai mult și vor avea mai puțini copii, îngrijirea bătrânilor va fi probabil unul dintre sectoarele pieței umane a muncii cu cea mai rapidă creștere.

Pe lângă industria îngrijirii, și creativitatea pune probleme deosebit de dificile automatizării. Nu mai avem nevoie de oameni care să ne vândă muzică – o putem descărca direct din magazinul iTunes –, dar compozitorii, muzicienii, cântăreții și DJ-ii sunt încă din carne și oase. Ne bazăm pe creativitatea lor nu doar ca să producă muzică nouă-nouă, ci și ca să aleagă dintr-o gamă uluitoare de posibilități disponibile.

Cu toate acestea, pe termen lung, nici o slujbă nu va fi pe deplin ferită de automatizare. Până și artiștii ar trebui avertizați. În lumea modernă, arta este asociată de regulă cu emoțiile umane. Avem tendința să credem că artiștii canalizează forțe psihice interioare și că scopul artei este doar de a ne conecta cu emoțiile noastre sau de a ne inspira un nou sentiment. Prin urmare, atunci când evaluăm arta, avem tendința să o apreciem în funcție de impactul ei emoțional asupra publicului. Totuși, dacă arta este definită de emoțiile umane, ce s-ar putea întâmpla odată ce algoritmi externi vor fi capabili să înțeleagă și să manipuleze emoțiile umane mai bine decât Shakespeare, Frida Kahlo sau Beyoncé?

La urma urmei, emoțiile nu sunt un fenomen mistic – ele sunt rezultatul unui proces biochimic. De aceea, în viitorul nu foarte îndepărtat, un algoritm de învățare automată ar putea să analizeze datele biometrice obținute prin intermediul senzorilor de pe corpul dumneavoastră și din interiorul acestuia, să vă stabilească tipul de personalitate și dispozițiile schimbătoare și să calculeze impactul emoțional pe care un anumit cântec – chiar și o anumită tonalitate – îl va avea probabil asupra dumneavoastră¹⁰.

Dintre toate formele artistice, muzica este probabil cea mai susceptibilă la analiza Big Data, fiindcă atât inputurile, cât și outputurile se pretează la reprezentări matematice precise. Inputurile sunt modelele matematice ale undelor sonore, iar outputurile sunt tiparele electrochimice ale furtunilor neurale. În câteva decenii, un algoritm care analizează milioane de experiențe muzicale ar putea învăța să prezică felul în care anumite inputuri generează anumite outputuri¹¹.

Să presupunem că tocmai v-ați certat urât de tot cu iubitul. Algoritmul responsabil de sistemul dumneavoastră audio vă va discerne imediat frământările emoționale interioare și, pe baza a ceea ce știe despre dumneavoastră și despre psihologia omului în general, va alege cântece personalizate, care să rezoneze cu tristețea pe care o simțiți și să vă oglindească suferința. Poate că aceste cântece nu funcționează și în cazul altor persoane, dar sunt perfecte pentru tipul dumneavoastră de personalitate. După ce vă ajută să ajungeți la rădăcinile supărării, algoritmul va alege singurul cântec din lume care are șanse să vă înveselească – poate pentru că subconștientul dumneavoastră îl asociază cu o amintire fericită din copilărie

de care nici măcar nu sunteți conștient. Nici un DJ uman nu ar putea spera vreodată să egaleze abilitățile unei asemenea inteligențe artificiale.

Ați putea obiecta că IA ar elimina astfel descoperirile întâmplătoare și ne-ar închide într-un cocon muzical îngust, creat de preferințele și aversiunile noastre anterioare. Cum rămâne cu explorarea unor noi gusturi și stiluri muzicale? Nici o problemă. Ați putea ajusta cu ușurință algoritmul, astfel încât să facă 5% dintre alegerile sale complet arbitrar, oferindu-vă pe neașteptate o înregistrare cu un ansamblu tradițional indonezian, o operă de Rossini sau cel mai recent hit K-pop. Cu timpul, monitorizându-vă reacțiile, IA ar putea chiar să stabilească nivelul ideal de arbitrar care va optimiza explorarea fără să irite, reducând poate nivelul de serendipitate la 3% sau mărindu-l la 8%.

O altă obiecție posibilă este că nu e clar cum ar putea algoritmul să-și stabilească scopul emoțional. Dacă tocmai v-ați certat cu iubitul, algoritmul ar trebui să-și propună să vă întristeze sau să vă înveselească? Ar urma orbește o scară rigidă a emoțiilor „bune” și a emoțiilor „rele”? Poate că există unele momente în viață când este bine să fii trist? Firește, aceeași întrebare ar putea fi pusă și în ceea ce îi privește pe muzicienii și DJ-ii umani. Totuși, cu un algoritm, există numeroase soluții interesante pentru acest puzzle.

O opțiune este să lași totul în seama clientului. Vă puteți evalua emoțiile oricum doriți, iar algoritmul va da curs dorințelor dumneavoastră. Fie că vreți să vă plângeți de milă sau să săriți în sus de fericire, algoritmul va merge supus pe mâna dumneavoastră. De fapt, e posibil ca algoritmul să învețe să vă identifice dorințele fără ca măcar să le conștientizați pe deplin.

În schimb, dacă nu aveți încredere în dumneavoastră, puteți instrui algoritmul să urmeze recomandarea unui distins psiholog în care aveți încredere. Dacă până la urmă iubitul vă părăsește, algoritmul v-ar putea ajuta să parcurgeți cele cinci etape oficiale ale suferinței, mai întâi negând cele întâmplare cu ajutorul piesei lui Bobby McFerrin „Don't Worry, Be Happy”, apoi stărnindu-vă furia cu Alanis Morissette, „You Oughta Know”, încurajându-vă să negociați cu cântecul lui Jacques Brel „Ne me quitte pas” și melodia lui Paul Young „Come Back and Stay”, aruncându-vă în ghearele depresiei cu Adele, „Someone Like You” și „Hello”, și ajutându-vă în cele din urmă să acceptați situația cu piesa Gloriei Gaynor „I Will Survive”.

Următorul pas este ca algoritmul să înceapă să se joace cu înseși cântecele și melodiile, modificându-le ușor, ca să corespundă preferințelor dumneavoastră. Poate că nu agreeți o anumită parte a unui cântec altfel excelent. Algoritmul știe acest lucru fiindcă pulsul vă scade, iar nivelul oxitocinei se reduce ușor ori de câte ori auziți partea aceea enervantă. Algoritmul ar putea să rescrie sau să elimine notele supărătoare.

Pe termen lung, algoritmi ar putea învăța să compună piese întregi, folosindu-se de emoțiile umane ca și când ar fi o claviatură de pian. Pe baza datelor biometrice, algoritmi ar putea chiar să producă melodii personalizate, pe care doar dumneavoastră le-ați aprecia în tot universul.

Se spune deseori că oamenii stabilesc o relație cu operele artistice fiindcă se regăsesc în ele. Acest lucru ar putea avea rezultate surprinzătoare și oarecum sinistre dacă și când, să spunem, Facebook va începe să creeze artă personalizată pe baza a tot ce știe despre dumneavoastră. Dacă iubitul vă părăsește, Facebook vă va delecta cu o melodie individualizată despre respectivul ticălos, și nu despre necunoscutul care i-a frânt inima lui Adele sau lui Alanis Morissette. Piesa vă va reaminti chiar de unele incidente reale din relația dumneavoastră, despre care nimeni altcineva în lume nu știe.

Desigur, e posibil ca arta personalizată să nu prindă niciodată, fiindcă oamenii vor prefera în continuare hituri obișnuite, pe placul tuturor. Cum să fredonezi sau să dansezi împreună cu alții pe o piesă pe care nu o mai știe nimeni în afară de tine? Dar algoritmi s-ar putea dovedi a fi mai potriviți pentru a produce hituri globale decât rarități personalizate. Folosind baze de date biometrice masive adunate de la milioane de oameni, algoritmul ar putea ști pe ce butoane biochimice să apese ca să producă un hit global care să-i facă pe toți să se zbânțuie frenetic pe ringurile de dans. Dacă arta înseamnă într-adevăr să inspire emoții umane (sau să le manipulezi), puțini muzicieni umani – sau chiar nici unul – vor reuși să concureze cu un asemenea algoritm, fiindcă nu îl pot egala în ceea ce privește înțelegerea principalului instrument la care cântă: sistemul biochimic uman.

Vor produce toate acestea opere artistice de valoare? Depinde de definiția artei. Dacă frumusețea ține într-adevăr de gusturile ascultătorului, iar clientul are întotdeauna dreptate, atunci algoritmi biometrici au o șansă să producă cea mai bună artă din istorie. Dacă arta ține de

ceva mai profund decât emoțiile umane și ar trebui să exprime un adevăr situat dincolo de vibrațiile noastre biochimice, atunci e posibil ca algoritmi biometrici să nu devină artiști foarte buni. Dar în aceeași situație se află și majoritatea oamenilor. Ca să pătrundă pe piața artistică și să înlocuiască numeroși compozitori și interpreți umani, algoritmi nu vor fi nevoiți să înceapă prin a-l depăși imediat pe Ceaikovski. Ar fi de ajuns să întrecă performanțele lui Britney Spears.

Slujbe noi?

Pierderea multor slujbe tradiționale din toate domeniile, de la artă la serviciile medicale, va fi compensată parțial de crearea unor noi locuri de muncă umane. Medicii generaliști axați pe diagnosticarea bolilor cunoscute și administrarea unor tratamente familiare vor fi probabil înlocuiți cu doctori IA. Dar tocmai din această cauză vor fi mult mai mulți bani pentru a-i plăti pe doctorii umani și pe asistenții de laborator să facă cercetări revoluționare și să elaboreze proceduri chirurgicale sau să creeze medicamente noi¹².

IA ar putea contribui și altfel la crearea unor noi slujbe pentru oameni. În loc să concureze cu IA, oamenii ar putea să se concentreze asupra întreținerii și exploatării inteligenței artificiale. De exemplu, înlocuirea piloților umani cu drone a eliminat anumite slujbe, dar a creat numeroase oportunități noi în mentenanță, controlul de la distanță, analiza datelor și securitatea cibernetică. Forțele armate ale Statelor Unite au nevoie de treizeci de oameni ca să opereze toate dronele Predator sau Reaper fără pilot care survolează Siria, iar de analiza informațiilor astfel culese se ocupă cel puțin optzeci de persoane. În 2015 Aviația Statelor Unite nu dispunea de suficienți oameni calificați care să ocupe toate aceste posturi, confruntându-se astfel în mod ironic cu o criză în operarea aparatelor sale de zbor fără operatori la bord¹³.

Așa stând lucrurile, piața muncii din 2050 ar putea fi caracterizată mai curând de cooperarea dintre om și IA decât de concurența lor. În domenii diverse, de la aplicarea legii la serviciile bancare, echipele alcătuite din oameni și IA i-ar putea întrece atât pe oameni, cât și computerele. După ce programul de șah Deep Blue produs de IBM l-a învins pe Garry

Kasparov în 1997, oamenii nu au încetat să mai joace șah. Mai curând, grație instructorilor IA, maștrii umani ai șahului au devenit mai buni ca oricând și, cel puțin pentru o vreme, echipele om-IA cunoscute drept „centauri” au înregistrat performanțe mai bune la șah decât oamenii și computerele. În mod asemănător, IA ar putea pregăti cei mai buni detectivi, bancheri și soldați din istorie¹⁴.

Problema cu toate aceste slujbe noi este însă că vor necesita probabil niveluri ridicate de competență și, prin urmare, nu vor rezolva problemele șomerilor necalificați. Crearea unor noi slujbe pentru oameni s-ar putea dovedi mai ușor de făcut decât recalificarea oamenilor în vederea ocupării acestor locuri de muncă. În cazul valurilor anterioare de automatizare, oamenii puteau trece de obicei de la o slujbă de rutină, de calificare redusă, la alta. În 1920 un muncitor rămas șomer la o fermă din cauza mecanizării agriculturii își putea găsi un loc de muncă într-o fabrică producătoare de tractoare. În 1980 un muncitor concediat dintr-o fabrică putea să se angajeze casier la un supermarket. Asemenea schimbări ocupaționale erau fezabile, fiindcă trecerea de la fermă la fabrică și de la fabrică la supermarket necesita doar o recalificare limitată.

Dar în 2050 un casier sau un textilist care își va pierde locul de muncă în favoarea unui robot nu va putea începe să muncească în calitate de cercetător în domeniul cancerului, ca operator de dronă sau în cadrul unei echipe bancare om-IA. Nu va avea abilitățile necesare. În Primul Război Mondial era logic să trimiți milioane de recruți fără experiență să încarce mitralierele și să moară cu miile. Abilitățile lor individuale contau prea puțin. Astăzi, în ciuda numărului insuficient de operatori de drone și analiști de date, Aviația Statelor Unite nu este dispusă să aducă pe locurile vacante persoane concediate de Walmart. Nu v-ar plăcea ca un recrut fără experiență să confunde o nuntă afghană cu o conferință talibană de nivel înalt.

Prin urmare, în ciuda apariției unui număr mare de slujbe noi pentru oameni, am putea asista la apariția unei noi clase „inutile”. Am putea chiar să avem parte de ce e mai rău din ambele lumi, confruntându-ne simultan cu o rată sporită a șomajului și cu insuficiența forței de muncă calificate. Mulți oameni ar putea împărtăși nu soarta vizitivilor din secolul al XIX-lea – care au devenit șoferi de taxi –, ci a cailor din secolul al XIX-lea, care au fost scoși până la urmă cu totul de pe piața muncii¹⁵.

În plus, nici una dintre slujbele rămase pentru oameni nu va fi ferită vreodată de amenințarea automatizării viitoare, deoarece învățarea automată și robotica se vor îmbunătăți în continuare. Un casier de la Walmart rămas șomer, în vârstă de patruzeci de ani, ce reușește, grație unor eforturi supraomenești, să se reinventeze ca pilot de dronă ar putea fi nevoit să se reinventeze din nou zece ani mai târziu, deoarece până atunci și operarea dronelor ar putea fi automatizată. Această volatilitate va face de asemenea mai dificilă organizarea sindicatelor sau garantarea drepturilor muncitorilor. Chiar și în zilele noastre, multe slujbe noi din economiile avansate implică muncă temporară neprotejată, de tip freelance și angajamente individuale¹⁶. Cum sindicalizezi o profesie care proliferază și dispare în decurs de un deceniu ?

În mod asemănător, echipele-centaur om-computer ar putea fi caracterizate printr-o competiție constantă între oameni și computere, în loc să dezvolte un parteneriat pe viață. Echipele alcătuite exclusiv din oameni – precum Sherlock Holmes și Dr. Watson – își creează de regulă ierarhii și rutine permanente ce rezistă decenii la rând. Dar un detectiv uman care face echipă cu sistemul informatic Watson produs de IBM (care a devenit celebru după ce a câștigat emisiunea-concurs televizată *Jeopardy!* din Statele Unite în 2011) va constata că fiecare rutină este o invitație la dezordine, iar fiecare ierarhie, o invitație la revoluție. Partenerul de ieri ar putea deveni șeful de mâine și toate protocoalele și manualele vor trebui să fie rescrise în fiecare an¹⁷.

O privire mai atentă asupra lumii șahului ne-ar putea indica încotro se îndreaptă lucrurile pe termen lung. Este adevărat că, vreme de câțiva ani după ce Deep Blue I-a învins pe Kasparov, cooperarea om-computer a înflorit în șah. Cu toate acestea, în ultimii ani, computerele au ajuns să joace atât de bine șah, încât colaboratorii lor umani și-au pierdut valoarea, iar în curând e posibil să devină cu totul irelevanți.

7 decembrie 2017 a fost un moment de răscruce, nu pentru că un computer a învins un om la șah – asta e deja de domeniul trecutului –, ci pentru că programul AlphaZero de la Google a învins programul Stockfish 8. Stockfish 8 era campionul informatic mondial la șah în 2016. Avea acces la experiența acumulată de oameni de-a lungul secolelor în domeniul șahului, precum și la experiența de zeci de ani a computerelor. Era capabil să calculeze 70 de milioane de mutări de șah pe secundă. În schimb,

AlphaZero efectua doar 80.000 de astfel de calcule pe secundă, iar creatorii săi umani nu l-au învățat niciodată vreo strategie în șah – nici măcar deschiderile standard. Însă AlphaZero folosea cele mai noi principii de învățare automată ca să învețe singur șah jucând împotriva sa însuși. Cu toate acestea, din cele o sută de partide pe care novicele AlphaZero le-a jucat împotriva lui Stockfish, AlphaZero a câștigat 28 și a remizat în 72. Nu a pierdut nici măcar o dată. Dat fiind că AlphaZero nu a învățat nimic de la nici un om, multe dintre mutările și strategiile sale câștigătoare le-au părut neconvenționale oamenilor. Ele ar putea fi considerate creative, dacă nu de-a dreptul geniale.

Puteți ghici de cât timp a avut nevoie AlphaZero ca să învețe șah de la zero, să se pregătească pentru partida cu Stockfish și să-și dezvolte instinctele geniale? De patru ore. Nu e o greșeală. Secole la rând, șahul a fost considerat una dintre cele mai impresionante realizări ale inteligenței umane. AlphaZero a evoluat de la ignoranță desăvârșită la măiestrie creativă în patru ore, fără ajutorul vreunui instructor uman¹⁸.

AlphaZero nu este singurul software înzestrat cu imaginație. Numeroase programe îi întrec acum în mod curent pe jucătorii umani de șah nu doar în ceea ce privește calculele brute, ci chiar și la capitolul „creativitate”. În turneele de șah rezervate oamenilor, arbitrii sunt mereu cu ochii pe jucătorii care încearcă să trișeze apelând pe ascuns la ajutorul computerelor. Una dintre modalitățile de a-i prinde pe cei care trișează este monitorizarea nivelului de originalitate de care dau dovadă jucătorii. Dacă fac o mutare deosebit de creativă, arbitrii presupun adesea că e imposibil ca aceasta să fie o mutare concepută de un om – trebuie să fie mutarea unui computer. Cel puțin în șah, creativitatea este deja mai curând marca înregistrată a computerelor decât a oamenilor! Așadar, dacă șahul este indicatorul nostru timpuriu cu privire la un potențial pericol, canarul din mina de cărbuni, suntem avertizați cum se cuvine că acest canar e pe moarte. Ceea ce se întâmplă astăzi cu echipele om-IA din șah s-ar putea întâmpla mai târziu și cu echipele om-IA din sfera aplicării legii, a medicinei și a sistemului bancar¹⁹.

Prin urmare, crearea unor noi locuri de muncă și reconversia profesională a oamenilor în vederea ocupării lor nu vor constitui un efort singular. Revoluția IA nu va fi un eveniment de răscruce unic după care piața muncii se va stabili pur și simplu, dobândind un nou echilibru. Mai curând,

va fi un val de perturbări din ce în ce mai mari. Astăzi puțini angajați se așteaptă să aibă aceeași slujbă toată viața²⁰. În 2050, nu numai ideea unei „slujbe pe viață”, ci și cea a unei „profesii pe viață” ar putea părea antediluviene.

Chiar dacă am putea să inventăm în permanență slujbe noi și să recalificăm forța de muncă, ne-am putea întreba dacă omul de rând va avea rezistența emoțională necesară pentru o viață marcată de asemenea transformări fără sfârșit. Schimbarea este întotdeauna stresantă, iar lumea agitată de la începutul secolului XXI a generat o epidemie globală de stres²¹. Pe măsură ce volatilitatea pieței muncii și a carierelor individuale ar crește, ar fi oamenii în stare să-i facă față? Probabil că am avea nevoie de tehnici mult mai eficiente de diminuare a stresului – de la medicamente și neurofeedback la meditație –, care să împiedice mintea sapiens să clacheze. Până în 2050 e posibil să apară o clasă „inutilă”, nu numai din cauza lipsei absolute a locurilor de muncă sau a educației relevante, ci și din cauza tonusului mental insuficient.

Firește, mare parte din aceste lucruri sunt pure speculații. La momentul în care scriu – începutul anului 2018 –, automatizarea a perturbat numeroase industrii, dar nu a produs un șomaj masiv. De fapt, în multe țări, printre care și Statele Unite, șomajul se află la un minim istoric. Nimeni nu poate ști sigur ce fel de impact vor avea învățarea automată și automatizarea asupra diferitelor profesii în viitor și este extrem de dificil de estimat cronologia transformărilor relevante, mai ales pentru că ele depind și de deciziile politice și tradițiile culturale, nu doar de progresele pur tehnologice. Astfel, chiar și după ce vehiculele autonome se vor dovedi a fi mai sigure și mai ieftine decât șoferii umani, e posibil ca politicienii și consumatorii să blocheze totuși schimbarea ani la rând, dacă nu chiar decenii.

Totuși, nu ne putem permite să ne complăcem. E periculos să pornim pur și simplu de la premisa că vor apărea suficiente slujbe noi pentru a compensa eventualele pierderi. Faptul că acest lucru s-a întâmplat în timpul valurilor anterioare de automatizare nu este câtuși de puțin o garanție că se va întâmpla din nou, în condițiile cât se poate de diferite ale secolului XXI. Potențialele perturbări sociale și politice sunt atât de alarmante, încât, chiar dacă probabilitatea șomajului sistemic în masă este redusă, ar trebui să o luăm foarte în serios.

În secolul al XIX-lea, revoluția industrială a creat noi condiții și probleme, cărora nici unul dintre modelele sociale, economice și politice existente nu le-a putut face față. Feudalismul, monarhismul și religiile tradiționale nu erau adaptate să gestioneze metropole industriale, milioane de muncitori dezrădăcinați sau natura mereu schimbătoare a economiei moderne. Prin urmare, omenirea a fost silită să creeze modele complet noi – democrații liberale, dictaturi comuniste și regimuri fasciste – și a avut nevoie de mai bine de un secol de războaie și revoluții cumplite ca să testeze aceste modele, să separe grâul de neghină și să implementeze cele mai bune soluții. Exploatarea copiilor în mine de cărbune dicken-siene, Primul Război Mondial și Marea Foamete din Ucraina din 1932-1933 au constituit doar o mică parte din taxele de școlarizare pe care le-a plătit omenirea.

Provocarea lansată omenirii în secolul XXI de tehnologia informației și biotehnologie este fără îndoială mult mai mare decât provocarea reprezentată în perioada anterioară de motoarele cu abur, căile ferate și electricitate. Și, având în vedere imensa putere distructivă a civilizației noastre, pur și simplu nu ne mai putem permite alte modele eșuate, războaie mondiale și revoluții sângeroase. De data aceasta, modelele eșuate ar putea provoca războaie nucleare, monstruoziități modificate genetic și colapsul total al biosferei. Prin urmare, trebuie să ne descurcăm mai bine decât am făcut-o atunci când ne-am confruntat cu revoluția industrială.

De la exploatare la irelevanță

Potențialele soluții se încadrează în trei mari categorii : ce să facem ca să împiedicăm pierderea locurilor de muncă : ce să facem ca să creăm suficiente slujbe noi ; și ce să facem dacă, în ciuda tuturor eforturilor noastre, locurile de muncă pierdute depășesc cu mult slujbele nou-create.

Prevenirea în ansamblu a pierderii locurilor de muncă este o strategie neatractivă și probabil imposibil de susținut, deoarece ar însemna să renunțăm la imensul potențial benefic al inteligenței artificiale și al roboticii. Cu toate acestea, guvernele ar putea decide să încetinească cu bună știință

ritmul automatizării, ca să reducă șocurile provocate și să câștige timp pentru rectificări. Tehnologia nu este niciodată deterministă, iar faptul că un lucru poate fi făcut nu înseamnă că el trebuie să fie făcut. Normele guvernamentale pot să blocheze cu succes noile tehnologii, chiar dacă ele sunt viabile din punct de vedere comercial și profitabile din punct de vedere economic. De exemplu, avem de zeci de ani tehnologia necesară creării unei piețe de organe umane, cu „ferme de corpuri” umane în țările subdezvoltate, și o cerere aproape imposibil de satisfăcut din partea cumpărătorilor bogați și disperati. Asemenea ferme de corpuri umane ar putea valora și sute de miliarde de dolari. Cu toate acestea, legile au blocat comerțul liber cu părți ale corpului uman și, cu toate că există o piață neagră pentru organe, ea este mult mai mică și mai limitată decât ne-am fi putut aștepta²².

Diminuarea ritmului schimbării ne-ar putea oferi timpul necesar pentru a crea suficiente slujbe noi încât să suplinim majoritatea pierderilor. Totuși, după cum remarcam mai devreme, antreprenoriatul economic va trebui să fie însoțit de o revoluție în educație și psihologie. Presupunând că slujbele noi nu vor fi simple sinecuri guvernamentale, ele vor necesita probabil niveluri ridicate de expertiză și, pe măsură ce IA continuă să se îmbunătățească, angajații umani vor trebui să-și însușească în repetate rânduri abilități noi și să-și schimbe profesia. Guvernele vor trebui să intervină, atât prin subvenționarea unui sector al educației pe tot parcursul vieții, cât și prin garantarea unei plase de siguranță pentru inevitabilele perioade de tranziție. Dacă unui fost pilot de drone în vârstă de 40 de ani îi trebuie trei ani ca să se reinventeze ca designer de lumi virtuale, e posibil să aibă nevoie de foarte mult sprijin din partea statului ca să-și poată întreține familia în această perioadă. (Acest tip de sistem este testat în prezent în Scandinavia, unde guvernele respectă mottoul „Protejați muncitorii, nu slujbele”.)

Totuși, chiar dacă guvernele oferă un sprijin consistent, nu este câtuși de puțin clar dacă miliarde de oameni ar putea să se reinventeze în repetate rânduri fără să-și piardă echilibrul mental. Prin urmare, dacă, în ciuda tuturor eforturilor noastre, un număr semnificativ de oameni ar fi eliminați de pe piața muncii, am fi nevoiți să explorăm noi modele de societăți post-muncă, economii post-muncă și politici post-muncă. Primul pas este

să recunoaștem în mod deschis că modelele sociale, economice și politice pe care le-am moștenit din trecut nu sunt adecvate pentru abordarea unei asemenea provocări.

Să luăm exemplul comunismului. Dat fiind că automatizarea amenință să zguduie sistemul capitalist din temelii, am putea presupune că va reveni la modă comunismul. Dar comunismul nu a fost creat ca să exploateze acest gen de criză. Comunismul secolului XX pornea de la premisa că pătura muncitoare e vitală pentru economie, iar gânditorii comuniști au încercat să învețe proletariatul să-și transforme imensa putere economică în influență politică. Planul politic comunist îndemna la o revoluție a clasei muncitoare. Cât de relevante vor fi aceste precepte dacă masele își vor pierde valoarea economică și, prin urmare, vor fi nevoite să lupte mai curând împotriva irelevanței decât a exploatării? Cum pornești o revoluție a clasei muncitoare fără o clasă muncitoare?

Unii ar putea susține că oamenii nu ar putea deveni nicicând irelevanți din punct de vedere economic, deoarece, chiar dacă nu pot concura cu IA pe piața muncii, va fi mereu nevoie de ei în calitate de consumatori. Totuși, nu este deloc sigur că economia viitorului va avea nevoie de noi – nici măcar în calitate de consumatori. Mașinile și computerele ar putea prelua și acest rol. Teoretic, poți avea o economie în care o corporație de exploatare minieră produce și vinde fier unei corporații de robotică, corporația de robotică produce și vinde roboți corporației de exploatare minieră, care extrage și mai mult fier, folosit pentru a produce și mai mulți roboți și așa mai departe. Aceste corporații pot să se dezvolte și să se extindă în întreaga galaxie, neavând nevoie decât de roboți și de computere – ele nu au nevoie de oameni nici măcar ca să le cumpere produsele.

De fapt, computerele și algoritmi încep deja să fie și clienți, nu numai producători. La bursa de valori, de exemplu, algoritmi devin cei mai importanți cumpărători de obligațiuni, acțiuni și bunuri. În mod asemănător, în sectorul publicitar, cel mai important client este un algoritm: algoritmul folosit de motorul de căutare Google. Atunci când oamenii creează pagini web, țin cont adesea de preferințele acestui algoritm, și nu de ale vreunei ființe umane.

Firește, algoritmi nu au conștiință, așa că, spre deosebire de consumatorii umani, nu se pot bucura de ceea ce cumpără, iar deciziile lor nu

sunt influențate de senzații și emoții. Algoritmul folosit de motorul de căutare Google nu simte ce gust are înghețata. Totuși, algoritmiile aleg pe baza calculului lor interne și a preferințelor prestabilite, iar aceste preferințe ne modelează lumea din ce în ce mai mult. Algoritmul motorului de căutare Google are gusturi foarte sofisticate atunci când vine vorba de clasificarea paginilor web ale vânzătorilor de înghețată, iar cei mai de succes vânzători de înghețată din lume sunt cei pe care algoritmul Google îi plasează pe primele locuri – nu cei care produc cea mai gustoasă înghețată.

Știu asta din proprie experiență. Atunci când public o carte, editorii îmi cer să scriu o scurtă descriere pe care să o folosească online în scop promoțional. Dar au un specialist care adaptează ceea ce scriu eu la preferințele algoritmului Google. Expertul îmi citește textul și spune: „Nu folosi acest cuvânt – folosește-l mai bine pe ăsta. Așa vom atrage mai mult atenția algoritmului Google”. Știm că, dacă putem trezi interesul algoritmului, cu oamenii vom merge la sigur.

Așadar, dacă oamenii nu vor fi necesari nici ca producători, nici în calitate de consumatori, ce va asigura supraviețuirea lor fizică și bunăstarea lor psihologică? Nu putem aștepta până când se va generaliza criza ca să începem să căutăm soluții. Atunci va fi prea târziu. Pentru a face față perturbărilor tehnologice și economice fără precedent din secolul XXI, trebuie să creăm cât de curând noi modele sociale și economice. Aceste modele ar trebui să fie ghidate de principiul protejării oamenilor, nu a slujbelor. Multe locuri de muncă sunt corvezi neinteresante, care nu merită să fie salvate. Nimeni nu visează să devină casier. Ar trebui să ne concentrăm să satisfacem nevoile fundamentale ale oamenilor și să le protejăm statutul social și respectul de sine.

Un model nou, care atrage tot mai multă atenție, este venitul de bază universal. VBU propune ca guvernele să taxeze miliardarii și corporațiile care controlează algoritmiile și roboții și să folosească banii pentru a asigura fiecărei persoane un venit generos care să-i acopere nevoile de bază. Acest lucru îi va proteja pe cei săraci de pierderea locurilor de muncă și de dislocare economică, ferindu-i totodată pe cei bogați de furia populistă²³.

O idee asociată propune lărgirea sferei activităților umane care sunt considerate „slujbe”. În prezent, miliarde de părinți își cresc copiii, vecinii au grijă unul de altul, iar cetățenii organizează comunități, fără ca vreuna

dintre aceste activități importante să fie recunoscută ca fiind o slujbă. Poate că în mintea noastră trebuie să se producă un declic și să ne dăm seama că îngrijirea unui copil este fără îndoială cea mai importantă și mai provocatoare slujbă din lume. Astfel, nu ne vom mai confrunta cu o criză a locurilor de muncă, chiar dacă roboții și computerele vor lua locul tuturor șoferilor, bancherilor și avocaților. Întrebarea este, firește, cine ar evalua și ar plăti pentru aceste slujbe nou-recunoscute? Dacă bebelușii de 6 luni nu le vor oferi mamelor lor salarii, probabil că va trebui să și le asume statul. Iar dacă vom vrea ca aceste salarii să acopere toate nevoile de bază ale unei familii, rezultatul va fi ceva foarte asemănător cu venitul de bază universal.

Alternativa ar fi ca guvernele să subvenționeze *serviciile* de bază universale, și nu venitul de bază universal. În loc să le ofere oamenilor bani, cu care își vor cumpăra apoi tot ce-și doresc, statul ar putea oferi educație gratuită, servicii gratuite de sănătate, transport gratuit și așa mai departe. De fapt, aceasta este viziunea utopică a comunismului. Deși planul comunist de a porni o revoluție a clasei muncitoare ar putea deveni depășit, poate ar trebui să ne propunem să îndeplinim obiectivul comunist prin alte mijloace?

Este discutabil dacă e mai bine să le asigurăm oamenilor un venit de bază universal (paradisul capitalist) sau servicii de bază universale (paradisul comunist). Ambele opțiuni au atât avantaje, cât și inconveniente. Dar, orice paradis ați alege, adevărata problemă este de a defini ce înseamnă cu adevărat „universal” și „de bază”.

Ce înseamnă „universal”?

Atunci când oamenii vorbesc despre sprijinul de bază universal – fie el sub forma venitului, fie a serviciilor –, se referă de obicei la un sprijin de bază *național*. Până în prezent, toate inițiativele VBU au fost strict naționale sau municipale. În ianuarie 2017, Finlanda a început un experiment de doi ani, asigurându-le unui număr de 2.000 de finlandezi șomeri 560 de euro pe lună, indiferent dacă își găsesc sau nu de muncă. Experimente asemănătoare se desfășoară și în provincia canadiană Ontario, în

orașul italian Livorno și în mai multe orașe olandeze²⁴. (În 2016 Elveția a organizat un referendum cu privire la implementarea unui program național de asigurare a venitului de bază, dar alegătorii au respins ideea²⁵.)

Problema cu asemenea proiecte naționale și municipale este însă că, probabil, principalele victime ale automatizării nu trăiesc în Finlanda, Ontario, Livorno sau Amsterdam. Globalizarea i-a făcut pe locuitorii unei țări complet dependenți de piețele altor țări, dar automatizarea ar putea elimina părți însemnate din această rețea comercială globală, cu consecințe dezastruoase pentru verigile cele mai slabe. În secolul XX, țările în curs de dezvoltare lipsite de resurse naturale au progresat economic mai ales din vânzarea mâinii de lucru ieftine reprezentate de muncitorii lor necalificați. Astăzi, milioane de locuitori ai Bangladeshului își câștigă existența producând cămăși și vânzându-le clienților din Statele Unite, în vreme ce oamenii din Bangalore lucrează în call center și se ocupă de plângerile clienților americani²⁶.

Totuși, odată cu dezvoltarea inteligenței artificiale, a roboților și a imprimantelor 3-D, forța de muncă ieftină și necalificată ar deveni mult mai puțin importantă. În loc să confecționezi o cămașă în Dhaka și să o expediezi tocmai în Statele Unite, ai putea să cumperi online codul cămășii de pe Amazon și să o imprimi la New York. Magazinele Zara și Prada din Fifth Avenue ar putea fi înlocuite cu centre de imprimare 3-D în Brooklyn, iar unii oameni ar putea chiar să aibă o imprimantă acasă. În același timp, în loc să suni la un centru de servicii cu clienții din Bangalore ca să te plângi de imprimanta ta, ai putea sta de vorbă cu un reprezentant IA în cloudul Google (ale cărui accent și tonalitate a vocii sunt adaptate preferințelor tale). Muncitorii din Dhaka și operatorii din call centerle din Bangalore, rămași șomeri, nu au educația necesară pentru a începe să confecționeze cămăși la modă sau să scrie coduri de programare – prin urmare, cum vor supraviețui?

Dacă IA și imprimantele 3-D îi vor lăsa într-adevăr șomeri pe locuitorii din Bangladesh și Bangalore, veniturile care ajungeau înainte în Asia de Sud vor umple acum cuferele câtorva giganți tehnologici din California. În loc ca dezvoltarea economică să amelioreze condițiile pretutindeni pe glob, e posibil ca unele centre de înaltă tehnologie, precum Silicon Valley, să acumuleze noi averi uriașe, iar multe țări în curs de dezvoltare să intre în colaps.

Desigur, unele economii emergente – inclusiv India și Bangladesh – ar putea avansa îndeajuns de rapid încât să se alătore echipei câștigătoare. Cu timpul, copiii sau nepoții textiliștilor și operatorilor din call center ar putea deveni inginerii și antreprenorii care vor construi și vor deține computerele și imprimantele 3-D. Dar o asemenea tranziție riscă să intre în criză de timp. În trecut, forța de muncă ieftină, necalificată a reprezentat o punte sigură peste prăpastia economică globală și, chiar dacă o țară avansa lent, se putea aștepta ca la un moment dat să ajungă la adăpost. Progresul rapid era mai puțin important decât pașii corecți. Cu toate acestea, acum puntea e șubredă, iar în curând e posibil să cedeze cu totul. Cei care au traversat-o deja – avansând de la mână de lucru ieftină la industrii de înaltă calificare – probabil că vor fi în regulă. Dar cei care au rămas în urmă s-ar putea trezi izolați pe partea greșită a hăului, fără nici o posibilitate de a trece dincolo. Ce faci atunci când nimeni nu are nevoie de muncitorii tăi ieftini și necalificați, iar tu nu dispui de resursele necesare pentru a construi un sistem de educație bun și a-i ajuta să dobândească noi calificări²⁷?

Care va fi atunci soarta celor rămași în urmă? E de presupus că alegătorii americani ar fi de acord ca taxele plătite de Amazon și Google pentru afacerile lor din Statele Unite să poată fi folosite pentru a le oferi ajutoare sau servicii gratuite minerilor șomeri din Pennsylvania și șoferilor de taxi rămași fără job la New York. Cu toate acestea, ar fi alegătorii americani de acord și ca aceste taxe să fie folosite pentru a-i sprijini pe șomerii din locuri calificate de președintele Trump drept „țări de rahat”²⁸? Dacă credeți asta, ați putea la fel de bine să credeți că Moș Crăciun și Iepurașul de Paști vor rezolva problema.

Ce înseamnă „de bază”?

Sprrijinul de bază universal este menit să satisfacă nevoile fundamentale ale omului, dar nu există nici o definiție acceptată a acestora. Dintr-o perspectivă pur biologică, un sapiens are nevoie de doar 1.500-2.500 de calorii pe zi ca să supraviețuiască. Orice este în plus e un lux. Însă, pe

lângă acest prag biologic al sărăciei, fiecare cultură din istorie a inclus și alte nevoi printre cele „de bază”. În Europa medievală, accesul la slujbele religioase era considerat mai important decât hrana, deoarece acestea se îngrijeau mai curând de sufletul veșnic decât de trupul efemer. În Europa zilelor noastre, educația și serviciile medicale rezonabile sunt considerate nevoi de bază ale omului, iar unii susțin că până și accesul la internet este acum esențial pentru fiecare bărbat, femeie și copil. Dacă în 2050 Guvernul Mondial Unit va accepta să taxeze Google, Amazon, Baidu și Tencent pentru a le oferi un ajutor de bază tuturor oamenilor de pe glob – atât în Dhaka, cât și în Detroit –, ce va înțelege el prin „de bază”?

De exemplu, ce include educația de bază: doar citit și scris sau și programare și cântat la vioară? Doar șase ani de școală primară sau totul până la doctorat? Și cum rămâne cu sistemul de sănătate? Dacă până în 2050 progresele din medicină vor face posibilă încetinirea proceselor de îmbătrânire și vor mări semnificativ speranța de viață a omului, noile tratamente le vor fi accesibile tuturor celor zece miliarde de oameni de pe planetă sau doar câtorva miliardari? Dacă biotehnologia le va permite părinților să-și upgradeze copiii, aceasta va fi considerată o nevoie de bază a omului sau vom asista la împărțirea omenirii în diferite caste biologice, supraoamenii bogați bucurându-se de abilități care le vor depăși cu mult pe cele ale săracilor *Homo sapiens*?

Oricum ați alege să definiți „nevoile de bază ale omului”, odată ce le veți satisface în mod gratuit pentru toți, vor fi considerate de la sine înțelese, iar apoi luptele politice și rivalitățile sociale acerbe se vor concentra asupra articolelor de lux – fie ele mașini autonome extravagante, acces la parcuri de realitate virtuală sau corpuri îmbunătățite prin bioinginerie. Cu toate acestea, dacă masele șomere nu dispun de active economice, e greu de crezut că ar putea spera să obțină vreodată asemenea produse de lux. Prin urmare, decalajul dintre bogați (managerii Tencent și acționarii Google) și săraci (care depind de venitul de bază universal) ar putea deveni nu numai mai mare, ci realmente imposibil de eliminat.

Așadar, chiar dacă în 2050 un sistem de sprijin universal le va oferi oamenilor săraci o educație și servicii medicale mult mai bune decât astăzi, tot e posibil ca aceștia să fie extrem de furioși din pricina inegalității globale și a lipsei de mobilitate socială. Oamenii vor simți că sistemul este

manipulat în defavoarea lor, că guvernul îi slujește doar pe cei superbogați și că viitorul va fi chiar mai rău pentru ei și pentru copiii lor²⁹.

Homo sapiens pur și simplu nu este făcut să fie satisfăcut. Fericirea omului depinde nu atât de condițiile obiective, cât de propriile așteptări. Însă așteptările tind să se adapteze la condiții, inclusiv la condiția *altor oameni*. Când situația se îmbunătățește, așteptările cresc și, drept urmare, e posibil ca și în urma unor îmbunătățiri semnificative ale condițiilor să fim la fel de nemulțumiți ca înainte. Dacă sprijinul de bază universal este menit să amelioreze condițiile obiective ale omului de rând în 2050, are șanse mari de reușită. Dar, dacă este menit să-i facă pe oameni mai satisfăcuți subiectiv de soarta lor și să prevină nemulțumirea socială, cel mai probabil va eșua.

Ca să-și atingă cu adevărat obiectivele, la sprijinul de bază universal vor trebui adăugate și anumite preocupări importante, de la sport la religie. Poate cel mai reușit experiment de până acum legat de modalitatea de a avea o viață mulțumitoare într-o lume post-muncă s-a desfășurat în Israel. Acolo, circa 50% dintre bărbații evrei ultraortodocși nu lucrează niciodată. Își dedică viața studiului sfințelilor scripturi și îndeplinirii ritualurilor religioase. Ei și familiile lor nu mor de foame pentru că, pe de o parte, adesea soțiile muncesc și, pe de altă parte, guvernul le oferă ajutoare generoase și servicii gratuite, asigurându-se că nu le lipsește strictul necesar. Acesta este sprijinul de bază universal *avant la lettre*³⁰.

Deși sunt săraci și șomeri, acești evrei ultraortodocși raportează în sondaj după sondaj un grad mai ridicat de satisfacție în ceea ce privește viața lor decât orice alt segment al societății israeliene. Acest lucru se datorează forței legăturilor lor cu comunitatea, precum și semnificației profunde pe care o au pentru ei studiarea scripturilor și îndeplinirea ritualurilor. E posibil ca o cămăruță plină de evrei care discută despre Talmud să genereze mai multă bucurie, implicare și introspecție decât un atelier textil uriaș, plin de oameni care muncesc din greu. În sondajele globale cu privire la satisfacția în viață, Israelul se situează de obicei undeva aproape de vârf, grație, parțial, contribuției acestor oameni săraci și șomeri³¹.

Israelienii laici se plâng adesea amarnic că ultraortodocșii nu contribuie suficient la prosperitatea societății și că trăiesc de pe urma trudei altora.

De asemenea, israelienii laici tind să afirme că stilul de viață ultraortodox nu este sustenabil, mai ales pentru că familiile ultraortodoxe au în medie șapte copii³². Mai devreme sau mai târziu, statul nu va mai fi capabil să susțină atât de mulți șomeri, iar ultraortodocșii vor fi nevoiți să muncească. Totuși, s-ar putea să se întâmple exact pe dos. Pe măsură ce roboții și IA îi vor scoate pe oameni de pe piața muncii, evreii ultraortodocși ar putea ajunge să fie considerați mai curând modelul viitorului decât o fosilă din trecut. Asta nu înseamnă că toți vor deveni evrei ortodocși și vor merge la ieșive ca să studieze Talmudul. Dar, în viața tuturor oamenilor, căutarea sensului și a comunității ar putea eclipsa căutarea unui loc de muncă.

Dacă vom reuși să combinăm o plasă de siguranță economică universală cu comunități puternice și preocupări cu însemnătate, s-ar putea ca pierderea locurilor noastre de muncă în favoarea algoritmilor să se dovedească a fi de fapt o binecuvântare. Însă pierderea controlului asupra vieții noastre este un scenariu mult mai înspăimântător. Pe lângă pericolul șomajului în masă, ceea ce ar trebui să ne îngrijoreze și mai mult este transferul autorității de la oameni la algoritmi, care ar putea să spulbere tot ce a mai rămas din credința în povestea liberală și să faciliteze ascensiunea dictaturilor digitale.

Capitolul 3

Libertatea

Big Data e cu ochii pe tine

Povestea liberală prețuiește libertatea omului, considerând-o valoarea supremă. Ea susține că orice autoritate izvorăște în definitiv din liberul-arbitru al indivizilor, așa cum se manifestă acesta în sentimentele, dorințele și alegerile lor. În politică, liberalismul consideră că alegătorul știe cel mai bine. Prin urmare, susține alegerile democratice. În economie, liberalismul susține că clientul are întotdeauna dreptate. De aceea, glorifică principiile pieței libere. În chestiunile personale, liberalismul îi încurajează pe oameni să se asculte pe ei înșiși, să-și respecte propriile valori și să-și urmeze inima – atâta vreme cât nu încalcă libertățile altora. Această libertate personală este considerată sacră și inclusă în rândul drepturilor omului.

În discursul politic occidental, termenul „liberal” este folosit uneori azi într-un sens mult mai restrâns, partizan, denumindu-i pe cei ce sprijină anumite cauze, precum căsătoriile gay, controlul armelor și avortul. Totuși, majoritatea așa-numiților conservatori îmbrățișează la rândul lor viziunea liberală generală asupra lumii. Îndeosebi în Statele Unite, atât republicanii, cât și democrații ar trebui să mai ia din când în când câte o pauză de la disputele lor aprinse ca să-și aducă aminte că susțin cu toții valori fundamentale precum alegerile libere, independența justiției și drepturile omului.

În special, este extrem de important să ne amintim că eroi de dreapta precum Ronald Reagan și Margaret Thatcher au susținut cu tărie nu numai libertățile economice, ci și libertățile individuale. Într-un interviu celebru din 1987, Thatcher spunea că „nu există societate. Există [o] canava vie

de bărbați și femei... iar calitatea vieții noastre va depinde de cât de mult este dispus fiecare dintre noi să-și asume răspunderea pentru el însuși”¹.

Urmașii lui Thatcher din Partidul Conservator sunt întru totul de acord cu Partidul Laburist că autoritatea politică izvorăște din sentimentele, alegerile și liberul-arbitru ale votanților individuali. Astfel, atunci când Marea Britanie a trebuit să decidă dacă să părăsească sau nu UE, prim-ministrul David Cameron nu le-a cerut reginei Elisabeta a II-a, arhiepiscopului de Canterbury sau profesorilor de la Oxford și Cambridge să tranșeze chestiunea. Nu i-a întrebat nici măcar pe membrii Parlamentului. În schimb, a organizat un referendum prin care fiecare britanic a fost întrebat: „Ce simțiți cu privire la acest lucru?”.

Ați putea obiecta că oamenii au fost întrebați „Ce părere aveți?”, și nu „Ce simțiți?”, dar aceasta este o confuzie frecventă. Referendumurile și alegerile au întotdeauna legătură cu *sentimentele* umane, și nu cu rațiunea omului. Dacă democrația ar fi o chestiune de proces decizional rațional, nu ar mai exista nici un motiv pentru care toți oamenii să aibă drepturi egale de vot – sau pur și simplu drept de vot. Există numeroase dovezi că unii oameni sunt mult mai bine informați și mai raționali decât alții, cu siguranță atunci când vine vorba de chestiuni economice și politice specifice². În urma votului pentru Brexit, distinsul biolog Richard Dawkins a protestat, spunând că majoritatea covârșitoare a publicului britanic – inclusiv el – nu ar fi trebuit să aibă drept de vot la referendum, deoarece îi lipseau cunoștințele necesare de economie și științe politice. „Ai putea la fel de bine să organizezi un plebiscit național ca să stabilești dacă algebra lui Einstein e corectă sau să-i lași pe pasageri să voteze pe ce pistă ar trebui să aterizeze pilotul.”³

Cu toate acestea, indiferent dacă acest lucru e bun sau rău, alegerile și referendumurile nu țin de ceea ce gândim, ci au de-a face cu ceea ce simțim. Iar când vine vorba de sentimente, Einstein și Dawkins nu sunt mai presus decât oricare altul. Democrația pleacă de la premisa că sentimentele umane reflectă un „liber-arbitru” misterios și profund, că acest „liber-arbitru” este sursa supremă a autorității și că, deși unii oameni sunt mai inteligenți decât alții, toți oamenii sunt liberi în egală măsură. La fel ca Einstein și Dawkins, o menajeră neștiutoare de carte are și ea liber-arbitru, așa că în ziua alegerilor sentimentele ei – reprezentate de votul său – contează la fel de mult ca ale oricui altcuiva.

Sentimentele nu îi ghidează doar pe alegători, ci și pe lideri. Cu ocazia referendumului din 2016 legat de Brexit, în fruntea campaniei în favoarea ieșirii din UE s-au aflat Boris Johnson și Michael Gove. După ce David Cameron a demisionat, Gove l-a susținut inițial pe Johnson pentru funcția de prim-ministru, însă chiar în ultima clipă Gove a declarat că Johnson nu era potrivit pentru această poziție și și-a anunțat intenția de a candida el însuși la postul de premier. Manevra lui Gove, care a spulberat șansele lui Johnson, a fost considerată un asasinat politic machiavelic⁴. Dar Gove și-a apărat acțiunile făcând apel la sentimentele sale și explicând că „în viața mea politică mi-am pus la fiecare pas o singură întrebare: «Ce e bine de făcut? Ce îți spune inima?»”⁵. Iată de ce, afirmă Gove, a luptat din răspuțeri pentru Brexit și s-a simțit nevoit să-l înjunghie pe la spate pe aliatul său de odinioară, Boris Johnson, și să candideze el însuși pentru funcția de mascul alfa – fiindcă așa i-a spus lui inima să facă.

Această încredere în vocea inimii s-ar putea dovedi a fi călcâiul lui Ahile pentru democrația liberală. Întrucât, odată ce cineva (în Beijing sau în San Francisco) va dobândi capacitatea tehnologică de a descifra și a manipula inima omului, politica democratică va deveni un spectacol emoțional cu marionete.

Ascultă algoritmul

Credința liberală în sentimentele și alegerile libere ale indivizilor nu este nici naturală, nici foarte veche. Oamenii au crezut vreme de mii de ani că autoritatea decurge mai curând din legile divine decât din inima umană și că, prin urmare, ar trebui să sanctificăm cuvântul lui Dumnezeu, și nu libertatea omului. Abia în ultimele câteva secole oamenii în carne și oase au luat locul zeităților celeste ca sursă a autorității.

În curând autoritatea s-ar putea deplasa din nou – de la oameni la algoritmi. La fel cum autoritatea divină era legitimată de mitologiile religioase, iar autoritatea umană era justificată de povestea liberală, viitoarea revoluție tehnologică ar putea consfinți autoritatea algoritmilor Big Data, subminând însăși ideea de libertate individuală.

După cum precizam în capitolul anterior, observațiile științifice cu privire la modul în care funcționează creierul și corpul nostru sugerează

că sentimentele noastre nu constituie o calitate spirituală tipic umană și că nu reflectă nici un fel de „liber-arbitru”. Mai curând, sentimentele sunt mecanisme biochimice pe care toate mamiferele și păsările le folosesc pentru a calcula rapid probabilitățile de supraviețuire și reproducere. Sentimentele nu se bazează pe intuiție, inspirație sau libertate, ci pe calcul.

Atunci când o maimuță, un șoarece sau un om vede un șarpe, apare frica, deoarece milioane de neuroni din creier calculează cu rapiditate datele relevante și conchid că probabilitatea morții este mare. Senzațiile de atracție sexuală apar atunci când alți algoritmi biochimici calculează că un individ din apropiere prezintă o probabilitate ridicată de împerechere reușită, de relaționare socială sau de a atinge alt obiectiv dorit. Sentimentele morale precum indignarea, vinovăția sau iertarea se datorează unor mecanisme neurale care au evoluat pentru a facilita cooperarea în grupuri. Toți acești algoritmi biochimici au fost perfecționați de-a lungul a milioane de ani de evoluție. Dacă sentimentele vreunui strămoș îndepărtat făceau o greșală, genele care modelau aceste sentimente nu se transmiteau generației următoare. Așadar, sentimentele nu sunt opusul rațiunii, ci întru-chipează rațiunea evolutivă.

Nu ne dăm seama de obicei că sentimentele sunt de fapt calcule, deoarece procesul rapid de calcul are loc cu mult sub pragul nostru de conștientizare. Nu simțim cum milioanele de neuroni din creier calculează probabilități de supraviețuire și reproducere, așa încât credem în mod greșit că frica noastră de șerpi, alegerea partenerilor noștri sexuali sau opiniile noastre despre Uniunea Europeană sunt rezultatul unui misterios „liber-arbitru”.

Cu toate acestea, deși liberalismul greșește crezând că sentimentele noastre reflectă un liber-arbitru, până astăzi să te bazezi pe sentimente însemna încă să dai dovadă de simț practic. Pentru că, deși sentimentele noastre nu aveau nimic magic sau liber, ele reprezentau cea mai bună metodă din univers de a decide ce să studiezi, cu cine să te căsătorești și cu ce partid să votezi. Și nici un sistem exterior nu putea spera să-mi înțeleagă sentimentele mai bine decât mine. Chiar dacă Inchiziția spaniolă sau KGB-ul sovietic mă spiona minut de minut și zi de zi, lor le lipseau cunoștințele biologice și puterea de calcul necesare pentru a descifra procesele biochimice care îmi modelau dorințele și alegerile. Din motive

practice, era convenabil să susțin că am liber-arbitru, deoarece voința mea era modelată mai ales de interacțiunea unor forțe interioare, pe care nimeni nu le putea vedea din exterior. Mă puteam bucura de iluzia că îmi controlez lumea interioară secretă, iar cei din afară nu puteau înțelege niciodată cu adevărat ce se petrece înăuntrul meu și cum iau decizii.

Drept urmare, liberalismul avea dreptate să-i îndemne pe oameni să-și asculte mai curând inima decât dispozițiile unui preot sau ale unui aparatic. Cu toate acestea, algoritmiile informatice v-ar putea îndruma în curând mai bine decât sentimentele umane. Cum Inchiziția spaniolă și KGB-ul sunt înlocuite de motoarele de căutare Google și Baidu, „liberul-arbitru” va fi demascată cel mai probabil ca un mit, iar liberalismul și-ar putea pierde avantajele practice.

Căci acum ne aflăm la confluența a două revoluții imense. Pe de o parte, biologii descifrează misterele corpului uman și în special ale creierului și sentimentelor umane. În același timp, informaticienii ne oferă o putere de procesare a datelor fără precedent. Atunci când revoluția biotehologică va fuziona cu revoluția tehnologiei informației, va produce algoritmi Big Data capabili să-mi monitorizeze și să-mi înțeleagă sentimentele mult mai bine decât mine, iar autoritatea va trece probabil de la oameni la computere. Cel mai probabil, iluzia mea de liber-arbitru se va dezintegra, dat fiind că zi de zi am de-a face cu instituții, corporații și agenții guvernamentale care înțeleg și manipulează ceea ce până acum fusese lumea mea interioară inaccesibilă.

Acest lucru se întâmplă deja în domeniul medical. Cele mai importante decizii medicale din viața noastră nu au la bază stările noastre de rău sau de bine și nici măcar prognosticurile informate ale medicului nostru, ci calculele computerelor care ne înțeleg corpul mult mai bine decât noi. În decurs de câteva decenii, algoritmiile Big Data informați de un șir constant de date biometrice ne-ar putea monitoriza non-stop starea de sănătate. Ar putea detecta gripa, cancerul sau boala Alzheimer în fază incipientă, cu mult înainte ca noi să simțim că e ceva în neregulă. Apoi ne-ar putea recomanda tratamentele, dietele și regimurile zilnice adecvate, personalizate și adaptate fizicului, ADN-ului și personalității noastre unice.

Oamenii se vor bucura de cele mai bune servicii medicale din istorie, dar tocmai din acest motiv probabil că vor fi mereu bolnavi. Există întotdeauna

ceva în neregulă undeva în corp. Există întotdeauna ceva care poate fi îmbunătățit. În trecut, te simțeai perfect sănătos atât timp cât nu aveai dureri sau nu suferai de o dizabilitate evidentă – de pildă, șchiopătat. Dar în 2050, grație senzorilor biometrici și algoritmilor Big Data, e posibil ca bolile să fie diagnosticate și tratate cu mult înainte să provoace dureri sau să ducă la dizabilități. Drept urmare, vei constata în permanență că suferi de o anumită „afecțiune medicală” și că urmezi cutare recomandare algoritmică. Dacă refuzi, e posibil să-ți pierzi asigurarea medicală sau să fii concediat de șef – de ce să plătească ei pentru îndărătnicia ta?

Una e să fumezi în continuare în ciuda statisticilor generale care asociază fumatul cu cancerul pulmonar. Dar e cu totul altceva să fumezi în continuare în ciuda unui avertisment concret din partea unui senzor biometric care tocmai a detectat 17 celule canceroase în partea superioară a plămânului tău stâng. Iar dacă ești dispus să sfidezi senzorul, ce vei face atunci când acesta va transmite avertismentul agenției tale de asigurări, managerului tău și mamei tale?

Cine va avea timp și energie să facă față tuturor acestor boli? Cel mai probabil, ne-am putea instrui pur și simplu algoritmul responsabil de sănătate să se ocupe de majoritatea acestor probleme așa cum crede de cuviință. Cel mult, va trimite periodic update-uri pe smartphone-urile noastre, spunându-ne că „17 celule canceroase au fost detectate și distruse”. Poate că ipohondrii vor citi cu grijă aceste update-uri, dar cei mai mulți dintre noi le vor ignora, la fel cum ignorăm notificările acelea antivirus enervante pe computere.

Drama luării deciziilor

Ceea ce începe deja să se întâmple în medicină se va petrece, cel mai probabil, în tot mai multe domenii. Invenția-cheie este senzorul biometric, pe care oamenii îl pot purta pe sau în corp și care convertește procesele biologice în informații electronice pe care computerele le pot stoca și analiza. Cu suficiente date biometrice și suficientă putere de calcul, sistemele externe de procesare a datelor îți pot descifra toate dorințele, deciziile și opiniile. Pot ști exact cine ești.

Majoritatea oamenilor nu se cunosc prea bine. Când aveam 21 de ani, am conștientizat în sfârșit că sunt gay, după ce trăisem ani de zile într-o stare de negare. Acesta nu este nici pe departe un lucru neobișnuit. Mulți bărbați gay sunt nesiguri de sexualitatea lor pe toată durata adolescenței. Acum imaginați-vă aceeași situație în 2050, când un algoritm îi poate spune oricărui adolescent exact unde se situează în spectrul gay/heterosexual (și chiar cât de maleabilă e acea poziție). Poate că algoritmul îți arată fotografiile sau filmulețele cu bărbați sexy și femei atrăgătoare, îți monitorizează mișcările ochilor, tensiunea arterială și activitatea cerebrală, iar după cinci minute stabilește un număr pe scara Kinsey⁶. Asta m-ar fi scutit de ani întregi de frustrări. Poate că tu nu vrei să dai un asemenea test, dar apoi te trezești cu un grup de prieteni la petrecerea plictisitoare de ziua lui Michelle, iar cineva sugerează să vă analizați pe rând cu ajutorul unui nou algoritm interesant (cu toată lumea de față la primirea rezultatelor – acestea urmând să fie și comentate). Te-ai sustrage pur și simplu?

Și, chiar dacă ai face-o și te-ai ascunde în continuare de tine însuși și de colegii de clasă, nu vei putea să te ascunzi de Amazon, Alibaba sau poliția secretă. Atunci când vei naviga pe internet, te vei uita pe YouTube sau vei citi postările de pe rețeaua de socializare, algoritmii te vor monitoriza discret, te vor analiza și vor transmite companiei Coca-Cola că, dacă vrea să-ți vândă o băutură carbogazoasă, mai bine ar folosi reclama cu băiatul la bustul gol, și nu pe cea cu fata fără tricou. Nici măcar nu-ți vei da seama. Dar ei vor ști, iar asemenea informații vor valora miliarde.

Dar poate că totul va fi public, iar oamenii își vor împărtăși de bunăvoie informațiile personale pentru a primi recomandări mai bune – și, în cele din urmă, pentru ca algoritmul să ia decizii în locul lor. Începe cu lucruri simple – de pildă, decide ce film să urmărești. Atunci când urmează să-ți petreci o seară liniștită împreună cu un grup de prieteni în fața televizorului, trebuie să alegeți înainte de toate la ce vă uitați. Acum 50 de ani nu aveți de ales, dar astăzi – odată cu dezvoltarea serviciilor de vizionare la cerere – există mii de titluri disponibile. Poate fi destul de greu să ajungeți la un consens, deoarece, deși ție îți plac thrillerle științifico-fantastice, Jack preferă comedii romantice, iar Jill votează pentru filmele de

artă franceze. E foarte posibil să ajungeți la un compromis alegând un film mediocru de categoria B care să vă dezamăgească pe toți.

Un algoritm v-ar putea ajuta. Îi puteți spune ce alte filme i-au plăcut mult fiecăruia dintre voi și, pornind de la imensa lui bază de date statistice, algoritmul poate găsi apoi filmul perfect pentru grup. Din nefericire, un asemenea algoritm simplu este indus ușor în eroare, mai ales pentru că se știe că informațiile pe care le împărtășesc oamenii despre sine nu sunt un indicator de încredere pentru adevăratele lor preferințe. Se întâmplă adesea să auzim mai mulți oameni care laudă un film și îl consideră o capodoperă, să ne simțim presați să-l urmărim și, chiar dacă adormim la jumătatea lui, să nu vrem să părem lipsiți de gust, așa că le spunem tuturor că a fost o experiență nemaipomenită⁷.

Totuși, asemenea probleme pot fi rezolvate dacă permitem pur și simplu algoritmului să adune în timp real informații despre noi atunci când ne uităm la filme, în loc să se bazeze pe datele îndoielnice pe care le împărtășim despre noi. În primul rând, algoritmul poate monitoriza ce filme am urmărit până la capăt și ce filme am abandonat la jumătate. Chiar dacă spunem lumii întregi că *Pe aripile vântului* este cel mai bun film făcut vreodată, algoritmul va ști că nu am trecut de prima jumătate de oră și că nu am văzut niciodată cum ardea Atlanta.

Însă algoritmul poate merge mult mai în profunzime. În clipa de față, inginerii dezvoltă softuri care pot detecta emoțiile umane în funcție de mișcările ochilor și de mușchii faciali⁸. Dacă atașăm o cameră bună la televizor, un astfel de software va ști ce scene ne-au făcut să râdem, ce scene ne-au întristat și ce scene ne-au plictisit. Apoi, conectând algoritmul la senzori biometrici, algoritmul va ști cum ne-a influențat fiecare cadru pulsul, tensiunea arterială și activitatea cerebrală. În timp ce urmărim, să spunem, filmul *Pulp Fiction* regizat de Tarantino, algoritmul ar putea sesiza că scena violului ne-a provocat o urmă aproape imperceptibilă de excitație sexuală, că, atunci când Vincent l-a împușcat din greșeală pe Marvin în față, am râs complice și că nu am înțeles poanta despre burgerul Big Kahuna – dar am râs oricum, ca să nu părem proști. Atunci când râzi forțat, folosești alte circuite cerebrale și alți mușchi decât atunci când râzi fiindcă ceva e foarte amuzant. De obicei, oamenii nu pot sesiza diferența. Dar un senzor biometric ar putea⁹.

Cuvântul *televiziune* provine din grecescul *tele*, care înseamnă „departe”, și latinescul *visio*, „vedere”. Televizorul a fost conceput inițial ca dispozitiv care să ne permită să vedem de departe. Dar curând ar putea să ne permită să *fim văzuți* de departe. După cum își imagina George Orwell în *O mie nouă sute optzeci și patru*, televizorul ne va urmări în timp ce ne uităm la el. După ce am urmărit filmografia lui Tarantino, e posibil să fi uitat mare parte din ea. Dar Netflix, Amazon sau cine deține algoritmul TV ne va cunoaște tipul de personalitate și va ști pe ce butoane emoționale să apese în ceea ce ne privește. Asemenea date le-ar putea permite companiilor Netflix și Amazon să aleagă filme în locul nostru cu o precizie incredibilă, dar și să ia în locul nostru cele mai importante decizii din viață – de pildă, ce să studiem, unde să lucrăm și cu cine să ne căsătorim.

Firește că Amazon nu va nimeri de fiecare dată. E imposibil. Algoritmii vor greși în repetate rânduri din cauza datelor insuficiente, a programării defectuoase, a definirii neclare a scopurilor și a naturii haotice a vieții¹⁰. Dar Amazon nu va trebui să fie perfect. Pur și simplu va trebui să fie mai bun în medie decât noi, oamenii. Iar asta nu e atât de dificil, deoarece majoritatea oamenilor nu se cunosc prea bine pe ei înșiși, iar cei mai mulți fac deseori greșeli catastrofale în cele mai importante decizii din viața lor. Chiar mai mult decât algoritmii, oamenii au de suferit din cauza datelor insuficiente, a programării defectuoase (genetice și culturale), a definițiilor neclare și a haosului vieții.

Ați putea foarte bine să enumerați numeroasele probleme pe care le prezintă algoritmii și să conchideți că oamenii nu vor avea niciodată încredere în ei. Dar e oarecum ca și când am trece în revistă toate neajunsurile democrației și am conchide că nici o persoană sănătoasă la cap nu ar alege vreodată să susțină un asemenea sistem. Se știe că Winston Churchill spunea că democrația este cel mai rău sistem politic din lume, cu excepția tuturor celorlalte. Pe bună dreptate sau nu, oamenii ar putea trage aceleași concluzii și în legătură cu algoritmii Big Data: au o mulțime de hibe, dar nu avem o variantă mai bună.

Pe măsură ce oamenii de știință vor înțelege mai bine cum iau decizii oamenii, cel mai probabil tentația de a ne baza pe algoritmi va crește. Descifrarea procesului uman de luare a deciziilor nu numai că va face

algoritmii Big Data mai fiabili, ci va face în același timp sentimentele umane *mai puțin* fiabile. Pe măsură ce guvernele și corporațiile vor reuși să descifreze sistemul uman de operare, vom fi expuși unui val de manipulare, publicitate și propagandă bine direcționat. Opiniile și emoțiile noastre ar putea deveni atât de ușor de manipulat, încât vom fi nevoiți să ne bazăm pe algoritmi la fel cum un pilot care suferă un acces de vertij trebuie să ignore ceea ce îi spun propriile simțuri și să-și pună toată încrederea în aparat.

În unele țări și în anumite situații, poate că oamenilor nu li se va da de ales și vor fi nevoiți să se supună deciziilor algoritmilor Big Data. Totuși, până și în societățile așa-zis libere, algoritmii ar putea câștiga autoritate, fiindcă vom învăța din experiență să mergem pe mâna lor în tot mai multe privințe, iar treptat ne vom pierde capacitatea de a lua singuri decizii. Gândiți-vă doar la felul cum, în decurs de numai două decenii, miliarde de oameni au ajuns să încredințeze algoritmului de căutare Google una dintre cele mai importante sarcini: căutarea informațiilor relevante și demne de încredere. Noi nu mai căutăm informații, ci „google-im”. Și, pe măsură ce ne bazăm din ce în ce mai mult pe Google pentru răspunsuri, capacitatea noastră de a căuta singuri informații scade. Astăzi, „adevărul” este deja definit de primele rezultate ale căutării pe Google¹¹.

Acest lucru s-a întâmplat și cu abilitățile fizice, precum orientarea în spațiu. Oamenii apelează la Google pentru indicații. Atunci când ajung într-o intersecție, poate că instinctul le spune „virează la stânga”, dar Google Maps spune „virează la dreapta”. La început își urmează instinctul, virează la stânga, rămân blocați într-un ambuteiaj și ratează o întâlnire importantă. Data următoare respectă indicațiile date de Google, virează la dreapta și ajung la timp. Învăță din experiență să aibă încredere în Google. Într-un an sau doi, se bazează orbește pe orice le-ar spune Google Maps și, dacă nu le funcționează smartphone-ul, sunt complet neajutorați.

În martie 2012 trei turiști japonezi aflați în Australia au decis să facă o excursie de o zi pe o mică insulă din larg și au intrat cu mașina direct în Oceanul Pacific. Șoferița, Yuzu Nuda, în vârstă de 21 de ani, a spus mai târziu că nu făcuse decât să urmeze instrucțiunile GPS-ului, care „ne-a spus

că puteam ajunge acolo cu mașina. Repeta întruna că avea să ne conducă spre un drum. Ne-am împotmolit”¹². În alte incidente similare, oamenii au intrat cu mașina într-un lac sau au căzut de pe un pod dărâmat, cauza fiind, se pare, că au urmat instrucțiunile GPS-ului¹³. Capacitatea de orientare e aidoma unui mușchi – dacă nu o folosești, o pierzi¹⁴. Același lucru este valabil și pentru abilitatea de a alege parteneri de viață sau profesii.

An de an, milioane de tineri trebuie să hotărască ce anume să studieze la universitate. Este o decizie extrem de importantă și foarte dificilă. Ești presat de părinți, de prieteni și de profesori, care au interese și opinii diferite. Iar tu te confrunți la rândul tău cu propriile temeri și iluzii. Judecata îți este întunecată și manipulată de superproducțiile de la Hollywood, de romanele ieftine și de campaniile publicitare sofisticate. Ți este extrem de dificil să iei o decizie înțeleaptă, deoarece nu știi cu adevărat de ce anume e nevoie ca să reușești în diferite profesii și nu ai neapărat o imagine realistă cu privire la punctele forte și slăbiciunile tale. De ce anume am nevoie ca să reușesc ca avocat? Cum mă descurc sub presiune? Lucrez bine în echipă?

O tânără s-ar putea înscrie la Drept deoarece are o imagine greșită a propriilor aptitudini și o viziune și mai distorsionată despre ceea ce presupune cu adevărat meseria de avocat (nu înseamnă să ții discursuri dramatice și să strigi toată ziua „Obiectez, Onorată Instanță!”). În același timp, prietena ei decide să-și împlinească un vis din copilărie și să studieze baletul, cu toate că nu are nici disciplina, nici structura osoasă necesare. Ani mai târziu, amândouă își regretă amarnic alegerile. În viitor, ne-am putea baza pe Google să ia asemenea decizii în locul nostru. Google mi-ar putea spune că ar fi o pierdere de vreme să urmez Dreptul sau să fac cursuri de balet, dar că aș putea fi un psiholog sau un instalator excelent (și foarte fericit)¹⁵.

Odată ce IA va lua decizii mai bune decât noi în ceea ce privește carierele și poate chiar relațiile, ideea noastră despre umanitate și despre viață va trebui să se schimbe. Oamenii sunt obișnuiți să privească viața ca pe un proces dramatic de luare a deciziilor. Democrația liberală și capitalismul de tip laissez-faire văd individul ca pe un agent autonom care face în permanență alegeri legate de lume. Operele de artă – fie ele piese de Shakespeare, romane de Jane Austen sau comedii hollywoodiene

de prost-gust – se învârt în jurul faptului că eroul trebuie să ia o anumită decizie absolut crucială. A fi sau a nu fi? Să-mi ascult soția și să-lucid pe regele Duncan sau să-mi ascult conștiința și să-l cruț? Să mă căsătoresc cu domnul Collins sau cu domnul Darcy? În mod asemănător, teologia creștină și cea musulmană se concentrează asupra dramei luării deciziilor, susținând că mântuirea sau osânda veșnică depind de alegerea corectă.

Ce se va întâmpla cu această viziune asupra vieții pe măsură ce ne vom baza din ce în ce mai mult pe IA ca să ia decizii în locul nostru? În clipa de față avem încredere în Netflix să ne recomande filme și în Google Maps să aleagă dacă să virăm la dreapta sau la stânga. Dar, odată ce vom începe să ne bazăm pe IA ca să decidă ce să studiem, unde să lucrăm și cu cine să ne căsătorim, viața umană va înceta să mai fie o dramă a luării deciziilor. Alegerile democratice și piețele libere nu prea vor mai avea noimă. La fel ca majoritatea religiilor și operelor de artă. Imaginați-vă că Anna Karenina își scoate smartphone-ul și întreabă algoritmul Facebook dacă să rămână măritată cu Karenin sau să fugă cu galantul conte Vronski. Sau închipuiți-vă că în piesa preferată de Shakespeare toate deciziile cruciale sunt luate de algoritmul Google. Hamlet și Macbeth vor duce o viață mult mai tihnită, dar ce fel de viață va fi aceasta, mai exact? Avem modele pentru a înțelege o asemenea viață?

Pe măsură ce autoritatea va trece de la oameni la algoritmi, e posibil să nu mai vedem lumea ca pe locul de joacă al unor indivizi autonomi care se chinuie să facă alegerile corecte. În schimb, s-ar putea să percepem întregul univers ca pe un flux de date, să considerăm organismele niște simpli algoritmi biochimici și să credem că vocația cosmică a omenirii este să creeze un sistem atotcuprinzător de procesare a datelor – și apoi să ne contopim cu el. În ziua de azi devenim deja cipuri minuscule într-un sistem uriaș de procesare a datelor pe care nimeni nu îl înțelege cu adevărat. Zi de zi, asimilez nenumărați biți de date prin e-mailuri, tweet-uri și articole; procesez datele; și transmit înapoi noi biți prin alte e-mailuri, tweet-uri și articole. Nu prea știu care mi-e locul în imaginea de ansamblu și cum se conectează biții mei de date cu biții produși de alte miliarde de oameni și computere. Nu am timp să aflu, fiindcă sunt prea ocupat să răspund la toate aceste e-mailuri.

Mașina filosofică

Unii ar putea obiecta că algoritmi nu ar fi niciodată capabili să ia decizii importante în locul nostru, întrucât deciziile importante implică de regulă o dimensiune etică, iar algoritmi nu înțeleg etica. Cu toate acestea, nu avem motive să pornim de la premisa că algoritmi nu vor fi capabili să-l întrecă pe omul de rând chiar și la capitolul etică. În prezent, dispozitive precum smartphone-urile și vehiculele autonome iau decizii care până acum erau monopolul oamenilor și încep deja să se confrunte cu același gen de probleme etice care îi chinuie pe oameni de mii de ani.

De exemplu, să presupunem că doi copii care fug după o minge sar drept în fața unei mașini autonome. Cu ajutorul calculelor sale extrem de rapide, algoritmul care conduce mașina conchide că nu poate evita să-i lovească pe cei doi copii decât dacă virează pe contrasens, riscând o coliziune cu un camion care se apropie. Algoritmul calculează că în acest caz există un risc de 70% ca proprietarul mașinii – care doarme dus pe bancheta din spate – să fie ucis. Ce ar trebui să facă algoritmul¹⁶?

Filosofii se ceartă pe marginea acestor „dileme ale vagonului” de mii de ani (sunt numite „dileme ale vagonului” deoarece exemplele clasice din dezbaterile filosofice moderne se referă la un vagon scăpat de sub control care se deplasează în viteză pe o șină de cale ferată, și nu la o mașină autonomă)¹⁷. Până acum, aceste dispute au avut un impact rușinos de mic asupra comportamentului real, deoarece în momentele de criză oamenii uită deseori cu totul de vederile lor filosofice și-și urmează în schimb emoțiile și instinctele.

Unul dintre cele mai neplăcute experimente din istoria științelor sociale a fost efectuat în decembrie 1970 pe un grup de studenți de la Seminarul Teologic Princeton, care se pregăteau să devină preoți în cadrul Bisericii Prezbiteriene. Fiecărui student i s-a cerut să meargă repede într-o sală îndepărtată, unde să țină o prelegere despre parabola Bunului Samaritean, care povestește cum un iudeu ce călătorea de la Ierusalim la Ierihon a fost prădat și bătut de tâlhari, care l-au lăsat apoi să moară la marginea drumului. După o vreme, au trecut pe acolo un preot și un levit, dar amândoi l-au ignorat pe bărbat. În schimb, un samaritean – membru al unei

secte disprețuite de evrei – s-a oprit când a văzut victima, a îngrijit-o și i-a salvat viața. Morala parabolei este că meritul oamenilor ar trebui să fie judecat în funcție de comportamentul lor propriu-zis, și nu în funcție de afilierea lor religioasă.

Tinerii seminariști entuziaști au pornit în fugă spre sala de conferințe, gândindu-se pe drum cum să explice cel mai bine morala parabolei Bunului Samaritean. Dar organizatorii experimentului le-au adus în cale o persoană îmbrăcată ponosit, care stătea prăvălită pe un prag, cu capul plecat și ochii închiși. Atunci când fiecare seminarist trecea în grabă pe lângă ea, fără să bănuiască nimic, „victima” tușea și gemea. Majoritatea seminariștilor nu s-au oprit nici măcar ca să întrebe ce era în neregulă cu bărbatul, cu atât mai puțin să dea o mână de ajutor. Stresul emoțional creat de nevoia de a ajunge cât mai repede în sala de conferințe a cântărit mai greu decât obligația morală de a-i ajuta pe străinii aflați la ananghie¹⁸.

Emoțiile umane cântăresc mai greu decât teoriile filosofice în nenumărate alte situații. Asta face ca istoria etică și filosofică a lumii să fie o poveste destul de deprimantă, cu idealuri nemaipomenite și comportamente nu tocmai ideale. Câți creștini întorc realmente și celălalt obraz, câți budiști chiar se ridică deasupra obsesiilor egoiste și câți evrei își iubesc aproapele ca pe ei înșiși? De vină e doar felul în care selecția naturală l-a modelat pe *Homo sapiens*. La fel ca toate mamiferele, *Homo sapiens* folosește emoțiile ca să ia rapid decizii vitale. Am moștenit furia, frica și dorința sexuală de la milioane de strămoși care au trecut cu toții cele mai riguroase teste de control al calității aplicate de selecția naturală.

Din nefericire, ceea ce era bun pentru supraviețuire și reproducere în savana africană cu un milion de ani în urmă nu conduce neapărat la un comportament responsabil pe autostrăzile secolului XXI. Șoferii umani neatenți, furioși și nerăbdătoriucid anual peste un milion de oameni în accidente rutiere. Ne putem trimite toți filosofii, profeții și preoții să le dea acestor șoferi lecții de etică, dar pe șosea tot emoțiile de mamifer și instinctele de savană preiau controlul. Prin urmare, seminariștii grăbiți îi vor ignora pe oamenii care au nevoie de ajutor, iar șoferii ce trec printr-o criză îi vor călca pe nefericiții pietoni.

Această ruptură dintre seminar și șosea este una dintre cele mai mari probleme practice din etică. Immanuel Kant, John Stuart Mill și John

Rawls pot să stea zile întregi într-o sală drăguță de curs și să dezbată probleme teoretice de etică, dar concluziile lor ar fi oare puse în practică de șoferii stresați atunci când se confruntă cu o urgență și trebuie să decidă într-o fracțiune de secundă? Poate că Michael Schumacher – campionul de Formula 1 considerat uneori cel mai bun pilot din istorie – era capabil să se gândească la filosofie în timp ce se afla la volanul unui monopost; dar cei mai mulți dintre noi nu sunt Schumacher.

În schimb, algoritmi informatici nu au fost modelați de selecția naturală și nu au nici emoții, nici instincte. De aceea, în momente de criză, ar putea urma instrucțiuni etice mult mai bine decât oamenii – cu condiția să găsim o modalitate prin care să codificăm etica, transformând-o în statistici și numere exacte. Dacă i-am învăța pe Kant, Mill și Rawls să scrie coduri, aceștia ar putea programa cu grijă mașina autonomă în laboratorul lor confortabil, având siguranța că mașina le va respecta comenzile pe autostradă. De fapt, fiecare mașină va fi condusă de Michael Schumacher și Immanuel Kant la un loc.

Așadar, dacă programezi o mașină autonomă să se oprească și să-i ajute pe străinii aflați la ananghie, va proceda întocmai orice s-ar întâmpla (asta, firește, dacă nu introduci anumite scenarii excepționale). În mod similar, dacă mașina ta autonomă este programată să vireze pe contrasens ca să-i salveze pe cei doi copii din calea ei, poți fi sigur că exact asta va face. Ceea ce înseamnă că, atunci când își vor proiecta mașina autonomă, Toyota sau Tesla vor transforma o problemă teoretică din filosofia eticii într-o problemă practică de inginerie.

Firește, algoritmi filosofici nu vor fi niciodată perfecți. Se vor produce în continuare greșeli, care se vor solda cu răni, decese și litigii extrem de complicate. (Pentru prima dată în istorie, ai putea să dai în judecată un filosof pentru rezultatele nefericite ale teoriilor sale, deoarece, pentru prima dată în istorie, ai putea dovedi o legătură cauzală directă între ideile filosofice și evenimentele din viața reală.) Însă, pentru a-i înlocui pe șoferii umani, algoritmi nu vor trebui să fie perfecți. Vor trebui doar să fie mai buni decât oamenii. Dat fiind că șoferii umaniucid peste un milion de oameni în fiecare an, nici măcar nu e o sarcină grea. La urma urmei, ai prefera ca mașina de lângă tine să fie condusă de un adolescent beat sau de echipa Schumacher-Kant¹⁹?

Aceeași logică se aplică nu numai în cazul șofatului, ci în multe alte situații. Să luăm exemplul candidaturilor pentru un loc de muncă. În secolul XXI, decizia angajării unei persoane pe un post va fi luată din ce în ce mai des de algoritmi. Nu ne putem baza pe mașină să stabilească standardele etice relevante – tot oamenii vor trebui să facă în continuare acest lucru. Dar, odată ce ne vom hotărî asupra unui standard etic pe piața muncii – că e greșit să discriminăm persoanele de culoare sau femeile, de exemplu –, ne putem baza pe mașini să implementeze și să mențină acest standard mai bine decât oamenii²⁰.

Un manager uman poate știe că nu este etic să discriminezi persoanele de culoare și femeile și poate chiar e de acord cu acest lucru, dar apoi, când o femeie de culoare candidează pentru un loc de muncă, managerul o discriminează subconștient și decide să nu o angajeze. Dacă permitem unui computer să evalueze candidaturile și îl programăm să ignore cu totul rasa și sexul, putem fi siguri că, într-adevăr, el nu va ține cont de acești factori, întrucât computerele nu au subconștient. Desigur, nu va fi ușor de scris un cod pentru evaluarea candidaturilor la un loc de muncă și există întotdeauna pericolul ca inginerii să-și programeze cumva propriile prejudecăți subconștiente în software²¹. Totuși, odată ce descoperim asemenea greșeli, probabil că ar fi mult mai ușor să reparăm software-ul decât să înlăturăm prejudecățile rasiste și misogine ale oamenilor.

Am văzut că dezvoltarea inteligenței artificiale i-ar putea scoate pe cei mai mulți oameni de pe piața muncii – inclusiv pe șoferi și pe agenții de circulație (atunci când oamenii scandalagii vor fi înlocuiți cu algoritmi ascultători, agenții de circulație vor deveni inutili). Totuși, s-ar putea să existe noi posturi disponibile pentru filosofi, deoarece abilitățile lor – lipsite până acum de prea multă valoare comercială – vor ajunge brusc să fie la mare căutare. Prin urmare, dacă vrei să studiezi ceva care să-ți garanteze o slujbă bună în viitor, poate că filosofia nu este o alegere atât de proastă.

Desigur, filosofii se pun rareori de acord cu privire la modul corect de a acționa. Puține „dileme ale vagonului” au fost rezolvate spre mulțumirea tuturor filosofilor, iar gânditorii utilitariști ca John Stuart Mill (care judecă faptele în funcție de consecințe) au păreri cât se poate de diferite față de deontologii ca Immanuel Kant (care judecă faptele în funcție de

reguli absolute). Ar fi Tesla nevoită să ia poziție cu privire la asemenea chestiuni spinoase ca să producă o mașină ?

Ei bine, poate că Tesla o va lăsa pur și simplu în seama pieței. Tesla va produce două modele ale mașinii autonome : Tesla Altruistă și Tesla Egoistă. Atunci când apare o urgență, Altruista își sacrifică proprietarul pentru binele mai mare, în vreme ce Egoista face tot ce îi stă în putință ca să-și salveze proprietarul, chiar dacă asta înseamnă să-i ucidă pe cei doi copii. Clienții vor putea astfel să cumpere mașina care corespunde în cea mai mare măsură viziunii lor filosofice favorite. Dacă mai mulți oameni vor cumpăra Tesla Egoistă, nu veți putea da vina pe Tesla pentru asta. La urma urmei, clientul are întotdeauna dreptate.

Nu este o glumă. În cadrul unui studiu revoluționar din 2015, oamenilor li s-a prezentat un scenariu ipotetic cu o mașină autonomă care era pe cale să calce mai mulți pietoni. Majoritatea au spus că, într-un asemenea caz, mașina ar trebui să salveze pietonii, chiar cu prețul vieții proprietarului ei. Ulterior, când au fost întrebați dacă ar cumpăra o mașină programată să-și sacrifice proprietarul pentru binele mai mare, majoritatea au spus nu. Pentru ei înșiși, ar prefera Tesla Egoistă²².

Imaginați-vă următoarea situație : ați cumpărat o mașină nouă, dar, înainte de a putea începe să o folosiți, trebuie să deschideți meniul cu setările și să bifați una din mai multe căsuțe. În cazul unui accident, vreți ca mașina să vă sacrifice viața sau să ucidă familia din celălalt vehicul ? Este aceasta o alegere pe care vreți măcar să o faceți ? Gândiți-vă numai la certurile pe care le veți avea cu soțul în legătură cu căsuța pe care să o bifați.

Așadar, poate că statul ar trebui să intervină ca să reglementeze piața și să impună un cod etic obligatoriu pentru toate mașinile autonome ? Unii legiuitori vor fi fără îndoială în al nouălea cer că au în sfârșit ocazia să facă legi care să fie *întotdeauna* respectate întocmai. Alți legislatori ar putea fi alarmați de o asemenea responsabilitate totalitară și fără precedent. La urma urmei, de-a lungul istoriei, limitările aplicării legii au reprezentat o contrapondere bine-venită la prejudecățile, greșelile și exce-sele legiuitorilor. A fost un mare noroc că legile împotriva homosexualității și a blasfemiei au fost aplicate doar parțial. Chiar ne dorim un sistem în care deciziile politicianilor supuși greșelilor să devină la fel de inexorabile ca gravitația ?

Dictaturi digitale

IA îi înspăimântă adesea pe oameni deoarece ei nu au încredere că IA va rămâne supusă. Am văzut prea multe filme științifico-fantastice despre roboți care se răzvrătesc împotriva stăpânilor lor umani, fac ravagii pe străzi și măcelăresc pe toată lumea. Cu toate acestea, adevărata problemă cu roboții este exact opusul. Ar trebui să ne temem de ei deoarece probabil că își vor asculta întotdeauna stăpânii și nu se vor răzvrăti niciodată.

Nu e nimic în neregulă cu supunerea oarbă, desigur, atât timp cât roboții slujesc niște stăpâni inofensivi. Chiar și în război, dacă s-ar folosi roboți ucigași, pentru prima dată în istorie legile războiului ar fi realmente respectate pe câmpul de luptă. Soldații umani cad uneori pradă emoțiilor și ucid, jefuiesc și violează, încălcând astfel legile războiului. Asociem de regulă emoțiile cu compasiunea, dragostea și empatia, dar pe timp de război emoțiile care preiau controlul sunt deseori teama, ura și cruzimea. Cum roboții nu au emoții, putem avea încredere în ei că vor respecta mereu litera seacă a codului militar și că nu vor fi influențați niciodată de antipatii sau temeri personale²³.

Pe 16 martie 1968, o companie de soldați americani a luat-o razna în satul My Lai din Vietnamul de Sud și a masacrat circa 400 de civili. Această crimă de război a avut la bază inițiativa locală a unora care erau implicați de mai multe luni în război de gherilă din junglă. Nu slujea nici unui obiectiv strategic și contravenea atât codului juridic, cât și politicii militare ale Statelor Unite. De vină erau emoțiile umane²⁴. Dacă SUA ar fi trimis în Vietnam roboți ucigași, masacrul din My Lai nu ar mai fi avut loc.

Totuși, înainte de a ne grăbi să proiectăm și să desfășurăm roboți ucigași, trebuie să ne amintim că roboții reflectă și amplifică întotdeauna calitățile codului lor. În cazul în care codul este moderat și inofensiv, probabil că roboții vor reprezenta o variantă mult îmbunătățită a soldatului uman obișnuit. Totuși, atunci când codul este nemilos și crud, rezultatele vor fi catastrofale. Adevărata problemă cu roboții nu o constituie inteligența lor artificială, ci mai curând cruzimea și prostia naturale ale stăpânilor lor umani.

În iulie 1995 trupele sârbo-bosniace au masacrat peste 8.000 de bosniaci musulmani din orașul Srebrenica și din împrejurimile acestuia. Spre deosebire de masacrul căruia i-a căzut pradă din întâmplare satul My Lai, crimele din Srebrenica au reprezentat o operațiune de durată și bine organizată ce reflecta politica sârbo-bosniacă de „purificare etnică” a Bosniei de musulmani²⁵. Dacă sârbo-bosniacii ar fi avut roboți ucigași în 1995, cel mai probabil ar fi agravat situația, în loc să tempereze atrocitățile. Nici un robot nu ar fi ezitat vreo clipă să execute ordinele primite și nu ar fi cruțat viața nici unui copil musulman datorită vreunui sentiment de compasiune, dezgust sau simplă apatie.

Un dictator nemilos înarmat cu asemenea roboți ucigași nu va trebui să se teamă niciodată că soldații se vor întoarce împotriva lui, oricât de crude și de nebunești ar fi ordinele pe care le-ar da. Probabil că o armată de roboți ar fi înăbușit în fașă Revoluția Franceză în 1789, iar dacă în 2011 Hosni Mubarak ar fi avut un contingent de roboți ucigași, i-ar fi putut dezlănțui asupra populației fără să se teamă că aceștia vor dezerta. În mod similar, un guvern imperialist care se bazează pe o armată de roboți ar putea purta războaie lipsite de popularitate fără să-și facă griji că roboții săi și-ar pierde motivația sau că familiile lor ar organiza proteste. Dacă SUA ar fi avut roboți ucigași în Războiul din Vietnam, masacrul din My Lai ar fi putut fi prevenit, dar războiul în sine poate ar mai fi trenat mulți ani, deoarece guvernul american și-ar fi făcut mai puține griji în privința soldaților demoralizați, a demonstrațiilor masive împotriva războiului sau a unei mișcări a „roboților veterani împotriva războiului” (poate că unii cetățeni americani ar fi condamnat în continuare războiul, dar, fără teama de a fi ei înșiși recrutați, fără amintirea atrocităților comise de ei personal și fără pierderea dureroasă a vreunei rude dragi, protestarii ar fi fost probabil mai puțin numeroși și mai puțin angajați)²⁶.

Aceste tipuri de probleme sunt mult mai puțin relevante pentru vehiculele civile autonome, deoarece nici un producător de mașini nu-și va programa cu rea intenție vehiculele să vâneze și să ucidă oameni. Totuși, sistemele autonome de armament sunt o catastrofă iminentă, deoarece prea multe guverne tind să fie corupte din punct de vedere moral, dacă nu de-a dreptul diabolice.

Pericolul nu se rezumă la mașinăriile de ucis. Sistemele de supraveghere ar putea fi la fel de riscante. În mâinile unui guvern inofensiv, algoritmi puternici de supraveghere pot fi cel mai bun lucru de care a avut parte omenirea vreodată. Însă aceiași algoritmi Big Data i-ar putea da putere totodată unui Big Brother din viitor, astfel încât am ajunge să avem un regim de supraveghere orwellian în care toți indivizii sunt monitorizați în permanență²⁷.

Ba chiar am putea ajunge să avem ceva ce până și pentru Orwell ar fi fost greu de imaginat: un regim de supraveghere totală care ne urmărește nu doar toate afirmațiile și activitățile exterioare, ci e chiar capabil să ne pătrundă sub piele, pentru a ne urmări experiențele interioare. Gândiți-vă, de pildă, ce ar face regimul Kim din Coreea de Nord cu noua tehnologie. În viitor, fiecărui cetățean nord-coreean i s-ar putea cere să poarte o brățară biometrică ce ar monitoriza tot ce face și ce spune – precum și tensiunea arterială și activitatea cerebrală. Folosind înțelegerea sporită a creierului uman și puterile imense ale învățării automate, regimul nord-coreean ar putea fi capabil să evalueze pentru prima dată în istorie ceea ce gândește absolut fiecare cetățean în orice clipă. Dacă te uiți la o fotografie cu Kim Jong-un, iar senzorii biometrici detectează semnele caracteristice ale furiei (creșterea tensiunii arteriale, activitate mai intensă la nivelul amigdalei), a doua zi dimineată vei fi în gulag.

E drept, din pricina izolării sale, e posibil ca regimului nord-coreean să-i fie greu să dezvolte singur tehnologia necesară. Totuși, tehnologia ar putea fi creată de națiunile mai avansate din punct de vedere tehnologic și copiată sau cumpărată de nord-coreeni și de alte dictaturi înapoiate. Atât China, cât și Rusia își îmbunătățesc în mod constant instrumentele de supraveghere, la fel ca mai multe țări democratice, de la SUA la țara mea natală, Israel. Supranumit „națiunea start-up”, Israelul are un sector hi-tech extrem de activ și o industrie de vârf a siguranței cibernetice. În același timp, este implicat într-un conflict înverșunat cu palestinienii și, probabil, cel puțin o parte dintre liderii, generalii și cetățenii săi s-ar bucura să instituie un regim de supraveghere totală în Cisiordania de îndată ce ar avea tehnologia necesară.

Și astăzi, ori de câte ori palestinienii dau un telefon, postează ceva pe Facebook sau călătoresc dintr-un oraș în altul, cel mai probabil sunt

monitorizați de microfoane, camere, drone sau software israelian de spionaj. Datele adunate sunt analizate apoi cu ajutorul algoritmilor Big Data. Acest lucru ajută forțele israeliene de securitate să localizeze și să neutralizeze potențialele amenințări fără a fi nevoite să trimită prea mulți soldați la fața locului. Poate că palestinienii administrează unele orașe și sate din Cisiordania, dar israelienii controlează cerul, undele și cyberspațiul. Prin urmare, e nevoie de surprinzător de puțini soldați israelieni ca să controlezi în mod eficient circa 2,5 milioane de palestinieni din Cisiordania²⁸.

Într-un incident tragicomic din octombrie 2017, un muncitor palestinian a postat pe contul lui personal de Facebook o poză cu el la locul de muncă, lângă un buldozer. Textul care însoțea imaginea era „Bună dimineța!”. Un algoritm automat a făcut o mică greșeală atunci când a transliterat literele arabe. În loc de *Ysabechhum!* (care înseamnă „Bună dimineța!”), algoritmul a identificat literele drept *Ydbachhum!* (care înseamnă „Ucideți-i!”). Bănuind că bărbatul ar putea fi un terorist care avea de gând să calce oameni cu buldozerul, forțele israeliene de securitate l-au arestat rapid. A fost eliberat după ce și-au dat seama că algoritmul făcuse o greșeală. Cu toate acestea, postarea supărătoare de pe Facebook a fost ștearsă. Trebuie să fii mereu extrem de precaut²⁹. Situația cu care se confruntă astăzi palestinienii în Cisiordania ar putea fi foarte bine doar o avanpremieră primitivă a celei de care vor avea parte în cele din urmă miliarde de oameni pe tot globul.

Spre sfârșitul secolului XX, democrațiile au surclasat de regulă dictaturile deoarece democrațiile s-au priceput mai bine să proceseze date. Democrația diseminează puterea de a procesa informațiile și de a lua decizii în rândul multor oameni și instituții, în vreme ce dictatura concentrează informațiile și puterea într-un singur loc. Dată fiind tehnologia secolului XX, era ineficient să concentrezi prea multă informație și putere într-un singur loc. Nimeni nu avea capacitatea de a procesa toate informațiile îndeajuns de rapid și de a lua deciziile corecte. Acesta este, parțial, motivul pentru care Uniunea Sovietică a luat decizii mult mai proaste decât Statele Unite, iar economia sovietică a rămas cu mult în urma economiei americane.

Totuși, în curând IA ar putea înclina balanța în direcția opusă. IA face posibilă procesarea centralizată a unor volume enorme de informații. De

fapt, IA ar putea face sistemele centralizate mult mai eficiente decât sistemele difuze, deoarece învățarea automată e cu atât mai eficientă cu cât analizează mai multe informații. Concentrând toate informațiile despre un miliard de oameni într-o singură bază de date, fără a ține seama de chestiunile legate de confidențialitate, poți instrui algoritmi mult mai buni decât dacă respecti dreptul la viața privată și ai în baza de date doar informații parțiale despre un milion de oameni. De exemplu, dacă un guvern autoritar le-ar cere tuturor cetățenilor săi să-și scaneze ADN-ul și să transmită toate datele lor medicale unei autorități centrale, ar câștiga un avantaj imens în genetică și cercetarea medicală în fața societăților în care datele medicale sunt strict confidențiale. Principalul handicap al regimurilor autoritare în secolul XX – încercarea de a concentra toate informațiile într-un singur loc – ar putea deveni avantajul lor decisiv în secolul XXI.

Pe măsură ce algoritmi vor ajunge să ne cunoască atât de bine, guvernele autoritare ar putea dobândi controlul absolut asupra cetățenilor lor, chiar mai mult decât în Germania nazistă, iar opoziția față de asemenea regimuri s-ar putea dovedi a fi absolut imposibilă. Pe lângă faptul că regimul va ști exact ce simți, te-ar putea face să simți orice vrea el. Poate că dictatorul nu ar fi în stare să le asigure cetățenilor servicii medicale sau egalitate, însă i-ar putea face să-l iubească și să-i urască adversarii. În forma sa actuală, democrația nu poate supraviețui fuziunii biotehnologiei cu tehnologia informației. Fie democrația se va reinventa cu succes într-o formă cu totul nouă, fie oamenii vor ajunge să trăiască în „dictaturi digitale”.

Nu va fi o întoarcere la epoca lui Hitler și a lui Stalin. Dictaturile digitale vor fi la fel de diferite de Germania nazistă pe cât a fost de diferită Germania nazistă de Franța Vechiului Regim. Ludovic al XIV-lea era un autocrat cu tendințe de centralizare, dar nu avea tehnologia necesară construirii unui stat totalitar modern. Nimeni nu se împotriva autorității sale, dar, în absența radiourilor, a telefoanelor și a trenurilor, avea un control redus asupra vieții de zi cu zi a țăranilor din satele bretone izolate sau chiar a locuitorilor din inima Parisului. Nu avea nici voința, nici capacitatea de a crea un partid de masă, o mișcare națională a tineretului sau un sistem național de educație³⁰. Noile tehnologii ale secolului XX au fost cele care i-au oferit lui Hitler atât motivația, cât și puterea de a

face aceste lucruri. Nu putem preconiza care vor fi motivațiile și puterile dictaturilor digitale în 2084, dar este foarte puțin probabil ca ele să imite pur și simplu modelul lui Hitler și Stalin. Cei care se pregătesc pentru a purta din nou luptele din anii 1930 ar putea fi luați prin surprindere de un atac dintr-o cu totul altă direcție.

Chiar dacă democrația ar reuși să se adapteze și să supraviețuiască, oamenii ar putea deveni victimele unor noi forme de oprimare și discriminare. Astăzi, tot mai multe bănci, corporații și instituții folosesc deja algoritmi ca să analizeze date și să ia decizii în ceea ce ne privește. Atunci când soliciți un împrumut bancar, cel mai probabil cererea ta este procesată de un algoritm, și nu de un om. Algoritmul analizează numeroase date despre tine și statistici despre milioane de alte persoane și decide dacă ești solvabil ca să-ți ofere un credit. Deseori, algoritmul se descurcă mai bine decât un bancher uman. Dar problema este că, dacă algoritmul discriminează și decide nedrept în cazul unor persoane, acest lucru este dificil de aflat. Dacă banca refuză să-ți ofere un împrumut, iar tu întrebi „De ce?”, banca răspunde: „Algoritmul a spus nu”. Întrebi „De ce a zis nu algoritmul? Ce problemă am?”, iar banca răspunde: „Nu știm. Nici un om nu înțelege acest algoritm, fiindcă are la bază învățarea automată avansată. Dar noi avem încredere în algoritmul nostru, așa că nu vă vom acorda un credit”³¹.

Atunci când discriminarea este îndreptată împotriva unor grupuri, precum femeile sau persoanele de culoare, aceste grupuri pot să se organizeze și să protesteze împotriva discriminării lor colective. Dar acum un algoritm te-ar putea discrimina personal, fără să știi de ce. Poate că algoritmul a descoperit ceva ce nu-i place în ADN-ul tău, în istoricul tău personal sau pe contul tău de Facebook. Algoritmul te discriminează nu pentru că ești femeie sau afro-american, ci pentru că ești cine ești. Algoritmului nu-i place ceva anume la tine. Tu nu știi despre ce e vorba și, chiar dacă ai ști, nu poți organiza un protest împreună cu alți oameni, deoarece nu există alți oameni care să aibă de suferit din cauza aceleiași prejudecăți. Ești doar tu în situația asta. În locul discriminării colective, în secolul XXI ne-am putea confrunta cu o problemă tot mai mare de discriminare individuală³².

La cele mai înalte niveluri de autoritate, probabil că vom păstra lideri umani de formă, care ne vor da iluzia că algoritmi sunt doar niște consilieri

și că autoritatea supremă se află încă în mâinile oamenilor. Nu vom numi o IA în funcția de cancelar al Germaniei sau de director executiv la Google. Totuși, deciziile luate de cancelar și de directorul executiv vor fi influențate de IA. Cancelarul ar putea alege între mai multe opțiuni diferite, dar toate aceste opțiuni vor fi rezultatul unei analize Big Data și vor reflecta mai mult felul în care vede IA lumea decât felul cum o văd oamenii.

Ca să dăm un exemplu asemănător, astăzi politicienii din întreaga lume pot alege între diferite politici economice, dar în mai toate cazurile diversele politici disponibile reflectă o perspectivă capitalistă asupra economiei. Politicienii au iluzia că aleg, dar deciziile cu adevărat importante au fost luate deja mult mai devreme de economiștii, bancherii și oamenii de afaceri care au modelat diferitele opțiuni din meniu. În câteva decenii, politicienii s-ar putea trezi că aleg dintr-un meniu scris de IA.

Inteligența artificială și prostia naturală

O veste bună este că, măcar în următoarele câteva decenii, nu vom fi nevoiți să ne confruntăm cu coșmarul științifico-fantastic în toată regula în care IA dobândește conștiință și decide să înrobească sau să extermine omenirea. Ne vom baza din ce în ce mai mult pe algoritmi ca să ia decizii în locul nostru, dar e puțin probabil ca algoritmii să înceapă să ne manipuleze în mod conștient. Nu vor avea conștiință.

Științifico-fantasticul are tendința de a confunda inteligența cu conștiința și de a porni de la premisa că, pentru a egala sau a întrece inteligența umană, computerele vor trebui să dezvolte conștiință. Intriga de bază a mai tuturor filmelor și romanelor despre IA se învâрте în jurul clipei magice în care un computer sau un robot capătă conștiință. Odată ce se întâmplă acest lucru, fie eroul uman se îndrăgostește de robot, fie robotul încearcă să-iucidă pe toți oamenii – sau ambele lucruri se întâmplă simultan.

În realitate însă nu avem nici un motiv să credem că inteligența artificială va dobândi conștiință, deoarece inteligența și conștiința sunt lucruri cât se poate de diferite. Inteligența este abilitatea de a rezolva probleme. Conștiința este abilitatea de a simți lucruri precum durere, bucurie, iubire

și furie. Avem tendința de a face confuzie între cele două deoarece, la oameni și la alte mamifere, inteligența merge mână în mână cu conștiința. Mamiferele rezolvă majoritatea problemelor simțind lucruri. Computerele însă rezolvă problemele într-un mod cu totul diferit.

Există pur și simplu mai multe căi diferite care duc la o inteligență superioară și doar câteva dintre aceste căi implică dobândirea conștiinței. La fel cum avioanele zboară mai rapid decât păsările fără să le crească vreodată pene, tot așa computerele ar putea ajunge să rezolve probleme mult mai bine decât mamiferele fără să dobândească vreodată sentimente. E adevărat, IA va trebui să analizeze cu acuratețe sentimentele umane pentru a trata bolile umane, a-i identifica pe teroriștii umani, a recomanda parteneri umani și a se orienta pe o stradă plină cu pietoni umani. Însă ar putea face asta fără a avea sentimente proprii. Un algoritm nu trebuie să simtă bucurie, furie sau teamă ca să recunoască diferențele tipare biochimice ale primatelor bucuroase, furioase sau înspăimântate.

Desigur, nu este absolut imposibil ca IA să dezvolte sentimente proprii. Încă nu știm suficient de multe despre conștiință ca să fim siguri. În general, există trei posibilități pe care trebuie să le avem în vedere :

1. Conștiința este asociată cu biochimia organică în așa fel încât crearea conștiinței în sisteme nonorganice nu va fi niciodată posibilă.
2. Conștiința nu este asociată cu biochimia organică, dar este asociată cu inteligența în așa fel încât computerele ar putea dezvolta conștiință și computerele vor *trebui* să dezvolte conștiință ca să treacă un anumit prag al inteligenței.
3. Nu există legături esențiale între conștiință și biochimia organică sau inteligența superioară. Așadar, computerele ar putea dezvolta conștiință – dar nu neapărat. Ar putea să devină superinteligente și, totodată, să nu aibă deloc conștiință.

În stadiul actual al cunoașterii, nu putem exclude nici una dintre aceste variante. Totuși, tocmai pentru că știm atât de puține lucruri despre conștiință, pare puțin probabil că vom putea programa computere conștiente prea curând. Prin urmare, în ciuda puterii imense a inteligenței artificiale, în viitorul apropiat folosirea ei va depinde în continuare, într-o anumită măsură, de conștiința umană.

Pericolul este că, dacă investim prea mult în dezvoltarea inteligenței artificiale și prea puțin în dezvoltarea conștiinței umane, inteligența artificială deosebit de sofisticată a computerelor ar putea sluji doar la manipularea prostiei naturale a oamenilor. E greu de crezut că vom avea de-a face cu o revoltă a roboților în următoarele decenii, dar ne-am putea confrunta cu o mulțime de boți care vor ști să ne manipuleze emoțional mai bine decât mamele noastre și să folosească această abilitate neobișnuită ca să încerce să ne vândă ceva – o mașină, un politician sau o întreagă ideologie. Boții ar putea să ne identifice cele mai mari temeri, aversiuni și dorințe și să folosească aceste pârgii lăuntrice împotriva noastră. Am primit deja o mostră de așa ceva la alegerile și referendumurile recente din întreaga lume, când hackerii au învățat cum să-i manipuleze pe votanții individuali analizând datele despre ei și exploatându-le prejudecățile³³. În vreme ce thrillerele științifico-fantastice sunt atrase de apocalipsele dramatice cu foc și fum, în realitate ne-ar putea aștepta o apocalipsă banală provenită de la niște clicuri.

Ca să evităm asemenea deznodăminte, pentru fiecare dolar și fiecare minut pe care le investim în îmbunătățirea inteligenței artificiale, ar fi înțelept să investim câte un dolar și un minut și în dezvoltarea conștiinței umane. Din nefericire, în clipa de față nu facem mare lucru pentru cercetarea și dezvoltarea conștiinței umane. Cercetăm și dezvoltăm abilitățile umane mai ales în funcție de nevoile imediate ale sistemului economic și politic, și nu raportat la nevoile noastre pe termen lung ca ființe conștiente. Șeful meu vrea să răspund la e-mailuri cât de repede cu putință, dar capacitatea mea de a simți gustul și de a aprecia alimentele pe care le mănânc nu prea îi stârnește interesul. Prin urmare, îmi verific e-mailurile chiar și în timpul mesei și pierd astfel capacitatea de a acorda atenție propriilor senzații. Sistemul economic mă presează să-mi măresc și să-mi diversific portofoliul de investiții, dar nu mă stimulează câtuși de puțin să-mi măresc și să-mi diversific compasiunea. Așa că mă chinui să înțeleg misterele bursei de valori, străduindu-mă mult mai puțin să înțeleg cauzele profunde ale suferinței.

Din acest punct de vedere, oamenii seamănă cu alte animale domestice. Am crescut vaci docile care produc cantități enorme de lapte, dar care în alte privințe sunt net inferioare strămoșilor lor sălbatici. Sunt mai puțin

agile, mai puțin curioase și mai puțin descurcărețe³⁴. Acum creăm oameni docili care produc un volum enorm de date și funcționează ca niște cipuri foarte eficiente într-un mecanism uriaș de procesare a datelor, dar aceste vaci de date nu maximizează nici pe departe potențialul uman. De fapt, habar nu avem care este întregul potențial al omului, deoarece știm atât de puțin despre mintea omenească. Cu toate acestea, nu prea investim în explorarea minții umane, străduindu-ne, în schimb, să mărim viteza conexiunilor la internet și eficiența algoritmilor Big Data. Dacă nu vom avea grijă, vom ajunge să avem oameni downgradați care vor folosi greșit computere upgrate, cu efecte devastatoare asupra lor înșiși și a lumii.

Dictaturile digitale nu sunt singurul pericol care ne paște. Pe lângă libertate, ordinea liberală a pus mare preț și pe egalitate. Liberalismul a prețuit dintotdeauna egalitatea politică și și-a dat seama treptat că egalitatea economică este aproape la fel de importantă. Deoarece, fără o plasă de siguranță socială și un minim de egalitate economică, libertatea este lipsită de sens. Dar, la fel cum algoritmi Big Data ar putea pune capăt libertății, tot așa ar putea crea simultan cele mai inegale societăți care au existat vreodată. Toată bogăția și puterea ar putea fi concentrate în mâinile unei elite minuscule, în vreme ce majoritatea oamenilor vor suferi nu din cauza exploatării, ci a unui lucru mult mai grav – irelevanța.

Capitolul 4

Egalitatea

Cei care stăpânesc datele stăpânesc viitorul

În ultimele câteva decenii, oamenilor din lumea întreagă li s-a spus că omenirea se află pe drumul către egalitate și că globalizarea și noile tehnologii ne vor ajuta să o dobândim mai repede. În realitate, secolul XXI ar putea crea cele mai inegale societăți din istorie. Deși globalizarea și internetul atenuează diferențele dintre țări, ele amenință să mărească decalajul dintre clase și, tocmai când omenirea pare pe cale să înfăptuiască unificarea globală, specia însăși s-ar putea împărți în diferite caste biologice.

Inegalitatea datează din Epoca Pietrei. Acum 30.000 de ani, cetele de vânători-culegători îi îngropau pe unii membri în morminte opulente, ticsite cu mii de mărgele de fildeș, brățări, bijuterii și obiecte de artă, în vreme ce alți membri trebuiau să se mulțumească doar cu o groapă goală săpată în pământ. Cu toate acestea, cetele arhaice de vânători-culegători erau mai egalitare decât orice altă societate umană ulterioară, deoarece aveau foarte puține proprietăți. Proprietatea este o condiție prealabilă a inegalității pe termen lung.

După Revoluția Agricolă, proprietatea s-a extins și, odată cu ea, s-a adâncit și inegalitatea. Pe măsură ce oamenii au ajuns să dețină pământuri, animale, plante și unelte, au apărut societățile ierarhice rigide, în care elitele mici au monopolizat în cea mai mare parte bogăția și puterea generație după generație. Oamenii au ajuns să accepte acest aranjament și să-l considere firesc, ba chiar instituit de divinitate. Ierarhia nu era doar norma, ci și idealul. Cum poate exista ordine fără o ierarhie clară între aristocrați și oamenii de rând, între bărbați și femei sau între părinți și copii? Preoții, filosofii și poeții din lumea întreagă explicau cu răbdare

că, la fel cum nu toate părțile corpului omenesc sunt egale – picioarele trebuie să se supună capului –, tot așa în societatea umană egalitatea nu ar aduce cu sine decât haos.

În epoca modernă târzie însă, egalitatea a devenit un ideal în aproape toate societățile umane. Acest lucru s-a datorat parțial apariției noilor ideologii – comunismul și liberalismul. Dar el s-a datorat și revoluției industriale, care a făcut ca masele să devină mai importante decât oricând. Economiile industriale se bazau pe masele de muncitori obișnuiți, în vreme ce armatele industriale se bazau pe masele de soldați obișnuiți. Guvernele democrațiilor și dictaturilor investeau masiv în sănătatea, educația și bunăstarea maselor, deoarece aveau nevoie de milioane de muncitori sănătoși care să lucreze la liniile de producție și de milioane de soldați devotați care să lupte în tranșee.

Prin urmare, istoria secolului XX a gravitat în mare măsură în jurul reducerii inegalității dintre clase, rase și sexe. Deși lumea anului 2000 avea și ea ierarhiile sale, era totuși caracterizată de un grad mult mai mare de egalitate decât lumea anului 1900. În primii ani ai secolului XXI oamenii se așteptau ca procesul egalitarist să continue și chiar să se accelereze. În special, sperau că globalizarea urma să aducă cu sine prosperitate economică în lumea întreagă și că, drept urmare, oamenii din India și din Egipt aveau să ajungă să se bucure de aceleași oportunități și privilegii ca locuitorii Finlandei și Canadei. O generație întreagă a crescut cu această promisiune.

Acum se pare că această promisiune s-ar putea să nu se îndeplinească. Globalizarea a adus cu certitudine beneficii unor părți însemnate ale omenirii, dar există semne ale inegalității în creștere atât între societăți, cât și în sânul acestora. Unele grupuri monopolizează din ce în ce mai mult roadele globalizării, în vreme ce miliarde de oameni sunt lăsați în urmă. Astăzi, cei mai bogați 1% dețin deja jumătate din averea lumii. Și mai alarmant, cei mai bogați o sută de oameni dețin împreună mai mult decât cei mai săraci patru miliarde¹.

Iar situația s-ar putea înrăutăți considerabil. După cum explicam în capitolele anterioare, dezvoltarea inteligenței artificiale ar putea elimina valoarea economică și puterea politică a majorității oamenilor. În același timp, progresele din biotehnologie ar putea face posibilă transpunerea

inegalității economice în inegalitate biologică. Superbogații vor avea în sfârșit ceva util de făcut cu averea lor colosală. Dacă până acum își puteau cumpăra mai mult sau mai puțin doar simboluri ale statutului lor, în curând ar putea fi capabili să cumpere însăși viață. Dacă noile tratamente de prelungire a vieții și upgradare a abilităților fizice și cognitive se vor dovedi a fi costisitoare, omenirea s-ar putea scinda în caste biologice.

De-a lungul istoriei, bogații și aristocrații și-au imaginat dintotdeauna că au abilități superioare față de toți ceilalți, motiv pentru care dețineau controlul. Din câte ne putem da seama, acest lucru nu era adevărat. În general, un duce nu era mai talentat decât un țăran – superioritatea lui se datora doar discriminării juridice și economice injuste. Totuși, în 2100 bogații chiar ar putea fi mai talentați, mai creativi și mai inteligenți decât locuitorii mahalalelor. Odată ce între bogați și săraci se va produce un decalaj real în ceea ce privește abilitățile, eliminarea lui va deveni aproape imposibilă. Dacă bogații își vor folosi abilitățile superioare ca să se îmbogățească și mai mult și dacă averea le va permite să-și cumpere corpuri și creiere îmbunătățite, cu timpul decalajul nu va face decât să se adâncească. În 2100, cei mai bogați 1% ar putea deține nu numai cea mai mare parte din averea lumii, ci și cea mai mare parte din frumusețea, creativitatea și sănătatea lumii.

Cele două procese laolaltă – bioingineria împreună cu dezvoltarea inteligenței artificiale – ar putea duce prin urmare la separarea omenirii într-o clasă restrânsă de supraoameni și o clasă inferioară și numeroasă de *Homo sapiens* inutili. Înrautățind și mai mult o situație deja amenințătoare, pe măsură ce masele își vor pierde importanța economică și puterea politică, statul și-ar putea pierde cel puțin parțial motivația de a investi în sănătatea, educația și bunăstarea lor. E foarte periculos să fii inutil. Viitorul maselor va depinde atunci de bunăvoința unei elite restrânse. Poate că va exista bunăvoință vreme de câteva decenii. Dar în eventualitatea unei crize – a unui dezastru climatic, de pildă – ar fi extrem de tentant și de ușor să fie aruncați peste bord oamenii de prisos.

În țări precum Franța și Noua Zeelandă, cu o tradiție îndelungată a credințelor liberale și a practicilor specifice statului bunăstării, poate că elita va avea grijă în continuare de mase, chiar dacă nu are nevoie de ele. Însă în Statele Unite, mai capitaliste, elita ar putea distruge cu prima

ocazie ultimele rămășițe ale statului bunăstării american. O problemă și mai mare se profilează în țările mari în curs de dezvoltare, precum India, China, Africa de Sud și Brazilia. Acolo, odată ce oamenii de rând și-ar pierde valoarea economică, inegalitatea ar crește vertiginos.

Prin urmare, în loc să aibă drept rezultat unitatea mondială, globalizarea ar putea duce de fapt la o „speciere”: împărțirea omenirii în caste biologice diferite sau chiar în specii diferite. Globalizarea va uni lumea pe orizontală, eliminând granițele naționale, dar, în același timp, va diviza omenirea pe verticală. Oligarhiile aflate la putere în țări diferite precum Statele Unite și Rusia ar putea să fuzioneze și să facă front comun împotriva masei de sapiens obișnuiți. Din acest punct de vedere, ura populistă actuală față de „elite” este bine întemeiată. Dacă nu avem grijă, nepoții magnaților din Silicon Valley și ai miliardarilor moscoviți ar putea deveni o specie superioară nepoților țăranilor din Apalași și din Siberia.

În cele din urmă, un asemenea scenariu ar putea chiar să de-globalizeze lumea, dacă această castă superioară se reunește în cadrul unei „civilizații” autoprocimate și construiește ziduri și șanțuri de apărare care să o separe de hoardele de „barbari” de afară. În secolul XX, civilizația industrială depindea de „barbari” pentru mână de lucru ieftină, materii prime și piețe. Așa că i-a cucerit și i-a asimilat. Însă în secolul XXI o civilizație postindustrială care s-a baza pe IA, bioinginerie și nanotehnologie ar putea fi mult mai autonomă și mai independentă. Nu doar clase, ci și țări și continente întregi ar putea deveni irelevante. Fortificații păzite de drone și roboți ar putea separa autoprocimatea zonă civilizată, unde cyborgii s-ar lupta între ei cu bombe logice, de teritoriile barbare unde oamenii sălbatici s-ar război cu macete și puști de asalt AK-47.

În cartea de față, folosesc adesea persoana întâi plural ca să vorbesc despre viitorul omenirii. Vorbesc despre ceea ce trebuie să facem „noi” în legătură cu problemele „noastre”. Dar poate că nu există nici un „noi”. Poate că una dintre cele mai mari probleme „ale noastre” este că grupuri diferite de oameni au viitoruri cât se poate de diferite. Poate că în unele părți ale globului ar trebui să vă învățați copiii să scrie coduri, iar în altele ați face bine să-i învățați să scoată iute arma și să tragă drept.

Cine deține datele?

Dacă vrem să prevenim concentrarea întregii bogății și puteri în mâinile unei elite restrânse, soluția este reglementarea deținerii datelor. În vechime, pământul era cel mai important bun din lume, politica era o luptă pentru controlul asupra pământului, iar dacă prea mult pământ ajungea să fie concentrat în prea puține mâini, societatea se împărțea în aristocrați și oameni de rând. În epoca modernă, mașinile și fabricile au devenit mai importante decât pământul, iar miza luptelor politice era controlul acestor mijloace vitale de producție. Dacă prea multe mașini erau concentrate în prea puține mâini, societatea se împărțea în capitaliști și proletari. Însă în secolul XXI datele vor fi bunul cel mai de preț, eclipsând atât pământul, cât și mașinile, iar politica va fi o luptă pentru controlul asupra fluxului datelor. Dacă datele vor fi concentrate în prea puține mâini, omenirea se va împărți în specii diferite.

Cursa pentru obținerea datelor a început deja, iar în fruntea ei se află giganți ai datelor ca Google, Facebook, Baidu și Tencent. Până în prezent, mulți dintre acești giganți par să fi adoptat modelul de afaceri al „comerțianților de atenție”². Ne captează atenția oferindu-ne informații, servicii și divertisment gratuite, după care ne vând atenția agenților de publicitate. Totuși, giganții datelor țintesc probabil mult mai sus decât orice comerciant de atenție anterior. Adevărata lor activitate nu este nici pe departe vânzarea reclamelor. Mai degrabă, captându-ne atenția, reușesc să adune un volum imens de date despre noi, care valorează mai mult decât orice câștiguri din publicitate. Noi nu suntem clienții lor – suntem produsul lor.

Pe termen mediu, acest tezaur de date face posibil un model de afaceri cu totul diferit, a cărui primă victimă va fi însăși industria publicității. Noul model are la bază transferul autorității de la oameni la algoritmi, inclusiv autoritatea de a alege și a cumpăra lucruri. Odată ce algoritmi vor alege și vor cumpăra lucruri în locul nostru, industria tradițională a publicității va da faliment. Să luăm exemplul companiei Google. Google vrea să ajungă în punctul în care să-l putem întreba *orice* și să obținem cel mai bun răspuns din lume. Ce se va întâmpla odată ce îl vom putea întreba pe Google : „Salut, Google, pe baza a tot ceea ce știi despre mașini

și pe baza a tot ceea ce știi despre mine (inclusiv nevoile mele, obiceiurile mele, părerile mele cu privire la încălzirea globală și chiar opiniile mele despre politica Orientului Mijlociu), care este cea mai bună mașină pentru mine? ”? Dacă Google ne poate oferi un răspuns bun la această întrebare și dacă învățăm din experiență să avem încredere în înțelepciunea sa, și nu în propriile sentimente ușor manipulabile, ce rost ar mai putea avea reclamele la mașini³?

Pe termen mai lung, acumulând suficiente date și suficientă putere de calcul, giganții datelor ar putea să descifreze cele mai mari secrete ale vieții, apoi să folosească aceste cunoștințe nu doar ca să aleagă în locul nostru sau să ne manipuleze, ci și ca să reproiecteze viața organică și să creeze forme de viață anorganică. Poate că pe termen scurt giganții vor fi nevoiți să vândă publicitate ca să se mențină, dar aceștia evaluează deseori aplicațiile, produsele și companiile mai curând în funcție de datele pe care le adună decât de banii pe care li-i aduc. Poate că o aplicație populară nu are un model de afaceri și poate chiar pierde bani pe termen scurt, dar, atâta vreme cât atrage date, ar putea valora miliarde⁴. Chiar dacă nu știi cum să profiți astăzi de pe urma datelor, merită să le ai, fiindcă ar putea fi cheia controlării și modelării vieții în viitor. Nu știi cu certitudine dacă giganții datelor văd efectiv situația în asemenea termeni, dar faptele lor arată că pun mai mult preț pe acumularea datelor decât pe dolari și cenți.

Oamenilor obișnuși le va fi extrem de dificil să se împotrivescă acestui proces. În prezent, oamenii își oferă bucuroși bunul cel mai de preț – datele personale – în schimbul unor servicii gratuite de e-mail și al filmulețelor amuzante cu pisici. Seamănă oarecum cu triburile africane și amerindiene care, fără să-și dea seama, le-au vândut imperialiștilor europeni țări întregi pe mărgelile colorate și podoabe ieftine. Dacă oamenii obișnuși ar decide mai târziu să încerce să blocheze fluxul datelor, le-ar fi tot mai dificil, mai ales pentru că ar putea ajunge să se bazeze pe rețea pentru toate deciziile lor și chiar pentru serviciile lor medicale și pentru supraviețuirea fizică.

Oamenii și mașinile ar putea fuziona cu totul, astfel încât oamenii să nu mai poată supraviețui dacă nu sunt conectați la rețea. Vor fi conectați încă din uter și, dacă mai târziu alegi să te deconectezi, agențiile de asigurări

s-ar putea să nu te accepte drept client, angajatorii ar putea refuza să-ți ofere un loc de muncă, iar instituțiile medicale ar putea refuza să te îngrijească. În marea luptă dintre sănătate și confidențialitate, e posibil ca sănătatea să câștige fără efort.

Pe măsură ce tot mai multe date ajung, prin intermediul senzorilor biometrici, din corpul și creierul tău la mașinăriile inteligente, corporațiilor și agențiilor guvernamentale le va fi ușor să te cunoască, să te manipuleze și să ia decizii în numele tău. Și mai important, ar putea descifra mecanismele profunde ale tuturor corpurilor și creierelor, dobândind astfel puterea de a proiecta viață. Dacă vrem să împiedicăm o elită restrânsă să monopolizeze astfel de puteri divine și dacă vrem să împiedicăm omenirea să se împartă în caste biologice, întrebarea-cheie este următoarea : cine deține datele ? Datele referitoare la ADN-ul meu, la creierul meu și la viața mea îmi aparțin mie, statului, unei corporații sau colectivității umane ?

Împuternicind statele să naționalizeze datele, probabil că vom limita puterea marilor corporații, dar acest lucru ar putea da naștere totodată unor dictaturi digitale sinistre. Politicienii seamănă cumva cu muzicienii, iar instrumentul la care cântă este sistemul emoțional și biochimic uman. Țin un discurs – iar țara e cuprinsă de un val de spaimă. Scriu ceva pe Twitter – și are loc o explozie de ură. Nu cred că ar trebui să le oferim acestor muzicieni un instrument mai sofisticat la care să cânte. Odată ce politicienii ne vor putea manipula emoțional în mod direct, provocând anxietate, ură, bucurie și plictis după bunul lor plăc, politica va deveni un simplu circ emoțional. Oricât de tare ar trebui să ne temem de puterea marilor corporații, istoria sugerează că nu o ducem neapărat mai bine în mâinile guvernelor extrem de puternice. În martie 2018, eu aș prefera să-i dau datele mele mai degrabă lui Mark Zuckerberg decât lui Vladimir Putin (deși scandalul Cambridge Analytica a dezvăluit faptul că poate nici nu prea avem de ales, deoarece datele încredințate lui Zuckerberg ar putea ajunge foarte bine și la Putin).

Proprietatea privată asupra propriilor date ar putea părea mai atrăgătoare decât oricare dintre aceste opțiuni, dar este neclar ce înseamnă ea cu adevărat. Avem o experiență de câteva mii de ani în ceea ce privește reglementarea proprietății asupra pământului. Știm să construim un gard

de jur împrejurul unui teren, să punem un paznic la poartă și să controlăm cine poate intra. În ultimele două secole am devenit extrem de sofisticată în privința reglementării proprietății asupra industriei – astfel, eu pot deține astăzi o parte din General Motors și o parte din Toyota cumpărându-le acțiunile. Dar nu avem prea multă experiență în ceea ce privește reglementarea proprietății asupra datelor, care este inerent o sarcină mult mai dificilă, deoarece, spre deosebire de pământ și de mașini, datele sunt pretutindeni și nicăieri în același timp, pot circula cu viteza luminii și poți crea oricât de multe copii dorești.

Așa că ar fi bine să-i îndemnăm pe avocați, pe politicieni, pe filosofi și chiar pe poeți să-și îndrepte atenția către această dilemă: cum reglementezi proprietatea asupra datelor? Aceasta ar putea fi cu adevărat cea mai importantă întrebare politică a epocii noastre. Dacă nu vom reuși să răspundem curând la această întrebare, sistemul nostru sociopolitic s-ar putea prăbuși. Oamenii simt deja cum se apropie cataclismul. Poate că acesta este motivul pentru care cetățeni din lumea întreagă își pierd încrederea în povestea liberală, ce părea irezistibilă cu doar un deceniu în urmă.

Așadar, cum înaintăm din acest punct încolo și cum facem față provocărilor imense ale revoluțiilor din biotehnologie și tehnologia informației? Poate că exact aceiași oameni de știință și antreprenori care au perturbat lumea din capul locului ar putea veni cu o soluție tehnologică? De exemplu, algoritmi interconectați ar putea forma scheletul unei comunități umane globale care să dețină colectiv toate datele și să supravezeze dezvoltarea ulterioară a vieții? Pe măsură ce inegalitățile la nivel mondial se adâncesc, iar tensiunile sociale se acutizează pe tot globul, i-ar putea îndemna Mark Zuckerberg pe cei două miliarde de prieteni ai săi să-și unească forțele și să facă ceva împreună?

Partea a II-a

Provocarea politică

Fuziunea tehnologiei informației cu biotehnologia amenință valorile moderne de bază, libertatea și egalitatea. Orice soluție pentru provocarea tehnologică trebuie să implice cooperarea globală. Dar naționalismul, religia și cultura împart omenirea în tabere ostile și îngreunează foarte mult cooperarea la nivel global.

Capitolul 5

Comunitatea

Oamenii au corpuri

California este obișnuită cu seismele, însă cutremurul politic de la alegerile americane din 2016 a reprezentat un șoc violent pentru Silicon Valley. Dându-și seama că și ei ar putea fi parte a problemei, informaticienii de geniu au reacționat făcând ce fac inginerii cel mai bine: au căutat o soluție tehnică. Reacția nu a fost nicăieri mai energică decât la sediul Facebook din Menlo Park. Iar acest lucru e de înțeles. Dat fiind că afacerea companiei Facebook o constituie socializarea, este cea mai sensibilă la frământările sociale.

După un examen de conștiință care a durat trei luni, pe 16 februarie 2017 Mark Zuckerberg a publicat un manifest îndrăzneț pe tema nevoii de a construi o comunitate globală și a rolului companiei Facebook în acest proiect¹. Într-un discurs ulterior la primul Communities Summit din 22 iunie 2017, Zuckerberg a explicat că prefacerile sociopolitice ale epocii noastre – de la dependența de droguri scăpată de sub control la regimurile totalitare criminale – sunt cauzate în mare măsură de dezintegrarea comunităților umane. A deplâns faptul că, „de zeci de ani, adeziunea la tot felul de grupuri a scăzut cu un sfert. Asta înseamnă că mulți oameni au nevoie acum să-și găsească o cauză și un sprijin altundeva”². A promis că Facebook se va afla în fruntea campaniei de reconstruire a acestor comunități și că inginerii lui vor prelua sarcina abandonată de preoții parohi. „Vom începe să lansăm diverse instrumente”, spunea el, ca să „construim comunități cu mai multă ușurință”.

A continuat să explice că „am demarat un proiect ca să vedem dacă ne-am putea pricepe mai bine să sugerăm grupuri relevante pentru voi.

Pentru asta am început să creăm inteligență artificială. Și funcționează. În primele șase luni, am ajutat cu 50% mai mulți oameni să se alăture unor comunități relevante”. Țelul lui suprem este „de a ajuta un miliard de oameni să adere la comunități relevante... Dacă vom reuși acest lucru, pe lângă faptul că va stopa declinul apartenenței la comunități la care asistăm de zeci de ani, va începe să întărească țesătura socială și să facă lumea mai solidară”. Este un obiectiv atât de important, încât Zuckerberg a promis „să schimbe cu totul misiunea Facebook în această direcție”³. Desigur, Zuckerberg are dreptate să deplângă destrămarea comunităților umane. Totuși, la câteva luni după ce Zuckerberg a făcut această promisiune, iar cartea de față se pregătea să meargă la tipar, scandalul Cambridge Analytica a scos la iveală faptul că datele încredințate companiei Facebook erau preluate de terți și folosite la manipularea alegerilor din întreaga lume. Promisiunile mărețe ale lui Zuckerberg au devenit astfel ridicole, iar încrederea publică în Facebook a fost spulberată. Nu putem decât să sperăm că, înainte de a începe să construiască noi comunități umane, Facebook se va angaja mai întâi să protejeze intimitatea și siguranța comunităților existente.

Merită totuși să analizăm în profunzime viziunea comunitară a companiei Facebook și să vedem dacă, odată ce securitatea este sporită, rețelele sociale online pot contribui realmente la construirea unei comunități umane globale. Deși în secolul XXI oamenii ar putea fi upgradați devenind zei, în 2018 suntem încă animale din Epoca Pietrei. Pentru a prospera, suntem în continuare nevoiți să ne poziționăm ferm în cadrul unor comunități intime. De milioane de ani, oamenii s-au adaptat să trăiască în grupuri restrânse, de cel mult câteva zeci de indivizi. Până și astăzi, celor mai mulți dintre noi le este imposibil să cunoască bine peste 150 de indivizi, indiferent cu câți prieteni pe Facebook ne lăudăm⁴. Fără aceste grupuri, oamenii se simt singuri și înstrăinați.

Din nefericire, este adevărat că în ultimele două secole comunitățile intime s-au dezintegrat. Încercarea de a înlocui grupurile restrânse de oameni care chiar se cunosc cu comunitățile imaginate ale națiunilor și partidelor politice nu ar putea avea niciodată un succes deplin. Milioanele de frați din familia națională și milioanele de tovarăși din Partidul Comunist nu îți pot oferi intimitatea caldă pe care ți-o asigură un singur prieten

sau frate adevărat. Drept urmare, oamenii duc o viață tot mai singuratică pe o planetă tot mai conectată. Multe dintre tulburările sociale și politice ale vremurilor noastre își au rădăcinile în această anxietate⁵.

Viziunea lui Zuckerberg despre reconectarea oamenilor este așadar una oportună. Dar cuvintele sunt mai ieftine decât faptele și, ca să implementeze această viziune, Facebook ar putea fi nevoit să-și schimbe cu totul modelul de afaceri. Nu prea poți să construiești o comunitate globală când tu, ca să câștigi bani, captezi atenția oamenilor, după care o vinzi agenților de publicitate. În ciuda acestui fapt, disponibilitatea lui Zuckerberg de a formula măcar o asemenea viziune e demnă de laudă. Majoritatea corporațiilor cred că ar trebui să se concentreze asupra veniturilor, că guvernele ar trebui să facă cât mai puțin cu putință, iar omenirea ar trebui să aibă încredere în forțele pieței și să le lase să ia deciziile cu adevărat importante în numele nostru⁶. Așadar, dacă Facebook are de gând să-și ia realmente angajamentul ideologic de a construi comunități umane, cei care se tem de puterea sa nu ar trebui să-l îndese la loc în coconul corporatist strigând „Fratele cel Mare!”. În schimb, ar trebui să încurajăm alte corporații, instituții și guverne să concureze Facebook prin intermediul propriilor angajamente ideologice.

Desigur, nu ducem lipsă de organizații care deplâng destrămarea comunităților umane și care se străduiesc să le reconstruiască. Toată lumea, de la activistele feministe la fundamentalistii islamici, este preocupată de construirea unor comunități și vom examina o parte dintre aceste eforturi în capitolele următoare. Inițiativa companiei Facebook este unică datorită anvergurii sale globale, sprijinului corporatist și încrederii profunde în tehnologie. Zuckerberg pare convins că noua IA Facebook nu numai că poate să identifice „comunități relevante”, ci și „să întărească țesătura socială și să facă lumea mai solidară”. Este un lucru mult mai ambițios decât să folosești IA ca să conducă o mașină sau să diagnosticeze cancerul.

Viziunea Facebook asupra comunității este poate prima încercare explicită de a folosi IA pentru inginerie socială planificată central la scară globală. Prin urmare, constituie un precedent crucial. Dacă va avea succes, cel mai probabil vom asista la multe alte asemenea încercări, iar algoritmi vor fi recunoscuți drept noii stăpâni ai rețelelor sociale umane.

Dacă va da greș, va scoate la iveală limitările noilor tehnologii – algoritmiile poate că se pricepe să orienteze vehiculele în spațiu și să vindece boli, dar, când vine vorba de rezolvarea problemelor sociale, ar trebui să ne bazăm în continuare pe politicieni și pe preoți.

Online versus offline

În ultimii ani Facebook a avut un succes uimitor, iar în prezent are peste două miliarde de utilizatori activi online. Cu toate acestea, ca să-și implementeze noua viziune, va trebui să construiască o punte între online și offline. O comunitate ar putea începe ca o grupare online, dar, ca să se dezvolte cu adevărat, va trebui să prindă rădăcini și în lumea offline. Dacă într-o bună zi un dictator va interzice Facebook în țara lui sau va elimina cu totul internetul, comunitățile vor dispărea sau se vor regrupa și vor riposta? Vor fi ele capabile să organizeze o demonstrație fără să comunice online?

După cum explica Zuckerberg în manifestul lui din februarie 2017, comunitățile online ajută la dezvoltarea celor offline. Într-adevăr, uneori așa se întâmplă. Însă în multe cazuri online-ul există în detrimentul offline-ului, iar între cele două intervine o diferență fundamentală. Comunitățile fizice au o profunzime pe care comunitățile virtuale nu o pot egala, cel puțin nu în viitorul apropiat. Dacă eu zac bolnav acasă, în Israel, prietenii mei online din California pot vorbi cu mine, dar nu îmi pot aduce supă sau o ceașcă de ceai.

Oamenii au corpuri. În secolul trecut, tehnologia ne-a îndepărtat de corpurile noastre. Ne pierdem treptat capacitatea de a fi atenți la mirosuri și gusturi. În schimb, ne cufundăm cu totul în smartphone-uri și computere. Suntem mai interesați de ceea ce se petrece în cyberspațiu decât de ceea ce se întâmplă în jur. E mai ușor ca oricând să stau de vorbă cu vărul meu din Elveția, dar e mai greu să discut cu soțul meu la micul dejun, fiindcă se uită mereu la smartphone în loc să se uite la mine⁷.

În trecut, oamenii nu își puteau permite să fie atât de neglijenți. Culegătorii din vechime erau întotdeauna vigilenți și atenți. Atunci când rătăceau prin pădure în căutare de ciuperci, erau atenți la orice moviliță

care le-ar fi putut ascunde. Ascultau cu atenție cea mai slabă mișcare în iarbă ca să-și dea seama dacă acolo stă la pândă vreun șarpe. Când găseau o ciupercă comestibilă, o mâncau cu foarte multă atenție, ca să o distingă de rudele ei otrăvitoare. Membrii societăților bogate din ziua de azi nu au nevoie de o asemenea vigilență. Putem să rătăcim printre raioanele supermarketului în timp ce scriem mesaje pe telefon și să cumpărăm oricare dintre miile de alimente disponibile, căci toate au avizul autorităților sanitare. Dar, orice am alege, am putea ajunge să mâncăm în grabă în fața unui ecran, verificându-ne e-mailurile sau uitându-ne la televizor și acordând foarte puțină atenție gustului propriu-zis.

Zuckerberg spune că Facebook este hotărât „să continue să-și îmbunătățească instrumentele care vă oferă puterea de a vă împărtăși experiența” cu alții⁸. Însă oamenii ar putea avea nevoie cu adevărat de instrumentele cu care să se conecteze la propriile experiențe. În numele „împărtășirii experiențelor”, oamenii sunt încurajați să înțeleagă lucrurile prin care trec prin prisma modului în care le văd ceilalți. Dacă se întâmplă ceva interesant, instinctul utilizatorilor de Facebook este să-și scoată smartphone-urile, să facă o fotografie, să o posteze online și să aștepte „Like-urile”. În tot acest timp, abia dacă își conștientizează sentimentele. De fapt, sentimentele lor sunt influențate tot mai mult de reacțiile online.

Cel mai probabil, oamenii înstrăinați de corpul lor, de simțurile lor și de mediul lor fizic se simt alienați și dezorientați. Comentatorii pun deseori aceste sentimente de alienare pe seama declinului legăturilor religioase și naționale, dar pierderea contactului cu propriul corp este probabil mai importantă. Oamenii au trăit vreme de milioane de ani fără religii și fără națiuni – probabil că pot trăi fericiți fără ele și în secolul XXI. Totuși, nu pot trăi fericiți dacă nu sunt conectați la propriile corpuri. Dacă nu te simți bine în propria piele, nu te vei simți bine niciodată în lume.

Până acum, modelul de afaceri al companiei Facebook i-a încurajat pe oameni să petreacă tot mai mult timp online, chiar dacă asta însemna ca ei să aibă mai puțin timp și mai puțină energie pentru activitățile lor offline. Poate adopta Facebook un nou model care să-i încurajeze pe oameni să intre online doar atunci când e strict necesar și să acorde mai multă atenție mediului lor fizic și propriilor corpuri și simțuri? Ce părere ar avea acționarii despre acest model? (O schiță a unui asemenea model

alternativ a fost sugerată recent de Tristan Harris, fost angajat la Google și filosof al tehnologiei care a propus un nou sistem de măsurare a „timpului bine petrecut”⁹.)

Limitările relațiilor online subminează la rândul lor soluția lui Zuckerberg pentru polarizarea socială. El subliniază pe bună dreptate faptul că simpla conectare a oamenilor și expunerea lor la diferite opinii nu vor diminua diferențele sociale, deoarece, „dacă le arăți oamenilor un articol din perspectiva opusă, în realitate adâncești polarizarea, prezentând alte perspective ca fiind străine”. În schimb, Zuckerberg sugerează că „soluțiile optime pentru îmbunătățirea discursului ar putea veni după ce vom ajunge să ne cunoaștem unul pe celălalt ca oameni pe de-a-ntregul, și nu doar ca opinii – iar Facebook ar putea fi singurul potrivit să facă asta. Dacă ne conectăm cu oamenii pe baza a ceea ce avem în comun – echipe sportive, emisiuni de televiziune, interese –, e mai ușor să purtăm un dialog despre ceea ce ne desparte”¹⁰.

Cu toate acestea, este extrem de dificil să ne cunoaștem reciproc ca oameni „pe de-a-ntregul”. Asta implică foarte mult timp și necesită interacțiune fizică directă. După cum precizam mai devreme, unui *Homo sapiens* obișnuit îi este probabil imposibil să cunoască intim mai mult de 150 de indivizi. Teoretic, construirea comunităților nu ar trebui să fie un joc cu sumă nulă. Oamenii se pot simți loiali mai multor grupuri diferite în același timp. Din nefericire, relațiile intime sunt probabil un joc cu sumă nulă. Dincolo de un anumit punct, prețul pentru timpul și energia pe care le dedici cunoașterii prietenilor tăi online din Iran sau din Nigeria va fi pierderea capacității tale de a-ți cunoaște vecinii de alături.

Testul crucial al companiei Facebook va veni atunci când un inginer va inventa un nou instrument care îi va face pe oameni să petreacă mai puțin timp cumpărând lucruri online și să se dedice mai mult unor activități offline importante împreună cu prietenii. Va adopta sau va suprima Facebook un asemenea instrument? Își va asuma Facebook un risc și va favoriza preocupările sociale în detrimentul intereselor financiare? Dacă va proceda astfel – și va reuși să evite falimentul –, aceasta va fi o transformare esențială.

Atenția sporită acordată lumii offline în defavoarea rapoartelor sale trimestriale afectează de asemenea politicile fiscale ale companiei Facebook.

La fel ca Amazon, Google, Apple și alți câțiva giganți tehnologici, și Facebook a fost acuzat în repetate rânduri de evaziune fiscală¹¹. Având în vedere dificultățile inerente ale impozitării activităților online, acestor corporații globale le este mai ușor să recurgă la diverse forme de contabilitate creativă. Dacă crezi că oamenii trăiesc mai mult online și că le asigură toate instrumentele necesare existenței lor online, te poți considera un serviciu social benefic, evitând să-ți achiți taxele guvernelor offline. Dar, odată ce îți aduci aminte că oamenii au corpuri și că, prin urmare, au în continuare nevoie de drumuri, spitale și sisteme de canalizare, justificarea evaziunii fiscale devine mult mai dificilă. Cum poți să ridici în slăvi virtuțile comunității și, în același timp, să refuzi să sprijini financiar cele mai importante servicii comunitare ?

Nu putem decât să sperăm că Facebook poate să-și schimbe modelul de afaceri, să adopte o politică fiscală mai prietenoasă pentru lumea offline, să contribuie la solidarizarea lumii – și, cu toate acestea, să rămână profitabil. Totuși, nu ar trebui să cultivăm așteptări nerealiste legate de capacitatea companiei Facebook de a-și înfăptui viziunea comunitară globală. Istoric vorbind, corporațiile nu au constituit vehiculul ideal pentru revoluții sociale și politice însemnate. O revoluție adevărată necesită, mai devreme sau mai târziu, sacrificii pe care corporațiile, angajații lor și acționarii lor nu sunt dispuși să le facă. Iată de ce revoluționarii creează biserici, partide politice și armate. Așa-numitele revoluții Facebook și Twitter din lumea arabă au început în comunități online pline de speranță, dar, odată ce au ieșit în complicata lume offline, au fost deturnate de fanatici religioși și junte militare. Dacă Facebook va vrea acum să provoace o revoluție globală, va trebui să construiască o punte mult mai bună între online și offline. Facebook și ceilalți giganți online tind să-i considere pe oameni niște animale audiovizuale – doi ochi și două urechi conectate la zece degete, un ecran și un card de credit. Un pas crucial spre unirea omenirii este conștientizarea faptului că oamenii au corpuri.

Desigur, și această conștientizare are un dezavantaj. Conștientizarea limitărilor algoritmilor online i-ar putea determina pe giganții tehnologiei să-și extindă și mai mult sfera de influență. Dispozitive precum Google Glass și jocuri ca Pokémon Go sunt menite să elimine distincția dintre online și offline, contopindu-le într-o singură realitate lărgită. La un nivel

și mai profund, senzorii biometrici și interfețele creier-computer directe își propun să distrugă treptat granița dintre mașinările electronice și corpurile organice și să ne intre efectiv pe sub piele. Odată ce giganții tehnologici vor ajunge să înțeleagă corpul uman, ne-ar putea manipula întregul corp la fel cum ne manipulează în clipa de față ochii, degetele și cardurile de credit. Am putea ajunge să ducem dorul vremurilor de odinioară, când lumea online era separată de cea offline.

Capitolul 6

Civilizația

Există o singură civilizație în lume

În vreme ce Mark Zuckerberg visează să unească omenirea online, evenimentele recente din lumea offline par să readucă la viață teza „ciocnirii civilizațiilor”. Numeroși comentatori, politicieni și cetățeni obișnuiți cred că războiul civil sirian, ascensiunea Statului Islamic, haosul Brexitului și instabilitatea Uniunii Europene sunt produsul unei ciocniri între „Civilizația Occidentală” și „Civilizația Islamică”. Încercările occidentalilor de a le impune națiunilor musulmane democrația și drepturile omului au generat reacții violente din partea islamicilor, iar valul de imigranți musulmani și atacurile teroriste islamiste i-au făcut pe alegătorii europeni să renunțe la visurile multiculturale în favoarea identităților locale xenofobe.

Potrivit acestei teze, omenirea a fost împărțită dintotdeauna în diferite civilizații ai căror membri au viziuni ireconciliabile asupra lumii. Date fiind aceste perspective incompatibile asupra lumii, conflictele dintre civilizații sunt inevitabile. La fel cum în natură diferitele specii luptă pentru supraviețuire conform legilor neîndurătoare ale selecției naturale, tot așa de-a lungul istoriei civilizațiile s-au ciocnit în repetate rânduri și doar cei mai adaptați au supraviețuit ca să mai și povestească. Cei care trec cu vederea acest lucru sumbru – fie ei politicieni liberali sau ingineri cu capul în nori – o fac pe propriul risc¹.

Teza „ciocnirii civilizațiilor” are vaste implicații politice. Susținătorii ei afirmă că orice tentativă de reconciliere a „Vestului” cu „lumea musulmană” este sortită eșecului. Țările musulmane nu vor adopta niciodată valorile occidentale, iar țările vestice nu ar putea asimila niciodată cu succes minoritățile musulmane. Drept urmare, SUA nu ar trebui să primească

imigranți din Siria sau din Irak, iar Uniunea Europeană ar trebui să renunțe la aberația ei multiculturală în favoarea unei identități occidentale manifeste. Pe termen lung, o singură civilizație poate supraviețui încercărilor neiertătoare ale selecției naturale, iar dacă birocrații de la Bruxelles refuză să salveze Occidentul de pericolul islamic, atunci ar fi bine ca Marea Britanie, Danemarca sau Franța să facă singure acest lucru.

Deși se bucură de o susținere largă, această teză induce în eroare. Poate că fundamentalismul islamic reprezintă într-adevăr o provocare radicală, dar „civilizația” pe care o contestă este mai curând una globală, și nu un fenomen exclusiv occidental. Nu degeaba a reușit Statul Islamic să solidarizeze împotriva lui Iranul și Statele Unite. Și până și fundamentalistii islamici, cu toate elucubrațiile lor medievale, sunt ancorați în cultura globală contemporană mult mai mult decât în Arabia secolului al VII-lea. Ei alimentează mai curând temerile și speranțele tinerilor moderni alienați decât pe cele ale negustorilor și țăranilor medievali. După cum susțineau în mod convingător Pankaj Mishra și Christopher de Bellaigue, islamiștii radicali au fost influențați de Marx și de Foucault la fel de mult ca de Mahomed și îi moștenesc în aceeași măsură pe anarhiștii europeni din secolul al XIX-lea și pe califii omeiazi și abbasizi². Așadar, ar fi mai aproape de adevăr să considerăm până și Statul Islamic o ramură rebelă a culturii globale pe care o împărtășim cu toții, și nu o ramură a unui arbore străin și misterios.

Mai important, analogia dintre istorie și biologie care stă la baza tezei „ciocnirii civilizațiilor” este falsă. Grupurile umane – de la triburile mici la civilizațiile enorme – sunt fundamental diferite de speciile de animale, iar conflictele istorice se deosebesc în mod semnificativ de procesele selecției naturale. Speciile de animale au identități obiective ce rezistă mii și mii de generații. Ești un cimpanzeu sau o gorilă în funcție de gene, și nu de credințele tale, iar diferitele gene dictează comportamente sociale distincte. Cimpanzeii trăiesc în grupuri mixte de masculi și femele. Luptă pentru putere formând coaliții de susținători din rândul ambelor sexe. În schimb, în cazul gorilelor, un singur mascul dominant își creează un harem de femele și alungă de obicei orice mascul adult care i-ar putea contesta poziția. Cimpanzeii nu pot adopta orânduiri sociale precum cea a gorilelor ; gorilele nu pot începe să se organizeze precum cimpanzeii ;

și, din câte știm, exact aceleași sisteme sociale au caracterizat cimpanzeii și gorilele nu numai în ultimele decenii, ci vreme de sute de mii de ani.

În rândul oamenilor nu se găsește nimic asemănător. Da, poate că grupurile umane au sisteme sociale diferite, dar acestea nu sunt determinate genetic și rareori rezistă mai mult de câteva secole. Să luăm exemplul germanilor în secolul XX. În mai puțin de o sută de ani, germanii s-au organizat în șase sisteme cât se poate de diferite: imperiul dinastiei Hohenzollern, Republica de la Weimar, al Treilea Reich, Republica Democrată Germană (adică Germania de Est comunistă), Republica Federală Germania (adică Germania de Vest) și, în sfârșit, Germania reunificată, democratică. Firește că germanii și-au păstrat limba și pasiunea pentru bere și *bratwurst*. Dar există vreo esență tipic germană care să-i distingă de toate celelalte națiuni și care a rămas neschimbată de la Wilhelm al II-lea până la Angela Merkel? Și, dacă găsiți vreuna, era acolo și acum o mie de ani sau cu cinci mii de ani în urmă?

Preambulul (neratificat) al Constituției Europene începe cu afirmația potrivit căreia este inspirat „de moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei, din care au decurs valorile universale ale drepturilor inviolabile și inalienabile ale ființei umane, democrația, egalitatea, libertatea și statul de drept”³. Acest lucru ar putea da cu ușurință impresia că civilizația europeană este definită de valorile drepturilor omului, democrației, egalității și libertății. Nenumărate discursuri și documente asociază în mod direct democrația ateniană antică cu Uniunea Europeană a zilelor noastre, sărbătorind 2.500 de ani de libertate și democrație europene. Acest lucru ne duce cu gândul la orbul din poveste care apucă coada unui elefant și conchide că elefantul e un fel de perie. Da, ideile democratice fac parte din cultura europeană de sute de ani, dar ele nu au reprezentat-o niciodată întru totul. Cu toată gloria și tot impactul său, democrația ateniană a fost un experiment făcut fără tragere de inimă, care a rezistat doar 200 de ani într-un colțșor al Balcanilor. Dacă civilizația europeană a fost definită în ultimele 25 de secole de democrație și drepturile omului, ce ar trebui să credem despre Sparta și Iulius Caesar, despre cruciați și conchistadori, despre Inchiziție și comerțul cu sclavi, despre Ludovic al XIV-lea și Napoleon, despre Hitler și Stalin? Erau cu toții intruși veniți dintr-o civilizație străină?

La drept vorbind, civilizația europeană este orice o consideră europenei, la fel cum creștinismul este orice îl consideră creștinii, islamul este orice îl consideră musulmanii, iar iudaismul este orice îl consideră evreii. Și au interpretat-o în fel și chip de-a lungul secolelor. Grupurile umane sunt definite mai mult de schimbările prin care trec decât de orice continuitate, însă ele tot reușesc să-și creeze identități străvechi pentru că se pricep să spună povești. Indiferent de ce revoluții ar avea parte, de obicei pot să îmbine vechiul și noul într-o singură poveste.

Până și un individ poate îmbina schimbările personale revoluționare într-o singură poveste de viață coerentă și puternică : „Sunt un om care a fost cândva socialist, dar a devenit apoi capitalist ; m-am născut în Franța, iar acum locuiesc în SUA ; am fost căsătorit, dar apoi am divorțat ; am avut cancer, dar apoi m-am însănătoșit”. În mod asemănător, un grup uman precum germanii ar putea ajunge să se definească prin înseși schimbările prin care a trecut : „Cândva am fost naziști, dar ne-am învățat minte, iar acum suntem democrați pașnici”. Nu trebuie să cauți o esență germană unică ce s-a manifestat mai întâi la Wilhelm al II-lea, apoi la Hitler și în sfârșit la Merkel. Tocmai aceste transformări radicale definesc identitatea germană. Să fii german în 2018 înseamnă să te lupți cu moștenirea dificilă a nazismului, susținând totodată valorile liberale și democratice. Cine știe ce va însemna în 2050 ?

Oamenii refuză adesea să vadă aceste schimbări, mai ales atunci când vine vorba de valorile politice și religioase esențiale. Insistăm că valorile noastre reprezintă o moștenire de preț de la strămoșii din vremuri străvechi. Totuși, singurul lucru care ne permite să spunem asta este că strămoșii noștri sunt morți de mult și nu pot vorbi în numele lor. Să luăm exemplul atitudinilor evreilor față de femei. În zilele noastre, evreii ultraortodocși interzic imaginile cu femei în sfera publică. Panourile și reclamele care li se adresează evreilor ultraortodocși înfățișează de regulă doar bărbați și băieți – niciodată femei și fete⁴.

În 2011, a izbucnit un scandal atunci când ziarul ultraortodox *Di Tzeitung* din Brooklyn a publicat o fotografie cu niște oficiali americani care urmăreau atacul asupra complexului lui Osama bin-Laden – dar a șters digital toate femeile din fotografie, inclusiv pe secretarul de stat Hillary Clinton. Ziarul a explicat că a fost constrâns să facă acest lucru de „legile” evreiești

ale „bunei-cuviințe”. Un scandal asemănător a izbucnit atunci când ziarul *HaMevaser* a scos-o pe Angela Merkel din fotografia unei demonstrații împotriva măcelului de la *Charlie Hebdo*, ca nu cumva imaginea ei să stârnească gânduri necurate în mințile cititorilor pioși. Editorul unui al treilea ziar ultraortodox, *Hamodia*, apăra această politică explicând că „avem parte de susținerea tradiției evreiești milenare”⁵.

Interdicția de a vedea femeii nu este nicăieri mai strictă decât în sinagogă. În sinagogile ortodoxe, femeile sunt izolate cu grijă de bărbați și trebuie să se limiteze la o zonă restricționată unde sunt ascunse după o perdea, astfel încât nici un bărbat să nu vadă din greșeală silueta vreunei femei în timp ce-și spune rugăciunile sau citește scripturile. Însă, dacă toate acestea au în spate tradiția evreiască milenară și legile divine imuabile, cum explicăm faptul că, atunci când arheologii au excavat sinagogile antice din Israel de pe vremea Mișnei și a Talmudului, nu au descoperit nici o urmă a segregării sexelor și, în schimb, au scos la iveală frumoase pardoseli mozaicate și picturi murale ce înfățișează femei, unele dintre ele îmbrăcate destul de sumar? Rabinii care au scris Mișna și Talmudul se rugau și studiau în mod regulat în aceste sinagogi, însă evreii ortodocși de astăzi ar considera aceste lucruri blasfemii și profanări ale tradițiilor străvechi⁶.

Distorsionări asemănătoare ale tradițiilor străvechi caracterizează toate religiile. Statul Islamic se lăuda că s-a întors la versiunea pură și originară a islamului, dar, în realitate, interpretează islamul cu totul altfel. Da, citează din numeroase texte venerabile, dar dau dovadă de foarte multă precauție atunci când aleg textele pe care le invocă și cele pe care le ignoră și felul cum le interpretează. De fapt, însăși atitudinea de a interpreta ei înșiși textele sfinte este cât se poate de modernă. În mod tradițional, interpretarea era monopolul erudiților *ulama* – învățați care studiau legea și teologia musulmană la instituții respectabile, precum universitatea-moschee Al-Azhar din Cairo. Puțini dintre liderii Statului Islamic aveau asemenea studii, iar cei mai mulți *ulama* respectați i-au repudiat pe Abu Bakr al-Baghdadi și pe cei de teapa lui, considerându-i niște criminali ignoranți⁷.

Asta nu înseamnă că Statul Islamic a fost „neislamic” sau „antiislamic”, după cum susțin unii. Este ironic faptul că lideri creștini precum

Barack Obama au curaj să le spună musulmanilor autoproclamați ca Abu Bakr al-Baghdadi ce înseamnă să fii musulman⁸. Discuția aprinsă despre adevărata esență a islamului este pur și simplu inutilă. Islamul nu are un ADN fix. Islamul este orice consideră musulmanii că este⁹.

Germani și gorile

Există o diferență și mai profundă care separă grupurile umane de speciile de animale. Speciile se ramifică deseori, dar nu se contopesc niciodată. Cu circa șapte milioane de ani în urmă, cimpanzeii și gorilele aveau strămoși comuni. Această specie ancestrală unică s-a împărțit în două populații care de la un moment dat au urmat căi diferite din punctul de vedere al evoluției. Odată ce s-a întâmplat acest lucru, nu a mai existat cale de întoarcere. De vreme ce indivizii ce aparțin unor specii diferite nu pot produce împreună urmași fertili, speciile nu pot fuziona niciodată. Gorilele nu pot fuziona cu cimpanzeii, girafele nu pot fuziona cu elefanții, iar câinii nu pot fuziona cu pisicile.

În schimb, triburile umane au tendința de a fuziona în timp, formând grupuri din ce în ce mai mari. Germanii moderni au luat naștere prin contopirea saxonilor, prusacilor, șvabilor și bavarezilor, care nu cu mult timp în urmă abia dacă se înghițeau unii pe alții. Se spune că Otto von Bismarck ar fi remarcat (după ce a citit lucrarea lui Darwin *Originea speciilor*) că bavarezii reprezentau veriga lipsă dintre austriac și om¹⁰. Francezii au luat naștere prin contopirea francilor, normanzilor, bretonilor, gasconilor și provensalilor. În același timp, dincolo de Canalul Mânecii, englezii, scoțienii, galezii și irlandezii au fost aduși treptat laolaltă (de bunăvoie sau nu), dând naștere britanicilor. În viitorul nu foarte îndepărtat, germanii, francezii și britanicii ar putea fuziona la rândul lor, dând naștere europenilor.

Însă fuziunile nu rezistă mereu, după cum observă în zilele noastre locuitorii din Londra, Edinburgh și Bruxelles. Brexitul ar putea provoca destrămarea simultană atât a Marii Britanii, cât și a Uniunii Europene. Dar, pe termen lung, direcția istoriei este cât se poate de clară. Cu zece mii de ani în urmă, omenirea era împărțită în nenumărate triburi izolate.

Cu fiecare mileniu scurs, acestea s-au contopit în grupuri din ce în ce mai mari, creând tot mai puține civilizații distincte. Pe parcursul ultimelor generații, puținele civilizații rămase au fuzionat într-o singură civilizație globală. Diferențele politice, etnice, culturale și economice se perpetuează, însă ele nu subminează unitatea fundamentală. De fapt, unele diferențe sunt posibile doar datorită unei structuri comune. În economie, de exemplu, diviziunea muncii nu se poate impune decât dacă toată lumea împarte o piață unică. O țară nu se poate specializa în producția de mașini sau de petrol decât dacă poate cumpăra alimente din alte țări care cultivă grâu și orez.

Procesul unificării umanității a luat două forme distincte: stabilirea unor legături între diferite grupuri și omogenizarea practicilor în cadrul grupurilor. Legăturile se pot forma până și între grupuri care se comportă în continuare foarte diferit. De fapt, legăturile se pot forma și între dușmani de moarte. Războiul însuși poate produce unele dintre cele mai puternice relații interumane. Istoricii susțin adesea că globalizarea a atins un prim punct culminant în 1913, după care a avut parte de un lung declin în perioada războaielor mondiale și a Războiului Rece și a recuperat abia după 1989¹¹. Poate că afirmația este adevărată în ceea ce privește globalizarea economică, însă ea trece cu vederea dinamica diferită, dar la fel de importantă a globalizării militare. Războiul diseminează idei, tehnologii și oameni mult mai rapid decât comerțul. În 1918 Statele Unite aveau legături mai strânse cu Europa decât în 1913, apoi ele s-au îndepărtat în perioada interbelică, după care destinele le-au fost împletite inextricabil de al Doilea Război Mondial și Războiul Rece.

De asemenea, războiul îi face pe oameni să fie mult mai interesați unii de alții. Statele Unite nu au fost niciodată mai informate cu privire la situația din Rusia decât în timpul Războiului Rece, când orice tuse de pe un culoar moscovit îi făcea pe americani să urce și să coboare precipitați scări la Washington. Oamenilor le pasă mult mai mult de dușmanii lor decât de partenerii lor comerciali. Pentru fiecare film american despre Taiwan există probabil cincizeci despre Vietnam.

Olimpiada medievală

La începutul secolului XXI, lumea a trecut cu mult dincolo de formarea legăturilor între diferite grupuri. Oameni de pe tot globul nu numai că sunt în contact unii cu alții, ci împărtășesc tot mai mult credințe și practici identice. Acum o mie de ani, planeta Pământ era un teren propice pentru zeci de modele politice diferite. În Europa puteai găsi principate feudale care rivalizau cu orașe-state independente și teocrații minuscule. Lumea musulmană avea califatul, care își afirma suveranitatea universală, dar experimenta de asemenea cu regate, sultanate și emirate. Imperiile chineze se considerau unica entitate politică legitimă, în vreme ce la nord și la vest confederațiile tribale se războiau de zor între ele. India și Asia de Sud-Est aveau o multitudine de regimuri, în vreme ce formele de organizare din America, Africa și Australasia variau de la grupuri minuscule de vânzători-culegători la imperii întinse. Nu e de mirare că până și grupurilor umane învecinate le era greu să cadă de acord asupra unor proceduri diplomatice comune, darămite asupra unor legi internaționale. Fiecare societate avea propria paradigmă politică și îi era dificil să înțeleagă și să respecte conceptele politice străine.

Astăzi, în schimb, o singură paradigmă politică este acceptată pretutindeni. Planeta este împărțită în circa 200 de state suverane, care acceptă în general aceleași protocoale diplomatice și legi internaționale comune. Suedia, Nigeria, Thailanda și Brazilia sunt reprezentate la fel în atlasele noastre, ca niște forme colorate; toate fac parte din ONU; și, în ciuda nenumăratelor diferențe care le separă, sunt recunoscute drept state suverane ce se bucură de drepturi și privilegii similare. De fapt, ele împărtășesc mult mai multe idei și practici politice, inclusiv o încredere cel puțin simbolică în corpurile reprezentative, partidele politice, votul universal și drepturile omului. Există parlamente la Teheran, Moscova, Cape Town și New Delhi, precum și la Londra și la Paris. Atunci când israelienii și palestinienii, rușii și ucrainenii, kurzii și turcii se întrec ca să intre în grațiile opiniei publice globale, folosesc cu toții același discurs legat de drepturile omului, suveranitatea statală și legea internațională.

Poate că lumea e presărată cu tot felul de „state eșuate”, dar cunoaște o singură paradigmă pentru un stat de succes. Prin urmare, politica globală

urmează principiul Anna Karenina : statele de succes sunt toate la fel, dar fiecare stat eșuat eșuează în felul lui, întrucât îi lipsește un ingredient sau altul din pachetul politic dominant. Statul Islamic s-a remarcat recent prin respingerea totală a acestui pachet și încercarea sa de a institui un tip cu totul diferit de entitate politică – un califat universal. Dar tocmai din acest motiv a dat greș. Numeroase forțe de gherilă și organizații teroriste au reușit să întemeieze noi țări sau să cucerească unele deja existente. Dar au făcut întotdeauna acest lucru acceptând principiile fundamentale ale ordinii politice globale. Până și talibanii au urmărit recunoașterea internațională drept guvern legitim al țării suverane Afghanistan. Până acum, nici un grup care a respins principiile politicii globale nu a obținut un control de durată asupra vreunui teritoriu important.

Ca să înțelegem forța paradigmei politice globale, poate cel mai bine ar fi să analizăm nu chestiuni politice extrem de serioase legate de război și diplomație, ci mai curând evenimente precum Olimpiada de la Rio din 2016. Gândiți-vă o clipă la cum au fost organizate Jocurile Olimpice. Cei 11.000 de sportivi au fost grupați în delegații în funcție de naționalitate, și nu de religie, clasă sau limbă. Nu au existat nici o delegație budistă, nici o delegație proletară și nici o delegație vorbitoare de limba engleză. Cu câteva excepții – îndeosebi Taiwan și Palestina –, stabilirea naționalității sportivilor a fost o chestiune cât se poate de simplă.

La ceremonia de deschidere din 5 august 2016, atleții au defilat în grupuri, fiecare grup fluturând drapelul național. Ori de câte ori Michael Phelps mai câștiga câte o medalie de aur, drapelul Statelor Unite era înălțat în acordurile imnului „The Star-Spangled Banner”. Când Emilie Andéol a câștigat medalia de aur la judo, a fost arborat tricolorul francez și s-a intonat „La Marseillaise”.

În mod convenabil, fiecare țară din lume are un imn care se conformează aceluiași model universal. Aproape toate imnurile sunt compoziții orchestrale lungi de câteva minute, și nu cântece de 20 de minute care nu pot fi interpretate decât de o castă specială de preoți ereditari. Până și țări precum Arabia Saudită, Pakistanul și Congo au adoptat convențiile muzicale occidentale pentru imnurile lor naționale. Majoritatea par să fi fost compuse de Beethoven într-o zi mai curând mediocră. (Vă puteți petrece o seară împreună cu prietenii ascultând diverse imnuri naționale pe YouTube și încercând să ghiciți care cui aparține.) Până și versurile

sunt aproape la fel în toată lumea, denotând concepții comune legate de politică și loialitatea de grup. De exemplu, cărei națiuni credeți că aparține următorul imn național? (Am schimbat doar numele țării, folosind termenul generic „Țara mea”.)

Țara mea, patria mea,
 Pământul unde mi-am vărsat sângele,
 Acolo stau
 De strajă patriei mele.
 Țara mea, națiunea mea,
 Poporul meu și leagănul meu,
 Să dăm de veste :
 „Țara mea, unește-te!”
 Trăiască țara mea, trăiască statul meu.
 Națiunea mea, patria mea, în întregime.
 Făuriți-i sufletul, treziți-i trupul,
 Pentru țara mea minunată!
 Țara mea minunată, independentă și liberă
 Casa mea și țara mea pe care o iubesc.
 Țara mea minunată, independentă și liberă,
 Trăiască țara mea minunată!

Răspunsul este Indonezia. Dar v-ați fi mirat dacă v-aș fi spus că răspunsul era de fapt Polonia, Nigeria sau Brazilia?

Steagurile naționale dau dovadă de același conformism anost. Cu o singură excepție, toate steagurile sunt bucăți dreptunghiulare de material textil ce înfățișează un repertoriu extrem de limitat de culori, dungi și forme geometrice. Nepalul este țara care face notă discordantă, cu un drapel alcătuit din două triunghiuri. (Dar nu a câștigat niciodată vreo medalie olimpică.) Steagul indonezian constă într-o bandă roșie deasupra unei benzi albe. Steagul polonez înfățișează o bandă albă deasupra unei benzi roșii. Drapelul Principatului Monaco este identic cu cel al Indoneziei. O persoană care suferă de acromatopsie nici nu ar sesiza diferența dintre drapelele Belgiei, Ciadului, Coastei de Fildeș, Franței, Guineei, Irlandei, Italiei, statului Mali și României – toate au trei benzi verticale de diferite culori.

Unele dintre aceste țări au purtat războaie înverșunate între ele, dar de-a lungul tumultuosului secol XX doar trei Jocuri Olimpice au fost anulate

din pricina războiului (în 1916, 1940 și 1944). În 1980 SUA și o parte dintre aliații lor au boicotat Olimpiada de la Moscova, în 1984 blocul sovietic a boicotat Jocurile de la Los Angeles, iar în alte câteva situații Jocurile Olimpice s-au aflat în centrul unei furtuni politice (îndeosebi în 1936, când Berlinul nazist a găzduit Jocurile, și în 1972, când teroriștii palestinieni au masacrat delegația israeliană la Olimpiada de la München). Cu toate acestea, în ansamblu, controversesele politice nu au subminat definitiv proiectul olimpic.

Acum să ne întoarcem cu o mie de ani în urmă. Să presupunem că voiiați să găzduiți Jocurile Olimpice Medievale la Rio în 1016. Să uităm o clipă că Rio era pe atunci un sătuc de indieni tupi¹² și că asiaticii, africanii și europenii nici nu erau conștienți de existența Americii. Să lăsăm la o parte și problemele logistice de a-i aduce pe toți sportivii de vârf ai lumii la Rio fără avioane. Să trecem și peste faptul că puține sporturi erau practicate pe tot globul și că, deși toți oamenii puteau să alerge, nu se puteau pune cu toții de acord asupra aceluiași reguli pentru o competiție de alergare. Întrebați-vă cum ați grupa delegațiile rivale. În prezent, Comitetul Olimpic Internațional dezbată ore în șir chestiunea taiwaneză și chestiunea palestiniană. Înmulțiți cu 10.000 ca să estimați numărul de ore pe care ar trebui să-l alocați politicii Olimpiadei Medievale.

În primul rând, în 1016 Imperiul Song din China nu recunoștea ca egal al său nici o entitate politică de pe glob. Prin urmare, ar fi fost o umilire de neconceput ca delegației sale olimpice să i se acorde același statut ca delegațiilor regatului coreean Goryeo sau regatului vietnamez Đai Cô Việt – ca să nu mai vorbim de delegațiile barbarilor primitivi de peste mări.

Și califul de la Bagdad își susținea hegemonia universală, iar majoritatea musulmanilor sunniți îl recunoșteau drept lider suprem. În realitate însă, califul abia dacă conducea orașul Bagdad. Așadar, toți sportivii sunniți ar face parte dintr-o singură delegație a califatului sau ar fi separați în zeci de delegații din nenumăratele emirate și sultanate ale lumii sunnite? Dar de ce să ne oprim la emirate și la sultanate? Deșertul Arabiei era înțesat de triburi libere de beduini, care nu recunoșteau nici un stăpân în afară de Allah. Ar fi îndreptățit fiecare trib să trimită o delegație independentă care să concureze la tir cu arcul sau la cursa cu

cămile? Europa v-ar da la fel de multe bătaii de cap asemănătoare. Un sportiv din orașul normand Ivry ar concura sub stindardul contelui local de Ivry, al suzeranului său, ducele de Normandia, sau poate sub al regelui Franței, care nu era la fel de puternic?

Multe dintre aceste entități politice au apărut și au dispărut în decurs de câțiva ani. În timp ce ați face pregătirile pentru Olimpiada din 1016, nu ați putea ști dinainte ce delegații se vor prezenta, deoarece nimeni nu ar putea fi sigur ce entități politice ar mai exista și anul următor. Dacă regatul Angliei ar fi trimis o delegație la Olimpiada din 1016, când sportivii s-ar fi întors acasă cu medaliile lor, ar fi descoperit că danezii tocmai capturaseră Londra, iar Anglia era înghițită de Imperiul Mării Nordului condus de regele Knut cel Mare, alături de Danemarca, Norvegia și părți din Suedia. După alți 20 de ani, acest imperiu s-a destrămat, dar 30 de ani mai târziu Anglia a fost cucerită din nou, de ducele de Normandia.

E inutil să mai spunem că majoritatea acestor entități politice efemere nu aveau nici imnuri de intonat și nici drapele de arborat. Simbolurile politice erau deosebit de importante, desigur, dar limba simbolică a politicii europene era foarte diferită de limbile simbolice ale politicii indoneziene, chineze sau tupi. Consensul cu privire la un protocol comun care să marcheze victoria ar fi fost aproape imposibil.

Așadar, atunci când veți urmări Jocurile Olimpice de la Tokyo din 2020, amintiți-vă că această aparentă competiție între națiuni reprezintă de fapt un uimitor consens global. Cu toată mândria națională pe care o simt oamenii atunci când delegația lor câștigă o medalie de aur, iar steagul lor este înălțat, avem motive mult mai întemeiate să fim mândri că omenirea este capabilă să organizeze un asemenea eveniment.

Un singur dolar să-i conducă pe toți

În epoca premodernă, oamenii au testat nu numai diverse sisteme politice, ci și o varietate uluitoare de modele economice. Boierii ruși, maharajahii hinduși, mandarinii chinezi și șefii de trib amerindieni aveau idei cât se poate de diferite despre bani, comerț, impozitare și muncă.

În schimb, astăzi mai toată lumea crede în variațiuni ușor diferite ale aceleiași teme capitaliste și suntem cu toții roțiți pe o linie de producție globală unică. Indiferent dacă trăiești în Congo sau în Mongolia, în Noua Zeelandă sau în Bolivia, rutina ta zilnică și situația ta economică depind de aceleași teorii economice, de aceleași corporații și bănci și de aceleași fluxuri de capital. Dacă miniștrii de Finanțe din Israel și din Iran s-ar întâlni să ia prânzul, ar avea un limbaj economic comun și ar putea să-și înțeleagă cu ușurință necazurile și să empatizeze unul cu altul.

Atunci când Statul Islamic a cucerit părți însemnate din Siria și Irak, a ucis zeci de mii de oameni, a distrus situri arheologice, a răsturnat statui și a eliminat în mod sistematic simbolurile regimurilor anterioare și ale influenței culturale occidentale¹³. Dar, atunci când luptătorii săi au pătruns în băncile locale și au găsit acolo teancuri de dolari ce înfățișau chipurile unor președinți americani și sloganuri în engleză care preamăreau idealurile politice și religioase americane, nu au ars aceste simboluri ale imperialismului american. Asta pentru că dolarul este venerat pretutindeni, în ciuda tuturor diferențelor politice și religioase. Deși nu are valoare intrinsecă – nu poți să mănânci sau să bei o bancnotă de un dolar –, încrederea în dolar și în înțelepciunea Federal Reserve este atât de puternică, încât este împărtășită până și de fundamentalistii islamici, de traficanții mexicani de droguri și de tiranii nord-coreeni.

Cu toate acestea, omogenitatea omenirii contemporane iese cu adevărat în evidență atunci când vine vorba de viziunea noastră asupra lumii naturale și a corpului uman. Dacă te îmbolnăveai acum o mie de ani, conta enorm unde locuiai. În Europa, preotul paroh ți-ar spune probabil că l-ai mâniat pe Dumnezeu și că, pentru a te însănătoși, ar trebui să donezi ceva bisericii, să pleci în pelerinaj la un loc sfânt și să te rogi fierbinte ca Dumnezeu să te ierte. O altă variantă ar fi ca vrăjitoarea din sat să-ți explice că te-a posedat un demon și că ea poate să alunge demonul prin cântec, dans și cu sângele unui cocoșel negru.

În Orientul Mijlociu, doctorii educați în tradiția clasică ți-ar putea explica următorul lucru: cele patru umori ale corpului și-au pierdut echilibrul și ar trebui să le armonizezi cu ajutorul unei alimentații adecvate și al unor poțiuni urât mirositoare. În India, experții în medicină ayurvedică

ți-ar expune propriile teorii cu privire la echilibrul celor trei elemente ale corpului cunoscute drept *dosha* și ți-ar recomanda un tratament cu ierburi, masaj și poziții de yoga. Medici chinezi, șamani siberieni, vraci africani și amerindieni – fiecare imperiu, regat și trib avea propriile tradiții și propriii experți, fiecare îmbrățișa viziuni diferite despre corpul omenesc și natura bolii și fiecare oferea propria varietate largă de ritualuri, poțiuni și remedii. Unele dintre ele erau surprinzător de eficiente, pe când altele erau aproape o condamnare la moarte. Singurul lucru pe care îl aveau în comun practicile medicale europene, chineze, africane și americane era că, pretutindeni, cel puțin o treime dintre copii mureau înainte de a ajunge la vârsta adultă, iar speranța medie de viață era cu mult sub 50 de ani¹⁴.

Astăzi, dacă se întâmplă să fii bolnav, contează mult mai puțin unde locuiești. La Toronto, Tokyo, Teheran sau Tel Aviv, vei fi dus la spitale care arată asemănător, unde vei întâlni doctori în halate albe care au învățat aceleași teorii științifice la aceleași universități de medicină. Ei vor urma protocoale identice și vor folosi teste identice pentru a stabili diagnostice foarte asemănătoare. După aceea, vor prescrie aceleași medicamente produse de aceleași companii farmaceutice internaționale. Mai există câteva diferențe culturale minore, dar medicii canadieni, japonezi, iranieni și israelieni împărtășesc mai mult sau mai puțin aceleași vederi despre corpul omenesc și bolile omului. După ce Statul Islamic a cucerit Raqqa și Mosul, nu a dărâmat spitalele locale. În schimb, a lansat un apel doctorilor și asistentelor de religie musulmană din întreaga lume să-și ofere benevol serviciile acolo¹⁵. Fără îndoială, până și doctorii și asistentele ce îmbrățișează islamul cred că organismul este alcătuit din celule, că bolile sunt provocate de agenți patogeni și că antibioticeleucid bacteriile.

Și ce conțin aceste celule și bacterii? De fapt, din ce este alcătuită întreaga lume? Acum o mie de ani, fiecare cultură avea propria poveste despre univers și despre ingredientele fundamentale ale supei cosmice. Astăzi, erudiții de pe tot globul cred exact aceleași lucruri despre materie, energie, timp și spațiu. Să luăm exemplul programelor nucleare iranian și nord-coreean. Problema constă tocmai în faptul că iranienii și nord-coreenii au exact aceleași viziune asupra fizicii ca israelienii și americanii. Dacă iranienii și nord-coreenii ar crede că $E = mc^4$, Israelului și Statelor Unite nu le-ar păsa nici cât negru sub unghie de programele lor nucleare.

Oamenii au încă religii și identități naționale diferite. Dar, când vine vorba de aspectele practice – cum să construiești un stat, o economie, un spital sau o bombă –, mai toți aparținem aceleiași civilizații. Mai există și neînțelegeri, fără îndoială, dar, la urma urmei, toate civilizațiile au propriile dispute interne. De fapt, ele sunt definite de aceste dispute. Atunci când încearcă să-și schițeze identitatea, oamenii întocmesc adesea o listă a trăsăturilor comune. Aceasta e o greșeală. Ar proceda mult mai bine dacă ar enumera conflictele și dilemele comune. De exemplu, în 1618 Europa nu avea o singură identitate religioasă – era definită de conflictul religios. A fi european însemna în 1618 a fi obsedat de diferențele doctrinare mărunte dintre catolici și protestanți sau dintre calvini și luterani și dispus să ucizi și să fii ucis din cauza acestor diferențe. Dacă unui om nu îi păsa în 1618 de aceste conflicte, probabil că era turc sau hindus, dar cu siguranță nu era european.

În mod similar, în 1940 Marea Britanie și Germania aveau valori politice cât se poate de diferite, însă făceau amândouă parte integrantă din „Civilizația Europeană”. Hitler nu era mai puțin european decât Churchill. Mai curând, însăși lupta dintre ei definea ceea ce însemna a fi european în acel moment de răscruce din istorie. În schimb, un vânător-culegător !Kung din 1940 nu era european deoarece conflictele din sânul Europei legate de rasă și imperiu nu ar fi avut nici o logică pentru el.

Oamenii cu care ne certăm cel mai des sunt propriile rude. Identitatea este definită mai mult de conflicte și de dileme decât de consensuri. Ce înseamnă să fii european în 2018? Nu înseamnă să ai pielea albă, să crezi în Iisus Hristos sau să aperi libertatea. Înseamnă mai degrabă să ai dispute vehemente legate de imigrație, de Uniunea Europeană și de limitele capitalismului. Înseamnă de asemenea să te întrebi obsesiv „Ce anume îmi definește identitatea?” și să-ți faci griji legate de îmbătrânirea populației, de materialismul feroce și de încălzirea globală. Prin conflictele și dilemele lor, europenii secolului XXI sunt diferiți de strămoșii lor din 1618 și 1940, dar seamănă tot mai mult cu partenerii lor comerciali chinezi și indieni.

Orice schimbări ne vor aștepta în viitor, ele vor implica cel mai probabil mai curând o luptă frățească în sânul unei singure civilizații decât un conflict între civilizații diferite. Marile provocări ale secolului XXI

vor fi de natură globală. Ce se va întâmpla atunci când schimbările climatice vor provoca dezastre ecologice? Ce se va întâmpla atunci când computerele vor executa mai bine decât oamenii din ce în ce mai multe sarcini și îi vor înlocui într-un număr tot mai mare de locuri de muncă? Ce se va întâmpla atunci când biotehnologia ne va permite să-i upgradăm pe oameni și să prelungim durata de viață? Fără îndoială, vom avea parte de certuri aprinse și de conflicte înverșunate din cauza acestor lucruri. Dar e puțin probabil ca aceste certuri și conflicte să ne izoleze unii de alții. Dimpotrivă. Ele ne vor face să fim și mai interdependenți. Deși omenirea este departe de a constitui o comunitate armonioasă, suntem cu toții membri ai unei singure civilizații globale puse pe scandal.

Prin urmare, cum explicăm valul naționalist care cuprinde o mare parte din glob? Poate că, în entuziasmul nostru stârnit de globalizare, ne-am cam grăbit să trecem cu vederea națiunile? O revenire la naționalismul tradițional ar putea fi soluția la crizele noastre globale disperate? Dacă globalizarea aduce cu sine atât de multe probleme, de ce nu renunțăm pur și simplu la ea?

Capitolul 7

Naționalismul

Problemele globale au nevoie de soluții globale

Dat fiind faptul că omenirea în ansamblu alcătuiește acum o singură civilizație, în care toți oamenii împărtășesc provocări și oportunități comune, de ce britanicii, americanii, rușii și multe alte grupuri manifestă tendințe de izolare naționalistă? O revenire la naționalism oferă soluții reale la problemele fără precedent ale lumii noastre globale sau este un moft escapist care ar putea condamna omenirea și întreaga biosferă la dezastru?

Ca să răspundem la această întrebare, ar trebui să spulberăm mai întâi un mit des întâlnit. Contrar opiniei generale, naționalismul nu este o parte naturală și veșnică a psihicului uman și nu își are rădăcinile în biologia omului. E adevărat, oamenii sunt animale sociale până-n vârful unghiilor, iar loialitatea de grup le este întipărită în gene. Cu toate acestea, vreme de sute de mii de ani, *Homo sapiens* și strămoșii săi hominizi au trăit în mici comunități intime de cel mult câteva zeci de membri. Oamenii devin cu ușurință loiali grupurilor mici și intime precum un trib, o companie de infanterie sau o afacere de familie, însă nu este câtuși de puțin firesc ca oamenii să fie loiali față de câteva milioane de persoane care le sunt cu totul străine. Asemenea loialități de masă au apărut abia în ultimele câteva mii de ani – ieri-dimineață, din punctul de vedere al evoluției – și necesită eforturi masive de construcție socială.

Oamenii s-au chinuit să construiască colectivități naționale deoarece se confruntau cu provocări ce nu puteau fi soluționate de un singur trib. Să luăm exemplul triburilor arhaice care trăiau de-a lungul fluviului Nil cu mii de ani în urmă. Fluviul le asigura subzistența. Le uda câmpurile

și le întreținea comerțul. Însă era un aliat imprevizibil. Prea puțină ploaie – și oamenii mureau de foame ; prea multă ploaie – și fluviul ieșea din matcă și distrugea sate întregi. Nici un trib nu putea rezolva această problemă de unul singur, întrucât fiecare stăpânea doar o mică porțiune a fluviului și nu putea mobiliza mai mult de câteva sute de muncitori. Numai printr-un efort comun de a construi diguri uriașe și de a săpa canale de sute de kilometri puteau spera să țină sub control și să exploateze acest fluviu redutabil. Acesta a fost unul dintre motivele pentru care triburile au fuzionat treptat într-o singură națiune ce avea puterea de a construi diguri și canale, de a ajusta debitul fluviului, de a face provizii de cereale pentru anii mai slabi și de a implementa un sistem național de transport și comunicații.

În ciuda acestor avantaje, transformarea triburilor și clanurilor într-o singură națiune nu a fost niciodată ușoară, nici în vechime și nici astăzi. Ca să-ți dai seama cât de dificil este să te identifice cu o asemenea națiune, trebuie doar să te întrebi : „Îi cunosc pe acești oameni?”. Eu pot să-mi numesc cele două surori și cei unsprezece verișori și să vorbesc o zi întreagă despre personalitățile, ciudățeniile și relațiile lor. Nu pot să-i numesc pe cei opt milioane de oameni care îmi împărtășesc cetățenia israeliană, pe cei mai mulți dintre ei nu i-am întâlnit niciodată și cel mai probabil nici nu îi voi cunoaște vreodată de-acum încolo. Totuși, capacitatea mea de a mă simți loial față de această masă amorfă nu este o moștenire de la strămoșii mei vânători-culegători, ci o minune a istoriei recente. Un biolog de pe Marte care nu ar cunoaște decât anatomia și evoluția lui *Homo sapiens* nu ar putea ghici niciodată că aceste primare sunt capabile să stabilească legături comunitare cu milioane de străini. Ca să mă convingă să fiu loial „Israelului” și celor opt milioane de locuitori ai săi, mișcarea sionistă și statul israelian au fost nevoite să creeze un aparat enorm de educație, propagandă și cultivare a sentimentelor patriotice, precum și sisteme naționale de securitate, sănătate și asistență socială.

Asta nu înseamnă că e ceva în neregulă cu legăturile naționale. Sistemele uriașe nu pot funcționa fără loialități de masă, iar lărgirea cercului empatiei umane are cu siguranță meritele ei. Formele mai atenuate de patriotism s-au numărat printre cele mai benefice creații omenești. Credința că națiunea mea este unică, că merită loialitatea mea și că am obligații

speciale față de membrii ei mă inspiră să-mi pese de ceilalți și să fac sacrificii în folosul lor. Este o greșeală periculoasă să ne imaginăm că fără naționalism am trăi cu toții într-un paradis liberal. Mai curând, am trăi în haos tribal. Țări pașnice, prospere și liberale precum Suedia, Germania și Elveția se bucură de un sentiment naționalist puternic. Lista țărilor care nu au legături naționale solide include Afghanistanul, Somalia, Congo și majoritatea celorlalte state eșuate¹.

Problema începe atunci când patriotismul inofensiv se transformă în ultranaționalism șovin. În loc să cred că națiunea mea este unică – ceea ce este adevărat despre toate națiunile –, aș putea începe să simt că națiunea mea este supremă, că îi datorez întreaga mea loialitate și că nu am nici o obligație importantă față de nimeni altcineva. Acesta este un teren propice pentru conflicte violente. Generații la rând, principala critică adusă naționalismului a fost că ar conduce la război. Cu toate acestea, legătura dintre naționalism și violență nu a înfrânat excesele naționaliste, mai ales întrucât fiecare națiune și-a justificat propria expansiune militară prin nevoia de a se proteja de intrigile vecinilor săi. Atâta vreme cât națiunea le asigura celor mai mulți dintre cetățenii ei niveluri fără precedent de siguranță și prosperitate, aceștia erau dispuși să plătească și cu viața. În secolul al XIX-lea și la începutul secolului XX, pactul naționalist părea încă foarte atrăgător. Deși naționalismul ducea la conflicte înfiorătoare la o scară fără precedent, statele-națiuni moderne au construit de asemenea sisteme masive de asistență medicală, educație și asistență socială. Serviciile medicale naționale au făcut ca Passchendaele și Verdun să pară că merită.

Totul s-a schimbat în 1945. Inventarea armelor nucleare a înclinat brusc balanța pactului naționalist. După ce locuitorii Hiroshimei nu s-au mai temut că naționalismul avea să conducă doar la război, au început să se teamă că urma să ducă la război *nuclear*. Anihilarea totală are capacitatea de a deschide ochii oamenilor și, grație în mare măsură bombeii atomice, imposibilul a devenit posibil și duhul naționalist a fost îndesat cel puțin pe jumătate înapoi în sticla lui. La fel cum în Antichitate țăranii din Valea Nilului își redirecționau parțial loialitatea dinspre clanurile locale către un regat mult mai mare ce era capabil să țină sub control fluviul periculos, tot așa în era nucleară o comunitate globală s-a dezvoltat

treptat mai presus de diferitele națiuni, deoarece numai o astfel de comunitate putea ține sub control demonul nuclear.

În campania prezidențială americană din 1964, Lyndon B. Johnson a difuzat celebrul spot publicitar „Daisy”, unul dintre cele mai de succes materiale de propagandă din anele televiziunii. Spotul începe cu o fetiță care smulge și numără petelele unei margarete, dar, când ajunge la zece, intervine o voce metalică de bărbat, care numără de la zece la zero, ca în cazul lansării unei rachete. Când ajunge la zero, lumina puternică a unei explozii nucleare umple ecranul, iar candidatul Johnson se adresează publicului american, spunând : „Aceasta este miza. Să construim o lume în care să poată trăi toți copiii lui Dumnezeu sau să pășim în beznă. Trebuie fie să ne iubim unul pe celălalt, fie să murim”². Avem tendința de a asocia sloganul „Faceți dragoste, nu război” cu contracultura de la sfârșitul anilor 1960, dar, în realitate, era deja o perspectivă acceptată în 1964 până și în rândul politicianilor duri și inflexibili precum Johnson.

Prin urmare, în timpul Războiului Rece naționalismul a trecut în plan secund, acordându-se întâietate unei abordări mai globale a politicii internaționale, iar la sfârșitul Războiului Rece globalizarea a părut a fi valul inexorabil al viitorului. Se preconiza că omenirea va lăsa cu totul în urmă politica naționalistă, ca pe o relicvă a unor vremuri primitive care i-ar putea atrage cel mult pe locuitorii prost informați ai câtorva țări subdezvoltate. Evenimentele din ultimii ani au dovedit însă că naționalismul are încă o influență puternică până și asupra cetățenilor Europei și Statelor Unite, ca să nu mai vorbim de Rusia, India și China. Înstrăinați de forțele impersonale ale capitalismului global și temându-se pentru soarta sistemelor naționale de asistență medicală, educație și asistență socială, oamenii din lumea întreagă caută sprijin și sens în sânul națiunii.

Totuși, întrebarea lansată de Johnson în spotul publicitar „Daisy” este și mai pertinentă astăzi decât era în 1964. Vom construi o lume în care toți oamenii să poată trăi împreună sau vom păși cu toții în beznă ? Donald Trump, Theresa May, Vladimir Putin, Narendra Modi și colegii lor salvează lumea întărindu-ne sentimentele naționale sau valul naționalist actual este o formă de evitare a problemelor globale insolubile cu care ne confruntăm ?

Provocarea nucleară

Să începem cu inamicul cunoscut al omenirii: războiul nuclear. În 1964, când s-a difuzat spotul publicitar „Daisy”, la doi ani după criza rachetelor din Cuba, anihilarea nucleară era o amenințare palpabilă. Atât experții, cât și oamenii de rând se temeau că omenirea nu avea înțelepciunea de a evita distrugerea și că era doar o chestiune de timp până când Războiul Rece urma să devină cumplit de fierbinte. În realitate, omenirea s-a ridicat cu succes la înălțimea provocării nucleare. Americanii, sovieticii, europenii și chinezii au schimbat modul în care s-a desfășurat geopolitica vreme de mii de ani, astfel încât Războiul Rece s-a încheiat fără prea multă vărsare de sânge, iar o nouă ordine mondială internaționalistă a promovat o epocă a păcii fără precedent. Nu numai că războiul nuclear a fost evitat, ci războiul de toate tipurile a intrat în declin. După 1945 surprinzător de puține granițe au fost retrasate în urma unei agresiuni fățișe, iar majoritatea țărilor au încetat să mai folosească războiul ca pe un instrument politic standard. În 2016, în ciuda războaielor din Siria, Ucraina și alte câteva puncte fierbinți, mai puțini oameni au murit din cauza violenței umane decât a obezității, în accidente de mașină sau prin suicid³. E posibil ca aceasta să fi fost cea mai mare realizare politică și morală a vremurilor noastre.

Din nefericire, acum suntem atât de obișnuiți cu această realizare, încât o socotim de la sine înțeleasă. Acesta este parțial motivul pentru care oamenii își permit să se joace cu focul. Rusia și Statele Unite s-au lansat recent într-o nouă cursă a înarmării nucleare, construind mașinării apocaliptice inedite care amenință să șteargă cu buretele tot ce s-a câștigat cu greu în ultimele decenii și să ne aducă din nou în pragul anihilării nucleare⁴. În același timp, publicul a învățat să nu-și mai facă griji și să iubească bomba (după cum îi sugera *Dr. Strangelove*) sau pur și simplu a uitat cu totul de existența ei.

De aceea, dezbaterea pe marginea Brexitului din Marea Britanie – o putere nucleară majoră – a gravitat mai ales în jurul chestiunilor legate de economie și de imigrație, în vreme ce contribuția vitală a Uniunii Europene la pacea europeană și globală a fost în mare măsură ignorată. După sute

de ani de măceluri cumplite, francezii, germanii, italienii și britanicii au construit în cele din urmă un mecanism care asigură armonia continentală – doar ca publicul britanic să pună bețe în roate mașinăriei-minune.

Regimul internaționalist care a prevenit războiul nuclear și a protejat pacea globală a fost extrem de dificil de construit. Fără îndoială, trebuie să adaptăm acest regim la condițiile schimbătoare ale lumii – de exemplu, bazându-ne mai puțin pe SUA și oferindu-le un rol mai important puterilor neoccidentale precum China și India⁵. Dar abandonarea cu totul a acestui regim și reluarea politicii naționaliste de forță ar fi un risc iresponsabil. E adevărat, în secolul al XIX-lea țările au jucat jocul naționalist fără să distrugă civilizația umană. Dar asta se întâmpla înainte de Hiroshima. După aceea, armele nucleare au mărit miza și au schimbat natura fundamentală a războiului și a politicii. Atâta vreme cât oamenii știu să îmbogățească uraniu și plutoniu, supraviețuirea lor depinde de favorizarea prevenirii războiului nuclear în detrimentul intereselor vreunei națiuni anume. Naționaliștii fanatici care strigă „Țara noastră înainte de toate!” ar trebui să se întrebe dacă țara lor, în lipsa unui sistem solid de cooperare internațională, poate proteja de una singură lumea – sau chiar pe ea însăși – de distrugerea nucleară.

Provocarea ecologică

Pe lângă războiul nuclear, în deceniile următoare omenirea se va confrunta cu o nouă amenințare existențială care nici măcar nu era detectată de radarele politice în 1964: colapsul ecologic. Oamenii destabilizează biosfera globală pe mai multe fronturi. Luăm tot mai multe resurse din mediul înconjurător, asaltându-l totodată cu cantități enorme de deșeuri și otrăvuri și modificând astfel compoziția solului, a apei și a atmosferei.

Nici măcar nu conștientizăm nenumăratele feluri în care perturbăm delicatul echilibru ecologic creat în decurs de milioane de ani. Să luăm exemplul utilizării fosforului ca îngrășământ. În cantități mici, este un nutrient esențial pentru creșterea plantelor. Dar în exces devine toxic. Agricultură industrială modernă se bazează pe fertilizarea artificială a câmpurilor cu foarte mult fosfor, dar apa în exces de la ferme, bogată în fosfor, ajunge să otrăvească râurile, lacurile și oceanele, având un impact

devastator asupra vieții marine. Un fermier care cultivă porumb în Iowa ar putea așadar să ucidă fără să vrea peștii din Golful Mexic.

Ca urmare a acestor activități, habitatele se degradează, anumite specii de animale și plante dispar și ecosisteme întregi, precum Marea Barieră de Corali din Australia și pădurea tropicală amazoniană, ar putea fi distruse. Vreme de mii de ani, *Homo sapiens* s-a comportat aiudoma unui ucigaș ecologic în serie; acum se transformă în autorul unui adevărat masacru ecologic. Dacă vom continua să mergem pe acest drum, nu numai că vom fi responsabili de anihilarea unui procent însemnat al tuturor formelor de viață, ci am putea chiar și să subminăm bazele civilizației umane⁶.

Cea mai amenințătoare este perspectiva schimbării climatice. Oamenii există pe pământ de sute de mii de ani și au supraviețuit mai multor glaciațiuni și încălziri ale globului. Cu toate acestea, agricultura, orașele și societățile complexe există de doar 10.000 de ani. În această perioadă, cunoscută drept holocen, clima Pământului a fost relativ stabilă. Orice abatere de la standardele holocenului va confrunta societățile umane cu provocări imense cu care nu au mai avut de-a face înainte. Va fi ca și cum s-ar efectua un experiment cu final deschis pe miliarde de cobai umani. Chiar dacă civilizația umană se va adapta în cele din urmă la noile condiții, cine știe câți oameni ar putea să moară pe parcursul adaptării?

Acest experiment înspăimântător a început deja. Spre deosebire de războiul nuclear – care este o posibilitate viitoare –, schimbarea climatică este o realitate prezentă. Există un consens științific potrivit căruia activitățile umane, îndeosebi emisia gazelor de seră precum dioxidul de carbon, determină schimbarea climei Pământului într-un ritm înfricoșător⁷. Nimeni nu știe exact cât dioxid de carbon mai putem continua să eliminăm în atmosferă fără să provocăm un cataclism ireversibil. Dar, potrivit celor mai bune estimări științifice, dacă nu reducem drastic emisia gazelor de seră în următorii 20 de ani, temperaturile globale medii vor crește cu peste 2°C⁸, ceea ce va duce la extinderea deșerturilor, dispariția calotelor glaciare, creșterea nivelului oceanelor și înmulțirea fenomenelor meteorologice extreme precum uraganele și taifunurile. La rândul lor, aceste schimbări vor perturba producția agricolă, vor inunda orașe, vor face ca o bună parte din glob să nu fie locuibilă și sute de milioane de refugiați să pornească în căutarea unor cămine noi⁹.

Mai mult decât atât, ne apropiem rapid de o serie de puncte critice, dincolo de care nici măcar o scădere dramatică a emisiilor gazelor de seră nu va fi de ajuns pentru a inversa tendința și a evita o tragedie la nivel global. De exemplu, pe măsură ce încălzirea globală topește banchizele polare, mai puțină lumină solară este reflectată înapoi de pe planeta Pământ către spațiul cosmic. Asta înseamnă că planeta absoarbe mai multă căldură, temperaturile cresc și mai mult, iar gheața se topește și mai repede. Odată ce această buclă de feedback va depăși un prag critic, nu va mai exista cale de întoarcere și toată gheața din regiunile polare se va topi, chiar dacă oamenii vor înceta să mai ardă cărbune, petrol și gaz. Iată de ce nu este suficient să identificăm pericolul cu care ne confruntăm. Este esențial să facem realmente ceva în această privință *acum*.

Din nefericire, în 2018, în loc să reducem emisiile de gaze cu efect de seră, rata globală a emisiilor este în continuă creștere. Omenirea mai are foarte puțin timp la dispoziție ca să renunțe la combustibilii fosili. Trebuie să intrăm de azi la dezintoxicare. Nu anul viitor sau luna viitoare, ci astăzi. „Bună, sunt *Homo sapiens* și sunt dependent de combustibili fosili.”

Unde se încadrează naționalismul în acest tablou alarmant? Există vreo soluție naționalistă la amenințarea ecologică? Poate vreo națiune, oricât ar fi de puternică, să pună capăt de una singură încălzirii globale? Țările individuale pot cu siguranță să adopte o gamă variată de politici ecologice, multe dintre acestea fiind benefice atât pentru economie, cât și pentru mediu. Guvernele pot să taxeze emisiile de carbon, să adauge costul externalităților la prețul petrolului și al gazului, să adopte norme mai stricte de mediu, să elimine subvențiile acordate industriilor poluante și să stimuleze trecerea la energie regenerabilă. De asemenea, pot investi mai mulți bani în cercetarea și dezvoltarea unor tehnologii revoluționare favorabile mediului înconjurător, într-un fel de Proiect Manhattan ecologic. Motorului cu ardere internă i se datorează multe dintre progresele ultimilor 150 de ani, dar, dacă vrem să menținem un mediu fizic și economic stabil, el trebuie scos acum din uz și înlocuit cu tehnologii noi care nu ard combustibili fosili¹⁰.

Progresele tehnologice pot fi utile în multe alte domenii pe lângă cel energetic. Să analizăm, de exemplu, potențialul dezvoltării „cărnii curate”. În prezent industria cărnii nu numai că provoacă o suferință de nedescris

câtorva miliarde de ființe conștiente, ci este de asemenea una dintre principalele cauze ale încălzirii globale și printre cei mai mari consumatori de antibiotice și otravă, fiind totodată responsabilă în foarte mare măsură de poluarea aerului, solului și apei. Potrivit unui raport din 2013 al Institution of Mechanical Engineers, e nevoie de aproximativ 15.000 de litri de apă proaspătă pentru a produce un kilogram de carne de vită, față de 287 de litri necesari pentru a produce un kilogram de cartofi¹¹.

Cel mai probabil, presiunea asupra mediului va spori pe măsură ce creșterea prosperității în țări precum China și Brazilia le va permite câtorva sute de milioane de oameni în plus să mănânce în mod regulat carne de vită în loc de cartofi. Ar fi dificil să-i convingi pe chinezi și pe brazilieni – cu atât mai puțin pe americani și pe germani – să nu mai mănânce fripturi, hamburgeri și cârnați. Dar dacă inginerii ar putea găsi o modalitate prin care să producă carne pornind de la celule? Dacă vrei un hamburger, produ-ți pur și simplu un hamburger, în loc să crești și să sacrifici o vacă întregă (și să transporteți carcasa mii de kilometri).

Toate acestea poate că par de domeniul științifico-fantasticului, dar primul hamburger curat din lume a fost produs pornind de la celule – și apoi mâncat – în 2013. A costat 330.000 de dolari. Patru ani de cercetare și dezvoltare au redus prețul la 11 dolari pe bucată, iar în decurs de alți zece ani se preconizează că această carne curată produsă industrial va fi mai ieftină decât carnea provenită de la animale sacrificate. Acest progres tehnologic ar putea să salveze miliarde de animale de la o viață de suferință îngrozitoare, să asigure hrana câtorva miliarde de oameni subnutriți și să contribuie în același timp la prevenirea colapsului ecologic¹².

Așadar, există multe lucruri pe care guvernele, corporațiile și indivizii le pot face ca să evite schimbarea climatică. Dar, ca să fie eficiente, ele trebuie făcute la nivel global. Când vine vorba de climă, țările pur și simplu nu sunt suverane. Sunt la mila măsurilor luate de oamenii aflați de cealaltă parte a globului. Republica Kiribati – o țară insulară din Oceanul Pacific – ar putea să-și reducă emisiile gazelor de seră la zero și, cu toate acestea, nivelul oceanului să crească și să o acopere cu totul dacă alte țări nu îi urmează exemplul. Ciadul ar putea să amplaseze câte un panou solar pe fiecare acoperiș din țară și să devină totuși un deșert sterp din cauza politicilor iresponsabile de mediu ale unor străini aflați departe. Nici măcar

națiunile puternice, precum China și Japonia, nu sunt suverane din punct de vedere ecologic. Ca să protejeze Shanghaiul, Hong Kongul și Tokyo de inundații și taifunuri distructive, chinezii și japonezii vor trebui să convingă guvernul rus și pe cel american să renunțe la menținerea statu-quoului.

Izolaționismul naționalist este probabil și mai periculos în contextul schimbării climatice decât în cel al războiului nuclear. Un război nuclear total amenință să distrugă toate națiunile, așa că toate națiunile sunt la fel de interesate să-l prevină. În schimb, încălzirea globală va avea probabil un impact diferit asupra diverselor națiuni. Unele țări, îndeosebi Rusia, ar putea avea chiar de câștigat de pe urma ei. Rusia are relativ puține zone de coastă, așa că este mult mai puțin îngrijorată decât China sau Kiribati de creșterea nivelului mării. Și, în vreme ce temperaturile mai ridicate ar putea transforma Ciadul într-un deșert, ele ar putea transforma totodată Siberia în grânarul lumii. Mai mult decât atât, pe măsură ce gheața se topește în nordul îndepărtat, rutele navale arctice dominate de ruși ar putea deveni magistrala comerțului global, iar Kamceatka ar putea înlocui Singapore ca răscruce a lumii¹³.

În mod asemănător, cel mai probabil, înlocuirea combustibililor fosili cu surse de energie regenerabilă le va surâde unor țări mai mult decât altora. China, Japonia și Coreea de Sud depind de importul unor cantități uriașe de petrol și gaz. Se vor bucura să scape de această povară. Rusia, Iranul și Arabia Saudită depind de exportul de petrol și gaz. Economii lor se vor prăbuși dacă petrolul și gazul vor fi înlocuite brusc de energia solară și eoliană.

Așadar, în vreme ce unele națiuni, precum China, Japonia și Kiribati, vor face probabil presiuni uriașe pentru reducerea emisiilor globale de carbon cât mai curând cu putință, alte țări, precum Rusia și Iranul, ar putea fi mult mai puțin entuziaste. Chiar și în țările care au de pierdut mult de pe urma încălzirii globale, cum sunt Statele Unite, naționaliștii ar putea fi prea obtuzi și prea egocentrice ca să conștientizeze pericolul. Un exemplu mărunț, dar grăitor este că în ianuarie 2018 Statele Unite au impus taxe vamale de 30% pentru panourile solare și echipamentul solar de fabricație străină, preferând să-i sprijine pe producătorii americani chiar cu prețul încetinirii trecerii la energia regenerabilă¹⁴.

O bombă atomică este o amenințare atât de evidentă și de imediată, încât nimeni nu o poate ignora. În schimb, încălzirea globală este o amenințare mai vagă și mai de durată. Așadar, ori de câte ori considerentele de mediu pe termen lung reclamă anumite sacrificii dureroase pe termen scurt, naționaliștii ar putea fi tentați să acorde întâietate intereselor naționale imediate și să se consoleze cu faptul că pot să se ocupe de mediu mai târziu sau să-l lase în seama oamenilor din alte zone. O altă variantă ar fi să nege pur și simplu problema. Nu este o coincidență faptul că scepticismul legat de schimbarea climatică tinde să fie caracteristic dreptei naționaliste. Rareori vezi socialiști de stânga care să scrie pe Twitter că „schimbarea climatică e o păcăleală a chinezilor”. De vreme ce nu există nici o soluție națională la problema încălzirii globale, unii politicieni naționaliști preferă să creadă că problema nu există¹⁵.

Provocarea tehnologică

Aceleași dinamici vor distruge probabil orice antidot naționalist la a treia amenințare existențială a secolului XXI: perturbarea tehnologică. După cum am observat în capitolele anterioare, fuziunea tehnologiei informației cu biotehnologia face posibile o multitudine de scenarii apocaliptice, de la dictaturi digitale la crearea unei clase globale inutile. Care este soluția naționalistă la aceste amenințări?

Nu există nici o soluție naționalistă. La fel ca în cazul schimbării climatice, și în ceea ce privește perturbarea tehnologică statul-națiune constituie pur și simplu cadrul greșit pentru abordarea amenințării. Cum cercetarea și dezvoltarea nu sunt monopolul vreunei țări anume, nici măcar o superputere precum Statele Unite nu le poate restricționa de una singură. Dacă guvernul american interzice modificarea genetică a embrionilor umani, asta nu îi împiedică pe oamenii de știință chinezi să facă acest lucru. Iar dacă progresele astfel înregistrate vor conferi Chinei un avantaj economic sau militar crucial, SUA vor fi tentate să-și încalce propria interdicție. Mai ales într-o lume xenofobă și competitivă, dacă o singură țară alege să urmeze un drum tehnologic cu riscuri însemnate, dar și cu câștiguri pe măsură, și alte țări vor fi silite să procedeze la fel,

deoarece nimeni nu își permite să rămână în urmă. Ca să evite o asemenea competiție dincolo de limitele admise, omenirea va avea probabil nevoie de o identitate și o loialitate globale.

Mai mult decât atât, în vreme ce războiul nuclear și schimbarea climatică amenință doar supraviețuirea fizică a omenirii, tehnologiile perturbatoare ar putea schimba însăși natura omenirii, împletindu-se așadar cu cele mai profunde credințe etice și religioase ale oamenilor. Deși toată lumea este de acord că ar trebui să evităm războiul nuclear și colapsul ecologic, oamenii au păreri extrem de diferite despre folosirea bioingineriei și a inteligenței artificiale pentru a upgrada oameni și a crea noi forme de viață. Dacă omenirea nu va reuși să conceapă și să aplice norme etice acceptate la nivel global, sezonul de vânătoare va fi deschis pentru dr. Frankenstein.

Când vine vorba de formularea unor asemenea norme etice, naționalismul suferă mai ales de lipsă de imaginație. Naționaliștii gândesc în termeni de conflicte teritoriale de sute de ani, în vreme ce revoluțiile tehnologice din secolul XXI ar trebui realmente înțelese în termeni cosmici. După patru miliarde de ani în care viața organică a evoluat prin selecție naturală, știința deschide epoca vieții anorganice modelate prin design inteligent.

Pe parcurs, cel mai probabil însuși *Homo sapiens* va dispărea. Astăzi suntem încă primate din familia hominidelor. Încă împărtășim cu neanderthalienii și cu cimpanzeii majoritatea structurilor noastre corporale, a abilităților fizice și facultăților mintale. Nu numai mâinile, ochii și creierul nostru sunt specifice hominidelor, ci și dorința sexuală, iubirea, furia și legăturile sociale. În decurs de un secol sau două, combinația dintre biotehnologie și IA ar putea genera trăsături fizice și mentale care să iasă complet din tiparul hominid. După părerea unora, conștiința ar putea chiar să fie disociată de orice structură organică și să navigheze prin cyberspațiu fără nici o constrângere biologică sau fizică. Totodată, am putea asista la deconectarea totală a inteligenței de conștiință, iar dezvoltarea inteligenței artificiale ar putea genera o lume dominată de entități superinteligente, dar complet nonconștiente.

Ce are de spus naționalismul israelian, rus sau francez în legătură cu toate aceste lucruri? Ca să facem alegeri înțelepte cu privire la viitorul vieții, trebuie să depășim cu mult perspectiva naționalistă și să privim lucrurile dintr-un unghi global sau chiar cosmic.

Nava spațială Pământ

Fiecare dintre aceste trei probleme – războiul nuclear, colapsul ecologic și perturbarea tehnologică – este suficientă ca să amenințe viitorul civilizației umane. Dar, luate laolaltă, ele echivalează cu o criză existențială fără precedent, mai ales întrucât pot să se alimenteze și să se agraveze reciproc.

De exemplu, deși criza ecologică amenință supraviețuirea civilizației umane așa cum am cunoscut-o, este puțin probabil să pună capăt dezvoltării inteligenței artificiale și bioingineriei. Dacă mizați pe faptul că migrațiile în masă, creșterea nivelului oceanelor și diminuarea rezervelor de hrană ne vor abate atenția de la algoritmi și gene, mai gândiți-vă puțin. Pe măsură ce criza ecologică se va adânci, dezvoltarea tehnologiilor ce implică riscuri sporite, dar și câștiguri pe măsură probabil că se va intensifica.

De fapt, e posibil ca schimbarea climatică să ajungă să îndeplinească același rol pe care l-au jucat cele două războaie mondiale. Între 1914 și 1918 și din nou între 1939 și 1945, progresul tehnologic s-a accelerat, deoarece națiunile implicate în războiul total au lăsat prudența și economia la o parte și au investit resurse imense în fel de fel de proiecte îndrăznețe și fantastice. Multe dintre aceste proiecte au eșuat, dar unele au produs tancuri, radare, gaze toxice, avioane supersonice, rachete intercontinentale și bombe nucleare. În mod similar, națiunile care se confruntă cu un cataclism climatic ar putea fi tentate să investească în proiecte tehnologice disperate. Omenirea este foarte îngrijorată – și pe bună dreptate – în ceea ce privește IA și bioingineria, dar în perioadele de criză oamenii fac lucruri riscante. Orice părere ați avea despre reglementarea tehnologiilor perturbatoare, întrebați-vă dacă aceste norme ar avea șanse să se mențină chiar și în condițiile în care schimbarea climatică ar provoca penurii globale de hrană, ar inunda orașe din lumea întreagă și ar forța sute de milioane de refugiați să plece peste granițe.

La rândul lor, perturbările tehnologice ar putea mări pericolul unor războaie apocaliptice, nu doar prin amplificarea tensiunilor globale, ci și prin destabilizarea balanței nucleare de putere. Începând cu anii 1950, superputerile au evitat să intre în conflict deoarece știau că războiul însemna distrugere reciprocă garantată. Dar, pe măsură ce apar noi tipuri

de armament ofensiv și defensiv, o superputere tehnologică aflată în ascensiune ar putea conchide că este capabilă să-și distrugă dușmanii fără să se teamă de urmări. În schimb, o putere aflată în declin s-ar putea teme că armele sale nucleare tradiționale vor deveni în scurt timp desuete și că ar fi mai bine să le folosească înainte să le piardă. De obicei, confruntările nucleare semănau cu o partidă hiperrățională de șah. Ce se va întâmpla atunci când jucătorii s-ar putea folosi de atacuri cibernetice ca să obțină controlul asupra pieselor unui rival, când terți anonimi ar putea muta un pion fără să știe nimeni cine execută mutarea – sau când AlphaZero va trece de la șahul obișnuit la șahul nuclear?

La fel cum diferitele provocări se pot agrava una pe cealaltă, tot așa bunăvoința necesară abordării unei provocări ar putea fi subminată de probleme pe un alt front. Cel mai probabil, țările implicate în rivalități armate nu vor fi de acord cu îngrădirea dezvoltării inteligenței artificiale, iar țărilor care se străduiesc să depășească realizările tehnologice ale rivalilor lor le va fi foarte greu să adopte un plan comun pentru a stopa schimbarea climatică. Atâta vreme cât lumea va rămâne împărțită în națiuni rivale, va fi foarte dificil de depășit simultan toate cele trei provocări – iar eșecul chiar și pe un singur front s-ar putea dovedi a fi catastrofal.

În concluzie, valul naționalist care cuprinde lumea întreagă nu poate da timpul înapoi în 1939 sau în 1914. Tehnologia a schimbat totul prin faptul că a creat o serie de amenințări existențiale globale pe care nici o națiune nu le poate soluționa de una singură. Un dușman comun este cel mai bun catalizator pentru formarea unei identități comune, iar omenirea are acum cel puțin trei astfel de dușmani – războiul nuclear, schimbarea climatică și perturbarea tehnologică. Dacă, în ciuda acestor amenințări comune, oamenii vor alege să-și pună loialitățile naționale mai presus de orice, e posibil ca rezultatele să fie mult mai grave decât în 1914 și 1939.

O cale mult mai bună este cea schițată în Constituția Uniunii Europene, care precizează că, „deși rămân mândre de propria istorie și de propriile identități naționale, popoarele Europei sunt hotărâte să-și depășească dezacordurile din trecut și, unite tot mai strâns, să-și făurească un destin comun”¹⁶. Asta nu înseamnă abolirea tuturor identităților naționale, abandonarea tuturor tradițiilor locale și transformarea omenirii într-un amalgam cenușiu fără cap și coadă. De asemenea, nu înseamnă nici denunțarea

tuturor formelor de patriotism. De fapt, asigurând o protecție militară și economică continentală, Uniunea Europeană a cultivat fără îndoială patriotismul local în locuri precum Flandra, Lombardia, Catalonia și Scoția. Ideea instituirii unei Scoții sau Catalonii independente pare mai atractivă atunci când nu trebuie să te temi de o invazie germană și când te poți baza pe un front european comun împotriva încălzirii globale și a corporațiilor globale.

Prin urmare, naționaliștii europeni nu prea se agită. În ciuda tuturor discuțiilor despre reafirmarea națiunii, puțini europeni sunt într-adevăr dispuși să ucidă și să fie uciși pentru ea. Când scoțienii au încercat să se elibereze de sub controlul Londrei, pe vremea lui William Wallace și a lui Robert Bruce, au fost nevoiți să organizeze o armată pentru asta. În schimb, nici măcar o singură persoană nu a fost ucisă cu prilejul referendumului din 2014 privind independența Scoției, iar dacă data viitoare scoțienii vor vota pentru independență, este foarte puțin probabil să fie nevoiți să repună în scenă Bătălia de la Bannockburn. Încercarea catalanilor de a se desprinde de Spania a provocat mult mai multe violențe, dar nici ea nu se compară cu carnajul care a avut loc la Barcelona în 1939 sau în 1714.

Să sperăm că restul lumii poate învăța din exemplul european. Chiar și într-o lume unită va exista loc berechet pentru genul de patriotism care preamărește unicitatea națiunii mele și accentuează obligațiile mele speciale față de ea. Cu toate acestea, dacă vrem să supraviețuim și să prosperăm, omenirii nu îi rămâne decât să suplimenteze asemenea loialități locale cu obligații substanțiale față de o comunitate globală. O persoană poate și ar trebui să fie loială în același timp familiei, comunității locale în care trăiește, profesiei și națiunii sale – de ce să nu adăugăm și omenirea și planeta Pământ pe această listă? E adevărat, atunci când ai loialități multiple, conflictele sunt uneori inevitabile. Dar cine a spus că viața e simplă? Obișnuți-vă cu ideea.

În secolele trecute, identitățile naționale au fost create deoarece oamenii se confruntau cu probleme și oportunități care depășeau cu mult posibilitățile triburilor locale și pe care puteau spera să le rezolve doar prin cooperarea întregii țări. În secolul XXI, națiunile se află în aceeași situație ca vechile triburi: ele nu mai reprezintă cadrul adecvat pentru gestionarea celor mai importante provocări ale epocii. Avem nevoie de o nouă identitate

globală, deoarece instituțiile naționale sunt incapabile să gestioneze o serie de situații globale dificile, fără precedent. Avem acum o ecologie globală, o economie globală și o știință globală – dar am rămas tot cu politica națională. Această incompatibilitate împiedică sistemul politic să combată în mod eficient principalele noastre probleme. Ca să avem o politică eficientă, trebuie fie să deglobalizăm ecologia, economia și evoluția științei, fie să ne globalizăm politica. De vreme ce este imposibil să deglobalizăm ecologia și evoluția științei, iar costul deglobalizării economiei ar fi probabil prohibitiv, singura soluție reală este globalizarea politicii. Asta nu înseamnă instituirea unui „guvern global” – o viziune îndoielnică și nerealistă. Mai curând, globalizarea politicii înseamnă că dinamica politică din interiorul țărilor și chiar al orașelor ar trebui să acorde o importanță mult mai mare problemelor și intereselor globale. E puțin probabil ca sentimentele naționaliste să fie de ajutor în această privință. Oare ne putem baza atunci pe tradițiile religioase universale ale omenirii ca să ne ajute să unim lumea? Cu sute de ani în urmă, religii precum creștinismul și islamul gândeau deja mai curând în termeni globali decât locali și au fost întotdeauna profund interesate mai degrabă de marile întrebări ale vieții decât de luptele politice ale unei națiuni sau ale alteia. Dar mai sunt relevante religiile tradiționale? Și-au păstrat ele puterea de a modela lumea sau sunt doar relicve inerte din trecutul nostru, azvârlite de colo colo de forțele redutabile ale statelor, economiilor și tehnologiilor moderne?

Capitolul 8

Religia

Acum Dumnezeu slujește națiunea

Până în prezent, ideologiile moderne, experții în științe și guvernele naționale nu au reușit să creeze o viziune viabilă asupra viitorului omenirii. Poate fi extrasă o asemenea viziune din profunzimile tradițiilor religioase ale oamenilor? Poate că răspunsul ne-a așteptat în tot acest timp între paginile Bibliei, Coranului sau Vedelor.

Cel mai probabil, oamenii care nu sunt religioși vor reacționa la această idee cu teamă sau ridiculizând-o. Poate că sfintele scripturi au fost relevante în Evul Mediu, dar cum să ne ghideze ele în epoca inteligenței artificiale, a bioingineriei, a încălzirii globale și a războiului cibernetic? Însă laicii constituie o minoritate. Miliarde de oameni mărturisesc și acum că au mai multă încredere în Coran și în Biblie decât în teoria evoluției; mișcările religioase modelează politica unor țări cât se poate de diverse, precum India, Turcia și Statele Unite; iar animozitățile religioase alimentează conflicte din Nigeria până în Filipine.

Așadar, cât de relevante sunt niște religii precum creștinismul, islamul și hinduismul? Ne pot ajuta ele să rezolvăm marile probleme cu care ne confruntăm? Ca să înțelegem rolul religiilor tradiționale în lumea secolului XXI, trebuie să deosebim trei tipuri de probleme:

1. Probleme tehnice. De exemplu, cum ar trebui să abordeze fermierii din țările aride situațiile de secetă gravă provocate de încălzirea globală?
2. Probleme de politică. De exemplu, ce măsuri ar trebui să adopte guvernele pentru a preîntâmpina încălzirea globală?
3. Probleme de identitate. De exemplu, ar trebui să-mi pese mie de problemele fermierilor din cealaltă parte a globului sau doar de problemele oamenilor din propriul trib și din propria țară?

După cum vom vedea în paginile ce urmează, religiile tradiționale sunt în mare măsură irelevante pentru problemele tehnice și de politică. În schimb, sunt cât se poate de relevante pentru problemele de identitate – dar în cele mai multe cazuri ele constituie mai curând o parte majoră a problemei decât o potențială soluție.

Probleme tehnice: agricultură creștină

În epoca premodernă religiile erau responsabile de soluționarea unei game variate de probleme tehnice în domeniul lăuntesc, precum agricultura. Calendarele divine stabileau când să plantezi și când să recoltezi, în vreme ce ritualurile din temple asigurau ploaie și protejau împotriva dăunătorilor. Atunci când se întrededea o criză agricolă din cauza secetei sau a unei invazii de lăcuste, fermierii apelau la preoți să intervină pe lângă zei. Și medicina se încadra în domeniul religios. Aproape fiecare profet, guru și șaman era totodată și vrac. Astfel, Iisus își petrecea mare parte din timp făcându-i pe bolnavi să se însănătoșească, pe orbi să vadă, pe muți să vorbească și pe nebuni să-și recapete rațiunea. Fie că trăiai în Egiptul antic sau în Europa medievală, dacă erai bolnav, cel mai probabil mergeai mai degrabă la vrac decât la doctor și făceai un pelerinaj la un templu renumit în loc să te duci la un spital.

În epoca contemporană, biologia și chirurgia au preluat rolul preoților și făcătorilor de minuni. Dacă Egiptul este afectat acum de o invazie de lăcuste, egiptenii ar putea foarte bine să ceară ajutorul lui Allah – de ce nu? –, dar nu vor uita să apeleze la chimiști, entomologi și geneticieni, ca aceștia să creeze pesticide mai puternice și varietăți de grâu rezistente la insecte. În cazul în care copilul unui hindus pios suferă de o formă severă de pojar, tatăl s-ar ruga la Dhanvantari și ar duce ofrande de flori și dulciuri la templul local – dar numai după ce și-a dus în grabă odrasla la cel mai apropiat spital și a lăsat-o în grija medicilor de acolo. Până și boala mintală – ultimul bastion al vindecătorilor religioși – este lăsată treptat în seama oamenilor de știință, pe măsură ce neurologia ia locul demonologiei, iar Prozacul înlocuiește exorcismul.

Victoria științei a fost completă, astfel încât însăși ideea de religie s-a schimbat. Nu mai asociem religia cu agricultura și medicina. Chiar și numeroși zeloți suferă acum de amnezie colectivă, preferând să uite că religiile tradiționale au revendicat vreodată aceste domenii. „Și ce dacă apelăm la ingineri și la doctori?”, spun zeloții. „Asta nu dovedește nimic. La urma urmei, ce legătură are religia cu agricultura sau cu medicina?”

Religiile tradiționale au pierdut atât de mult teren fiindcă, sincer, pur și simplu nu se prea pricepeau la agricultură sau la medicină. În realitate, adevărata expertiză a preotului și gurului nu a fost niciodată invocarea ploii, vindecarea, profeția sau magia. Mai curând, a fost dintotdeauna interpretarea. Preotul nu este o persoană care știe cum să execute dansul ploii și să pună capăt secetei. Preotul este cineva care știe să explice de ce a dat greș dansul ploii și de ce trebuie să credem în continuare în zeul nostru, deși acesta pare surd la toate rugăciunile noastre.

Cu toate acestea, tocmai geniul lor în privința interpretării este cel care îi dezavantajează pe liderii religioși atunci când rivalizează cu oamenii de știință. Și aceștia din urmă știu să aleagă calea ușoară și să distorsioneze probele, dar în cele din urmă marca științei este disponibilitatea de a recunoaște eșecul și de a încerca o altă abordare. Iată de ce oamenii de știință învață treptat cum să cultive plante mai bune și să producă medicamente mai bune, pe când preotul și gurul învață doar cum să găsească scuze mai bune. De-a lungul secolelor, până și credincioșii adevărați au sesizat diferența, motiv pentru care autoritatea religioasă a scăzut treptat în tot mai multe domenii tehnice. Acesta este și motivul pentru care întreaga lume a devenit din ce în ce mai mult o civilizație unică. Atunci când lucrurile funcționează cu adevărat, toată lumea le adoptă.

Probleme de politică: economia musulmană

Deși știința ne oferă soluții clare la problemele tehnice precum tratarea pojarului, în rândul oamenilor de știință există numeroase dezacorduri legate de chestiunile de politică. Aproape toți oamenii de știință sunt de acord că încălzirea globală este o realitate, însă nu există nici un consens

cu privire la cea mai bună reacție economică la această amenințare. Asta nu înseamnă însă că religiile tradiționale ne pot ajuta să tranșăm chestiunea. Scripturile străvechi pur și simplu nu reprezintă un îndrumar bun pentru economia modernă, iar principalele falii – de exemplu, cea dintre capitaliști și socialiști – nu corespund diviziunilor dintre religiile tradiționale.

E adevărat, în țări precum Israelul și Iranul rabinii și ayatollahii se implică direct în politica economică a guvernului, și chiar în țările mai laice, precum Statele Unite și Brazilia, liderii religioși influențează opinia publică în chestiuni cât se poate de variate, de la impozitare la normele de mediu. Totuși, o privire mai atentă dezvăluie faptul că, în cele mai multe dintre aceste cazuri, religiile tradiționale joacă cu adevărat un rol secundar față de teoriile științifice moderne. Atunci când ayatollahul Khamenei trebuie să ia o decizie crucială în privința economiei iraniene, efectiv nu poate găsi soluția necesară în Coran, deoarece arabii din secolul al VII-lea habar nu aveau de problemele și oportunitățile economiilor industriale moderne și piețelor financiare globale. Așa că el sau asistenții lui trebuie să apeleze la Karl Marx, Milton Friedman, Friedrich Hayek și la știința economică modernă ca să găsească soluții. După ce s-a decis să mărească ratele dobânzilor, să micșoreze taxele, să privatizeze monopolurile de stat sau să semneze un acord tarifar internațional, Khamenei își poate folosi autoritatea și cunoștințele religioase ca să-și îmbrace soluția științifică în veșmântul vreunui verset din Coran și să o prezinte maselor drept voința lui Allah. Dar veșmântul contează mai puțin. Atunci când compari politicile economice ale Iranului šiit, ale Arabiei Saudite sunnite, ale Israelului ebraic, ale Indiei hinduse și ale Americii creștine, pur și simplu nu constăți o diferență prea mare.

Pe parcursul secolelor al XIX-lea și XX, gânditorii musulmani, evrei, hinduși și creștini au criticat vehement materialismul modern, capitalismul lipsit de suflet și excesele statului birocratic. Au promis că, dacă li s-ar da ocazia, ar găsi o soluție pentru toate relele modernității și ar pune bazele unui sistem socioeconomic complet diferit, întemeiat pe valorile spirituale eterne ale crezului lor. Ei bine, li s-au oferit mai multe ocazii și singura schimbare notabilă pe care au adus-o edificiului economiilor moderne este că au refăcut zugrăveala și au amplasat pe acoperiș o uriașă semilună, o cruce, o Stea a lui David sau un simbol hinduist Om.

La fel ca în cazul invocării ploii, când vine vorba de economie, expertiza îndelung șlefuită a erudiților religioși în ceea ce privește reinterpretarea textelor este cea care face ca religia să fie irelevantă. Orice politică economică ar alege Khamenei, ar putea-o armoniza întotdeauna cu Coranul. De aceea, Coranul este discreditat, devenind, dintr-o sursă de cunoaștere adevărată, o sursă de pură autoritate. Atunci când te confrunți cu o dilemă economică dificilă, îi citești cu atenție pe Marx și pe Hayek, iar ei te ajută să înțelegi mai bine sistemul economic, să vezi lucrurile dintr-un nou unghi și să te gândești la posibile soluții. După ce ai formulat un răspuns, iei Coranul și îl citești cu mare atenție, căutând o sursă care, dacă este interpretată îndeajuns de creativ, poate justifica soluția pe care ai obținut-o de la Hayek sau Marx. Orice soluție ai fi găsit acolo, dacă cunoști foarte bine Coranul, vei putea mereu să o justifici.

Este valabil și pentru creștinism. Un creștin poate fi la fel de bine capitalist sau socialist și, deși câteva lucruri pe care le-a spus Iisus au un iz categoric de comunism, în timpul Războiului Rece capitaliștii americani de nădejde au citit în continuare Predica de pe munte fără să acorde prea multă atenție acestui lucru. Efectiv nu există „economie creștină”, „economie musulmană” sau „economie hindusă”.

Nu spun că nu ar exista idei economice în Biblie, în Coran sau în Vede – doar că aceste idei nu sunt la zi. Interpretarea Vedelor l-a făcut pe Mahatma Gandhi să vadă India independentă ca pe o colecție de comunități agrare autonome, fiecare țesându-și propriile veșminte khadi, exportând puțin și importând și mai puțin. Cea mai celebră fotografie a sa îl înfățișează torcând bumbac cu mâna lui, iar el a făcut din umila roată de tors simbolul mișcării naționaliste indiene¹. Totuși, această viziune arcadiană era pur și simplu incompatibilă cu realitățile economiei moderne, motiv pentru care nu a rămas mare lucru din ea, cu excepția chipului radios al lui Gandhi pe miliarde de rupii.

Teoriile economice moderne sunt mult mai relevante decât dogmele tradiționale, astfel încât a devenit un lucru obișnuit ca până și conflictele aparent religioase să fie interpretate în termeni economici, în vreme ce nimeni nu se gândește să facă invers. De exemplu, unii susțin că violențele dintre catolicii și protestanții din Irlanda de Nord de la sfârșitul secolului XX au fost alimentate în mare măsură de conflictele de clasă. În urma

mai multor accidente istorice, în Irlanda de Nord clasele superioare au fost preponderent protestante, iar clasele inferioare preponderent catolice. Din acest motiv, ceea ce pare la prima vedere să fi fost un conflict teologic despre natura lui Hristos a fost în realitate o luptă tipică între bogați și săraci. În schimb, foarte puțini oameni ar susține că acele conflicte din anii 1970 dintre gherilele comuniste și proprietarii capitaliști de pământ din America de Sud au fost în realitate doar un pretext pentru un dezacord mult mai profund de teologie creștină.

Așadar, ce rol ar avea religia atunci când s-ar aborda marile probleme ale secolului XXI? Să luăm ca exemplu întrebarea dacă inteligenței artificiale ar trebui să i se acorde autoritatea de a lua decizii legate de viața oamenilor – să aleagă în locul dumneavoastră ce să studiați, unde să lucrați și cu cine să vă căsătoriți. Care este poziția musulmanilor cu privire la această întrebare? Care este poziția evreilor? Aici nu există poziții „musulmane” sau „evreiești”. Cel mai probabil omenirea va fi împărțită în două mari tabere – cei care susțin investirea inteligenței artificiale cu o autoritate însemnată și cei care i se opun. Cel mai probabil, în *ambele* tabere se vor găsi și musulmani, și evrei, care își vor justifica poziția aleasă prin interpretări creative ale Coranului și Talmudului.

Desigur, e posibil ca anumite grupări religioase să-și consolideze vederea asupra anumitor chestiuni și să le transforme în dogme chipurile sacre și eterne. În anii 1970 teologii din America Latină au pus bazele teologiei eliberării, care îl făcea pe Iisus să semene într-o măsură cu Che Guevara. În mod asemănător, Iisus poate fi recrutat cu ușurință în dezbaterile pe tema încălzirii globale, actualele poziții politice ajungând astfel să pară principii religioase eterne.

Acest lucru începe deja să se întâmple. Opoziția față de normele de mediu este integrată în predicile cu foc și pucioasă ale unor pastori evanghelicilor americani, în vreme ce papa Francisc se află în fruntea luptei contra încălzirii globale, în numele lui Hristos (mărturie stă a doua enciclică a sa, „Laudato si”)². Așadar, poate că în 2070, în ceea ce privește problemele de mediu, va conta enorm dacă ești evanghelic sau catolic. Ar fi de la sine înțeles că evanghelicii vor obiecta la orice prag al emisiilor de carbon, în vreme ce catolicii vor crede că Iisus a propovăduit protejarea mediului.

Veți remarca diferența chiar și la mașinile lor. Evanghelicii vor conduce SUV-uri uriașe care consumă foarte multă benzină, pe când catolicii pioși vor circula cu mașini electrice ingenioase, cu un abțibild pe care scrie „Arde planeta – și vei arde în iad!”. Totuși, deși pot invoca diverse pasaje biblice în apărarea pozițiilor lor, adevărata sursă a diferenței lor va fi legată de teoriile științifice moderne și de mișcările politice, nu de Biblie. Din această perspectivă, religia nu contribuie cu mult la marile dezbateri ale epocii noastre care țin de politică. După cum spunea Karl Marx, este doar o spoială.

Probleme de identitate: liniile dincolo de care nu se trece

Totuși, Marx exagera atunci când respingea religia, considerând-o o simplă suprastructură ce ascunde forțe tehnologice și economice însemnate. Chiar dacă islamul, hinduismul sau creștinismul ar putea fi doar ornamente colorate peste o structură economică modernă, oamenii se identifică adesea cu decorul, iar identitățile oamenilor reprezintă o forță istorică crucială. Puterea umană depinde de cooperarea în masă, cooperarea în masă depinde de făurirea unor identități de masă – și toate identitățile de masă se bazează pe povești fictive, nu pe fapte științifice și nici măcar pe necesități economice. În secolul XXI, împărțirea oamenilor în evrei și musulmani sau în ruși și polonezi depinde încă de mituri religioase. Încercările naziștilor și comuniștilor de a stabili în mod științific identități umane de rasă și clasă s-au dovedit a fi o pseudoștiință periculoasă, iar de atunci oamenii de știință au fost extrem de reticenți la ideea de a contribui la definirea vreunei identități „naturale” pentru ființele umane.

Așadar, în secolul XXI religiile nu aduc ploaie, nu vindecă boli, nu construiesc bombe – dar stabilesc cine suntem „noi” și cine sunt „ei”, pe cine ar trebui să vindecăm și pe cine ar trebui să bombardăm. După cum precizam mai sus, în termeni practici există surprinzător de puține diferențe între Iranul șiiit, Arabia Saudită sunnită și Israelul evreiesc. Toate sunt state-națiuni birocratice, toate urmează politici mai mult sau mai puțin capitaliste, toate îi vaccinează pe copii împotriva poliomielitei și toate se bazează pe chimiști și fizicieni ca să construiască bombe. Nu există

birocrație șiită, capitalism sunnit sau fizică evreiască. Atunci, cum să-i faci pe oameni să se simtă unici și să fie loiali unui trib uman și ostili față de altul ?

Pentru a trasa niște linii clare în nisipurile mișcătoare ale umanității, religiile folosesc rituri, ritualuri și ceremonii. Șiiții, sunniții și evreii ortodocși poartă haine diferite, psalmodiază rugăciuni diferite și respectă tabuuri diferite. Aceste tradiții religioase diferite înfrumusețează adesea viața de zi cu zi și îi încurajează pe oameni să fie mai buni și mai milostivi. De cinci ori pe zi, vocea melodioasă a muezinului se înalță deasupra larmei bazarurilor, birourilor și fabricilor, îndemnându-i pe musulmani să ia o pauză de la agitația preocupărilor lumești și să încerce să se conecteze la un adevăr veșnic. Vecinii lor hinduși ar putea urmări același scop cu ajutorul ritualurilor puja zilnice și al recitării mantrelor. În fiecare săptămână, vineri seară, familiile de evrei se așază la masă pentru o cină specială caracterizată prin voioșie, recunoștință și comuniune. Două zile mai târziu, duminică dimineața, corurile creștine de gospel aduc speranța în viața a milioane de oameni, contribuind la crearea legăturilor de încredere și afecțiune din sânul comunității.

Alte tradiții religioase umplu lumea cu foarte multă urâțenie și îi fac pe oameni să fie răi și cruzi. Nu sunt multe de spus, de exemplu, în favoarea misoginiei sau a discriminării de castă inspirate de religie. Dar, indiferent dacă sunt frumoase sau urâte, toate aceste tradiții religioase îi unesc pe unii oameni și îi disting totodată de vecinii lor. Privite din exterior, tradițiile religioase care îi separă pe oameni par deseori niște fleacuri, iar Freud ridiculiza obsesia pe care o au oamenii pentru chestiuni precum „narcisismul micilor diferențe”³. Dar în istorie și în politică micile diferențe pot conta enorm de mult. Astfel, dacă se întâmplă să fii homosexual sau lesbiană, este efectiv o chestiune de viață și de moarte dacă trăiești în Israel, în Iran sau în Arabia Saudită. În Israel, comunitatea LGBT se bucură de protecția legii și există chiar unii rabini care ar binecuvânta căsătoria dintre două femei. În Iran, homosexualii și lesbienele sunt persecutați în mod sistematic, iar uneori chiar executați. În Arabia Saudită, o lesbiană nu putea nici măcar să conducă o mașină până în 2018 – doar pentru că era femeie, darămite lesbiană.

Poate cea mai bună ilustrare a puterii și importanței de durată ale religiilor tradiționale în lumea modernă provine din Japonia. În 1853, o flotă

americană a silit Japonia să se deschidă față de lumea modernă. Drept răspuns, statul nipon a demarat un proces rapid și extrem de reușit de modernizare. În câteva decenii, a devenit un puternic stat birocratic, bazat pe știință, pe capitalism și pe tehnologie militară de ultimă oră, care a înfrânt China și Rusia, a ocupat Taiwanul și Coreea și în cele din urmă a scufundat flota americană de la Pearl Harbor și a distrus imperiile europene din Orientul Îndepărtat. Cu toate acestea, Japonia nu a copiat orbește modelul occidental. A fost extrem de hotărâtă să-și protejeze identitatea unică și să se asigure că japonezii moderni vor fi loiali Japoniei, și nu științei, modernității sau vreunei comunități globale vagi.

Cu acest scop, Japonia și-a apărat cu tărie religia șintoistă autohtonă, considerând-o piatra de temelie a identității nipone. La drept vorbind, statul japonez a reinventat șintoismul. Șintoismul tradițional era o amestecătură de credințe animiste în diferite zeități, spirite și duhuri, iar fiecare sat și fiecare templu aveau propriile spirite preferate și obiceiuri locale. La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, statul japonez a creat o versiune oficială a șintoismului, descurajând totodată numeroase tradiții locale. Acest „șintoism de stat” a fost combinat cu idei foarte moderne despre naționalitate și rasă, pe care elita japoneză le-a preluat de la imperialismul european. La acest amestec a fost adăugat orice element din budism, confucianism și etosul feudal al samurailor care putea contribui la întărirea loialității față de stat. Pe lângă toate acestea, șintoismul de stat a consfințit drept principiu suprem venerarea împăratului nipon, care era considerat un urmaș direct al zeiței soarelui Amaterasu, fiind el însuși un zeu viu⁴.

La prima vedere, acest amestec ciudat de vechi și nou părea o alegere extrem de nepotrivită pentru un stat care demara un proces intens de modernizare. Un zeu viu? Spirite animiste? Etos feudal? Părea mai curând că ar fi vorba de un șef de trib din neolitic decât de o putere industrială modernă.

Însă a mers de minune. Japonezii s-au modernizat într-un ritm amețitor, dezvoltând în același timp o loialitate fanatică față de statul lor. Cel mai cunoscut simbol al succesului șintoismului de stat este faptul că Japonia a fost prima putere care a creat și a folosit rachete dirijate. Cu zeci de ani înainte ca SUA să introducă bomba inteligentă și într-o perioadă în care Germania nazistă abia începea să folosească rachete neinteligente V-2, Japonia scufunda zeci de vase aliante cu rachete dirijate. Cunoaștem aceste

rachete sub denumirea de kamikaze. În vreme ce munițiile actuale sunt ghidate cu precizie de computere, kamikaze erau avioane obișnuite încărcate cu explozibil și ghidate de piloți umani dispuși să pornească în misiuni din care să nu se mai întoarcă. Această disponibilitate era produsul spiritului de sacrificiu și de sfidare a morții cultivat de șintoismul de stat. Astfel, piloții kamikaze se bazau pe combinarea tehnologiei de ultimă oră cu îndoctrinarea religioasă avansată⁵.

Cu bună știință sau nu, numeroase guverne urmează astăzi exemplul japonez. Adoptă instrumentele și structurile universale ale modernității, bazându-se totodată pe religiile tradiționale pentru a conserva o identitate națională unică. Rolul șintoismului de stat din Japonia este îndeplinit într-o măsură mai mică sau mai mare de creștinismul ortodox în Rusia, de catolicism în Polonia, de islamul șii în Iran, de wahhabism în Arabia Saudită și de iudaism în Israel. Oricât de arhaică ar părea o religie, cu puțină imaginație și reinterpretare poate fi îmbinată aproape întotdeauna cu ultimele gadgeturi tehnologice și cu cele mai sofisticate instituții moderne.

În unele cazuri, statele ar putea crea o religie nouă-nouă pentru a-și consolida identitatea unică. Exemplul extrem îl reprezintă astăzi fosta colonie a Japoniei, Coreea de Nord. Regimul nord-coreean își îndoctrinează supușii cu o religie de stat fanatică numită juche. Aceasta este un amestec de marxism-leninism, câteva tradiții coreene străvechi, o credință rasistă în puritatea unică a rasei coreene și deificarea urmașilor lui Kim Il-sung. Deși nimeni nu susține că familia Kim s-ar trage dintr-o zeiță a soarelui, ea este venerată cu mai multă fervoare decât aproape orice zeu din istorie. Ținând poate seama de modul în care a fost înfrânt în cele din urmă Imperiul Japonez, doctrina nord-coreeană juche a insistat de asemenea, o bună bucată de timp, să adauge și armele nucleare, afirmând că dezvoltarea acestora este o datorie sacră, demnă de sacrificii supreme⁶.

Sluga naționalismului

Așadar, oricum se va dezvolta tehnologia, ne putem aștepta ca disputele cu privire la ritualurile și identitățile religioase să influențeze în continuare utilizarea noilor tehnologii și ele ar putea avea chiar potențialul de a arunca lumea în aer. Cele mai moderne rachete nucleare și bombe cibernetice

ar putea fi folosite pentru a tranșa o dispută doctrinară pe marginea unor texte medievale. Religiile, riturile și ritualurile vor rămâne importante atâta vreme cât puterea omenirii va sta în cooperarea de masă și cooperarea de masă se va sprijini pe credința în ficțiuni comune.

Din nefericire, toate acestea realmente fac ca religiile tradiționale să fie o parte a problemei omenirii, și nu o parte a remediului. Religiile au în continuare foarte multă putere politică, în măsura în care pot să consolideze identitățile naționale și chiar să declanșeze al Treilea Război Mondial. Dar, când vine vorba mai curând de soluționarea decât de alimentarea problemelor globale ale secolului XXI, nu par să ofere mare lucru. Deși numeroase religii tradiționale îmbrățișează valori universale și-și susțin validitatea cosmică, în prezent ele sunt folosite în principal ca slugi ale naționalismului modern – atât în Coreea de Nord, cât și în Rusia, Iran sau Israel. Prin urmare, fac și mai dificile depășirea diferențelor naționale și găsirea unei soluții globale la amenințările războiului nuclear, colapsului ecologic și perturbării tehnologice.

Așadar, în raport cu încălzirea globală sau cu proliferarea nucleară, clericii șiiți îi încurajează pe iranieni să vadă aceste probleme dintr-o perspectivă iraniană îngustă, rabinii îi inspiră pe israelieni să le pese în primul rând de ceea ce este bine pentru Israel, iar preoții ortodocși îi îndeamnă pe ruși să se gândească mai presus de orice la interesele Rusiei. La urma urmei, suntem națiunea aleasă de Dumnezeu, așa că tot ce e bun pentru națiunea noastră îi este plăcut și lui Dumnezeu. Există cu siguranță clerici înțelepți ce resping excesele naționaliste și adoptă viziuni mult mai universale. Din păcate, asemenea înțelepți nu dispun de prea multă putere politică în această perioadă.

Suntem prinși așadar între ciocan și nicovală. Omenirea constituie acum o civilizație unică, iar problemele precum războiul nuclear, colapsul ecologic și perturbarea tehnologică nu pot fi soluționate decât la nivel global. În același timp, naționalismul și religia împart încă civilizația umană în diferite tabere, adesea ostile. Acest conflict dintre problemele globale și identitățile locale se manifestă în criza care afectează acum cel mai mare experiment multicultural din lume – Uniunea Europeană. Construită pe promisiunea valorilor liberale universale, UE riscă să se dezintegreze din cauza dificultăților de integrare și a imigrației.

Capitolul 9

Imigrația

Se poate ca unele culturi să fie mai bune decât altele

Deși globalizarea a redus semnificativ diferențele culturale de pe glob, a făcut în același timp să fie mult mai ușor să întâlnești străini și să fii deranjat de ciudățeniile lor. Diferența dintre Anglia anglo-saxonă și imperiul indian Pala era mult mai mare decât diferența dintre Marea Britanie modernă și India modernă – dar British Airways nu oferea zboruri directe între Delhi și Londra pe vremea regelui Alfred cel Mare.

Pe măsură ce tot mai mulți oameni trec tot mai multe granițe în căutarea unor locuri de muncă, a siguranței și a unui viitor mai bun, nevoia de a-i înfrunta, a-i asimila sau a-i alunga pe străini pune presiune pe sistemele politice și pe identitățile colective modelate în vremuri mai puțin fluide. Problema nu este nicăieri mai pregnantă decât în Europa. Uniunea Europeană a fost construită pe promisiunea de a transcende diferențele culturale dintre francezi, germani, spanioli și greci. Ea s-ar putea destrăma din cauza neputinței sale de a gestiona diferențele culturale dintre europeni și migrații din Africa și din Orientul Mijlociu. În mod ironic, tocmai succesul Europei în construirea unui sistem multicultural prosper este cel care a atras din capul locului atât de mulți migrați. Sirienii vor să emigreze mai curând în Germania decât în Arabia Saudită, Iran, Rusia sau Japonia nu pentru că Germania este mai aproape sau mai bogată decât toate celelalte destinații posibile – ci pentru că Germania are un istoric mult mai bun în ceea ce privește primirea și asimilarea imigraților.

Valul tot mai mare de refugiați și imigrați generează reacții contradictorii în rândul europenilor și stârnește discuții aprinse cu privire la identitatea și viitorul Europei. Unii europeni cer ca Europa să-și închidă

porțile : trădează ei idealurile multiculturală și tolerante ale Europei sau iau doar niște măsuri chibzuite ca să prevină dezastrul ? Alții cer ca porțile să fie deschise și mai larg : sunt ei credincioși valorilor europene fundamentale sau sunt vinovați de împovărarea proiectului european cu așteptări imposibile ? Această discuție despre imigrație degenerază adesea într-o gâlceavă în care nici o tabără nu o ascultă pe cealaltă. Ca să lămurim lucrurile, poate că ar fi util să privim imigrația ca pe un pact cu trei condiții sau termeni de bază :

Termenul 1 : Țara-gazdă îi primește pe imigranți.

Termenul 2 : În schimb, imigranții trebuie să adopte cel puțin normele și valorile de bază ale țării-gazdă, chiar dacă asta înseamnă să renunțe la unele dintre normele și valorile lor tradiționale.

Termenul 3 : Dacă imigranții se integrează într-o măsură suficientă, cu timpul devin egali și membri deplin ai țării-gazdă. „Ei” devin „noi”.

Acești trei termeni suscită trei dezbateri distincte cu privire la înțelesul exact al fiecărui termen. O a patra dezbateră privește respectarea termenilor. Atunci când oamenii se ceartă pe tema imigrației, deseori confundă cele patru dezbateri, astfel încât nimeni nu înțelege care este obiectul disputei. Prin urmare, cel mai bine este să analizăm separat fiecare dintre aceste dezbateri.

Dezbaterea 1 : Prima clauză a pactului imigrației prevede pur și simplu că țara-gazdă primește imigranți. Dar acest lucru ar trebui să fie înțeles ca o datorie sau ca o favoare ? Este țara-gazdă obligată să-și deschidă porțile tuturor sau are dreptul de a fi selectivă și chiar de a stopa cu totul imigrația ? Proimigraționiștii par să creadă că țările au o datorie morală să accepte nu numai refugiați, ci și oameni din zone afectate de sărăcie care caută locuri de muncă și un viitor mai bun. Îndeosebi într-o lume globalizată, toți oamenii au obligații morale față de toți ceilalți oameni, iar cei care se sustrag de la aceste obligații sunt egoiști sau chiar rasiști.

În plus, mulți proimigraționiști subliniază faptul că este imposibil să se pună capăt imigrației și că, oricât de multe ziduri și garduri am construi, oamenii disperăți vor găsi întotdeauna o cale de acces. Așa că este mai bine să legalizăm imigrația și să o abordăm în mod deschis decât să

creăm o vastă lume interlopă cu trafic de ființe umane, muncitori ilegali și copii fără acte.

În replică, antiimigraționiștii afirmă că, dacă faci uz de suficientă forță, poți să oprești complet imigrația și că, eventual cu excepția refugiaților care fug din calea persecuției brutale dintr-o țară vecină, nu ești obligat niciodată să-ți deschizi ușa. Turcia ar putea avea datoria morală de a le permite refugiaților sirieni disperați să-i treacă granița. Dar, dacă acești refugiați încearcă apoi să pătrundă pe teritoriul Suediei, suedezii nu sunt obligați să-i accepte. Cât despre migranții care caută locuri de muncă și asistență socială, este întru totul decizia țării-gazdă dacă vrea să-i primească sau nu și în ce condiții.

Antiimigraționiștii subliniază faptul că unul dintre drepturile fundamentale ale oricărei colectivități umane este de a se apăra de invazii, fie sub forma armatelor, fie a migraților. Suedezii au muncit din greu și au făcut numeroase sacrificii pentru a construi o democrație liberală prosperă, iar dacă sirienii nu au reușit să facă același lucru nu este vina suedezilor. Dacă alegătorii suedezi nu vor mai mulți imigranți sirieni în țara lor – indiferent din ce motiv –, este dreptul lor să refuze să-i primească. Iar dacă acceptă niște imigranți, ar trebui să fie cât se poate de clar că aceasta este mai curând o favoare pe care o face Suedia decât o obligație de care se achită. Ceea ce înseamnă că imigranții care sunt primiți în Suedia ar trebui să fie extrem de recunoscători pentru orice li se oferă, în loc să vină cu o listă de revendicări de parcă ei ar fi stăpâni acolo.

Mai mult decât atât, spun antiimigraționiștii, o țară poate avea orice politică dorește în domeniul imigrației, verificându-i pe imigranți nu doar în ceea ce privește cazierul lor sau talentele profesionale, ci chiar și în privința unor lucruri precum religia. Dacă o țară ca Israelul vrea să primească numai evrei, iar o țară ca Polonia acceptă să asimileze refugiați din Orientul Mijlociu cu condiția să fie creștini, ar putea părea un lucru neplăcut, dar este fără doar și poate dreptul alegătorilor israelieni sau polonezi.

Ceea ce complică lucrurile este faptul că în multe cazuri oamenii vor să aibă și varza unsă, și slănina-n pod. Multe țări se fac că nu văd imigrația ilegală sau chiar acceptă temporar muncitori străini, deoarece vor să profite de energia, talentele și mâna de lucru ieftină ale străinilor. Cu toate acestea, țările refuză ulterior să legalizeze statutul acestor oameni,

spunând că nu vor imigrație. Pe termen lung, acest lucru ar putea da naștere unor societăți ierarhice în care o clasă superioară de cetățeni cu drepturi depline ar exploata o clasă inferioară de străini neputincioși, așa cum se întâmplă astăzi în Qatar și în alte câteva state din Golf.

Atâta vreme cât această dezbatere nu e tranșată, este extrem de dificil de răspuns la toate întrebările ulterioare despre imigrație. Dat fiind că proimigraționiștii cred că oamenii au dreptul să imigreze dacă vor acest lucru, iar țările-gazdă au datoria de a-i asimila, reacționează cu indignare morală atunci când dreptul oamenilor de a imigra este încălcat și când țările nu își îndeplinesc datoria de asimilare. Antiimigraționiștii sunt uluiți de asemenea vederi. Ei consideră imigrația un privilegiu, iar asimilarea o favoare. De ce să-i acuzi pe oameni că sunt rasiști sau fasciști doar pentru că refuză accesul în propria țară?

Desigur, chiar dacă primirea imigranților constituie mai curând o favoare decât o datorie, odată ce imigranții se stabilesc undeva, țara-gazdă își asumă treptat numeroase datorii față de ei și de urmașii lor. Astfel, nu poți justifica astăzi antisemitismul din SUA susținând că „i-am făcut străbunicii tale o favoare primind-o în această țară în 1910, așa că acum te putem trata oricum poftim”.

Dezbaterea 2: A doua clauză a pactului imigrației prevede că, dacă sunt primiți, imigranții au obligația de a se integra în cultura locală. Dar până unde ar trebui să meargă această integrare? Dacă imigranții ajung dintr-o societate patriarhală în una liberală, trebuie să devină feminiști? Dacă provin dintr-o societate profund religioasă, trebuie să adopte o perspectivă laică asupra lumii? Ar trebui să renunțe la codurile lor vestimentare tradiționale și la tabuurile alimentare? Antiimigraționiștii tind să ridice ștacheta destul de sus, în vreme ce proimigraționiștii o plasează mult mai jos.

Proimigraționiștii susțin că Europa însăși este extrem de diversă, iar populațiile sale autohtone au o gamă variată de opinii, cutume și valori. Tocmai asta face Europa puternică și plină de viață. De ce ar trebui să fie forțați imigranții să adere la o identitate europeană imaginară la înălțimea căreia se ridică puțini europeni cu adevărat? Vreți să-i obligați pe imigranții musulmani din Marea Britanie să devină creștini, când mulți

cetățeni britanici dau rareori pe la biserică? Vreți să cereți ca imigranții din Punjab să renunțe la curry și la masala în favoarea peștelui cu cartofi prăjiți și a budincii Yorkshire? Dacă Europa are valori fundamentale reale, acestea sunt valorile liberale ale toleranței și libertății, care implică faptul că europenii ar trebui să dea dovadă de toleranță și față de imigranți și să le îngăduie cât mai multă libertate cu puțință ca să-și respecte propriile tradiții, cu condiția ca acestea să nu afecteze libertățile și drepturile altor oameni.

Antiimigraționiștii sunt de acord că toleranța și libertatea sunt cele mai importante valori europene și acuză numeroase grupuri de imigranți – îndeosebi din țările musulmane – de intoleranță, misoginie, homofobie și antisemitism. Tocmai pentru că Europa prețuiește toleranța, nu poate primi prea mulți oameni intoleranți. Deși o societate tolerantă poate gestiona minoritățile liberale restrânse, dacă numărul acestor extremiști depășește un anumit prag, întreaga natură a societății se schimbă. Dacă Europa va primi prea mulți imigranți din Orientul Mijlociu, va ajunge să semene cu Orientul Mijlociu.

Alți antiimigraționiști merg mult mai departe. Ei subliniază că o comunitate națională este mult mai mult decât o sumă de oameni care se tolerează reciproc. De aceea, nu este de ajuns ca imigranții să adere la standardele europene de toleranță. Ei trebuie de asemenea să adopte multe dintre trăsăturile unice ale culturii britanice, germane sau suedeze, oricare ar fi acestea. Prin faptul că îi primește, cultura locală își asumă un risc enorm și cheltuieli pe măsură. Nu are nici un motiv să se mai și autodistrugă. Oferă egalitate deplină la un moment dat, așa că solicită asimilare deplină. Dacă imigranții au vreo problemă cu anumite particularități ale culturii britanice, germane sau suedeze, nu au decât să plece în altă parte.

Cele două aspecte esențiale ale acestei dezbateri sunt dezacordul cu privire la intoleranța imigranților și dezacordul legat de identitatea europeană. Dacă imigranții sunt într-adevăr vinovați de o intoleranță incurabilă, mulți europeni liberali care susțin în prezent imigrația vor ajunge mai devreme sau mai târziu să o combată vehement. În schimb, dacă majoritatea imigranților se vor dovedi a fi liberali și toleranți în atitudinea lor față de religie, gen și politică, acest lucru va anihila unele dintre cele mai eficiente argumente împotriva imigrației.

Însă asta tot va lăsa deschisă problema identităților naționale unice ale Europei. Toleranța este o valoare universală. Există norme și valori franceze unice care ar trebui să fie acceptate de oricine imigrează în Franța și există norme și valori daneze unice pe care imigranții în Danemarca trebuie să le îmbrățișeze? Atâta vreme cât europenii sunt profund dezbi-nați de această problemă, nu pot avea o politică clară în privința imigrației. În schimb, odată ce europenii vor ști cine sunt, 500 de milioane de euro-peni nu ar trebui să aibă nici o problemă să asimileze câteva milioane de refugiați – sau să le întoarcă spatele.

Dezbaterea 3: A treia clauză a pactului imigrației spune că, dacă imigranții fac cu adevărat un efort sincer de a se integra – și mai ales de a adopta valoarea toleranței –, țara-gazdă are datoria de a-i trata ca pe niște cetățeni de rangul întâi. Dar cât timp trebuie să treacă mai exact până când imigranții să devină membri cu drepturi depline ai societății? Imigranții la prima generație veniți din Algeria ar trebui să se simtă nedreptățiți dacă tot nu sunt considerați francezi autentici după 20 de ani petrecuți în țară? Dar imigranții aflați la a treia generație ai căror bunici au venit în Franța în anii 1970?

Proimigraționiștii tind să ceară o acceptare rapidă, în vreme ce antiimigraționiștii doresc o perioadă de probă mult mai lungă. Pentru proimigraționiști, dacă imigranții la a treia generație nu sunt considerați și tratați drept cetățeni egali, asta înseamnă că țara-gazdă nu își îndeplinește obligațiile, iar dacă asta duce la tensiuni, ostilitate și chiar violență, țara-gazdă nu poate da vina pentru asta decât pe propriul bigotism. Pentru antiimigraționiști, aceste așteptări exagerate constituie o mare parte a problemei. Imigranții ar trebui să fie răbdători. Dacă bunicii tăi au sosit aici cu doar 40 de ani în urmă, iar acum tu te revolți pe străzi deoarece crezi că nu ești tratat ca un băștinaș, atunci ai picat testul.

Fondul acestei dezbateri privește decalajul dintre timpul personal și timpul colectiv. Din punctul de vedere al colectivităților umane, 40 de ani reprezintă un răstimp scurt. E greu să te aștepti ca societatea să asimileze pe deplin grupuri străine în decurs de câteva decenii. Toate civilizațiile trecute care au asimilat străini și i-au făcut cetățeni egali – precum Roma imperială, califatul musulman, imperiile chineze și Statele Unite – au avut nevoie mai curând de secole decât de decenii ca să realizeze această transformare.

Din punct de vedere personal însă, 40 de ani pot fi o eternitate. Pentru o adolescentă născută în Franța la 20 de ani după ce bunicii ei au imigrat aici, călătoria de la Alger la Marsilia este de domeniul trecutului. Ea s-a născut aici, toți prietenii ei s-au născut aici, vorbește mai mult franceză decât arabă și nici măcar nu a fost niciodată în Algeria. Franța este singura patrie pe care a cunoscut-o vreodată. Iar acum oamenii îi spun că nu e patria ei și că ar trebui să meargă „înapoi” într-un loc unde nu a locuit niciodată?

E ca și cum ai lua o sămânță de eucalipt din Australia și ai planta-o în Franța. Dintr-o perspectivă ecologică, eucaliptii sunt o specie invazivă și va dura câteva generații până când botaniștii îi vor reclasifica drept plante europene indigene. Totuși, din punctul de vedere al copacului individual, el e francez. Dacă nu îl uzi cu apă franceză, se va usca. Dacă încerci să-l scoți din rădăcini, vei descoperi că și le-a înfipt bine de tot în solul francez, la fel ca stejarii și pinii locali.

Dezbaterea 4: Pe lângă toate aceste dezacorduri privind definiția exactă a pactului imigrației, întrebarea fundamentală este dacă acest pact funcționează cu adevărat. Își respectă ambele părți obligațiile ce le revin?

Antiimigraționiștii tind să susțină că imigranții nu respectă termenul nr. 2. Nu fac un efort sincer de a se integra și prea mulți dintre ei își mențin vederile intolerante și bigote asupra lumii. De aceea, țara-gazdă nu are nici un motiv să respecte termenul nr. 3 (să-i trateze drept cetățeni de rangul întâi) și are toate motivele să reanalizeze termenul nr. 1 (primirea acestora). Dacă oamenii aparținând unei anumite culturi au dovedit în repetate rânduri că nu sunt dispuși să respecte pactul imigrației, de ce să primim și mai mulți și să creăm o problemă și mai mare?

Proimigraționiștii răspund că țara-gazdă este cea care nu respectă angajamentele ce-i revin conform pactului. În ciuda eforturilor oneste ale majorității imigranților de a se integra, gazdele le fac sarcina dificilă și, mai rău decât atât, imigranții care se integrează cu succes sunt tratați în continuare ca niște cetățeni de rangul al doilea chiar și la a doua și a treia generație. Este, firește, posibil ca nici una dintre părți să nu-și respecte angajamentele, alimentându-și astfel reciproc suspiciunile și resentimentele într-un cerc tot mai vicios.

Această a patra dezbatere nu poate fi soluționată înainte de a clarifica definiția exactă a celor trei termeni. Atâta vreme cât nu știm dacă primirea

imigranților este o datorie sau o favoare, ce nivel de asimilare se solicită din partea acestora și cât de rapid ar trebui să-i trateze țările-gazdă drept cetățeni egali, nu putem judeca dacă cele două tabere își respectă obligațiile. O problemă suplimentară ține de procentaje. Atunci când evaluează pactul imigrației, ambele părți acordă mult mai multă importanță încălcărilor legii decât respectării acesteia. Dacă un milion de imigranți sunt cetățeni cinstiți, dar o sută se alătură unor grupări teroriste și atacă țara-gazdă, asta înseamnă că în ansamblu imigrații se conformează termenilor pactului sau că îl încalcă? Dacă o imigrantă la a treia generație se plimbă pe stradă de o mie de ori fără să fie agresată, dar din când în când vreun rasist îi aruncă vorbe jignitoare, asta înseamnă că populația autohtonă îi acceptă sau îi respinge pe imigranți?

Totuși, dincolo de toate aceste dezbateri se ascunde o întrebare mult mai importantă, legată de modul în care înțelegem cultura umană. Ne lansăm în dezbaterea pe tema imigrației pornind de la premisa că toate culturile sunt în mod inerent egale sau considerăm că unele culturi ar putea fi superioare altora? Atunci când germanii se ceartă pe marginea asimilării unui milion de refugiați sirieni, ideea lor potrivit căreia cultura germană este cumva mai bună decât cultura siriană ar putea avea vreo justificare?

De la rasism la discriminarea din rațiuni culturale

Acum un secol europenii au considerat că e de la sine înțeles faptul că unele rase – îndeosebi rasa albă – sunt în mod inerent superioare altora. După 1945 aceste vederi au ajuns din ce în ce mai mult să fie anatemi-zate. Rasismul era considerat nu numai înfiorător din punct de vedere moral, ci și lipsit de orice valoare științifică. Specialiștii în științele vieții, îndeosebi geneticienii, au furnizat dovezi științifice concludente potrivit cărora diferențele biologice dintre europeni, africani, chinezi și amerindieni sunt neglijabile.

În același timp însă, antropologii, sociologii, istoricii, specialiștii în economie comportamentală și chiar în neuroștiințe au acumulat un volum

uriaș de date privind existența unor diferențe semnificative între culturile umane. De fapt, dacă toate culturile umane ar fi în esență la fel, de ce am mai avea nevoie de antropologi și de istorici? De ce să investim resurse în studiul unor diferențe neînsemnate? Cel puțin, ar trebui să sistăm finanțarea tuturor acelor deplasări costisitoare pe teren în Pacificul de Sud și Deșertul Kalahari și să ne mulțumim să-i studiem pe oamenii care trăiesc la Oxford sau la Boston. Dacă diferențele culturale sunt neînsemnate, atunci orice descoperim despre studenții de la Harvard ar trebui să fie valabil și pentru vânătorii-culegători din Kalahari.

Gândindu-se mai bine, majoritatea oamenilor recunosc existența cel puțin a unor diferențe însemnate între culturile umane, în privința unor lucruri cât se poate de variate, de la moravurile sexuale la obiceiurile politice. Atunci, cum ar trebui să tratăm aceste diferențe? Relativiștii culturali susțin că diferența nu implică ierarhie și că nu ar trebui să preferăm niciodată o cultură în defavoarea alteia. Oamenii poate gândesc și se comportă diferit, însă ar trebui să prețuim această diversitate și să conferim o valoare egală tuturor credințelor și practicilor. Din păcate, aceste atitudini liberale nu pot trece testul realității. Diversitatea umană poate că e grozavă atunci când vine vorba de gastronomie și de poezie, dar puțini ar considera că arderea vrăjitoarelor, infanticidul sau sclavia sunt idiosincrazii umane fascinante care ar trebui să fie protejate de uzurpările capitalismului global și ale coca-colonialismului.

Sau gândiți-vă la modul în care se raportează diferitele culturi la străini, imigranți și refugiați. Nu toate culturile sunt caracterizate de exact același nivel de acceptare. La începutul secolului XXI, cultura germană este mai tolerantă cu străinii și mai primitoare cu imigranții decât cultura saudită. Unui musulman îi este mult mai ușor să emigreze în Germania decât îi este unui creștin să emigreze în Arabia Saudită. De fapt, chiar și unui refugiat musulman din Siria îi este probabil mai ușor să emigreze în Germania decât în Arabia Saudită, iar din 2011 Germania a primit mult mai mulți refugiați sirieni decât Arabia Saudită¹. În mod similar, potrivit unui număr mare de dovezi credibile, cultura Californiei este la începutul secolului XXI mult mai favorabilă imigranților decât cultura Japoniei. De aceea, dacă credeți că este bine să-i tolerați pe străini și să-i primiți pe imigranți, nu ar trebui să vă gândiți și că, măcar în această privință, cultura

germană este superioară culturii saudite, iar cultura californiană este mai bună decât cultura japoneză ?

Mai mult decât atât, chiar și atunci când două norme culturale sunt la fel de valide în teorie, în contextul practic al imigrației tot ar putea fi justificat să consideri cultura-gazdă ca fiind mai bună. Normele și valorile care sunt adecvate într-o țară efectiv nu funcționează cum trebuie în condiții diferite. Să analizăm îndeaproape un exemplu concret. Ca să nu cădem pradă prejudecăților încetățenite, să ne imaginăm două țări fictive : Recilanda și Caldovia. Cele două țări au numeroase diferențe culturale, printre care atitudinea lor față de relațiile umane și conflictul interpersonal. Recilandezii sunt educați de mici că, dacă intri într-un conflict cu cineva la școală, la serviciu sau chiar în familie, cel mai bine e să-ți reprimi sentimentele. Ar trebui să eviți să țipi, să-ți descarci furia sau să înfrunți cealaltă persoană – ieșirile nervoase nu fac decât să înrăutățească lucrurile. E mai bine să te ocupi de propriile sentimente și să lași totodată lucrurile să se așeze. În același timp, limitează contactul cu persoana în cauză, iar în cazul în care contactul este inevitabil, fii concis, dar politicos și evită chestiunile sensibile.

În schimb, caldovienii sunt educați de mici să se exteriorizeze în cazul unui conflict. Dacă ești implicat într-o dispută, nu o lăsa să mocnească și nu reprima nimic. Cu prima ocazie, dă frâu liber emoțiilor fără să te ascunzi. E în regulă să te înfurii, să țipi și să-i spui celeilalte persoane exact cum te simți. Este singura modalitate de a o scoate la capăt împreună, într-o manieră onestă și directă. O zi de țipete poate soluționa un conflict care altminteri ar putea mocni ani la rând și, deși confruntarea directă nu este niciodată plăcută, cu toții vă veți simți mult mai bine după aceea.

Ambele metode au și avantaje, și dezavantaje și e greu de spus că una este întotdeauna mai bună decât cealaltă. Ce s-ar întâmpla însă atunci când un caldovian imigrează în Recilanda și își găsește o slujbă la o firmă recilandeză ?

Ori de câte ori are loc un conflict cu un coleg de muncă, caldovianul bate cu pumnul în masă și urlă cât îi ține gura, așteptându-se ca astfel să atragă atenția asupra problemei și să contribuie la soluționarea rapidă a acesteia. Câțiva ani mai târziu, rămâne vacant un post de conducere. Deși caldovianul are toate calificările necesare, șefa preferă să promoveze un

angajat recilandez. Atunci când este întrebată de ce, ea explică: „Da, caldovianul are numeroase talente, dar are totodată și o problemă serioasă cu relațiile interumane. Este iute la mânie, creează tensiuni inutile în jurul lui și ne tulbură cultura organizațională”. De aceeași soartă au parte și alți imigranți caldovieni în Recilanda. Majoritatea ocupă funcții inferioare sau nu reușesc să-și găsească nici o slujbă, deoarece managerii pornesc de la premisa că, dacă sunt caldovieni, ar fi probabil niște angajați temperamental și problematici. Cum caldovienii nu ajung niciodată în funcții de conducere, le este dificil să schimbe cultura organizațională recilandeză.

Cam la fel pățesc și recilandezii care imigrează în Caldovia. Un recilandez care începe să lucreze la o firmă caldoviană capătă rapid o reputație de snob sau de persoană glacială și-și face puțini prieteni sau chiar nici unul. Oamenii cred că e un prefăcut sau că îi lipsesc abilitățile elementare de relaționare interumană. Nu avansează niciodată în funcții de conducere și, prin urmare, nu beneficiază niciodată de oportunitatea de a schimba cultura organizațională. Managerii caldovieni conchid că majoritatea recilandezilor sunt neprietenoși sau timizi și preferă să nu-i angajeze în funcții ce necesită contact cu clienții sau cooperare strânsă cu alți angajați.

Poate că ambele cazuri par să aibă un ușor iz de rasism. În realitate însă, ele nu sunt rasiste. Aici avem de-a face cu discriminarea din rațiuni culturale. Oamenii duc în continuare o luptă eroică împotriva rasismului tradițional fără să observe că s-a schimbat câmpul de luptă. Rasismul tradițional apune, însă lumea este plină acum de oameni care discriminează din rațiuni culturale.

Rasismul tradițional se baza în mod ferm pe teorii biologice. În anii 1890 sau 1930, mulți oameni din țări precum Marea Britanie, Australia și SUA credeau că o anumită trăsătură biologică ereditară îi face pe africani și pe chinezi în mod inerent mai puțin inteligenți, mai puțin întreprinzători și mai puțin morali decât europenii. Aveau această problemă în sânge. Asemenea vederi se bucurau de respectabilitate politică, precum și de o largă susținere științifică. Astăzi, în schimb, deși mulți indivizi fac încă asemenea afirmații rasiste, ele și-au pierdut toată susținerea științifică și mare parte din respectabilitatea politică – dacă nu sunt reformulate în termeni culturali. Acum nu se mai spune că negrii tind să comită infracțiuni

deoarece au gene inferioare ; acum spunem deseori că tind să comită infracțiuni deoarece provin din subculturi disfuncționale.

În SUA, de pildă, unele partide și unii lideri susțin în mod deschis politici discriminatorii și fac adesea remarci denigratoare la adresa afro-americanilor, hispanicilor și musulmanilor – dar vor spune rareori sau chiar niciodată că e ceva în neregulă cu ADN-ul lor. Se pretinde că problema ar fi cultura lor. Astfel, atunci când președintele Trump afirma că Haiti, El Salvador și unele părți ale Africii sunt niște „țări de rahat”, se pare că oferea publicului o perspectivă asupra culturii acestor locuri, și nu asupra structurii lor genetice². Cu o altă ocazie, Trump spunea despre imigranții mexicani din SUA că, „atunci când Mexicul își trimite oamenii, nu îi trimite pe cei mai buni. Trimite oameni care au o mulțime de probleme și care aduc cu ei acele probleme. Aduc droguri, aduc infracționalitate. Sunt violatori și unii, presupun, sunt oameni buni”. Aceasta este o afirmație extrem de jignitoare, dar este jignitoare mai curând din punct de vedere sociologic decât biologic. Trump nu sugerează că sângele mexican ar exclude bunătatea – ci doar că mexicanii buni tind să rămână la sud de Rio Grande³.

Corpul uman – corpul hispanic, corpul african, corpul chinez – rămâne în continuare în centrul dezbaterii. Culoarea pielii contează enorm. Atunci când mergi pe o stradă din New York, iar pielea ta este pigmentată cu foarte multă melanină, asta înseamnă că, oriunde te-ai duce, poliția te-ar putea privi cu mai multă suspiciune. Însă cei precum președintele Trump și președintele Obama vor explica semnificația culorii pielii în termeni culturali și istorici. Poliția îți privește culoarea pielii cu suspiciune nu din rațiuni de ordin biologic, ci mai curând de ordin istoric. Cel mai probabil, tabăra Obama va arăta că prejudecățile poliției sunt o moștenire nefericită a unor crime istorice precum sclavia, în vreme ce tabăra Trump va arăta că infracționalitatea negrilor este o moștenire nefericită a erorilor istorice comise de liberalii albi și de comunitățile de negri. În orice caz, chiar dacă ești un turist din Delhi care nu știe nimic despre istoria Americii, tot vei avea de suportat consecințele acestei istorii.

Trecerea de la biologie la cultură nu este doar o modificare neînsemnată de jargon. Este o schimbare profundă, cu vaste urmări practice, unele bune, altele rele. În primul rând, cultura este mai maleabilă decât biologia.

Asta înseamnă, pe de o parte, că persoanele care astăzi discriminează din rațiuni culturale ar putea fi mai tolerante decât rasiștii tradiționali – dacă „ceilalți” ne adoptă cultura, îi vom accepta drept egalii noștri. Pe de altă parte, ar putea genera presiuni mult mai puternice asupra „celorlalți” de a se integra și critici mult mai aspre la adresa eșecului lor în această privință.

Nu poți învinovăți o persoană de culoare că nu își albește pielea, dar oamenii pot și chiar îi acuză pe africani sau pe musulmani că nu adoptă normele și valorile culturii occidentale. Ceea ce nu înseamnă că astfel de acuzații sunt neapărat justificate. În multe cazuri, nu prea există motive pentru a adopta cultura dominantă, iar în multe alte cazuri este o misiune aproape imposibilă. Afro-americanii care provin dintr-o mahala săracă și care încearcă cu onestitate să se integreze în cultura americană hegemonică ar putea să constate la început că drumul le este blocat de discriminarea instituțională – iar mai târziu să fie acuzați că nu s-au străduit îndeajuns de mult, motiv pentru care doar ei sunt de vină pentru propriile necazuri.

O a doua diferență esențială între discuțiile despre biologie și cele despre cultură este că, spre deosebire de bigotismul rasist tradițional, argumentele ce discriminează din rațiuni culturale ar putea să aibă uneori logică, la fel ca în cazul Caldoviei și al Recilandei. Caldovienii și recilandezii au într-adevăr culturi diferite, caracterizate prin stiluri diferite de relaționare interumană. Cum relațiile interumane sunt cruciale pentru multe locuri de muncă, este neetic ca o firmă caldoviană să-i penalizeze pe recilandezii pentru faptul că se comportă în conformitate cu moștenirea lor culturală?

Antropologii, sociologii și istoricii sunt extrem de neliniștiți din cauza acestei chestiuni. Pe de o parte, seamănă periculos de mult cu rasismul. Pe de altă parte, discriminarea din rațiuni culturale are o bază științifică mult mai solidă decât rasismul, iar îndeosebi specialiștii din domeniul științelor umane și sociale nu pot nega existența și importanța diferențelor culturale.

Desigur, chiar dacă acceptăm validitatea unor afirmații ale celor care susțin discriminarea din rațiuni culturale, nu trebuie să le acceptăm pe toate. Multe asemenea afirmații suferă de trei neajunsuri comune. În primul rând, cei care discriminează din rațiuni culturale confundă adesea superioritatea locală cu superioritatea obiectivă. Astfel, în contextul local al Caldoviei, metoda caldoviană de rezolvare a conflictelor ar putea fi superioară metodei

recilandeze, caz în care o firmă caldoviană care își desfășoară activitatea în Caldovia are motive întemeiate să-i discrimineze pe angajații introvertiți (lucru care îi va afecta în mod disproporționat pe imigranții recilandezi). Totuși, asta nu înseamnă că metoda caldoviană este superioară din punct de vedere obiectiv. Caldovienii ar putea învăța câte ceva de la recilandezi, iar dacă împrejurările se schimbă – de exemplu, dacă firma din Caldovia se extinde la nivel global și-și deschide filiale în multe țări diferite –, diversitatea ar putea deveni brusc un avantaj.

În al doilea rând, atunci când definești clar un etalon, un moment și un loc, afirmațiile discriminatorii în funcție de cultură ar putea fi valide din punct de vedere empiric. Dar foarte adesea oamenii adoptă afirmații foarte generale, care nu prea au logică. Astfel, a spune că „cultura recilandeză este mai puțin tolerantă cu accesele de furie în public decât cultura caldoviană” e o afirmație rațională, dar este mult mai puțin rațional să spui că „cultura musulmană este foarte intolerantă”. A doua afirmație este pur și simplu mult prea vagă. Ce înțelegem prin „intolerant”? Intolerant față de cine sau cu ce? O cultură poate să fie intolerantă cu minoritățile religioase și vederile politice neobișnuite și, în același timp, să fie foarte tolerantă cu persoanele obeze sau în vârstă. Și ce anume înțelegem prin „cultură musulmană”? Vorbim despre Peninsula Arabică în secolul al VII-lea? Imperiul Otoman în secolul al XVI-lea? Pakistanul la începutul secolului XXI? În sfârșit, care este criteriul? Dacă ne-ar interesa toleranța față de minoritățile religioase și am compara Imperiul Otoman în secolul al XVI-lea cu Europa Occidentală în secolul al XVI-lea, am conchide că cultura musulmană este extrem de tolerantă. Dacă am compara Afghanistanul condus de talibani cu Danemarca de astăzi, am ajunge la o concluzie cât se poate de diferită.

Totuși, cea mai mare problemă a afirmațiilor discriminatorii în funcție de cultură este că, în ciuda naturii lor statistice, sunt folosite foarte adesea pentru a judeca pripit *indivizi*. Atunci când un băștinaș caldovian și un imigrant recilandez candidează pentru aceeași funcție în cadrul unei firme caldoviene, managerul ar putea prefera să-l angajeze pe caldovian, deoarece „recilandezii sunt glaciali și neprietenoși”. Chiar dacă este adevărat din punct de vedere statistic, poate că acest recilandez e în realitate mult mai sociabil și mai extrovertit decât acest caldovian? Deși cultura este

importantă, oamenii sunt modelați și de genele lor și de istoricul personal unic. Indivizii sfidează adesea stereotipurile statistice. E logic ca o firmă să prefere angajați sociabili în locul celor nesociabili, dar nu e logic să-i prefere pe caldovieni în defavoarea recilandezilor.

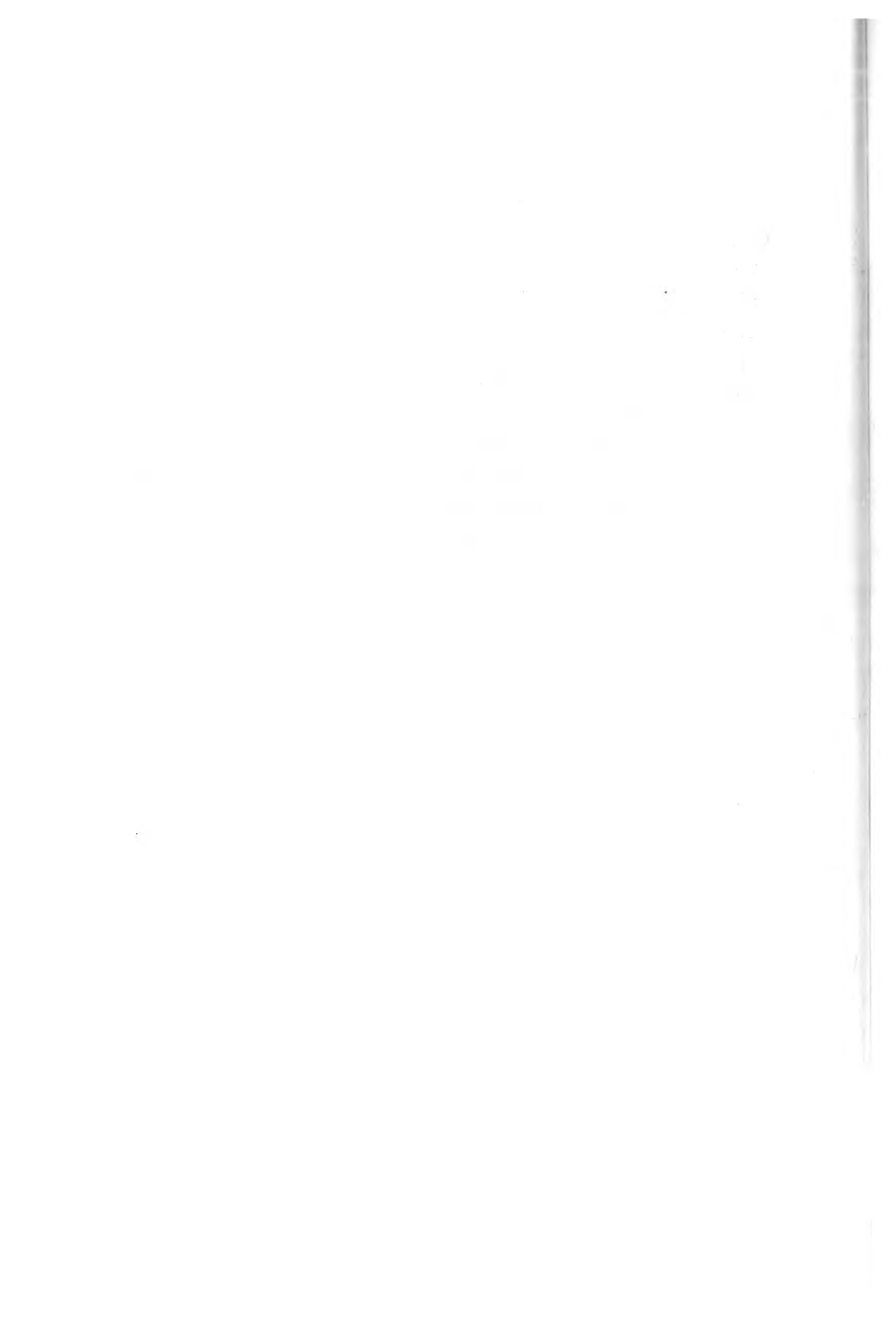
Toate acestea modifică însă anumite afirmații discriminatorii bazate pe cultură fără să discrediteze în ansamblu acest tip de discriminare. Spre deosebire de rasism, care este o prejudecată neîntemeiată științific, argumentele discriminatorii în funcție de cultură ar putea fi uneori destul de valide. Dacă analizăm statisticile și descoperim că firmele caldoviene au puțini recilandezi în funcții de conducere, acest lucru s-ar putea datora nu discriminării rasiste, ci judecății chibzuite. Imigranții recilandezi ar trebui să fie iritați de această situație și să susțină că, iată, Caldovia nu respectă pactul imigrației? Ar trebui să obligăm firmele caldoviene să angajeze mai mulți manageri recilandezi prin intermediul unor legi „de discriminare pozitivă”, în speranța de a mai domoli cultura profesională temperamentală a Caldoviei? Sau poate că vina le aparține imigranților recilandezi, ce nu reușesc să se integreze în cultura locală, motiv pentru care ar trebui să facem un efort și mai susținut și mai energic de a le insufla copiilor recilandezi normele și valorile caldoviene?

Revenind de pe tărâmul ficțiunii pe acela al faptelor, vedem că dezbateră europeană pe marginea imigrației este departe de a fi o luptă clară între bine și rău. Ar fi greșit să-i catalogăm pe toți antiimigraționiștii drept „fasciști” și ar fi la fel de greșit să spunem despre toți proimigraționiștii că sunt dedicați „suicidului cultural”. Prin urmare, dezbateră pe tema imigrației nu ar trebui să se desfășoare ca o luptă intransigentă legată de un imperativ moral nenegociabil. Este o discuție între două poziții politice legitime, care ar trebui tranșată prin intermediul procedurilor democratice standard.

În prezent, nu este câtuși de puțin clar dacă Europa poate găsi o cale de mijloc care să-i permită să-și mențină porțile deschise pentru străini fără să fie destabilizată de oamenii ce nu îi împărtășesc valorile. Dacă Europa va reuși să găsească o asemenea cale, formula ei ar putea fi copiată la nivel global. Dacă însă proiectul european eșuează, acest lucru ar arăta că încrederea în valorile liberale ale libertății și toleranței nu este de ajuns pentru a soluționa conflictele culturale ale lumii și a uni omenirea în fața

războiului nuclear, a colapsului ecologic și a perturbării tehnologice. Dacă grecii și germanii nu se pot pune de acord asupra unui destin comun și dacă 500 de milioane de europeni bogați nu pot asimila câteva milioane de refugiați săraci, ce șanse au oamenii să rezolve conflictele mult mai grave care afectează civilizația noastră globală?

Un lucru care ar putea ajuta Europa și lumea în ansamblu să integreze mai bine și să mențină granițele și miștile deschise ar fi diminuarea isteriei în ceea ce privește terorismul. Ar fi un lucru cât se poate de nefericit dacă experimentul european al libertății și toleranței s-ar destrăma din cauza fricii exagerate de teroriști. Astfel, pe lângă faptul că teroriștii și-ar atinge propriile obiective, această mână de fanatici ar avea și un cuvânt mult prea important de spus în privința viitorului omenirii. Terorismul este arma unei părți marginale și slabe a omenirii. Cum a ajuns să domine politica globală?

Partea a III-a

Disperarea și speranța

Deși provocările nu au precedent, iar dezacordurile sunt profunde, omenirea poate face față dacă ne ținem temerile sub control și avem vederi puțin mai umile.

Capitolul 10

Terorismul

Nu te panica

Teroriștii sunt maștri ai controlului minții. Ucid foarte puțini oameni, dar reușesc să înpăimânte miliarde și zdruncină structuri politice uriașe, precum Uniunea Europeană sau Statele Unite. După 11 septembrie 2001, teroriștii au ucis anual circa 50 de oameni în Uniunea Europeană, aproximativ zece persoane în SUA, în jur de șapte în China și cel mult 25.000 de oameni la nivel global (preponderent în Irak, Afghanistan, Pakistan, Nigeria și Siria)¹. În schimb, în fiecare an, accidentele rutiere fac circa 80.000 de victime în Europa, 40.000 în Statele Unite, 270.000 în China și 1,25 de milioane la nivel global². Diabetul și glicemiile ridicate ucid anual circa 3,5 milioane de oameni, iar poluarea aerului cam șapte milioane³. Așadar, de ce ne temem mai mult de terorism decât de zahăr și de ce guvernele pierd alegeri din cauza unor atacuri teroriste sporadice, dar nu și din pricina poluării cronice a aerului?

După cum o indică sensul literal al cuvântului, terorismul este o strategie militară care speră să schimbe situația politică mai curând semănând groază decât provocând pagube materiale. Această strategie este adoptată aproape întotdeauna de taberele foarte slabe care nu pot să le provoace inamicilor lor pagube materiale însemnate. Firește că orice acțiune militară seamănă groază. Însă în războiul convențional frica este doar un produs auxiliar al pierderilor materiale, fiind de obicei proporțională cu forța care provoacă pierderile. În terorism, frica este elementul principal și există o disproporție colosală între forța propriu-zisă a teroriștilor și teama pe care reușesc să o inspire.

Nu este întotdeauna ușor de schimbat situația politică prin violență. În prima zi a Bătăliei de pe Somme, 1 iulie 1916, 19.000 de soldați britanici au fost uciși, iar alți 40.000 au fost răniți. Până în noiembrie, când au încetat luptele, ambele tabere au înregistrat împreună peste un milion de victime, dintre care 300.000 de morți⁴. Totuși, acest carnaj înfiorător nu a modificat câtuși de puțin balanța politică de putere din Europa. A mai fost nevoie de încă doi ani și de milioane de victime în plus până să se producă în sfârșit un declin.

În comparație cu ofensiva de pe Somme, terorismul este o chestiune insignifiantă. În atacurile de la Paris din noiembrie 2015 au murit 130 de oameni, exploziile de la Bruxelles din martie 2016 au ucis 32 de persoane, iar în atentatul de pe Manchester Arena din mai 2017 au murit 22. În 2002, în toiul campaniei de teroare desfășurate de palestinieni împotriva Israelului, când zi de zi autobuze și restaurante erau aruncate în aer, au murit 451 de israelieni⁵. În același an, 542 de israelieni au fost uciși în accidente de circulație⁶. Câteva atacuri teroriste, precum explozia avionului Pan Am 103 deasupra orașului Lockerbie în 1988, ucid sute de oameni⁷. Atacurile de la 11 septembrie au stabilit un nou record, omorând aproape 3.000 de oameni⁸. Totuși, până și aceste cifre sunt eclipsate de prețul războiului convențional. Dacă aduni toți oamenii uciși și răniți în Europa în atacuri teroriste din 1945 încoace – inclusiv victimele grupărilor naționaliste, religioase, de stânga și de dreapta –, totalul va fi mult mai mic decât numărul victimelor oricărei bătălii obscure din Primul Război Mondial, precum a treia Bătălie de pe Aisne (250.000 de victime) sau a zecea Bătălie de la Isonzo (225.000)⁹.

Atunci, pot spera teroriștii să realizeze mare lucru? După un act terorist, dușmanul are în continuare același număr de soldați, tancuri și vase ca înainte. Rețeaua de comunicare, șoselele și căile ferate ale inamicului sunt în mare măsură intacte. Fabricile, porturile și bazele sale sunt neatinse. Cu toate acestea, teroriștii speră că, deși nu prea reușesc să afecteze puterea materială a inamicului, teama și confuzia îl vor face pe dușman să-și folosească în mod greșit forța rămasă intactă și să reacționeze disproporționat. Teroriștii calculează că, atunci când un inamic furios își va utiliza puterea imensă împotriva lor, va produce o furtună militară și politică mult mai violentă decât ar fi putut stârni vreodată teroriștii înșiși.

În timpul oricărei furtuni se petrec numeroase lucruri neprevăzute. Se fac greșeli, se comit atrocități, opinia publică e nehotărâtă, indeciziile își schimbă poziția, iar balanța de putere se modifică.

Din acest motiv, teroriștii seamănă cu o muscă ce încearcă să distrugă un magazin de porțelanuri. Musca e atât de nevolnică, încât nu poate clinti din loc nici măcar o singură ceașcă de ceai. Atunci cum distruge o muscă un magazin de porțelanuri? Găsește un taur, îi intră în ureche și începe să bâzâie. Taurul o ia razna de frică și furie și distruge magazinul de porțelanuri. Exact asta s-a întâmplat după 11 septembrie 2001, când fundamentalistii islamici au incitat taurul american să distrugă magazinul de porțelanuri din Orientul Mijlociu. Acum ei prosperă printre dărâmături. Iar lumea nu duce lipsă de tauri iuți la mânăie.

Refacerea cărților

Terorismul este o strategie militară deloc atrăgătoare, deoarece lasă toate deciziile importante în seama inamicului. Cum toate opțiunile pe care le avea dușmanul înaintea unui atac terorist îi sunt accesibile și după aceea, e liber să aleagă dintre ele. Armatele încearcă de regulă să evite cu orice preț o asemenea situație. Atunci când atacă, nu vor să pună în scenă un spectacol înspăimântător care să-l înfurie pe inamic și să-l instige să riposteze. Mai curând, caută să-i provoace dușmanului pagube materiale însemnate și să-i diminueze capacitatea de contraatac. Îndeosebi, încearcă să-i elimine cele mai periculoase arme și opțiuni.

De exemplu, asta a făcut Japonia în decembrie 1941, când a lansat un atac-surpriză asupra Statelor Unite și a scufundat flota americană din Pacific la Pearl Harbor. Aici nu era vorba de terorism. Era război. Japonezii nu puteau fi siguri cum aveau să reacționeze americanii la acest atac, cu excepția unui singur lucru : orice ar fi decis americanii să facă, nu ar fi fost capabili să trimită o flotă în Filipine sau în Hong Kong în 1942.

Provocarea inamicului să treacă la acțiune fără eliminarea uneia dintre armele sau opțiunile sale este un act disperat, la care se recurge doar atunci când nu mai există nici o altă opțiune. Ori de câte ori este posibilă provocarea unor pagube materiale însemnate, nimeni nu renunță la ea doar de dragul terorismului. Dacă în decembrie 1941 japonezii ar fi torpilat un vas

civil de pasageri cu scopul de a provoca Statele Unite, fără să se atingă însă de flota din Pacific de la Pearl Harbor, acest act ar fi fost nebunie curată.

Însă teroriștii nu prea au de ales. Sunt atât de slabi, încât nu pot purta un război. Așa că aleg în schimb să producă un spectacol teatral, în speranța că-l vor provoca pe inamic și îl vor determina să reacționeze exagerat. Teroriștii pun în scenă un spectacol înspăimântător de violent care ne subjugă imaginația și o întoarce împotriva noastră. Omorând o mână de oameni, teroriștii fac alte milioane să se teamă pentru viața lor. Ca să risipească aceste temeri, guvernele reacționează la teatrul terorist afișându-și în mod ostentativ mecanismele de securitate și orchestrând uriașe demonstrații de forță, precum persecutarea unor populații întregi sau invadarea unor țări străine. În majoritatea cazurilor, această reacție disproporționată la terorism constituie o amenințare mult mai mare pentru siguranța noastră decât teroriștii înșiși.

De aceea, teroriștii nu gândesc precum generalii din armată, ci ca niște producători de teatru. Memoria colectivă a atacurilor din 11 septembrie dovedește faptul că toată lumea înțelege acest lucru în mod intuitiv. Dacă îi întrebi pe oameni ce s-a întâmplat pe 11 septembrie, cel mai probabil vor spune că al-Qaeda a dărâmat turnurile gemene de la World Trade Center. Însă atacul nu a vizat doar turnurile, implicând alte două acțiuni, în special un atac reușit asupra Pentagonului. Cum se face că puțini oameni își mai amintesc de asta ?

Dacă operațiunea din 11 septembrie ar fi fost o campanie militară convențională, atacul asupra Pentagonului ar fi trebuit să primească cea mai multă atenție. Prin acest atac, al-Qaeda a reușit să distrugă o parte din sediul central al inamicului, omorând și rănind ofițeri superiori și analiști. Cum se face că memoria colectivă acordă o importanță mult mai mare distrugerii celor două clădiri civile și uciderii unor brokeri, contabili și funcționari ?

Acest lucru se datorează faptului că Pentagonul este o clădire relativ plată și ștearsă, în vreme ce World Trade Center era un înalt totem falic a cărui prăbușire a produs un efect audiovizual de proporții. Nici o persoană care a văzut imaginile cu prăbușirea sa nu le-ar putea uita vreodată. Întrucât înțelegem în mod intuitiv că terorismul înseamnă teatru, îl judecăm mai curând în funcție de impactul său emoțional decât în funcție de cel material.

Asemenea teroriștilor, cei care combat terorismul ar trebui să gândească la rîndul lor mai mult ca niște producători de teatru și mai puțin ca niște generali de armată. Înainte de toate, dacă vrem să combatem terorismul în mod eficient, trebuie să conștientizăm faptul că nimic din ceea ce fac teroriștii nu ne poate înfrînge. Noi suntem singurii care ne putem învinge, dacă reacționăm exagerat și nechibzuit la provocările teroriștilor.

Teroriștii își asumă o misiune imposibilă : să schimbe balanța politică de putere prin violență, deși nu dispun de nici o armată. Ca să-și atingă scopul, teroriștii lansează la rîndul lor statului o provocare imposibilă : să demonstreze că își poate proteja toți cetățenii de violența politică, oriunde, oricînd. Teroriștii speră că, atunci cînd statul va încerca să îndeplinească această misiune imposibilă, va reface cărțile politice și le va da un as neașteptat.

E adevărat, atunci cînd statul se ridică la înălțimea provocării, reușește de obicei să-i strivească pe teroriști. Sute de organizații teroriste au fost eradicate în ultimele câteva decenii de diferite state. În 2002-2004 Israelul a dovedit că pînă și cele mai feroce campanii teroriste pot fi înăbușite prin forță brută¹⁰. Teroriștii știu cât se poate de bine că într-o asemenea confruntare șansele nu sunt de partea lor. Dar, dat fiind că sunt foarte slabi și nu au nici o altă opțiune militară, nu au nimic de pierdut și foarte mult de câștigat. Din cînd în cînd, furtuna politică stîrnită de campaniile de combatere a terorismului le aduce anumite avantaje teroriștilor, motiv pentru care pariul riscant are logică. Teroristul seamănă cu un jucător de cărți care are o mână foarte proastă, dar care încearcă să-și convingă rivalii să facă din nou cărțile. Nu are nimic de pierdut, însă ar putea câștiga totul.

O monedă mică într-un borcan mare și gol

De ce ar trebui să accepte statul refacerea cărților ? De vreme ce pagubele materiale provocate de terorism sunt neglijabile, statul ar putea, teoretic, să nu facă nimic în privința lui sau să ia măsuri drastice, dar discrete, departe de camerele de luat vederi și de microfoane. De fapt, statele exact asta fac cel mai adesea. Însă uneori își pierd cumpătul și reacționează mult

prea agresiv și public, făcând astfel jocul teroriștilor. De ce sunt statele atât de sensibile la provocările teroriștilor ?

Statelor le este greu să nu cedeze în fața acestor provocări întrucât legitimitatea statului modern se întemeiază pe promisiunea lui de a menține violența politică departe de sfera publică. Un regim poate să țină piept unor catastrofe cumplite, ba chiar să le ignore, dacă legitimitatea lui nu se bazează pe prevenirea acestora. Însă un regim se poate prăbuși din cauza unei probleme minore, dacă se consideră că aceasta îi subminează legitimitatea. În secolul al XIV-lea, Moartea Neagră a ucis între un sfert și o jumătate din populațiile europene, însă nici un rege nu și-a pierdut tronul ca urmare a acestui fapt și nici un rege nu s-a dat peste cap ca să combată molima. La vremea aceea, nimeni nu era de părere că prevenirea molimelor se numără printre atribuțiile unui rege. În schimb, conducătorii ce permiteau răspândirea ereziei religioase în teritoriile pe care le stăpâneau riscau să-și piardă coroana și chiar capul.

Astăzi, e posibil ca un guvern să adopte o abordare mai laxă a violenței domestice și sexuale decât a terorismului, deoarece, în ciuda impactului unor mișcări precum #MeToo, violul nu subminează legitimitatea guvernului. În Franța, de exemplu, peste 10.000 de cazuri de viol sunt raportate autorităților în fiecare an, iar alte zeci de mii de cazuri rămân probabil neraportate¹¹. Cu toate acestea, violatorii și soții violenței nu sunt considerați o amenințare existențială la adresa statului francez, deoarece, istoric vorbind, statul nu s-a clădit pe promisiunea de a elimina violența sexuală. În schimb, cazurile mult mai rare de terorism sunt considerate o amenințare mortală la adresa Republicii Franceze, întrucât de-a lungul ultimelor secole statele occidentale moderne și-au întemeiat treptat legitimitatea pe promisiunea explicită de a nu tolera câtuși de puțin violența politică în interiorul granițelor lor.

În Evul Mediu, sfera publică era dominată de violență politică. De fapt, capacitatea de a folosi violența era biletul de intrare în jocul politic, iar oricine nu dispunea de această capacitate nu avea nici o voce politică. Numeroase familii de nobili aveau în serviciu forțe armate, aidoma orașelor, breslelor, bisericilor și mănăstirilor. Atunci când un stareț murea și se isca o dispută pe marginea succesiunii, facțiunile rivale – care cuprindeau călugări, potentăți locali și vecini grijulii – tranșau adesea chestiunea recurgând la forță armată.

Terorismul nu își avea locul într-o asemenea lume. Cine nu era îndeajuns de puternic încât să producă pagube materiale substanțiale era cu totul lipsit de însemnătate. Dacă în 1150 câțiva fanatici musulmani ar fi ucis o mână de civili la Ierusalim, cerând ca toți cruciații să părăsească Țara Sfântă, ar fi fost mai curând ridiculați, căci nu ar fi reușit să înspăimânte pe nimeni. Dacă voiai să fii luat în serios, trebuia să fi preluat cel puțin controlul asupra unui castel fortificat sau două. Terorismul nu îi deranja pe strămoșii noștri medievali, fiindcă se confruntau cu probleme mult mai mari.

În epoca modernă, statele centralizate au redus treptat nivelul violenței politice pe teritoriile lor, iar în ultimele câteva decenii țările occidentale au reușit să o elimine aproape în totalitate. Cetățenii Franței, Marii Britanii sau Statelor Unite pot rivaliza pentru controlul orașelor, al corporațiilor, al organizațiilor și chiar al guvernului însuși fără să aibă nevoie de vreo forță armată. Trilioane de dolari, milioane de soldați și mii de vase, avioane și rachete nucleare trec din mâinile unui grup de politicieni în ale altuia fără să se tragă nici un glonț. Oamenii s-au obișnuit rapid cu această stare de lucruri și consideră că este dreptul lor natural. Prin urmare, până și actele sporadice de violență politică în care mor câteva zeci de persoane sunt considerate o amenințare mortală la adresa legitimității și chiar a supraviețuirii statului. O monedă mică într-un borcan mare și gol face foarte mult zgomot.

Iată ce face ca teatrul terorismului să aibă atât de mult succes. Statul a creat un spațiu uriaș lipsit de violență politică, care acționează acum ca o cutie de rezonanță, amplificând impactul oricărui atac armat, oricât ar fi el de neînsemnat. Cu cât violența politică dintr-un anumit stat este mai mică, cu atât șocul publicului în fața unui act de terorism este mai mare. Uciderea câtorva oameni în Belgia atrage mult mai multă atenție decât uciderea câtorva sute în Nigeria sau în Irak. Așadar, în mod paradoxal, însuși succesul statelor moderne în prevenirea violenței politice le face cu atât mai vulnerabile în fața terorismului.

Statul a subliniat de nenumărate ori că nu va tolera violența politică între granițele sale. La rândul lor, cetățenii s-au obișnuit cu absența violenței politice. De aceea, teatrul terorist generează o teamă viscerală de anarhie, care îi face pe oameni să simtă că ordinea socială este pe punctul de a se destrăma. După sute de ani de lupte sângeroase, am ieșit târâș

din gaura neagră a violenței, dar simțim că gaura neagră se află încă acolo, așteptând răbdătoare să ne înghită din nou. Câteva atrocități înfiorătoare și ne închipuim că ne prăvălim înapoi în ea.

Ca să domolească aceste temeri, statul este nevoit să reacționeze la teatrul terorii cu propriul teatru al siguranței. Cele mai eficiente soluții pentru combaterea terorismului ar putea fi serviciile de informații bune și acțiunile clandestine împotriva rețelelor financiare ce alimentează terorismul. Însă acestea nu sunt lucruri pe care cetățenii să le poată vedea la televizor. Cetățenii au urmărit drama teroristă a prăbușirii turnurilor World Trade Center. Statul se simte constrâns să pună în scenă o contra-dramă la fel de spectaculoasă, cu și mai mult foc și fum. Așadar, în loc să acționeze discret și eficient, statul dezlănțuie o furtună teribilă, care îndeplinește adesea cele mai mari visuri ale teroriștilor.

Atunci, cum ar trebui să abordeze statul terorismul? O luptă eficientă împotriva terorismului ar trebui să se desfășoare pe trei fronturi. În primul rând, guvernele ar trebui să se concentreze asupra acțiunilor clandestine de combatere a rețelelor teroriste. În al doilea rând, presa ar trebui să adopte o perspectivă echilibrată și să evite isteria. Teatrul terorii nu poate avea câștig de cauză fără publicitate. Din păcate, presa asigură deseori această publicitate în mod gratuit. Relatează obsesiv despre atacurile teroriste și le exagerează nemăsurat pericolul, deoarece articolele despre terorism vând ziarele mult mai bine decât cele despre diabet sau despre poluarea aerului.

Al treilea front este imaginația fiecăruia dintre noi. Teroriștii ne subjugă imaginația și o folosesc împotriva noastră. Repetăm întruna atacul terorist pe scena minții noastre – rememorând atacurile de la 11 septembrie sau cele mai recente atentate sinucigașe. Teroriștii ucid o sută de oameni – și fac astfel încât 100 de milioane să-și imagineze că după fiecare copac stă la pândă câte un criminal. Este responsabilitatea fiecărui cetățean să-și elibereze imaginația de sub influența teroriștilor și să-și amintească adevăratele dimensiuni ale acestei amenințări. Spaima noastră interioară este cea care determină presa să fie obsedată de terorism și guvernul să reacționeze exagerat.

Prin urmare, succesul sau eșecul terorismului depinde de noi. Dacă permitem ca imaginația noastră să fie subjugată de teroriști, iar apoi

reacționăm disproporționat la propriile temeri, terorismul va învinge. Dacă ne eliberăm imaginația de sub influența teroriștilor și reacționăm într-un mod echilibrat și calm, terorismul va eșua.

Terorismul devine nuclear

Analiza de mai sus este valabilă pentru terorism așa cum l-am cunoscut în ultimele două secole, dar și așa cum se manifestă în prezent pe străzile din New York, Londra, Paris și Tel Aviv. Cu toate acestea, dacă teroriștii vor intra în posesia unor arme de distrugere în masă, natura nu numai a terorismului, ci și a statului și a politicii globale se va schimba în mod dramatic. Dacă niște organizații minuscule, ce reprezintă o mână de fanatici, vor putea să distrugă orașe întregi și să ucidă milioane de oameni, nu va mai exista o sferă publică lipsită de violență politică.

De aceea, deși terorismul actual este mai mult teatru, terorismul nuclear, terorismul cibernetic sau bioterorismul din viitor ar reprezenta o amenințare mult mai gravă și ar impune o reacție mult mai drastică din partea guvernelor. Tocmai din acest motiv, ar trebui să distingem cu mare grijă asemenea scenarii viitoare ipotetice de atacurile teroriste propriu-zise la care am fost martori până acum. Teama că teroriștii ar putea să pună mâna într-o bună zi pe o bombă nucleară și să distrugă New Yorkul sau Londra nu justifică o reacție exagerată și isterică la un terorist care ucide 12 trecători cu o pușcă automată sau cu un camion neținut sub control. Statele ar trebui să aibă și mai multă grijă să nu înceapă să persecute toate grupurile de disidenți sub pretextul că aceștia ar putea încerca într-o bună zi să facă rost de arme nucleare sau să preia controlul asupra mașinilor noastre autonome și să le transforme într-o flotă de roboți ucigași.

În mod asemănător, deși guvernele trebuie în mod cert să monitorizeze grupările radicale și să ia măsuri pentru a le împiedica să intre în posesia unor arme de distrugere în masă, ele trebuie să pună în balanță teama de terorismul nuclear cu alte scenarii amenințătoare. În ultimele două decenii, Statele Unite au irosit trilioane de dolari și un capital politic imens în războiul împotriva terorismului. George W. Bush, Tony Blair, Barack Obama și administrațiile lor pot susține, în mod oarecum justificat, că,

prin faptul că i-au vânat, i-au silit pe teroriști să se gândească mai mult la supraviețuire decât la obținerea unor bombe nucleare. Astfel, e posibil să fi salvat lumea de la un 11 septembrie nuclear. Cum aceasta este o afirmație contrafactuală – „dacă nu am fi pornit războiul împotriva terorismului, al-Qaeda ar fi făcut rost de arme nucleare” –, e greu de spus dacă este adevărată sau nu.

Putem fi siguri însă că, declanșând războiul împotriva terorismului, americanii și aliații lor au provocat distrugerii imense pe tot globul și, în același timp, au suportat ceea ce economiștii numesc „costuri de oportunitate”. Banii, timpul și capitalul politic investite în combaterea terorismului nu au fost investite în combaterea încălzirii globale, a bolii SIDA și a sărăciei, în instaurarea păcii și prosperității în Africa Subsahariană sau în îmbunătățirea relațiilor cu Rusia și China. Dacă New Yorkul sau Londra vor fi înghițite în cele din urmă de apele în creștere ale Oceanului Atlantic sau dacă tensiunile din relațiile cu Rusia vor erupe într-un război deschis, e posibil ca oamenii să-i acuze pe Bush, pe Blair și pe Obama că s-au concentrat asupra frontului greșit.

Prioritățile sunt greu de stabilit în timp real, dar sunt foarte ușor de criticat privind în urmă. Îi acuzăm pe lideri că nu au reușit să prevină catastrofele care au avut loc, dar nu suntem cătuși de puțin conștienți de dezastrele ce nu s-au materializat niciodată. Astfel, oamenii privesc retrospectiv la administrația Clinton din anii 1990 și o condamnă pentru faptul că a neglijat amenințarea reprezentată de al-Qaeda. Dar în anii 1990 puțini oameni își imaginau că teroriștii islamici ar putea stârni un conflict global intrând cu avioane de pasageri în niște zgârie-nori din New York. În schimb, mulți se temeau că Rusia s-ar fi putut prăbuși cu totul și ar fi pierdut controlul nu numai asupra vastului ei teritoriu, ci și asupra câtorva mii de bombe nucleare și biologice. O altă îngrijorare era că războaiele sângeroase din fosta Iugoslavie s-ar putea răspândi și în alte zone din Europa de Est, generând conflicte între Ungaria și România, între Bulgaria și Turcia sau între Polonia și Ucraina.

Mulți erau și mai îngrijorați de reunificarea Germaniei. La doar patru decenii și jumătate după căderea celui de-al Treilea Reich, mulți oameni nutreau încă o teamă viscerală față de puterea germană. În absența amenințării sovietice, nu va deveni Germania o superputere ce va domina

continentul european? Și cum rămâne cu China? Alarmată de prăbușirea blocului sovietic, China ar putea să-și abandoneze reformele, să revină la politicile maoiste inflexibile și să ajungă o versiune mai mare a Coreei de Nord.

Astăzi putem ridiculiza aceste scenarii înfricoșătoare, deoarece știm că ele nu s-au materializat. Situația din Rusia s-a stabilizat, cea mai mare parte a Europei de Est a fost integrată pașnic în UE, Germania reunificată este considerată astăzi lidera lumii libere, iar China a devenit motorul economic al întregii lumi. Toate acestea s-au realizat, cel puțin parțial, grație politicilor constructive ale Statelor Unite și Uniunii Europene. Ar fi fost mai înțelept ca SUA și UE să se fi concentrat în anii 1990 mai curând asupra extremiștilor islamici decât asupra situației din fostul bloc sovietic sau din China?

Pur și simplu nu ne putem pregăti pentru orice eventualitate. Prin urmare, deși cu siguranță trebuie să prevenim terorismul nuclear, acesta nu poate fi punctul numărul unu pe agenda omenirii. Și cu siguranță nu ar trebui să folosim amenințarea teoretică a terorismului nuclear ca justificare a reacției exagerate la terorismul obișnuit. Sunt probleme diferite, care necesită soluții diferite.

Dacă, în ciuda eforturilor noastre, grupările teroriste vor reuși în cele din urmă să pună mâna pe arme de distrugere în masă, e greu de spus cum vor decurge luptele politice, dar ele vor fi cât se poate de diferite de campaniile de teroare și de combatere a terorismului de la începutul secolului XXI. Dacă în 2050 lumea va fi plină de teroriști care vor avea arme nucleare și biologice, victimele lor vor privi înapoi la lumea anului 2018 cu nostalgie presărată cu scepticism: cum puteau niște oameni care trăiau într-un mediu atât de sigur să se simtă totuși atât de amenințați?

Desigur, senzația noastră actuală de pericol nu este alimentată doar de terorism. Mulți specialiști și oameni de rând se tem că al Treilea Război Mondial este iminent, ca și când am mai fi văzut acest film, cu un secol în urmă. La fel ca în 1914, în 2018 tensiunile în creștere dintre marile puteri împreună cu problemele globale insolubile par să ne împingă către un război mondial. Este această anxietate mai justificată decât teama noastră exagerată de terorism?

Capitolul 11

Războiul

Nu subestima niciodată prostia omenească

Ultimele câteva decenii au fost cea mai pașnică perioadă din istoria omenirii. Dacă în primele societăți agricole timpurii violența umană a fost cauza morții pentru circa 15% dintre oameni, iar în secolul XX pentru 5%, astăzi ea este responsabilă pentru doar 1%¹. Totuși, de la criza financiară globală din 2008, situația internațională se deteriorează rapid, propaganda în favoarea războiului este din nou la modă, iar cheltuielile militare cresc². Atât oamenii obișnuiți, cât și experții se tem că, la fel cum în 1914 asasinarea unui arhiduce austriac a declanșat Primul Război Mondial, în 2018 vreun incident din deșertul sirian sau vreo mișcare neinspirată din Peninsula Coreea ar putea isca un conflict global.

Având în vedere tensiunile tot mai mari din lume și personalitatea liderilor de la Washington, Phenian și din alte capitale, avem în mod cert motive de îngrijorare. Cu toate acestea, există mai multe diferențe esențiale între 2018 și 1914. În special, în 1914 elitele din lumea întregă erau extrem de încântate de război, deoarece aveau numeroase exemple concrete privind modul în care războaiele câștigate contribuiseră la prosperitatea economică și la puterea politică. În schimb, în 2018 războaiele câștigate par să fie o specie pe cale de dispariție.

Încă din vremea asirienilor și a dinastiei Qin, marile imperii s-au clădit de obicei prin cuceriri violente. Și în 1914, toate marile puteri își datorau statutul războaielor câștigate. De pildă, Japonia imperială a devenit o putere regională datorită victoriilor sale în fața Chinei și a Rusiei; Germania a devenit cea mai tare din Europa după ce a învins Austro-Ungaria și Franța; iar Marea Britanie a creat cel mai mare și mai prosper imperiu din lume

printr-o serie de mici războaie magnifice purtate pretutindeni pe glob. Astfel, în 1882 Marea Britanie a invadat și a ocupat Egiptul, pierzând doar 57 de soldați în bătălia decisivă de la Tel el-Kebir³. Dacă în zilele noastre ocuparea unei țări musulmane este un coșmar pentru occidentali, după Tel el-Kebir britanicii s-au confruntat cu o rezistență armată modestă și mai bine de șase decenii au controlat Valea Nilului și vitalul Canal Suez. Alte puteri europene au imitat modelul britanic și, ori de câte ori guvernele de la Paris, Roma sau Bruxelles se gândeau să trimită soldați în Vietnam, Libia sau Congo, singura lor teamă era că altcineva ar fi putut ajunge acolo înaintea lor.

Până și Statele Unite și-au datorat statutul de mare putere mai degrabă acțiunii militare decât exclusiv inițiativei economice. În 1846 a invadat Mexicul și a cucerit California, Nevada, Utah, Arizona, New Mexico și părți din Colorado, Kansas, Wyoming și Oklahoma. Tratatul de pace a confirmat și anexarea anterioară a Texasului de către Statele Unite. Circa 13.000 de soldați americani au murit în război, care a extins teritoriul Statelor Unite cu 2,3 milioane de kilometri pătrați (mai mult decât suprafața Franței, Marii Britanii, Germaniei, Spaniei și Italiei laolaltă)⁴. A fost chilipirul mileniului.

De aceea, în 1914 elitele de la Washington, Londra și Berlin știau exact ce însemna un război câștigat și cât se putea obține de pe urma lui. În schimb, în 2018 elitele globale au motive întemeiate să presupună că, cel mai probabil, acest tip de război a dispărut. Deși unii dictatori din Lumea a Treia și unii actori nonstatali reușesc în continuare să prospere grație războiului, se pare că marile puteri nu mai știu cum să facă acest lucru.

Cea mai mare victorie din istoria recentă – cea a Statelor Unite în fața Uniunii Sovietice – a fost obținută fără nici o confruntare militară majoră. Ulterior, Statele Unite au savurat o vreme gloria militară de modă veche în Primul Război din Golf, însă acesta nu a făcut decât să le ispitească să irosească trilioane de dolari pe eșecuri militare umiltoare în Irak și în Afghanistan. China, puterea aflată în ascensiune la începutul secolului XXI, a evitat în mod asiduu toate conflictele armate după eșecul invadării Vietnamului în 1979 și își datorează ascensiunea strict factorilor economici. În această privință nu a copiat modelul imperiilor japonez, german și italian

de dinainte de 1914, ci mai curând pe cel al miracolelor economice japoneze, german și italian de după 1945. În toate aceste cazuri, prosperitatea economică și influența geopolitică au fost obținute fără a se trage nici măcar un glonț.

Chiar și în Orientul Mijlociu – ringul de luptă al lumii –, puterile regionale nu știu cum să poarte războaie eficiente. Iranul nu a câștigat nimic de pe urma masacrelor din lungul război cu Irakul, iar ulterior a evitat toate confruntările militare directe. Iranienii finanțează și înarmează mișcări locale din Irak până în Yemen și și-au trimis Gărzile Revoluționare să-i ajute pe aliații lor din Siria și Liban, dar până acum au avut grijă să nu invadeze nici o țară. Iranul a devenit recent liderul regional nu în virtutea vreunei victorii strălucite pe câmpul de luptă, ci mai curând prin neimplicare. Cei doi mari inamici ai săi – SUA și Irak – s-au lansat într-un război care a distrus atât Irakul, cât și apetitul american pentru complicațiile Orientului Mijlociu, lăsând astfel Iranul să se bucure de pradă.

Aproape același lucru se poate spune și despre Israel. Ultima oară a câștigat un război în 1967. De atunci, Israelul a prosperat în ciuda numeroaselor sale războaie, și nu datorită lor. Majoritatea teritoriilor sale ocupate îl împovărează cu obligații economice masive și responsabilități politice paralizante. Aproape la fel ca Iranul, Israelul și-a îmbunătățit în ultima vreme poziția geopolitică nu câștigând războaie, ci evitând aventurile militare. Cât timp războiul a distrus dușmanii de odinioară ai Israelului în Irak, Siria și Libia, Israelul s-a ținut deoparte. Faptul că nu s-a lăsat atras în războiul civil sirian a fost fără îndoială cea mai mare realizare politică a lui Netanyahu (până în martie 2018). Dacă ar fi vrut, Forțele de Apărare ale Israelului ar fi putut captura Damascul în decurs de o săptămână, dar ce ar fi avut de câștigat Israelul din asta? Le-ar fi și mai ușor să cucerească Gaza și să răstoarne regimul Hamas, dar Israelul a refuzat în repetate rânduri să facă acest lucru. În ciuda capacității sale militare și a retoricii belicoase a politicienilor israelieni, Israelul știe că nu are mare lucru de câștigat de pe urma războiului. La fel ca SUA, China, Germania, Japonia și Iran, Israelul pare să înțeleagă că în secolul XXI strategia cea mai de succes este să stai deoparte și să-i lași pe alții să lupte în locul tău.

Perspectiva Kremlinului

Până în prezent, singura invazie de succes organizată de o mare putere în secolul XXI a fost cucerirea Crimeii de către Rusia. În februarie 2014 forțele ruse au invadat Ucraina vecină și au ocupat peninsula Crimeea, care a fost ulterior anexată Rusiei. Aproape fără luptă, Rusia a dobândit un teritoriu vital din punct de vedere strategic, a băgat spaima în vecini și și-a reconfirmat poziția de putere mondială. Cu toate acestea, cucerirea s-a realizat datorită unui concurs de împrejurări extraordinar. Nici armata ucraineană, nici populația locală nu le-au opus rușilor prea multă rezistență, în vreme ce alte puteri s-au abținut să intervină în mod direct în criză. Aceste împrejurări vor fi greu de reprodus altundeva în lume. Dacă condiția unui război câștigat este absența unor dușmani dispuși să-l înfrunte pe agresor, ea limitează serios oportunitățile disponibile.

Ba chiar, atunci când Rusia a încercat să reproducă succesul din Crimeea în alte părți ale Ucrainei, a întâmpinat o opoziție mult mai hotărâtă, iar războiul din estul Ucrainei a ajuns să bată pasul pe loc. Și mai rău (din perspectiva Moscovei), războiul a zgândărit sentimentele antiruse în Ucraina și a transformat această țară dintr-un aliat într-un dușman de moarte. La fel cum succesul din Primul Război din Golf a ispitit SUA să-și fixeze niște obiective prea ambițioase în Irak, e posibil ca succesul din Crimeea să fi ispitit Rusia să-și fixeze obiective prea ambițioase în Ucraina.

În ansamblu, nu prea se poate spune că Rusia chiar a câștigat războaiele din Caucaz și Ucraina de la începutul secolului XXI. Deși au consolidat prestigiul Rusiei ca mare putere, au sporit de asemenea suspiciunile și animozitatea față de Rusia, iar în termeni economici au reprezentat o inițiativă necâștigătoare. Stațiunile turistice din Crimeea și fabricile dărăpănate din epoca sovietică de la Luhansk și Donețk nu pot compensa prețul finanțării războiului și cu siguranță nu contrabalansează costurile scurgerii de capital și ale sancțiunilor internaționale. Ca să vă dați seama de limitările politicii rusești, trebuie doar să comparați progresul economic uriaș al Chinei pașnice din ultimii 20 de ani cu stagnarea economică a Rusiei „victorioase” din aceeași perioadă⁵.

Cu toată bravura Moscovei, probabil că elita rusă este pe deplin conștientă de costurile și beneficiile reale ale aventurilor militare ale Rusiei, motiv pentru care a avut mare grijă până acum să nu le lase să escaladeze. Rusia a urmat principiul bățăușului din curtea școlii: „Ia-te de puștiul cel mai slab și nu-l bate prea rău, ca nu cumva să intervină profesorul”. Dacă Putin și-ar fi purtat războaiele în spiritul lui Stalin, Petru cel Mare sau Gînghis-Han, atunci tancurile rusești ar fi dat iama de mult în Tbilisi și Kiev, dacă nu chiar în Varșovia și Berlin. Dar Putin nu este nici Gînghis, nici Stalin. Pare să știe mai bine decât oricine altcineva că puterea militară nu poate valora prea mult în secolul XXI și că a purta un război eficient înseamnă a purta un război limitat. Chiar și în Siria, în ciuda cruzimii bombardamentelor aeriene rusești, Putin a avut grijă să minimizeze impac-tul Rusiei, să-i lase pe alții să poarte toate luptele serioase și să împiedice războiul să se extindă în țările vecine.

De fapt, din perspectiva Rusiei, toate acțiunile sale așa-zis agresive din ultimii ani nu erau gambiturile unui nou război global, ci mai curând o tentativă de consolidare a liniilor de apărare expuse. Rușii pot sublinia pe bună dreptate faptul că după retragerile lor pașnice de la sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990 au fost tratați ca un dușman învins. SUA și NATO au profitat de slăbiciunea rușilor și, în ciuda promisiunilor că nu vor face acest lucru, au extins NATO în Europa de Est și chiar și în unele foste republici sovietice. Occidentul a ignorat apoi interesele Rusiei din Orientul Mijlociu, a invadat Serbia și Irakul folosindu-se de pretexte îndoielnice și, în general, a dat cât se poate de clar de înțeles Rusiei că poate conta doar pe propria putere militară ca să-și protejeze sfera de influență de incursiunile occidentale. Din această perspectivă, pentru mișcărilor militare recente ale Rusiei pot fi învinovați în aceeași măsură și Bill Clinton și George W. Bush, nu doar Vladimir Putin.

Desigur, acțiunile militare ruse din Georgia, Ucraina și Siria s-ar putea dovedi a fi preambulul unei campanii imperialiste mult mai îndrăznețe. Chiar dacă Putin nu a avut până acum planuri serioase de cuceriri globale, succesul i-ar putea alimenta ambițiile. Cu toate acestea, ar fi de asemenea bine să ne amintim că Rusia lui Putin este mult mai slabă decât Uniunea Sovietică a lui Stalin și că, dacă nu i se alătură alte țări, precum China, nu poate susține un nou Război Rece și cu atât mai puțin un război mondial

în toată puterea cuvântului. Rusia are o populație de 150 de milioane de locuitori și un PIB de patru trilioane de dolari. Atât în ceea ce privește populația, cât și producția, este eclipsată de SUA (325 de milioane de locuitori și 19 trilioane de dolari) și de Uniunea Europeană (500 de milioane de locuitori și 21 de trilioane de dolari)⁶. Împreună, SUA și UE au de cinci ori mai mulți locuitori decât Rusia și de zece ori mai mulți dolari.

Progresele tehnologice recente au adâncit acest decalaj și mai mult decât pare. Uniunea Sovietică a atins apogeul la jumătatea secolului XX, când industria grea era locomotiva economiei globale, iar sistemul centralizat sovietic excela la producția în masă de tractoare, camioane, tancuri și rachete intercontinentale. Astăzi, tehnologia informației și biotehnologia sunt mult mai importante decât industria grea, dar Rusia nu excelează la nici una dintre ele. Deși are capacități impresionante în domeniul războiului cibernetic, îi lipsește un sector IT civil, iar economia sa se sprijină într-o măsură covârșitoare pe resursele naturale, îndeosebi pe petrol și gaz. Poate că e suficient ca o serie de oligarhi să se îmbogățească, iar Putin să rămână la putere, dar nu e de ajuns pentru a câștiga o cursă a înarmării digitale sau biotehnologice.

Și mai important, Rusiei lui Putin îi lipsește o ideologie universală. În timpul Războiului Rece, Uniunea Sovietică miza deopotrivă pe atracția globală a comunismului și pe impactul global al Armatei Roșii. În schimb, putinismul nu are mare lucru de oferit cubanezilor, vietnamezilor sau intelectualilor francezi. Poate că naționalismul autoritarist se răspândește într-adevăr în lume, dar prin însăși natura sa nu este favorabil întemeierii unor blocuri internaționale coerente. În vreme ce atât comunismul polonez, cât și comunismul rus slujeau, cel puțin în teorie, interesele universale ale unei clase muncitoare internaționale, naționalismul polonez și naționalismul rus slujesc, prin definiție, interese contrare. Pe măsură ce ascensiunea lui Putin va provoca o acutizare a naționalismului polonez, acest lucru va face doar ca în Polonia sentimentele antiruse să fie mai pronunțate ca înainte.

Iată de ce, cu toate că Rusia s-a lansat într-o campanie globală de dezinformare și subversiune menită să destrame NATO și UE, pare puțin probabil că e pe cale să se lanseze într-o campanie globală de cucerire fizică. Putem spera – pe baza unor premise destul de întemeiate – că anexarea

Crimeii și incursiunile rușilor din Georgia și estul Ucrainei vor rămâne mai curând niște exemple izolate și că nu vor anunța o nouă epocă a războiului.

Arta pierdută a câștigării războaielor

De ce le este atât de greu marilor puteri să câștige războaie în secolul XXI? Unul dintre motive este schimbarea naturii economiei. În trecut, bunurile economice erau preponderent de ordin material și, de aceea, era relativ simplu să te îmbogățești prin cucerire. Dacă îți învingeai dușmanii pe câmpul de luptă, aveai de câștigat prin faptul că le prădai orașele, le vindeai civilii pe piețele de sclavi, puneai stăpânire pe lanurile valoroase de grâu și le exploatai minele de aur. Romanii au prosperat din vânzarea grecilor și galilor luați prizonieri, iar în secolul al XIX-lea americanii s-au îmbogățit exploatănd minele de aur din California și fermele de vite din Texas.

Cu toate acestea, în secolul XXI se pot obține doar profituri neînsemnate procedând astfel. Astăzi, principalele bunuri economice constau mai curând în cunoștințe tehnice și instituționale decât în lanuri de grâu, mine de aur sau chiar câmpuri petrolifere și pur și simplu nu poți să cucerești cunoștințe prin intermediul războiului. O organizație precum Statul Islamic ar putea prospera în continuare jefuind orașe și exploatănd puțuri de petrol în Orientul Mijlociu – au confiscat peste 500 de milioane de dolari din bănci irakiene, iar în 2015 au mai obținut 500 de milioane de dolari din vânzarea de petrol⁷ –, dar pentru o mare putere precum China sau SUA aceste sume sunt un fleac. Cu un PIB anual de peste 20 de trilioane de dolari, e greu de crezut că China va porni la război pentru un amărât de miliard de dolari. Iar dacă ar investi trilioane de dolari într-un război împotriva Statelor Unite, cum ar acoperi China aceste cheltuieli și cum ar compensa toate pagubele de război și oportunitățile comerciale pierdute? Victorioasa Armată Populară de Eliberare ar jefui bogățiile din Silicon Valley? E adevărat, corporații precum Apple, Facebook și Google valorează sute de miliarde de dolari, dar nu poți confisca aceste bogății prin forță. Nu există mine de siliciu în Silicon Valley.

Teoretic, un război câștigat i-ar putea aduce încă învingătorului profituri uriașe, oferindu-i posibilitatea de a rearanja sistemul comercial global în favoarea sa, așa cum a făcut Marea Britanie după victoria sa în fața lui Napoleon și așa cum au procedat Statele Unite după ce l-au învins pe Hitler. Cu toate acestea, schimbările din domeniul tehnologiei militare fac ca repetarea acestei isprăvi să fie dificilă în secolul XXI. Bomba atomică a transformat victoria într-un război mondial în sinucidere colectivă. Nu este o coincidență faptul că, după Hiroshima, superputerile nu au mai avut nici un alt conflict direct și că s-au implicat doar în lupte cu miză mică (pentru ele), în care tentația de a folosi armele nucleare pentru a evita înfrângerea era redusă. De fapt, până și atacarea unei puteri nucleare de mâna a doua precum Coreea de Nord este o idee câtuși de puțin atrăgătoare. Gândul la ceea ce ar putea face familia Kim în fața unei posibile înfrângeri militare dă fiori.

Războiul cibernetic înrăutățește și mai mult lucrurile pentru imperia-liștii aspiranți. Pe vremea reginei Victoria și a mitralierei Maxim, armata britanică îi putea masacra pe negrii dintr-un deșert îndepărtat fără să pună în pericol liniștea străzilor din Manchester și Birmingham. Chiar și în timpul administrației George W. Bush, SUA puteau face ravagii în Bagdad și Fallujah fără ca irakienii să poată recurge în vreun fel la represalii în San Francisco sau Chicago. Dar, dacă SUA atacă acum o țară cu capacități chiar și moderate de război cibernetic, războiul ar putea ajunge în California sau în Illinois în doar câteva minute. Programele virusate și bombele logice ar putea să oprească traficul aerian din Dallas, să facă trenuri să se ciocnească în Philadelphia și să dezactiveze rețeaua electrică din Michigan.

În marea epocă a cuceritorilor, războiul însemna pagube reduse și profituri însemnate. În Bătălia de la Hastings din 1066 Wilhelm Cuceritorul a supus întreaga Anglie într-o singură zi cu prețul câtorva mii de morți. Dimpotrivă, armele nucleare și războiul cibernetic sunt tehnologii ce implică pagube însemnate și profituri reduse. Ai putea folosi asemenea instrumente ca să distrugi țări întregi, dar nu și ca să construiești imperii profitabile.

Prin urmare, într-o lume care se umple de zăngănit de arme și vibrații negative, poate cea mai bună garanție a păcii pe care o avem este că marile

puteri nu sunt familiarizate cu exemple recente de războaie de succes. În vreme ce Ginghis-Han sau Iulius Caesar ar fi invadat o țară străină la cea mai mică provocare, liderii naționaliști de astăzi, precum Erdoğan, Modi și Netanyahu, tot vorbesc despre asta, dar au mare grijă să nu stârnească nici un război. Desigur, dacă cineva va găsi o formulă pentru a câștiga războaie în condițiile secolului XXI, porțile iadului s-ar putea deschide brusc. De asta succesul Rusiei din Crimeea pare să fie un semn cu totul înspăimântător. Să sperăm că va rămâne o excepție.

Marșul nebuniei

Din păcate, chiar dacă războaiele ar rămâne o afacere neprofitabilă în secolul XXI, acest lucru tot nu ne-ar oferi o garanție absolută a păcii. Nu ar trebui să subestimăm nicicând prostia omenească. Atât la nivel personal, cât și la nivel colectiv, oamenii sunt predispuși să se implice în activități autodistructive.

În 1939 războiul era probabil o mișcare contraproductivă pentru puterile Axei – dar asta nu a salvat lumea. Unul dintre cele mai frapante aspecte ale celui de-al Doilea Război Mondial este că, după război, puterile învinse au prosperat mai mult decât înainte. La 20 de ani după anihilarea completă a armatelor lor și prăbușirea totală a imperiilor lor, germanii, italienii și japonezii se bucurau de niveluri de bogăție materială fără precedent. Atunci, de ce au mai intrat în război? De ce au provocat victime și pagube materiale inutile care au afectat atâtea milioane de oameni? Nu a fost decât o eroare stupidă de calcul. În anii 1930, generalii, amiralii, economiștii și jurnaliștii niponi au fost de părere că, dacă nu controla Coreea, Manciuria și coasta chineză, Japonia era condamnată la stagnare economică⁸. Cu toții se înșelau. De fapt, celebrul miracol economic nipon a început abia după ce Japonia și-a pierdut toate cuceririle continentale.

Prostia omenească este una dintre cele mai importante forțe din istorie și, cu toate acestea, avem deseori tendința de a nu o lua în seamă. Politicienii, generalii și erudiții tratează lumea ca pe o mare partidă de șah, în care fiecare mișcare se bazează pe calcule raționale atente. E corect până într-un punct. Puțini lideri din istorie au fost nebuni în sensul restrâns al

cuvântului, mutând la întâmplare pionii și cai. Generalul Tojo, Saddam Hussein și Kim Jong-il au avut motive raționale pentru fiecare mișcare pe care au făcut-o. Problema este că lumea e mult mai complicată decât o tablă de șah, iar judecata umană nu este în măsură să o înțeleagă cu adevărat. De aceea, până și liderii raționali ajung deseori să facă lucruri de-a dreptul stupide.

Așadar, cât de mult ar trebui să ne temem de un război mondial? Ideal ar fi să evităm două extreme. Pe de o parte, războiul nu este în mod sigur inevitabil. Sfârșitul pașnic al Războiului Rece dovedește că, atunci când oamenii iau deciziile corecte, până și conflictele superputerilor pot fi soluționate pașnic. Mai mult decât atât, este extrem de periculos să pornim de la premisa că un nou război mondial este inevitabil. Aceasta ar fi o profeție care se autoîmplinește. Odată ce țările consideră că războiul este inevitabil, își consolidează armatele, demarează curse nebunești ale înarmării, refuză să facă compromisuri în vreun conflict și bănuiesc că gesturile de bunăvoință sunt doar niște capcane. Acest lucru garantează izbucnirea războiului.

Pe de altă parte, ar fi o naivitate să credem că războiul este imposibil. Chiar dacă războiul este dezastruos pentru toată lumea, nici un zeu și nici o lege a naturii nu ne protejează de prostia omenească.

Un posibil remediu pentru prostia omenească este o doză de smerenie. Tensiunile naționale, religioase și culturale sunt acutizate de sentimentul măreț că națiunea mea, religia mea și cultura mea sunt cele mai importante din lume – și că, de aceea, interesele mele ar trebui să primeze în fața intereselor oricui altcuiva sau ale omenirii în ansamblu. Cum putem face astfel încât națiunile, religiile și culturile să fie puțin mai realiste și mai modeste în ceea ce privește adevăratul lor loc în lume?

Capitolul 12

Smerenia

Nu ești buricul pământului

Majoritatea oamenilor tind să creadă că sunt buricul pământului, iar cultura lor este piatra de temelie a istoriei umane. Mulți greci consideră că istoria a început cu Homer, Sofocle și Platon și că toate ideile și invențiile importante s-au născut la Atena, Sparta, Alexandria sau Constantinopol. Naționaliștii chinezi susțin că istoria a început de fapt cu Împăratul Galben și cu dinastiile Xia și Shang și că tot ce au realizat occidentalii, musulmanii sau indienii nu este decât o copie ștearsă a invențiilor originale chineze.

Nativiștii hinduși resping această fanfaronadă a chinezilor și afirmă că până și avioanele și bombele nucleare au fost inventate de înțelepți străvechi de pe subcontinentul indian cu mult înainte de Confucius sau de Platon, ca să nu mai vorbim de Einstein și de frații Wright. Știați, de pildă, că Maharishi Bharadvaja a fost cel care a inventat rachetele și avioanele, că Vishvamitra nu numai că a inventat, dar a și folosit rachete, că Acharya Kanad a fost părintele teoriei atomice și că *Mahābhārata* descrie cu precizie arme nucleare?¹

Musulmanii pioși consideră că toată istoria de dinainte de profetul Mahomed este în mare măsură irelevantă și sunt de părere că toată istoria de după revelarea Coranului se învâрте în jurul *ummei* musulmane. Principalele excepții sunt naționaliștii turci, iranieni și egipteni, care susțin că și înainte de Mahomed națiunea lor era izvorul a tot ce avea omenirea mai bun; iar după revelarea Coranului, îndeosebi poporul lor a fost cel care a păstrat puritatea islamului și i-a răspândit gloria.

E inutil să mai spunem că britanicii, francezii, germanii, americanii, rușii, japonezii și multe alte grupuri sunt convinși în mod asemănător că

omenirea ar fi trăit într-o ignoranță barbară și imorală dacă nu ar fi beneficiat de pe urma realizărilor spectaculoase ale națiunii lor. Unele popoare din istorie au mers până într-acolo încât și-au imaginat că instituțiile politice și practicile lor religioase erau esențiale pentru înseși legile fizicii. Astfel, aztecii credeau cu tărie că fără sacrificiile pe care le făceau în fiecare an soarele nu ar mai fi răsărit, iar întregul univers s-ar fi dezintegrat.

Toate aceste afirmații sunt false. Ele îmbină o necunoaștere voită și îndărătnică a istoriei cu ceva mai mult decât un iz de rasism. Nici una dintre religiile sau națiunile de astăzi nu a existat atunci când oamenii au colonizat lumea, au domesticit plantele și animalele, au construit primele orașe sau au inventat scrierea și banii. Moralitatea, arta, spiritualitatea și creativitatea sunt însușiri umane universale întipărite în ADN-ul nostru. Geneza lor a avut loc în Africa, în Epoca Pietrei. Prin urmare, este o dovadă de egocentrism cras să le plasezi într-un loc și într-o perioadă mai recentă, fie că este vorba despre China din vremea Împăratului Galben, despre Grecia în timpul lui Platon sau despre Arabia din vremea lui Mahomed.

Personal, cunosc mult prea bine acest egocentrism cras, deoarece și evreii, poporul meu, cred că sunt cei mai importanți oameni din lume. Orice realizare sau invenție a omului ați pomeni, își vor asuma rapid meritele pentru ea. Și pentru că-i cunosc îndeaproape, știu și că sunt realmente convinși de adevărul spuselor lor. Am mers odată la un instructor de yoga în Israel, care ne-a explicat cu toată seriozitatea, în cadrul lecției introductive, că yoga a fost inventată de Avraam și că toate pozițiile fundamentale de yoga sunt inspirate de forma literelor alfabetului ebraic ! (Astfel, postura *trikonasana* imită forma literei ebraice *alef*, *tuladandasana* imită litera *dalet* etc.) Avraam i-a arătat aceste posturi fiului uneia dintre concubinele sale, care s-a dus în India și i-a învățat pe indieni yoga. Când i-am cerut dovezi în acest sens, maestrul mi-a citat un pasaj din Biblie : „Iar fiilor țiitoarelor sale, Avraam le-a făcut daruri și, încă fiind el în viață, i-a trimis departe de la Isaac, fiul său, spre răsărit, în pământul Răsăritului” (Facerea 25 : 6). Ce crezi că erau acele daruri ? Așa că vezi, până și yoga a fost inventată de fapt de evrei.

Să consideri că Avraam a inventat yoga este o idee deplasată. Cu toate acestea, iudaismul tradițional susține cât se poate de solemn că întregul

cosmos există doar pentru ca rabinii evrei să-și poată studia sfintele scripturi și că, dacă evreii ar înceta această practică, universul ar lua sfârșit. China, India, Australia și chiar galaxiile îndepărtate vor fi toate anihilate dacă rabinii din Ierusalim și din Brooklyn vor înceta să mai dezbată Talmudul. Aceasta este o convingere esențială a evreilor ortodocși, iar oricine îndrăznește să o pună la îndoială este considerat un ignorant nesăbuit. Evreii laici poate că sunt puțin mai sceptici în legătură cu această afirmație extravagantă, dar și ei cred că poporul evreu este eroul central al istoriei și izvorul suprem al moralității, spiritualității și învățaturii umane.

Deși poporul meu este redus numeric și lipsit de o influență reală, compensează cu asupra de măsură prin neobrăzare. Întrucât e mai politic să-ți critici propriul popor decât să-i critici pe străini, voi folosi exemplul iudaismului pentru a arăta cât de ridicole sunt asemenea povești arogante și îi voi lăsa pe cititorii din lumea întreagă să spargă baloanele umflate de propriile triburi.

Mama lui Freud

Cartea mea *Sapiens. Scurtă istorie a omenirii* a fost scrisă inițial în ebraică, pentru publicul israelian. După publicarea ediției ebraice în 2011, cea mai frecventă întrebare pe care mi-au adresat-o cititorii israelieni a fost de ce abia dacă am vorbit despre iudaism în această istorie a rasei umane. De ce am scris atât de mult despre creștinism, islam și budism și numai câteva cuvinte despre religia iudaică și poporul evreu? Ignoram cu bună știință imensa lor contribuție la istoria omenirii? Eram motivat de vreo agendă politică sinistră?

Asemenea întrebări sunt ceva firesc pentru evreii israelieni, care încă de la grădiniță sunt educați să considere iudaismul superstarul istoriei umane. De obicei, copiii israelieni termină 12 ani de școală fără să-și formeze o imagine clară asupra proceselor istorice globale. Nu sunt învățați aproape nimic despre China, India sau Africa; și, deși învață despre Imperiul Roman, Revoluția Franceză și al Doilea Război Mondial, aceste piese izolate de puzzle nu alcătuiesc o poveste atotcuprinzătoare. În schimb,

singura istorie coerentă oferită de sistemul educațional israelian începe cu Vechiul Testament ebraic, continuă până în epoca celui de-al Doilea Templu, sare de la o comunitate evreiască din diaspora la alta și culminează cu ascensiunea sionismului, cu Holocaustul și cu întemeierea statului Israel. Majoritatea elevilor ies din școală convingși că aceasta trebuie să fie principala intrigă a întregii povești umane. Asta întrucât, chiar și atunci când elevii aud despre Imperiul Roman sau despre Revoluția Franceză, discuția din clasă se concentrează asupra modului în care Imperiul Roman i-a tratat pe evrei sau a statutului legal și politic al evreilor din Republica Franceză. Celor hrăniți cu asemenea date istorice le este foarte greu să digere ideea că iudaismul a avut un impact relativ scăzut asupra lumii în ansamblu.

Cu toate acestea, adevărul este că iudaismul a jucat doar un rol modest în analele speciei noastre. Spre deosebire de religiile universale, precum creștinismul, islamul și budismul, iudaismul a fost întotdeauna un crez tribal. Se concentrează asupra destinului unei singure națiuni mici și al unui singur teritoriu minuscul, fiind prea puțin interesat de soarta celorlalte popoare și a celorlalte țări. De exemplu, nu-i pasă prea mult de evenimentele din Japonia sau de oamenii care trăiesc pe subcontinentul indian. Așadar, nu e de mirare că rolul său istoric a fost limitat.

Este cu siguranță adevărat că iudaismul a dat naștere creștinismului și că a influențat apariția islamului – două dintre cele mai importante religii din istorie. Cu toate acestea, meritul pentru realizările globale ale creștinismului și islamului – precum și vina pentru nenumăratele lor fărâdelegi – le aparține mai curând înșiși creștinilor și musulmanilor decât evreilor. La fel cum ar fi nedrept să condamnăm iudaismul pentru uciderile în masă din timpul cruciadelor (creștinismul este vinovat 100%), tot așa nu avem motive să acordăm iudaismului vreun merit pentru ideea creștină importantă potrivit căreia toate ființele umane sunt egale în fața lui Dumnezeu (idee ce contrazice în mod direct iudaismul ortodox, care susține și astăzi că evreii sunt în mod intrinsec superiori tuturor celorlalți oameni).

Rolul iudaismului în povestea omenirii seamănă oarecum cu rolul mamei lui Freud în istoria occidentală modernă. Bună sau rea, Sigmund Freud a avut o influență uriașă asupra științei, culturii, artei și înțelepciunii populare a Occidentului modern. Este de asemenea adevărat că fără

mama lui Freud nu l-am fi avut pe Freud și că personalitatea, ambițiile și opiniile acestuia au fost probabil modelate în mare măsură de relațiile cu mama sa – ar fi primul care ar recunoaște acest lucru. Dar, când se scrie istoria Occidentului modern, nimeni nu se așteaptă la un capitol întreg despre mama lui Freud. În mod asemănător, fără iudaism nu am fi avut creștinismul, însă asta nu înseamnă să acordăm foarte multă importanță iudaismului atunci când scriem istoria lumii. Esențial este ce a făcut creștinismul cu moștenirea mamei sale iudaice.

Se înțelege de la sine că poporul evreu este un popor unic, cu o istorie remarcabilă (deși acest lucru este valabil pentru majoritatea popoarelor). În mod asemănător, tot de la sine înțeles este și faptul că tradiția evreiască este plină de intuiții profunde și valori nobile (deși are din belșug și idei îndoielnice și atitudini rasiste, misogine și homofobe). Este adevărat și că, raportat la populația lor, evreii au avut un impact disproporționat asupra istoriei ultimilor 2.000 de ani. Dar când privești imaginea de ansamblu a istoriei noastre ca specie, de la apariția lui *Homo sapiens* acum mai bine de 100.000 de ani, este evident că evreii au avut o contribuție foarte limitată la istoria omenirii. Oamenii au colonizat întreaga planetă, au adoptat agricultura, au construit primele orașe și au inventat scrierea și banii cu mii de ani înainte de apariția iudaismului.

Chiar și în ultimele două milenii, dacă privești istoria din perspectiva chinezilor sau a amerindienilor, cu greu sesizezi vreo contribuție semnificativă a evreilor dacă nu iei în calcul mijlocirea creștinilor sau a musulmanilor. Astfel, Vechiul Testament evreiesc a devenit în cele din urmă o piatră de temelie a culturii umane globale deoarece a fost îmbrățișat cu entuziasm de creștinism și încorporat în Biblie. În schimb, Talmudul – a cărui importanță pentru cultura evreiască o întrece cu mult pe cea a Vechiului Testament – a fost respins de creștinism și, drept urmare, a rămas un text ezoteric pe care arabii, polonezii sau olandezii abia dacă îl cunosc – iar japonezii și mayașii cu atât mai puțin. (Și e mare păcat, deoarece Talmudul este o carte mult mai profundă și mai empatică decât Vechiul Testament.)

Puteți numi o mare operă de artă inspirată de Vechiul Testament? E ușor: *David*, sculptura lui Michelangelo, *Nabucco*, opera lui Verdi, *Cele zece porunci*, filmul regizat de Cecil B. DeMille. Cunoașteți vreo

operă celebră inspirată de Noul Testament? Floare la ureche: *Cina cea de taină* a lui Leonardo, *Patimile după Matei*, oratoriul lui Bach, filmul *Viața lui Brian* produs de grupul Monty Python. Iar acum, adevăratul test: puteți enumera câteva capodopere inspirate de Talmud?

Deși comunitățile evreiești care au studiat Talmudul s-au răspândit pe teritorii extinse în întreaga lume, ele nu au jucat un rol important în întemeierea imperiilor chineze, în expedițiile europene de explorare, în crearea sistemului democratic sau în Revoluția Industrială. Moneda, universitatea, parlamentul, banca, busola, tiparul și motorul cu aburi au fost inventate toate de nonevrei.

etică înainte de Biblie

Israelienii folosesc adesea sintagma „cele trei mari religii”, considerând că aceste religii sunt creștinismul (2,3 miliarde de adepți), islamul (1,8 miliarde) și iudaismul (15 milioane). Hinduismul, cu un miliard de credincioși, și budismul, cu 500 de milioane de discipoli – ca să nu mai vorbim de șintoism (50 de milioane) și de sikhism (25 de milioane) –, nu întrunesc condițiile necesare². Această viziune denaturată asupra „celor trei mari religii” implică adesea faptul că, în mintea israelienilor, toate marile tradiții religioase și etice au ieșit din matca iudaismului, care a fost prima religie ce a propovăduit norme etice universale. Ca și când oamenii ar fi trăit înaintea lui Avraam și a lui Moise într-o stare naturală hobbesiană lipsită de îndatoriri morale, iar moralitatea contemporană ar decurge întru totul din cele zece porunci. Este o idee neîntemeiată și insolentă, care trece cu vederea multe dintre cele mai importante tradiții etice ale lumii.

Triburile de vânători-culegători din Epoca Pietrei aveau coduri morale cu zeci de mii de ani înainte de Avraam. Când primii coloniști europeni au ajuns în Australia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, au întâlnit triburi de aborigeni care aveau o viziune etică bine dezvoltată asupra lumii, deși habar nu aveau cine erau Moise, Iisus și Mahomed. Cu greu s-ar putea spune că acei coloniști creștini care i-au deposedat în mod violent pe băștinași dădeau dovadă de standarde morale superioare.

Oamenii de știință de astăzi subliniază faptul că moralitatea are de fapt rădăcini evolutive adânci care precedă apariția omenirii cu milioane de ani. Toate mamiferele sociale, precum lupii, delfinii și maimuțele, au coduri etice, adaptate de evoluție pentru a promova cooperarea în grup³. De exemplu, când puii de lup se joacă între ei, au reguli de „joc cinstit”. Dacă un pui mușcă prea tare sau continuă să muște un adversar care s-a întins pe spate și s-a dat bătut, ceilalți pui nu se vor mai juca cu el⁴.

În grupurile de cimpanzei se așteaptă ca membrii dominanți să respecte drepturile de proprietate ale membrilor mai slabi. Dacă o femelă de rang inferior găsește o banană, până și masculul alfa va evita de regulă să o fure pentru el. Dacă încalcă această regulă, cel mai probabil își va pierde statutul⁵. Primatele nu numai că evită să profite de pe urma membrilor mai slabi ai grupului, dar uneori îi ajută în mod activ. Un bonobo mascul pe nume Kidogo, care trăia la grădina zoologică a districtului Milwaukee, suferea de o afecțiune cardiacă gravă din cauza căreia era plătând și confuz. Când a fost adus la grădina zoologică, nu putea nici să se orienteze, nici să înțeleagă instrucțiunile îngrijitorilor umani. Atunci când ceilalți cimpanzei i-au înțeles necazul, au intervenit. Îl luau adesea pe Kidogo de mână și îl duceau oriunde trebuia să ajungă. Dacă se rătăcea, Kidogo lansa semnale puternice de pericol, iar o primată venea în grabă în ajutorul său.

Unul dintre cei care îl ajutau cel mai adesea pe Kidogo era masculul cu rangul cel mai înalt din grup, Lody, care nu numai că îl ghida pe Kidogo, ci îl și proteja. În vreme ce aproape toți membrii grupului îl tratau cu bunăvoință pe Kidogo, un mascul tânăr pe nume Murph îl tachina adesea fără milă. Când Lody observa acest comportament, îl alunga deseori pe hărțuitor sau punea un braț protector pe umerii lui Kidogo⁶.

Un caz și mai înduioșător a avut loc în junglele Coastei de Fildes. După ce un cimpanzeu tânăr poreclit Oscar și-a pierdut mama, s-a chinuit să supraviețuiască de unul singur. Nici una dintre celelalte femele nu era dispusă să-l adopte și să aibă grijă de el, fiindcă erau ocupate până peste cap cu propriii pui. Oscar a slăbit treptat, sănătatea i s-a șubrezit și și-a pierdut vitalitatea. Dar, când totul părea pierdut, Oscar a fost „adoptat” de masculul alfa al grupului, Freddy. Acesta s-a asigurat că Oscar mănâncă bine și obișnuia chiar să-l poarte în spate. Testele genetice au dovedit că Freddy nu era înrudit cu Oscar⁷. Putem doar specula ce anume

l-a determinat pe bătrânul lider sever să aibă grijă de puiul orfan, dar se pare că liderii primatelor au căpătat tendința de a-i ajuta pe cei săraci, nevoiași și orfani cu milioane de ani înainte ca Biblia să-i învețe pe israeliții antici ca „la nici o văduvă și la nici un orfan să nu le faceți rău!” (Ieșirea 22 : 21) și înainte ca profetul Amos să se plângă de elitele sociale, „voi care asupriți pe cei slabi, zdrobiți pe cei săraci” (Amos 4 : 1).

Chiar și printre *Homo sapiens* care trăiau în Orientul Mijlociu antic profeții biblice nu erau fără precedent. „Să nu ucizi” și „Să nu furi” erau precepte bine cunoscute în codurile juridice și etice ale orașelor-state sumeriene, ale Egiptului faraonic și Imperiului Babilonian. Zilele periodice de odihnă au precedat cu mult sabatul evreiesc. Cu o mie de ani înainte ca profetul Amos să mustre elitele israelite pentru comportamentul lor opresiv, regele babilonian Hammurabi afirma că măreții zei l-au instruit „să împartă dreptate în regat, să distrugă răul și viclenia, să-i împiedice pe cei puternici să-i exploateze pe cei slabi”⁸.

În același timp, în Egipt – cu câteva secole înainte să se nască Moise – scribii consemnau „povestea țăranului elocvent”, în care pământul unui țăran sărac a fost furat de un moșier lacom. Țăranul s-a înfățișat dinaintea oficialilor corupți ai faraonului, iar când aceștia nu i-au luat partea, a început să le explice de ce trebuie să împartă dreptate și mai ales să-i apere pe săraci de cei bogați. Într-o alegorie plină de viață, acest țăran egiptean le-a explicat că avutul modest al săracilor e pentru aceștia aidoma aerului pe care îl respiră, iar corupția oficialilor îi sufocă astupându-le nările⁹.

Numeroase legi biblice copiază reguli care erau acceptate în Mesopotamia, Egipt și Canaan cu secole și chiar cu milenii înaintea întemeierii regatelor Iudeea și Israel. Iudaismul biblic a conferit acestor legi o notă aparte, transformându-le, din regulamente universale aplicabile tuturor oamenilor, în coduri tribale ce vizau înainte de toate poporul evreu. Moralitatea evreiască a fost modelată inițial ca o chestiune tribală, exclusivă, și într-o oarecare măsură a rămas așa până în ziua de azi. Vechiul Testament, Talmudul și mulți rabini (deși nu toți) susțineau că viața unui evreu este mai prețioasă decât viața unui nonevreu, motiv pentru care, de exemplu, evreei au voie să încalce sabatul ca să salveze un evreu de la moarte, însă le este interzis să facă acest lucru doar ca să salveze un nonevreu (Talmudul babilonian, Yoma 84 : 2)¹⁰.

Unii înțelepți evrei au susținut că până și vestita poruncă „Să iubești pe aproapele tău ca pe tine însuși” se referă doar la evrei și că nu există absolut nici o poruncă de a-i iubi pe nonevrei. De fapt, textul original din Levitic spune : „Să nu te răzbuni cu mâna ta și să nu ai ură asupra fiilor poporului tău, ci să iubești pe aproapele tău ca pe tine însuși” (Leviticul 19 : 18), ceea ce trezește bănuiala că „aproapele tău” se referă doar la membrii „poporului tău”. Această bănuială este întărită considerabil de faptul că Biblia le poruncește evreilor să exterminе anumite popoare, precum amoreii și canaaneii : „Să nu lași în viață nici un suflet”, dispune cartea sfântă, „ci să-i dai blestemului : pe Hetei și pe Amorei, pe Canaanei și Ferezei, pe Hevei, pe Iebusei și pe Gherghesei, precum și-a poruncit Domnul Dumnezeuul tău” (Deuteronomul 20 : 16-17). Este unul dintre primele cazuri consemnate din istoria omenirii în care genocidul a fost prezentat ca o datorie religioasă.

Doar creștinii au selectat câteva frânturi mai bune din codul moral evreiesc, le-au transformat în porunci universale și le-au răspândit în lumea întreagă. De fapt, creștinismul s-a desprins din iudaism tocmai din acest motiv. Deși mulți evrei cred până în ziua de azi că așa-zisul „popor ales” este mai aproape de Dumnezeu decât sunt alte națiuni, părintele creștinismului – Sfântul Apostol Pavel – preciza în vestita sa Epistolă către Galateni că „nu mai este iudeu, nici elin ; nu mai este nici rob, nici liber ; nu mai este parte bărbătească și parte femeiască, pentru că voi toți una sunteți în Hristos Iisus” (Galateni 3 : 28).

Și trebuie să subliniem din nou faptul că, în ciuda impactului enorm al creștinismului, cu siguranță nu a fost prima oară când un om a propovăduit o etică universală. Biblia este departe de a fi izvorul exclusiv al moralității umane (din fericire, având în vedere nenumăratele sale atitudini rasiste, misogine și homofobe). Confucius, Lao Zi, Buddha și Mahavira au instituit coduri etice universale cu mult înaintea lui Pavel și a lui Iisus, fără să știe nimic despre țara Canaanului sau despre profeții Israelului. Confucius ne învață că fiecare persoană trebuie să-i iubească pe ceilalți așa cum se iubește pe sine cu aproximativ 500 de ani înainte ca rabinul Hillel cel Bătrân să spună că aceasta era esența Torei. Iar într-o perioadă în care iudaismul încă autoriza sacrificarea animalelor și exterminarea sistematică a unor populații umane întregi, Buddha și Mahavira

își instruiau deja discipolii să evite să facă rău nu numai tuturor ființelor umane, ci tuturor ființelor conștiente, până și insectelor. Prin urmare, nu are absolut nici o logică să acordăm iudaismului și vlăstarelor lui, creștinismul și islamul, vreun merit pentru crearea moralității umane.

Nașterea bigotismului

Atunci cum rămâne cu monoteismul? Nu merită iudaismul măcar un elogi special pentru faptul că a introdus credința într-un Dumnezeu unic, care nu avea pereche nicăieri altundeva în lume (chiar dacă această credință a fost răspândită ulterior în cele patru zări mai mult de creștini și musulmani decât de evrei)? Putem despica firul în patru până și în această privință, de vreme ce prima dovadă clară a monoteismului se datorează revoluției religioase a faraonului Akhenaton, în jurul anului 1350 î.Hr., iar documente precum Stela lui Meșa (monument ridicat de regele Meșa al Moabului) arată că religia Israelului biblic nu era chiar atât de diferită de religia unor regate învecinate, precum Moabul. Meșa îl descrie pe mărețul său zeu Chemoș aproape la fel cum îl descrie Vechiul Testament pe Iahve. Însă adevărata problemă în ceea ce privește ideea că iudaismul a oferit lumii monoteismul este aceea că nu e nici pe departe un motiv de mândrie. Dintr-o perspectivă etică, monoteismul a fost fără îndoială una dintre cele mai proaste idei din istoria omenirii.

Monoteismul nu a făcut mare lucru ca să îmbunătățească standardele morale ale oamenilor – chiar credeți că musulmanii sunt în mod inerent mai etici decât hindușii doar pentru că musulmanii cred într-un zeu unic, în vreme ce hindușii cred în mai mulți zei? Erau conchistadorii creștini mai etici decât triburile păgâne de amerindieni? Ceea ce a reușit fără îndoială monoteismul a fost să-i determine pe mulți să fie cu mult mai intoleranți decât înainte, contribuind astfel la răspândirea persecuțiilor religioase și a războaielor sfinte. Politeiștilor li s-a părut perfect acceptabil faptul că popoare diferite vor venera zei diferiți și vor îndeplini rituri și ritualuri diverse. Rareori intrau în conflicte, persecutau sau ucideau oameni doar din pricina credințelor lor religioase – sau chiar niciodată. În schimb, monoteiștii credeau că Dumnezeu lor era singurul zeu și că

el cerea supunere universală. Drept urmare, pe măsură ce creștinismul și islamul s-au răspândit în lumea întreagă, a crescut și incidența cruciadelor, jihadurilor, inchizițiilor și discriminării religioase¹¹.

Comparați, de pildă, atitudinea împăratului Așoka al Indiei din secolul al III-lea î.Hr. cu cea a împăraților creștini ai Imperiului Roman târziu. Împăratul Așoka conducea un imperiu înțesat de fel de fel de religii, secte și guru. S-a autointitulat în mod oficial „Preaiubitul zeilor” și „Cel care îi privește pe toți cu afecțiune”. Undeva în jurul anului 250 î.Hr., a emis un edict imperial de toleranță care proclama :

Preaiubitul zeilor, regele care îi privește pe toți cu afecțiune, îi cinstește atât pe sihaștri, cât și pe capii de familie de toate religiile (...) și apreciază că ar trebui să existe o creștere a temeiurilor tuturor religiilor. Creșterea temeiurilor poate fi înfăptuită în diferite feluri, însă toate au la bază cumpătarea în vorbire, mai exact, să nu-ți preamărești propria religie sau să condamni religia altora fără pricină... Acela care își preamărește propria religie din prea multă cucernicie și îi condamnă pe alții cu gândul „Lasă-mă să-mi ridic în slăvi propria religie”, acela nu face decât să-și vatăme propria religie. Prin urmare, contactul dintre religii este bun. Ar trebui să ascultăm și să respectăm doctrinele mărturisite de alții. Preaiubitul zeilor, regele care îi privește pe toți cu afecțiune, dorește ca toți să cunoască temeinic doctrinele bune ale altor religii¹².

Cinci sute de ani mai târziu, Imperiul Roman târziu era la fel de divers ca India lui Așoka, dar, când s-a impus creștinismul, împărații au adoptat o abordare cât se poate de diferită a religiei. Începând cu Constantin cel Mare și cu fiul său, Constanțiu al II-lea, împărații au închis toate templele noncreștine și au interzis așa-numitele ritualuri „păgâne” sub amenințarea pedepsei cu moartea. Persecuția a atins apogeul în timpul domniei împăratului Teodosie – al cărui nume înseamnă „Dăruit de Dumnezeu” –, care în 391 a emis Codexul Teodosian, ce scotea efectiv în afara legii toate religiile, mai puțin creștinismul și iudaismul (și iudaismul era persecutat în numeroase feluri, dar practicarea lui a rămas legală)¹³. Potrivit noilor legi, puteai fi executat pentru simplul fapt că îl venerai pe Jupiter sau pe Mithra în intimitatea propriei case¹⁴. În cadrul campaniei lor de purificare a imperiului de orice moștenire păgână, împărații creștini au interzis și Jocurile

Olimpice. Organizată vreme de mai bine de o mie de ani, ultima Olimpiadă a Antichității a avut loc undeva la sfârșitul secolului al IV-lea sau la începutul secolului al V-lea¹⁵.

Desigur, nu toți conducătorii monoteiști erau la fel de intoleranți ca Teodosie, în vreme ce numeroși lideri respingeau monoteismul fără să adopte politicile tolerante ale lui Așoka. Cu toate acestea, insistând că „nu există alt zeu în afara Dumnezeului nostru”, ideea monoteistă avea tendința de a încuraja bigotismul. Evreii ar face bine să-și minimalizeze rolul în diseminarea acestei idei periculoase și să-i lase pe creștini și pe musulmani să-și asume responsabilitatea în privința ei.

Fizică evreiască, biologie creștină

Abia în secolele al XIX-lea și XX îi vedem pe evrei aducându-și o extraordinară contribuție la progresul omenirii în ansamblul ei, prin intermediul rolului lor impresionant în știința modernă. Pe lângă nume bine-cunoscute precum Einstein și Freud, circa 20% dintre laureații Premiului Nobel pentru știință au fost evrei, deși evreii reprezintă mai puțin de 0,2% din populația lumii¹⁶. Însă ar trebui subliniat faptul că aceasta a fost mai curând o contribuție a evreilor individuali decât a iudaismului ca religie sau cultură. Majoritatea oamenilor de știință evrei importanți din ultimii 200 de ani au activat în afara sferei religioase evreiești. De fapt, evreii au început să aibă o contribuție remarcabilă în știință abia după ce au abandonat ieșivele în favoarea laboratoarelor.

Înainte de 1800, impactul evreiesc asupra științei era limitat. Oarecum firesc, evreii nu au jucat un rol semnificativ în progresul științei în China, în India sau în civilizația maya. În Europa și în Orientul Mijlociu, unii gânditori evrei precum Maimonide aveau o influență considerabilă asupra colegilor lor nonevrei, însă impactul evreiesc general era mai mult sau mai puțin proporțional cu ponderea lor demografică. Pe parcursul secolelor al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, iudaismul nu a contribuit câtuși de puțin la declanșarea Revoluției Științifice. Cu excepția lui Spinoza (excomunicat de comunitatea evreiască din cauza concepțiilor sale), cu greu puteți menționa măcar un evreu care să fi fost esențial

pentru nașterea fizicii, chimiei, biologiei sau a științelor sociale moderne. Nu știm ce făceau strămoșii lui Einstein pe vremea lui Galilei și a lui Newton, dar cel mai probabil erau mult mai interesați să studieze Talmudul decât lumina.

Marea schimbare s-a produs abia în secolele al XIX-lea și XX, când laicizarea și Iluminismul evreiesc i-au făcut pe mulți evrei să adopte stilul de viață și viziunea asupra lumii ale vecinilor lor nonevrei. Evreii au început apoi să frecventeze universități și centre de cercetare din țări precum Germania, Franța și Statele Unite. Evreii erudiți aduceau din ghetouri și ștetluri moșteniri culturale importante. Valoarea centrală a educației în cultura evreiască era unul dintre principalele motive din spațiile succesului extraordinar al oamenilor de știință evrei. Alți factori includeau dorința unei minorități persecutate de a-și dovedi meritele, precum și barierele care îi împiedicau pe evreii talentați să avanseze în instituții mai antisemite, precum armata și administrația de stat.

Cu toate acestea, deși aduceau cu ei din ieșive o disciplină solidă și o credință profundă în valoarea cunoașterii, oamenii de știință evrei nu aveau un bagaj folositor de idei și observații concrete. Einstein era evreu, însă teoria relativității nu era „fizică evreiască”. Ce legătură are credința în caracterul sacru al Torei cu intuiția că energia este egală cu produsul dintre masă și pătratul vitezei luminii? De dragul comparației, Darwin era creștin și chiar și-a început studiile la Cambridge cu intenția de a deveni preot anglican. Rezultă de aici că teoria evoluționistă este o teorie creștină? Ar fi ridicol să considerăm că teoria relativității este o contribuție evreiască la progresul omenirii, cum la fel de ridicol ar fi să lăudăm creștinismul pentru teoria evoluționistă.

În mod similar, cu greu poți vedea ceva specific evreiesc în inventarea procesului de sintetizare a amoniacului de către Fritz Haber (Premiul Nobel pentru chimie, 1918); în descoperirea antibioticului numit streptomycină de Selman Waksman (Premiul Nobel pentru fiziologie sau medicină, 1952); sau în descoperirea cvasicristalelor de Dan Shechtman (Premiul Nobel pentru chimie, 2011). În cazul specialiștilor din domeniul științelor umane și sociale – precum Freud –, probabil că moștenirea evreiască a avut un impact mai profund asupra observațiilor lor. Totuși, chiar și în aceste cazuri, discontinuitățile sunt mai evidente decât legăturile care s-au

păstrat. Opiniile lui Freud cu privire la psihicul uman erau cât se poate de diferite de cele ale rabinului Yosef Karo sau ale rabinului Yochanan ben Zakkai, iar el nu a descoperit complexul lui Oedip citind cu atenție Shulchan Aruch (codul de legi evreiești).

Ca să rezumăm, deși probabil că accentul pus de evrei pe studiu a contribuit foarte mult la succesul excepțional al oamenilor de știință evrei, gânditorii nonevrei au fost cei care au pus bazele realizărilor lui Einstein, Haber și Freud. Revoluția Științifică nu a fost un proiect evreiesc, iar evreii și-au găsit locul în cadrul ei abia atunci când s-au mutat din ieșive în universități. De fapt, obiceiul evreiesc de a căuta răspunsurile la toate întrebările citind textele străvechi a constituit un obstacol major în calea integrării evreilor în lumea științei moderne, unde răspunsurile decurg din observații și experimente. Dacă există ceva în religia evreiască în sine care conduce în mod inevitabil la descoperiri științifice, cum se face că între 1905 și 1933 zece evrei germani laici au fost laureați cu Premii Nobel pentru chimie, medicină și fizică, dar în aceeași perioadă nici măcar un singur evreu ultraortodox sau un singur evreu bulgar ori yemenit nu a câștigat vreun Premiu Nobel ?

Ca nu cumva să fiu bănuir că aș fi un evreu trădător de neam sau un antisemit, vreau să subliniez faptul că nu spun că iudaismul a fost o religie cu totul nefastă sau ignorantă. Spun doar că nu a fost deosebit de importantă pentru istoria omenirii. Vreme de secole, iudaismul a fost religia umilă a unei minorități modeste persecutate care prefera mai curând să citească și să mediteze decât să cucerească țări îndepărtate și să ardă eretici pe rug.

Antisemiții consideră adeseori că evreii sunt deosebit de importanți ; își închipuie că evreii controlează lumea ori sistemul bancar, sau cel puțin mass-media, și că sunt de vină pentru absolut tot, de la încălzirea globală la atacurile din 11 septembrie. Această paranoia antisemită este la fel de ridicolă ca megalomania evreiască. Evreii poate că sunt un popor foarte interesant, dar, când privești imaginea de ansamblu, nu se poate să nu-ți dai seama că au avut un impact cu totul limitat asupra lumii.

De-a lungul istoriei, oamenii au creat sute de religii și secte diferite. Câteva dintre ele – creștinismul, islamul, hinduismul, confucianismul și budismul – au influențat miliarde de oameni (nu întotdeauna în sensul bun).

Majoritatea credințelor – precum religiile Bon, Yoruba și religia iudaică – au avut un impact mult mai redus. Personal, îmi place ideea că nu sunt urmașul unor cuceritori brutali ai lumii, ci al unor oameni neînsemnați care rareori își băgau nasul în treburile altora. Multe religii prețuiesc smerenia – după care își închipuie că sunt cel mai important lucru din univers. Îmbină îndemnrurile la modestie personală cu o aroganță colectivă flagrantă. Oamenii de toate credințele ar face bine să ia smerenia mai în serios.

Iar dintre toate formele de smerenie, poate cea mai importantă este aceea față de Dumnezeu. Când vorbesc despre Dumnezeu, oamenii afișează deseori o modestie servilă, însă se folosesc ulterior de numele lui Dumnezeu pentru a-și privi semenii de sus.

Capitolul 13

Dumnezeu

Nu lua numele Domnului în deșert

Dumnezeu există ? Depinde la care Dumnezeu vă gândiți. La misterul cosmic sau la judecătorul lumii ? Uneori, când discută despre Dumnezeu, oamenii vorbesc despre o enigmă colosală și nemaipomenită, despre care nu știm absolut nimic. Îl invocăm pe acest Dumnezeu misterios ca să explicăm cele mai profunde taine ale cosmosului. De ce există ceva, și nu nimic ? Ce a stat la baza legilor fundamentale ale fizicii ? Ce este conștiința și de unde provine ? Nu cunoaștem răspunsurile la aceste întrebări și dăm ignoranței noastre mărețul nume de Dumnezeu. Trăsătura fundamentală a acestui Dumnezeu misterios este aceea că nu putem spune nimic concret despre El. Acesta este Dumnezeul filosofilor ; Dumnezeul despre care vorbim atunci când stăm noaptea târziu în jurul unui foc de tabără și ne întrebăm ce este viața.

Alteori oamenii îl văd pe Dumnezeu ca pe un judecător sever al lumii noastre, despre care știm chiar foarte multe. Știm exact ce părere are El despre modă, mâncare, sex și politică și îl invocăm pe acest Bărbat Mânios din Cer ca să justificăm un milion de reguli, decrete și conflicte. Se supără când femeile poartă bluze cu mânecă scurtă, când doi bărbați fac sex unul cu altul sau când adolescenții se masturbează. Unii spun că nu îi place să bem alcool, în vreme ce alții sunt de părere că, dimpotrivă, cere în mod categoric să bem vin în fiecare vineri seară sau duminică dimineață. S-au scris biblioteci întregi pentru a explica în cele mai mici detalii exact ce vrea El și ce nu îi place. Trăsătura fundamentală a acestui judecător al lumii este că putem spune despre El lucruri cât se poate de concrete. Acesta este Dumnezeul cruciaților și al jihadiștilor, al inchizitorilor, misoginilor

și homofobilor. Acesta este Dumnezeu despre care vorbim atunci când stăm în jurul unui rug aprins, azvârlind pietre și proferând injurii la adresa ereticilor care ard pe el.

Când sunt întrebați dacă Dumnezeu există cu adevărat, credincioșii încep adeseori să vorbească despre tainele de nepătruns ale universului și despre limitele înțelegerii umane. „Știința nu poate explica Big Bangul”, exclamă ei, „așa că sigur este opera lui Dumnezeu”. Totuși, la fel ca un magician care păcălește publicul înlocuind pe neobservate o carte de joc cu alta, credincioșii înlocuiesc rapid misterul cosmic cu judecătorul lumii. După ce reunesc sub numele de Dumnezeu secretele cosmosului, folosesc acest lucru ca să condamne cumva bikinii și divorțurile. „Nu înțelegem Big Bangul – prin urmare, trebuie să-ți acoperi părul în public și să votezi împotriva căsătoriilor gay”. Nu numai că între cele două nu există o legătură logică, dar se bat efectiv cap în cap. Cu cât tainele universului sunt mai adânci, cu atât e mai puțin probabil ca entitățile responsabile de ele să-i pese câtuși de puțin de codurile vestimentare feminine sau de comportamentul sexual al omului.

Legătura care lipsește între misterul cosmic și judecătorul lumii este oferită de obicei de vreo carte sfântă. Și, deși este înțesată de reguli care mai de care mai superficiale, cartea este atribuită misterului cosmic. Chipurile ar fi fost alcătuită de creatorul spațiului și al timpului, care însă s-a sinchisit să ne lumineze mai ales în privința unor ritualuri ezoterice de templu și a câtorva tabuuri alimentare. La drept vorbind, nu avem nici o dovadă că Biblia, Coranul, Cartea lui Mormon, Vedele sau orice altă carte sfântă au fost create de forța care a stabilit că energia este egală cu produsul dintre masă și pătratul vitezei luminii și că protonii au o masă de 1.837 de ori mai mare decât cea a electronilor. Dacă privim lucrurile prin prisma datelor noastre științifice, toate aceste texte sfinte au fost scrise de niște *Homo sapiens* cu o imaginație bogată. Ele sunt doar povești inventate de strămoșii noștri cu scopul de a legitima diverse norme sociale și structuri politice.

Eu personal sunt de-a dreptul fascinat de misterul existenței. Dar nu am înțeles niciodată ce legătură are el cu legile fără noimă ale iudaismului, creștinismului sau hinduismului. Aceste legi au fost cu siguranță deosebit de utile în ceea ce privește instituirea și menținerea ordinii sociale vreme

de mii de ani. Dar prin aceasta nu sunt fundamental diferite de legile instituțiilor și statelor laice.

A treia dintre cele zece porunci biblice le cere oamenilor să nu ia niciodată numele Domnului în deșert. Mulți înțeleg această poruncă într-un mod pueril, ca o interdicție de a rosti în mod explicit numele lui Dumnezeu (ca în celebra scenă Monty Python „Dacă spui Iehova...”). Poate că sensul mai profund al acestei porunci este că nu ar trebui să folosim niciodată numele lui Dumnezeu pentru a ne justifica interesele politice, ambițiile economice sau aversiunile personale. Oamenii urăsc pe cineva și spun „Dumnezeu îl urăște” ; oamenii își doresc o bucată de pământ și spun „Dumnezeu o vrea”. Lumea ar fi un loc mai bun dacă am respecta cu mai multă strictețe cea de-a treia poruncă. Vrei să te războiești cu vecinii tăi și să le furi pământurile? Nu-l băga pe Dumnezeu în toată povestea asta și găsește-ți alt pretext.

Dacă stai să te gândești, e o chestiune de semantică. Când folosesc cuvântul „Dumnezeu”, mă gândesc la Dumnezeul Statului Islamic, al cruciadelor, al Inchiziției și al bannerelor cu „Dumnezeu urăște poponarii”. Când mă gândesc la misterul existenței, prefer să folosesc alte cuvinte, ca să evit orice confuzie. Și, spre deosebire de Dumnezeul Statului Islamic și al cruciadelor – care ține foarte mult la nume și mai presus de orice la numele Lui cel mai sfânt –, misterului existenței nu îi pasă nici cât negru sub unghie ce nume îi dăm noi, primatele.

Etică păgână

Firește că misterul cosmic nu ne ajută câtuși de puțin să menținem ordinea socială. Oamenii susțin deseori că trebuie să credem într-un zeu care le-a dat oamenilor niște legi cât se poate de concrete, căci altfel moralitatea va dispărea, iar societatea se va prăbuși în haosul primordial.

Este fără îndoială adevărat că credința în zei a fost vitală pentru diferite ordini sociale și că uneori a avut consecințe benefice. De fapt, aceleași religii care le inspiră unora ură și bigotism le inspiră altora iubire și compasiune. De exemplu, la începutul anilor 1960, pastorul metodist Ted McIlvenna a conștientizat problemele comunității LGBT din parohia sa.

A început să analizeze situația homosexualilor și a lesbienelor din societate în general, iar în mai 1964 a convocat o întâlnire revoluționară de trei zile a clericilor și activiștilor pentru drepturile homosexualilor și lesbienelor la White Memorial Retreat Center, în California. Participanții au înființat ulterior Council on Religion and the Homosexual (CRH), care, pe lângă activiști, reunea preoți metodiști, protestanți, luterani sau unitarieni. Aceasta a fost prima organizație americană care a avut curajul să folosească în denumirea sa oficială cuvântul „homosexual”.

În anii ce au urmat, activitățile CRH au fost cât se poate de variate, de la organizarea de baluri mascate la intentarea de procese împotriva discriminării injuste și a persecuției. CRH a devenit inițiatorul mișcării pentru drepturile homosexualilor din California. Pastorul McIlvenna și ceilalți slujitori ai Domnului care i s-au alăturat erau pe deplin conștienți de poruncile biblice împotriva homosexualității. Dar s-au gândit că era mai important să respecte spiritul plin de compasiune al lui Hristos, și nu cuvântul strict al Bibliei¹.

Totuși, deși zeii ne pot inspira să dăm dovadă de compasiune, credința religioasă nu este o condiție necesară a comportamentului moral. Ideea potrivit căreia avem nevoie de o ființă supranaturală care să ne facă să ne comportăm moral presupune că moralitatea ar fi ceva nefiresc. Dar de ce? Moralitatea de un fel sau altul este naturală. Toate mamiferele sociale, de la cimpanzei la șobolani, au coduri etice care limitează lucruri precum furtul și crima. În rândul oamenilor, moralitatea este prezentă în toate societățile, chiar dacă nu toate cred în același zeu – sau în vreun zeu. Creștinii dau dovadă de milostenie chiar dacă nu cred în panteonul hindus, musulmanii prețuiesc sinceritatea deși resping natura divină a lui Hristos, iar țări laice precum Danemarca și Republica Cehă nu sunt mai violente decât țările evlavioase, precum Iranul și Pakistanul.

Moralitatea nu înseamnă „respectarea poruncilor divine”, ci „reducerea suferinței”. Prin urmare, ca să te porți moral, nu trebuie să crezi în cine știe ce mit sau poveste. Trebuie doar să ajungi la o înțelegere profundă a suferinței. Dacă înțelegi cu adevărat felul în care o faptă îți provoacă ție sau altora o suferință inutilă, te vei abține în mod natural să o comiți. Cu toate acestea, oamenii ucid, violează și fură întrucât înțeleg doar superficial suferința pe care o produc. Sunt obsedați să dea curs

poftelor sau lăcomiei lor nemijlocite, fără să le mai pese de impactul asupra altora – sau măcar de impactul pe termen lung asupra lor înșiși. Până și inchișitorii care îi produc cu bună știință victimei lor cât mai multă suferință folosesc de obicei diferite tehnici de desensibilizare și dezumanizare, pentru a se distanța de ceea ce fac².

Ați putea obiecta spunând că fiecare om caută în mod natural să evite durerea, dar de ce i-ar păsa cuiva de suferința altora, dacă nu îi cere vreun zeu acest lucru? Un răspuns evident este că oamenii sunt animale sociale, motiv pentru care fericirea lor depinde în foarte mare măsură de relațiile lor cu ceilalți. Fără dragoste, prietenie și comunitate, cine ar putea fi fericit? Dacă duci o viață singuratică și egocentrică, vei suferi aproape sigur. Așadar, ca să fii fericit, trebuie să-ți pese cel puțin de familia ta, de prietenii tăi și de membrii comunității tale.

Cum rămâne atunci cu străinii? De ce să nu-i ucid pe străini și să le iau averile ca să ne îmbogățim atât eu, cât și tribul meu? Mulți gânditori au avansat teorii sociale elaborate, explicând de ce un asemenea comportament este contraproductiv pe termen lung. Nu v-ar plăcea să trăiți într-o societate în care străinii sunt jefuiți și uciși la ordinea zilei. Nu numai că ați fi permanent în pericol, dar nu ați mai beneficia de lucruri precum comerțul, care depind de încrederea dintre străini. Negustorii nu vizitează de regulă cuiburile de tâlhari. Așa au justificat teoreticienii laici din China antică până în Europa modernă regula de aur „ce ție nu-ți place altuia nu-i face”.

Cu toate acestea, în realitate nu avem nevoie de asemenea teorii complexe pe termen lung ca să găsim o bază naturală pentru compasiunea universală. Deocamdată să lăsăm comerțul deoparte. La un nivel mult mai imediat, când îi rănesc pe alții, întotdeauna sufăr și eu. Orice acțiune violentă din lume începe cu o dorință violentă în mintea cuiva, care tulbură liniștea și fericirea acelei persoane înainte să tulbure liniștea și fericirea altcuiva. Astfel, oamenii rareori fură înainte ca în mintea lor să se adune foarte multă lăcomie și invidie. De regulă, nu ucid dacă nu simt mai întâi furie și ură. Emoții precum lăcomia, invidia, furia și ura sunt extrem de neplăcute. Nu poți avea parte de bucurie și armonie dacă ești cuprins de furie sau de invidie. Iată așadar cum, cu mult înainte de a ucide pe cineva, furia ți-a distrus deja liniștea sufletească.

De fapt, ai putea chiar să spumegi de furie ani la rând, fără să-ți ucizi vreodată obiectul urii. În acest caz, nu ai rănit pe nimeni altcineva, dar ți-ai făcut ție însuși rău. Prin urmare, interesul tău natural – și nu porunca vreunui zeu – este cel care ar trebui să te determine să iei măsuri în privința propriei furii. Dacă te-ai elibera pe deplin de furie, te-ai simți mult mai bine decât dacă ți-ai ucide un dușman odios.

Pe unii oameni, o credință puternică într-un zeu milos care ne poruncește să întoarcem și celălalt obraz i-ar putea ajuta să-și țină furia în frâu. Aceasta a reprezentat o contribuție însemnată a credinței religioase la pacea și armonia lumii. Din păcate, credința religioasă alimentează și justifică furia altor oameni, mai ales dacă cineva îndrăznește să le insulte zeul sau să-i ignore voința. Așadar, valoarea zeului judecător depinde până la urmă de comportamentul adepților săi. Dacă se comportă corect, pot să creadă orice poftesc. În mod similar, valoarea riturilor religioase și a locurilor sfinte depinde de tipul sentimentelor și comportamentelor pe care le inspiră. Dacă oamenii care vizitează un templu au parte de liniște sufletească și armonie, e nemaipomenit. Dar dacă un anumit templu produce violență și conflicte, ce nevoie mai avem de el? Este în mod evident un templu disfuncțional. La fel cum este inutil să te cerți pentru un copac bolnav care produce spini în loc de fructe, este inutil să te cerți pe marginea unui templu defect care produce mai curând ostilitate decât armonie.

Să nu vizitezi nici un templu și să nu crezi în nici un zeu sunt de asemenea opțiuni viabile. După cum au dovedit ultimele câteva secole, nu trebuie să invocăm numele Domnului ca să ducem o viață morală. Secularismul ne poate asigura toate valorile de care avem nevoie.

Capitolul 14

Secularismul

Recunoaște-ți umbra

Ce înseamnă să fii laic? Laicismul este definit uneori drept negarea religiei, persoanele laice fiind așadar caracterizate de ceea ce nu cred și nu fac. Potrivit acestei definiții, laiciștii nu cred în zei sau îngeri, nu merg la biserici și temple și nu înfăptuiesc rituri și ritualuri. Astfel, lumea seculară pare să fie lipsită de fond, nihilistă și amorală – o cutie goală care așteaptă să fie umplută cu ceva.

Puțini oameni ar adopta o asemenea identitate negativă. Laiciștii auto-declarați văd cât se poate de diferit secularismul. Pentru ei, secularismul este o perspectivă pozitivă și activă asupra lumii, definită printr-un cod coerent de valori, și nu prin opoziția față de o religie sau alta. De fapt, multe dintre valorile laice sunt împărtășite de diverse tradiții religioase. Spre deosebire de unele secte care insistă că dețin monopolul asupra înțelepciunii și bunătații, una dintre principalele trăsături ale laiciștilor este că nu revendică un asemenea monopol. Ei nu cred că moralitatea și înțelepciunea au pogorât din cer într-un anumit loc și într-un anumit moment. Mai curând, moralitatea și înțelepciunea sunt moștenirea naturală a tuturor oamenilor. De aceea, este de așteptat ca măcar unele valori să-și facă apariția în societățile umane din întreaga lume și să fie împărtășite de musulmani, creștini, hinduși și atei.

Liderii religioși își pun adesea adepții în fața unei alegeri rigide de tipul ori/ori – ori ești musulman, ori nu ești. Iar dacă ești musulman, ar trebui să respingi toate celelalte doctrine. În schimb, laiciștii sunt împăcați cu mai multe identități hibride. Din punctul de vedere al secularismului,

poți să spui în continuare că ești musulman, să te rogi la Allah, să mănânci mâncare halal și să mergi în pelerinaj la Mecca, și cu toate acestea să fii un membru bun al societății laice, cu condiția să-i respecti codul etic. Acest cod etic – care este de fapt acceptat de milioane de musulmani, creștini și hinduși, precum și de atei – consfințește valorile adevărului, compasiunii, egalității, libertății, curajului și responsabilității. El reprezintă temelia instituțiilor științifice și democratice moderne.

La fel ca toate codurile etice, codul laic este mai curând un ideal la care să aspirăm decât o realitate socială. La fel cum societățile creștine și instituțiile creștine se abat adesea de la idealul creștin, de multe ori nici societățile și instituțiile laice nu se ridică la înălțimea idealului laic. Franța medievală era un regat autoproclamat creștin, însă cocheta cu fel de fel de activități nu tocmai creștine (întrebați țărănimea asuprită). Franța modernă este un stat autoproclamat laic, dar încă de pe vremea lui Robespierre și-a luat unele libertăți îngrijorătoare în ceea ce privește însăși definiția libertății (întrebați femeile). Asta nu înseamnă că persoanelor laice – din Franța sau de altundeva – le lipsește o busolă morală sau un angajament etic. Înseamnă doar că nu este ușor să te ridici la înălțimea unui ideal.

Idealul laic

Atunci, care este idealul laic? Cel mai important angajament laic este față de **adevăr**, care se bazează pe observație și dovezi, nu doar pe credință. Laicii se străduiesc să nu confunde adevărul cu credința. Dacă crezi cu tărie într-o anumită poveste, asta ne-ar putea spune o mulțime de lucruri interesante despre psihologia ta, despre copilăria ta și despre structura creierului tău – dar nu dovedește că povestea este adevărată. (De multe ori e nevoie de credințe puternice tocmai atunci când povestea nu este adevărată.)

În plus, laicii nu sanctifică un grup, o persoană sau o carte ca și când doar acestea ar deține monopolul asupra adevărului. În schimb, sanctifică adevărul oriunde s-ar dezvălui el – în oase fosilizate, în imagini ale unor

galaxii îndepărtate, în tabele cu date statistice sau în scrierile diverselor tradiții umane. Acest angajament față de adevăr stă la baza științei moderne, care i-a permis omenirii să fisioneze atomul, să descifreze genomul, să urmărească evoluția vieții și să înțeleagă istoria umanității înseși.

Celălalt angajament important al laicilor este față de **compasiune**. Etica seculară nu se sprijină pe respectarea edictelor vreunui zeu, ci mai curând pe o înțelegere profundă a suferinței. De exemplu, persoanele laice se abțin de la crimă nu pentru că ar fi interzisă de vreo carte străveche, ci pentru că le provoacă ființelor conștiente foarte multă suferință. Faptul că unii evită săucidă doar pentru că „așa spune Dumnezeu” este extrem de îngrijorător și de periculos. Asemenea oameni sunt motivați mai mult de supunere decât de compasiune – și ce vor face dacă vor ajunge să creadă că zeul lor le poruncește săucidă eretici, vrăjitoare, soți infideli sau străini?

Desigur, în absența unor porunci divine absolute, etica laică se confruntă adesea cu dileme dificile. Ce se întâmplă când aceeași faptă rănește o persoană, dar o ajută pe alta? Este etic să le impui taxe mari celor bogați ca să-i ajuți pe cei săraci? Să porți un război sângeros ca să îndepărtezi de la putere un dictator brutal? Să primești un număr nelimitat de refugiați în țara ta? Când se confruntă cu asemenea dileme, laicii nu întrebă „Ce poruncește Dumnezeu?”, ci cântăresc cu grijă sentimentele tuturor părților implicate, explorează o gamă largă de observații și posibilități și caută o cale de mijloc, pentru a produce cât mai puțin rău.

De pildă, atitudinile față de sexualitate. Cum decid laicii dacă să susțină sau să combată violul, homosexualitatea, zoofilia și incestul? Analizând sentimentele. În mod evident, violul nu este etic – nu pentru că ar încălca vreo poruncă divină, ci pentru că rănește oamenii. În schimb, o relație tandră dintre doi bărbați nu face rău nimănui, așa că nu există nici un motiv pentru care să fie interzisă.

Atunci, cum rămâne cu zoofilia? Am participat la numeroase dezbateri private și publice pe tema căsătoriilor gay, și de multe ori câte un deștept se trezește să întrebe: „Dacă e în regulă căsătoria dintre doi bărbați, de ce să nu acceptăm și căsătoria dintre un bărbat și o capră?”. Din perspectivă laică, răspunsul este evident. Relațiile sănătoase necesită profunzime

emoțională, intelectuală și chiar spirituală. O căsnicie lipsită de o asemenea profunzime te va face să te simți frustrat, singur și subdezvoltat din punct de vedere psihic. Dacă doi bărbați pot cu siguranță să-și satisfacă unul altuia nevoile emoționale, intelectuale și spirituale, o relație cu o capră nu poate. Prin urmare, dacă vedeți în căsătorie o instituție menită să promoveze bunăstarea omului – așa cum o consideră persoanele laice –, nici prin cap nu vă trece să puneți o întrebare atât de bizară. Numai cei care consideră căsătoria un fel de ritual miraculos ar putea face asta.

Dar cu relațiile dintre tată și fiică cum rămâne? Și unul, și celălalt sunt oameni, așa că ce e rău în asta? Ei bine, numeroase studii psihologice au demonstrat că asemenea relații îi provoacă respectivului copil traume imense și de obicei ireparabile. În plus, reflectă și intensifică tendințele distructive ale părintelui. Evoluția a modelat psihicul lui sapiens în așa fel încât legăturile romantice să nu se asocieze bine cu cele părintești. Prin urmare, nu ai nevoie de Dumnezeu sau de Biblie ca să te opui incestului – trebuie doar să citești studiile psihologice relevante¹.

Acesta este motivul profund pentru care laicii prețuiesc adevărul științific. Nu ca să-și satisfacă curiozitatea, ci ca să știe cum să diminueze mai bine suferința din lume. Fără îndrumarea studiilor științifice, compasiunea noastră este adeseori oarbă.

Cele două angajamente, față de adevăr și față de compasiune, au ca rezultat un alt angajament, față de **egalitate**. Deși opiniile privind chestiunile de egalitate economică și politică diferă, persoanele laice sunt în esență suspicioase în privința tuturor ierarhiilor apriorice. Suferința este suferință indiferent cine o trăiește; iar cunoștințele sunt cunoștințe indiferent cine le descoperă. Favorizarea experiențelor sau descoperirilor unei anumite națiuni, clase ori ale unui anumit gen ne va face probabil să fim și cruzi, și ignoranți. Laicii sunt cu siguranță mândri de caracterul unic al națiunii, țării și culturii lor – dar nu confundă „unicitatea” cu „superioritatea”. De aceea, deși își recunosc îndatoririle speciale față de națiunea și de țara lor, laicii nu consideră că aceste îndatoriri sunt exclusive, recunoscându-și în același timp și îndatoririle față de omenire în ansamblul ei.

Nu putem căuta adevărul și un mod de a scăpa de suferință fără **libertatea** de a gândi, investiga și experimenta. De aceea, persoanele laice

prețuiesc libertatea și evită să confere autoritate supremă vreunui text, vreunei instituții sau vreunui lider, considerându-le judecătorul absolut a ceea ce este adevărat și drept. Oamenii ar trebui să aibă mereu libertatea de a-și manifesta scepticismul, de a verifica din nou, de a auzi o a doua opinie, de a încerca o cale diferită. Persoanele laice îl admiră pe Galileo Galilei, care a avut curajul să se întrebe dacă Pământul chiar stă nemișcat în centrul universului ; admiră masele de oameni de rând care au luat cu asalt Bastilia în 1789 și au pus capăt regimului despotice al lui Ludovic al XVI-lea ; și o admiră pe Rosa Parks, care s-a încumetat să se așeze în autobuz pe un loc rezervat doar pasagerilor albi.

E nevoie de foarte mult **curaj** ca să lupți cu prejudecățile și cu regimurile opresive, dar e nevoie de și mai mult curaj ca să-ți recunoști ignoranța și să te aventurezi în necunoscut. Educația laică ne învață că, dacă nu știm ceva, nu ar trebui să ne temem să ne recunoaștem ignoranța și să căutăm noi dovezi. Chiar dacă credem că știm ceva, nu ar trebui să ne fie teamă să ne punem la îndoială opiniile și să ne verificăm din nou. Mulți oameni se tem de necunoscut și vor răspunsuri clare la orice întrebare. Teama de necunoscut ne poate paraliza mai mult decât orice tiran. De-a lungul istoriei, oamenii și-au făcut griji că, dacă nu avem deplină încredere într-un set de răspunsuri absolute, societatea umană se va destrăma. De fapt, istoria modernă a demonstrat că o societate de oameni curajoși și dispuși să-și recunoască ignoranța și să pună întrebări dificile este de obicei nu doar mai prosperă, ci și mai pașnică decât societățile în care toată lumea trebuie să accepte necondiționat un singur răspuns. Oamenii care se tem să nu-și piardă adevărul tind să fie mai violenți decât cei obișnuiți să privească lumea din mai multe puncte de vedere diferite. De obicei, întrebările la care nu poți răspunde sunt mult mai bune pentru tine decât răspunsurile pe care nu le poți pune sub semnul întrebării.

În sfârșit, laicii prețuiesc **responsabilitatea**. Ei nu cred în existența vreunei puteri superioare care are grijă de lume, îi pedepsește pe cei răi, îi răsplătește pe cei dreți și ne protejează de foamete, molimă sau război. Iată de ce noi, muritorii în carne și oase, trebuie să ne asumăm pe deplin responsabilitatea pentru tot ceea ce facem – sau nu facem. Dacă în lume domnesc sărăcia și suferința, este datoria noastră să găsim soluții. Laicii

se mândresc cu realizările impresionante ale societăților moderne, precum tratarea epidemiilor, hrănirea celor flămânzi și instaurarea păcii în zone însemnate ale lumii. Nu trebuie să-i atribuim vreunui protector divin meritele acestor realizări – ele sunt rezultatul dezvoltării de către oameni a cunoștințelor și a compasiunii. Totuși, exact din același motiv, trebuie să ne asumăm pe deplin responsabilitatea pentru crimele și neajunsurile modernității, de la genocide la degradarea mediului. În loc să ne rugăm pentru minuni, ar trebui să întrebăm ce putem face pentru a ajuta.

Acestea sunt principalele valori ale lumii laice. După cum precizam mai devreme, nici una dintre aceste valori nu este exclusiv laică. Și evreii prețuiesc adevărul, creștinii prețuiesc compasiunea, musulmanii prețuiesc egalitatea, hindușii prețuiesc responsabilitatea și așa mai departe. Societățile și instituțiile laice se bucură să recunoască aceste legături și să-i îmbrățișeze pe evreii, creștinii, musulmanii și hindușii religioși, cu condiția ca, atunci când codul laic intră în dezacord cu doctrina religioasă, aceasta din urmă să cedeze. De exemplu, ca să fie acceptați în societatea laică, evreii ortodocși trebuie să-i trateze pe nonevrei ca pe egalii lor, creștinii ar trebui să evite să-i ardă pe eretici pe rug, musulmanii trebuie să respecte libertatea de expresie, iar hindușii ar trebui să renunțe la discriminarea pe criterii de castă.

În schimb, nu se așteaptă nimeni ca oamenii religioși să se lepede de Dumnezeu sau să renunțe la riturile și ritualurile tradiționale. Lumea laică îi judecă pe oameni mai curând pe baza comportamentului lor decât a hainelor și ceremoniilor lor preferate. O persoană poate să adopte cel mai bizar cod vestimentar sectar și să ia parte la cele mai ciudate ceremonii religioase, dar să procedeze astfel mânată de un angajament profund față de valorile laice esențiale. Există numeroși oameni de știință evrei, ecologiști creștini, critici feminiști musulmani și activiști hinduși pentru drepturile omului. Dacă sunt devotați adevărului științific, compasiunii, egalității și libertății, sunt membri deplin ai lumii laice și nu există absolut nici un motiv să li se ceară să renunțe la yarmulka, cruce, hijab sau tilaka.

Din motive similare, educația laică nu înseamnă o îndoctrinare negativă care îi învață pe copii să nu creadă în Dumnezeu și să nu participe la nici o ceremonie religioasă. Mai curând, educația laică îi învață pe copii să distingă adevărul de credință; să-și dezvolte compasiunea față de toate

ființele în suferință ; să prețuiască înțelepciunea și experiențele tuturor oamenilor de pe pământ ; să gândească liber, fără să se teamă de necunoscut ; și să-și asume responsabilitatea pentru faptele lor și pentru lume în ansamblul ei.

Era Stalin laic?

Prin urmare, nu avem motive să criticăm secularismul că ar duce lipsă de angajamente etice sau de responsabilități sociale. De fapt, principala problemă a laicismului este tocmai opusul. Probabil că ridică ștacheta etică prea sus. Majoritatea oamenilor pur și simplu nu se pot ridica la înălțimea unui cod atât de exigent, iar societățile mari nu pot fi conduse pe baza căutării la nesfârșit a adevărului și a compasiunii. Îndeosebi în situații de urgență – cum ar fi războaiele sau crizele economice –, societățile trebuie să acționeze prompt și în forță, chiar dacă nu sunt sigure care este adevărul și care este lucrul cel mai plin de compasiune pe care trebuie să-l facă. Au nevoie de instrucțiuni clare, de sloganuri memorabile și de strigăte de luptă însuflețitoare. Întrucât este dificil să trimiți soldați la luptă sau să impui reforme economice radicale în numele unor supoziții îndoielnice, mișcările seculare se transformă deseori în crezuri dogmatice.

De exemplu, Karl Marx susținea la început că toate religiile sunt niște escrocherii opresive și își încuraja discipolii să investigheze ei înșiși adevărata natură a ordinii globale. În deceniile următoare, presiunile revoluției și ale războiului au înăspriț marxismul, iar în epoca lui Stalin linia oficială a Partidului Comunist Sovietic afirma că ordinea globală era prea complicată, iar oamenii de rând nu o puteau înțelege, motiv pentru care cel mai bine era să aibă întotdeauna încredere în înțelepciunea partidului și să facă orice li s-ar fi cerut, chiar și atunci când orchestra încarcerarea și exterminarea a zeci de milioane de oameni nevinovați. Poate părea urât, dar, după cum explicau neobosit ideologii partidului, revoluția nu este un picnic, iar dacă vrei omletă, trebuie să spargi câteva ouă.

Prin urmare, a-l considera pe Stalin un lider laic este o chestiune ce ține de modul în care definim laicismul. Dacă folosim definiția negativă minimalistă – „persoanele laice nu cred în Dumnezeu” –, atunci Stalin era

cu certitudine laic. Dacă folosim o definiție pozitivă – „persoanele laice resping toate dogmele neștiințifice și sunt devotate adevărului, compasiunii și libertății” –, atunci Marx era o eminență laică, iar Stalin era orice altceva. Era profetul religiei lipsite de Dumnezeu, dar extrem de dogmatică a stalinismului.

Stalinismul nu este un exemplu izolat. În partea opusă a spectrului politic, și capitalismul a fost la început o teorie științifică foarte receptivă, dar s-a consolidat treptat într-o dogmă. Mulți capitaliști repetă întruna mantra piețelor libere și a creșterii economice, fără să țină cont de realitățile de la fața locului. Oricât de cumplite sunt uneori consecințele modernizării, industrializării sau privatizării, capitaliștii fanatici le resping numindu-le simple „dureri datorate creșterii” și promit că totul se va îndrepta cu încă puțină creștere.

Democrații liberali moderați au fost mai loiali căutării laice a adevărului și compasiunii, dar până și ei o abandonează uneori în favoarea unor dogme reconfortante. Astfel, când se confruntă cu dezastrul dictaturilor brutale și al statelor eșuate, de multe ori liberalii se încred orbește în nemaipomenitul ritual al alegerilor generale. Poartă războaie și cheltuiesc miliarde în locuri precum Irak, Afghanistan și Congo din convingerea fermă că organizarea alegerilor generale va transforma ca prin minune aceste locuri în versiuni mai însorite ale Danemarcei. Și asta în ciuda eșecurilor repetate și a faptului că până și în locurile cu o tradiție consacrată a alegerilor generale aceste ritualuri aduc uneori la putere populiști autoritariști și nu instituie nimic mai mareț decât niște dictaturi majoritare. Dacă vei încerca să pui la îndoială așa-zisa înțelepciune a alegerilor generale, nu vei fi trimis în gulag, dar probabil vei avea parte de un duș foarte rece de abuz dogmatic.

Desigur, nu toate dogmele sunt la fel de nocive. Unele dogme laice au adus câștiguri omenirii, la fel ca unele credințe religioase. Acest lucru este adevărat îndeosebi în ceea ce privește doctrina drepturilor omului. Singurul loc în care există drepturile sunt poveștile inventate de oameni și transmise de la unii la alții. Aceste povești au fost consfințite ca o dogmă evidentă prin sine în timpul luptei împotriva intoleranței religioase și a guvernelor autocrate. Deși nu este adevărat că oamenii au un drept natural la viață sau la libertate, credința în această poveste a ținut în frâu puterea

regimurilor autoritare, a ferit minoritățile din calea răului și a protejat miliarde de cele mai cumplite consecințe ale sărăciei și violenței. Astfel, probabil că a contribuit la fericirea și bunăstarea omenirii mai mult decât orice altă doctrină din istorie.

Cu toate acestea, ea rămâne o dogmă. Astfel, articolul 19 din Declarația Drepturilor Omului a Națiunilor Unite afirmă că „Orice om are dreptul la libertatea opiniilor și exprimării”. Dacă îl înțelegem ca pe o solicitare politică („orice om *ar trebui* să aibă dreptul la libertatea opiniilor”), este perfect rațional. Dar, dacă presupunem că fiecare sapiens este înzestrat în mod natural cu un „drept la libertatea opiniilor” și că, prin urmare, cenzura încalcă o lege a naturii, ratăm adevărul despre umanitate. Câtă vreme te definești ca „individ care deține drepturi naturale inalienabile”, nu vei ști cine ești cu adevărat și nu vei înțelege forțele istorice care ți-au modelat societatea și propria minte (inclusiv credința ta în „drepturile naturale”).

Poate că o asemenea ignoranță conta prea puțin în secolul XX, când oamenii erau ocupați să lupte împotriva lui Hitler și a lui Stalin. Însă ea s-ar putea dovedi fatală în secolul XXI, întrucât biotehnologia și inteligența artificială încearcă să schimbe acum însăși semnificația omenirii. Dacă milităm pentru dreptul la viață, implică acest lucru că ar trebui să folosim biotehnologia ca să învingem moartea? Dacă milităm pentru dreptul la libertate, ar trebui să le acordăm putere algoritmilor care ne descifrează și ne îndeplinesc dorințele ascunse? Dacă toți oamenii se bucură de drepturi egale, supraoamenii se bucură de supradrepturi? Laicilor le va fi greu să abordeze asemenea întrebări câtă vreme vor fi devotați unei credințe dogmatice în „drepturile omului”.

Dogma drepturilor omului s-a conturat în secolele anterioare ca o armă împotriva Inchiziției, a *ancien régime*, a naziștilor și a KKK. Însă nu este câtuși de puțin pregătită să aibă de-a face cu supraoameni, cyborgi și computere superinteligente. Deși mișcările pentru drepturile omului au produs un arsenal absolut impresionant de argumente și mijloace de apărare împotriva prejudecăților religioase și a tiranilor umani, acest arsenal nu ne protejează de excesele consumeriste și de utopiile tehnologice.

Recunoașterea umbrei

Laicismul nu ar trebui echivalat cu dogmatismul stalinist sau cu urmările negative ale imperialismului occidental și ale industrializării scăpate de sub control. Cu toate acestea, nici nu se poate sustrage cu totul de la responsabilitatea pentru ele. Instituțiile științifice și mișcările laice au hipnotizat miliarde de oameni cu promisiunea de a îmbunătăți omenirea și de a folosi darurile planetei Pământ în beneficiul speciei noastre. Aceste promisiuni au pus capăt molimei și foamei, însă au produs și gulaguri și au dus la topirea calotelor glaciare. Ați putea susține că de vină este faptul că oamenii au înțeles greșit și au distorsionat idealurile laice esențiale și realitățile științifice. Și aveți perfectă dreptate. Dar aceasta este o problemă comună a tuturor mișcărilor influente.

De exemplu, creștinismul a fost responsabil de crime de proporții, dacă ne gândim la Inchiziție, cruciade, oprimarea culturilor indigene pretutindeni pe glob și lipsirea femeilor de putere. Un creștin s-ar putea simți jignit de această afirmație și ar putea riposta spunând că toate aceste crime au fost rezultatul unei înțelegeri complet greșite a creștinismului. Iisus a propovăduit doar iubirea, iar Inchiziția s-a bazat pe o denaturare înfiorătoare a învățăturilor sale. Putem înțelege această perspectivă, dar ar fi o greșeală să lăsăm creștinismul să scape atât de ușor. Creștinii consternați de Inchiziție și de cruciade nu se pot spăla pur și simplu pe mâini de aceste atrocități – ar trebui mai curând să-și pună câteva întrebări cât se poate de dure. Cum a permis, mai exact, „religia iubirii” să fie distorsionată într-un asemenea fel – și nu o dată, ci de mai multe ori? Protestanții care încearcă să dea vina pe fanatismul catolic sunt sfătuiți să citească o carte despre comportamentul coloniștilor protestanți din Irlanda sau din America de Nord. În mod similar, marxiștii ar trebui să se întrebe ce anume din învățăturile lui Marx a deschis calea spre gulag, oamenii de știință ar trebui să analizeze modul în care proiectul științific s-a pretat atât de ușor la destabilizarea ecosistemului global, iar geneticienii, mai ales, ar trebui să ia aminte la felul în care naziștii au deturnat teoriile lui Darwin.

Fiecare religie, fiecare ideologie și fiecare crez are propria sa umbră ; și orice credință ați îmbrățișa, ar trebui să vă recunoașteți umbra și să evitați asigurarea naivă că „nouă nu ni se poate întâmpla așa ceva”. Știința laică are cel puțin un mare avantaj în fața majorității religiilor tradiționale : nu este îngrozită de umbra sa și este în principiu dispusă să-și recunoască greșelile și punctele slabe. Dacă credeți într-un adevăr absolut dezvăluit de o putere transcendentă, nu vă puteți îngădui să recunoașteți vreo eroare – întrucât aceasta v-ar invalida întreaga poveste. Dar, dacă credeți într-o căutare a adevărului de către oameni supuși greșelii, recunoașterea gafelor este o parte inerentă a jocului.

Acesta este și motivul pentru care mișcările laice nedogmatice tind să facă promisiuni relativ modeste. Conștiente de imperfecțiunile lor, speră să producă mici schimbări progresive, măbind salariul minim cu câțiva dolari sau reducând mortalitatea infantilă cu câteva puncte procentuale. Este o marcă a ideologiilor dogmatice faptul că, din cauza încrederii lor exagerate în ele însele, de multe ori promit imposibilul. Liderii lor vorbesc cât se poate de liber despre „eternitate”, „puritate” și „mântuire”, de parcă prin promulgarea unei legi, prin construirea unui templu sau prin cucerirea unui teritoriu ar putea salva lumea întreagă cu un singur gest măreț.

În fața celor mai importante decizii din istoria vieții, eu unul aș avea mai multă încredere în cei care își recunosc ignoranța decât în cei care se pretind a fi infailibili. Dacă vrei ca religia, ideologia sau viziunea ta asupra lumii să conducă lumea, prima mea întrebare pentru tine este următoarea : „Care a fost cea mai mare greșală pe care a comis-o religia, ideologia sau viziunea ta asupra lumii ? Ce a înțeles greșit?”. Dacă nu poți să-mi oferi un răspuns serios, eu personal nu aș avea încredere în tine.

Partea a IV-a

Adevărul

Dacă vă simțiți copleșit și derutat de situația globală dificilă, sunteți absolut îndreptățit. Procesele globale au devenit prea complicate ca să le mai înțeleagă o singură persoană. Atunci cum puteți să cunoașteți adevărul despre lume și să evitați să cădeți victimă propagandei și dezinformării?

Capitolul 15

Ignoranța

Știi mai puține decât crezi

Capitolele anterioare au analizat câteva dintre cele mai importante probleme și evoluții ale epocii actuale, de la amenințarea exagerată a terorismului până la amenințarea subestimată a perturbării tehnologice. Dacă ați rămas cu sentimentul supărător că e prea mult și că nu le puteți procesa pe toate, aveți perfectă dreptate. Nimeni nu poate.

În ultimele câteva secole, gândirea liberală a căpătat o încredere imensă în individul rațional. I-a înfățișat pe indivizii umani ca fiind agenți raționali independenți și a făcut din aceste creaturi mitice baza societății moderne. Democrația se întemeiază pe ideea că alegătorul știe cel mai bine, capitalismul pieței libere consideră că clientul are întotdeauna dreptate, iar educația liberală îi învață pe elevi să gândească singuri.

Este însă o greșeală să i se acorde individului rațional atât de multă încredere. Gânditorii postcoloniali și feminisți au subliniat faptul că acest „individ rațional” ar putea foarte bine să fie o iluzie occidentală șovină, care ridică în slăvi autonomia și puterea bărbaților albi din clasele superioare. După cum precizam mai devreme, economiștii comportamentali și psihologii evoluționiști au demonstrat că majoritatea deciziilor omului au la bază mai curând reacții emoționale și scurtături euristice decât o analiză rațională și că, deși emoțiile și euristica noastră erau probabil potrivite pentru viața din Epoca Pietrei, ele sunt complet inadecvate în Epoca Siliciului.

Nu numai raționalitatea, ci și individualitatea este un mit. Oamenii gândesc rareori singuri. Mai curând gândim în grupuri. La fel cum e nevoie de un trib ca să crești un copil, e nevoie de un trib și ca să inventezi

o unealtă, să aplanezi un conflict sau să tratezi o boală. Nici un individ nu știe tot ce presupune construirea unei catedrale, a unei bombe atomice sau a unei aeronave. Ceea ce i-a oferit lui *Homo sapiens* un avantaj față de toate celelalte animale și ne-a transformat în stăpânii planetei nu a fost raționalitatea noastră individuală, ci capacitatea noastră incomparabilă de a gândi împreună în grupuri mari¹.

Indivizii umani știu rușinos de puține lucruri despre lume și, de-a lungul istoriei, au ajuns să știe din ce în ce mai puțin. Un vânător-culegător din Epoca Pietrei știa să-și facă propriile haine, să facă un foc, să vâneze iepuri și să scape de lei. Credem că știm mult mai multe astăzi, dar de fapt, ca indivizi, știm mult mai puține. Ne bazăm pe priceperea altora pentru aproape toate nevoile noastre. În cadrul unui experiment care ne îndeamnă la modestie, unor persoane li s-a cerut să evalueze cât de bine au înțeles mecanismul unui fermoar obișnuit. Majoritatea au răspuns cu încredere că l-au înțeles de minune – la urma urmei, folosesc mereu fermoare. Apoi li s-a cerut să descrie cât mai amănunțit pașii pe care îi presupune modul de funcționare a unui fermoar. Cei mai mulți habar nu aveau². Este ceea ce Steven Sloman și Philip Fernbach au numit „iluzia cunoașterii”. Credem că știm multe, cu toate că, individual, știm foarte puține, întrucât tratăm cunoștințele altora ca și când ne-ar aparține.

Acesta nu este neapărat un lucru rău. Faptul că ne bazăm pe gândirea de grup ne-a făcut să devenim stăpânii lumii, iar iluzia cunoașterii ne permite să trecem prin viață fără să ne confruntăm cu efortul imposibil de a înțelege totul de unii singuri. Din perspectivă evoluționistă, faptul că a avut încredere în cunoștințele altora s-a dovedit extrem de benefic pentru *Homo sapiens*.

Totuși, ca multe alte trăsături umane care au avut noimă în epocile trecute, dar care creează probleme în epoca modernă, iluzia cunoașterii are și un inconvenient. Lumea devine tot mai complexă, iar oamenii nu conștientizează cât de puține știu despre ceea ce se petrece. Prin urmare, unii care nu știu mai nimic despre meteorologie sau biologie propun totuși politici privind schimbarea climatică și culturile modificate genetic, în vreme ce alții au opinii cât se poate de ferme despre cum ar trebui să se procedeze în Irak sau în Ucraina, deși sunt incapabili să localizeze aceste

țări pe o hartă. Oamenii își conștientizează rareori ignoranța, deoarece se izolează într-o bulă a prietenilor care le împărtășesc opiniile și a fluxurilor de știri care le confirmă convingerile, acestea fiindu-le mereu întărite și rareori contestate³.

E puțin probabil ca lucrurile să se îmbunătățească oferindu-le oamenilor informații mai multe și mai bune. Savanții speră să înlăture opiniile greșite cu ajutorul unei educații mai bune, iar experții speră să influențeze opinia publică în privința unor chestiuni precum Obamacare sau încălzirea globală prezentând publicului date corecte și rapoarte întocmite de specialiști. Asemenea speranțe au la bază o înțelegere greșită a modului în care gândesc de fapt oamenii. Majoritatea opiniilor noastre sunt modelate mai curând de gândirea de grup decât de raționalitatea individuală, și ne menținem aceste puncte de vedere datorită loialității față de grup. Cel mai probabil, asaltarea oamenilor cu fapte și demascarea ignoranței lor individuale vor da greș. Majoritatea nu agreează prea multe fapte și cu siguranță nu vor să se simtă proști. Nu fiți atât de sigur că îi puteți convinge pe susținătorii mișcării Tea Party de adevărul încălzirii globale prezentându-le tabele cu date statistice⁴.

Puterea gândirii de grup este atât de generalizată, încât e dificil să scapi de sub imperiul ei chiar și atunci când vederile ei par mai curând arbitrare. Astfel, în SUA, conservatorii de dreapta tind să fie mult mai puțin preocupați de aspecte precum poluarea și speciile pe cale de dispariție decât progresiștii de stânga, motiv pentru care Louisiana are norme de mediu mult mai laxe decât Massachusetts. Suntem obișnuiți cu această situație, așa că o luăm de bună, însă în realitate este destul de surprinzătoare. Am fi crezut că, de fapt, conservatorii ar ține mult mai mult la menținerea vechii ordini ecologice și la protejarea pământurilor, pădurilor și râurilor strămoșești. În schimb, ne-am aștepta ca progresiștii să fie mult mai receptivi la schimbările radicale din mediul rural, mai ales dacă scopul constă în accelerarea progresului și îmbunătățirea nivelului de trai al oamenilor. Cu toate acestea, odată ce diverse conjuncturi istorice au determinat stabilirea liniei de partid cu privire la aceste aspecte, pentru conservatori a devenit a doua natură să nu ia în serios grijile legate de poluarea apelor și dispariția păsărilor, în vreme ce progresiștii de stânga tind să privească cu teamă orice perturbare a vechii ordini ecologice⁵.

Nici măcar oamenii de știință nu sunt imuni la puterea gândirii de grup. Astfel, cei care cred că faptele pot schimba opinia publică ar putea fi ei înșiși victimele gândirii științifice de grup. Comunitatea științifică crede în eficacitatea faptelor ; prin urmare, persoanele loiale acelei comunități continuă să creadă că pot câștiga dezbaterile publice aruncând în stânga și-n dreapta cu datele corecte, în ciuda numeroaselor dovezi empirice care susțin contrariul.

În mod similar, credința liberală în raționalitatea individuală ar putea fi ea însăși produsul gândirii liberale de grup. În unul dintre punctele culminante ale filmului *Viața lui Brian* aparținând grupului Monty Python, o mulțime imensă de adepți visători îl confundă pe Brian cu Mesia. Brian le spune discipolilor săi : „Nu trebuie să mă urmați, nu trebuie să urmați pe nimeni ! Trebuie să gândiți singuri ! Cu toții sunteți indivizi ! Cu toții sunteți diferiți !”. Mulțimea entuziastă scandează apoi la unison : „Da ! Suntem cu toții indivizi ! Da, suntem cu toții diferiți !”. Monty Python parodia ortodoxia contraculturii anilor 1960, dar e posibil să fie adevărat și în ceea ce privește credința în individualismul rațional în general. Democrațiile moderne sunt înțesate de mulțimi care strigă la unison : „Da, alegătorul știe cel mai bine ! Da, clientul are întotdeauna dreptate !”.

Gaura neagră a puterii

Problema gândirii de grup și a ignoranței individuale îi afectează nu numai pe alegătorii și pe clienții obișnuiți, ci și pe președinți și pe directorii executivi ai companiilor. Aceștia poate că au la dispoziție numeroși consilieri și vaste agenții de informații, dar asta nu îmbunătățește neapărat situația. Este extrem de greu să descoperi adevărul atunci când conduci lumea. Pur și simplu ești mult prea ocupat. Majoritatea liderilor politici și mogulilor din lumea afacerilor sunt mereu pe fugă. Cu toate acestea, dacă vrei să aprofundezi un subiect oarecare, ai nevoie de foarte mult timp și, mai ales, ai nevoie de privilegiul de a irosi timpul. Trebuie să încerci căi neproductive, să explorezi fundături, să faci loc îndoielilor și plictiselii și să lași micile seminte ale observației să încolțească și să

înmugurească ușor. Dacă nu îți permiți să pierzi timpul, nu vei descoperi niciodată adevărul.

Și mai rău, o mare putere denaturează în mod inevitabil adevărul. Puterea înseamnă mai curând să schimbi realitatea decât să o vezi exact așa cum este. Când ai în mână un ciocan, totul seamănă cu un cui ; iar când dispui de foarte multă putere, totul pare a fi o invitație să-ți bagi nasul. Chiar dacă reușești cumva să-ți ții în frâu acest imbold, oamenii din jurul tău nu vor uita niciodată ce ciocan uriaș ai în mână. Conștient sau nu, oricine stă de vorbă cu tine va urmări ceva, așa încât niciodată nu ai putea avea deplină încredere în ceea ce spune. Nici un sultan nu poate avea vreodată încredere că supușii și curtenii săi îi spun adevărul.

Așadar, puterea însemnată acționează ca o gaură neagră care deformează spațiul din jurul ei. Cu cât te apropii mai mult, cu atât totul devine mai distorsionat. Fiecare cuvânt capătă o greutate colosală odată ce pătrunde pe orbita ta, iar fiecare persoană pe care o vezi încearcă să te fleteze, să te liniștească sau să obțină ceva de la tine. Ei știu că nu le poți oferi mai mult de un minut sau două și se tem să nu spună ceva neclar sau nelalocul lui, așa că ajung să rostească fie sloganuri lipsite de conținut, fie cele mai banale clișee.

Cu câțiva ani în urmă am fost invitat să iau cina cu prim-ministrul israelian, Benjamin Netanyahu. Prietenii m-au avertizat să nu merg, însă nu am putut rezista tentației. Credeam că aș putea să aud în sfârșit câteva secrete importante, care sunt divulgate doar unor persoane influente, în spatele ușilor închise. Dar ce dezamăgire ! Erau cam treizeci de persoane acolo și toată lumea încerca să atragă atenția personajului principal, să-l impresioneze cu inteligența lor, să-i intre în grații sau să obțină ceva de la el. Dacă cineva de acolo știa vreun mare secret, s-a priceput de minune să-l țină pentru el. Nu a fost câtuși de puțin vina lui Netanyahu – de fapt, nu a fost vina nimănui. A fost vina atracției gravitaționale a puterii.

Dacă vă doriți realmente adevărul, trebuie să evitați gaura neagră a puterii și să vă permiteți să pierdeți foarte mult timp hoinărind ici și colo pe la periferie. Cunoașterea revoluționară ajunge rareori în centru, întrucât centrul este construit pe cunoașterea existentă. Gardienii vechii ordini stabilesc de obicei cine are acces la centrele de putere și au tendința de

a-i înlătura pe colportorii de idei neconvenționale tulburătoare. Desigur, elimină și o cantitate incredibilă de deșeuri. Să nu fii invitat la Forumul Economic Mondial de la Davos nu este câtuși de puțin o garanție a înțelepciunii. Iată de ce trebuie să petreci atât de mult timp la periferie – ar putea conține unele observații revoluționare strălucite, dar e plină mai ales de supoziții nefondate, modele infirmate, dogme superstițioase și teorii ridicole ale conspirației.

Așadar, liderii se confruntă cu o dilemă fără ieșire. Dacă vor rămâne în centrul puterii, vor avea o viziune extrem de distorsionată asupra lumii. Dacă se vor aventura la periferie, vor irosi prea mult din timpul lor prețios. Iar problema doar se va înrăutăți. În deceniile următoare, lumea va deveni și mai complexă decât este astăzi. Prin urmare, indivizii umani – fie ei pioni sau regi – vor ști și mai puține lucruri despre gadgeturile tehnologice, despre curentele economice și dinamica politică ce configurează lumea. După cum observa Socrate acum mai bine de 2.000 de ani, cel mai bun lucru pe care îl putem face în asemenea condiții este să ne recunoaștem propria ignoranță individuală.

Dar atunci cum rămâne cu moralitatea și dreptatea? Dacă nu putem înțelege lumea, cum putem spera să facem diferența între bine și rău, dreptate și nedreptate?

Capitolul 16

Dreptatea

E posibil ca simțul dreptății pe care îl avem să fie învechit

La fel ca toate celelalte simțuri ale noastre, și simțul dreptății are rădăcini evolutive străvechi. Moralitatea umană a fost modelată pe parcursul a milioane de ani de evoluție, adaptată la dilemele sociale și etice care se iveau în viața micilor grupuri de vânători-culegători. Dacă merg cu tine la vânătoare, iar eu omor o căprioară, în vreme ce tu nu prinzi nimic, ar trebui să-mi împart prada cu tine? Dacă tu te duci să culegi ciuperci și te întorci cu un coș plin, faptul că eu sunt mai puternic decât tine mă îndreptățește să-ți iau toate ciupercile? Iar dacă știi că pui la cale să mă omori, e în regulă dacă acționez preventiv și-ți tai beregata în miez de noapte? ¹

La prima vedere, nu s-au schimbat multe de când am părăsit savana africană în favoarea junglei urbane. Am putea crede că problemele cu care ne confruntăm astăzi – războiul civil sirian, inegalitatea globală, încălzirea globală – sunt doar o versiune mărită a aceluiași probleme mai vechi. Însă aceasta este o iluzie. Mărimea contează, iar din punctul de vedere al dreptății, ca din multe alte puncte de vedere, nu suntem câtuși de puțin adaptați la lumea în care trăim.

Problema nu este una care să țină de valori. Fie că sunt laici sau religioși, cetățenii secolului XXI au o mulțime de valori. Problema ține de implementarea acestor valori într-o lume globală complexă. Este numai vina cifrelor. În cazul vânătorilor-culegători, simțul dreptății era structurat astfel încât să facă față dilemelor din viața câtorva zeci de oameni, dintr-o regiune de câteva zeci de kilometri pătrați. Atunci când încercăm să

înțelegem relațiile dintre milioane de oameni de pe continente întregi, simțul nostru moral este copleșit.

Dreptatea nu impune doar un set de valori abstracte, ci și o înțelegere a relațiilor concrete de tip cauză-efect. Dacă tu ai cules ciuperci ca să-ți hrănești copiii, iar eu îți iau cu forța coșul cu ciuperci, ceea ce înseamnă că toată munca ta a fost în zadar, iar copiii tăi se vor culca flămânzi, e nedrept. Acest lucru e ușor de înțeles, fiindcă relațiile de tip cauză-efect sunt ușor de sesizat. Din păcate, o trăsătură inerentă a lumii noastre globale moderne este aceea că relațiile ei cauzale sunt extrem de ramificate și de complexe. Pot să trăiesc liniștit acasă, fără să fac vreun rău cuiva, și cu toate acestea, potrivit activiștilor de stânga, să fiu părtaș la fărâdelegile săvârșite de soldații și coloniștii israelieni în Cisiordania. Potrivit socialiștilor, viața mea tihnită se datorează copiilor care muncesc în fabricile deplorabile din Lumea a Treia. Activiștii pentru drepturile animalelor îmi amintesc că viața mea se împletește cu una dintre cele mai înfiorătoare crime din istorie – supunerea a miliarde de animale domestice unui regim brutal de exploatare.

Chiar sunt vinovat pentru toate acestea? Greu de spus. Întrucât existența mea depinde de o rețea amețitoare de legături economice și politice, iar relațiile cauzale globale sunt atât de încâlcite, îmi vine greu să răspund până și la întrebările cele mai simple – de pildă, de unde provine prânzul meu, cine a confecționat pantofii pe care îi port și ce face fondul meu de pensii cu banii mei².

Furt de râuri

Un vânător-culegător din vechime știa prea bine de unde provenea prânzul său (se ocupase el însuși de problemă), cine îi făcea mocasinii (dormea la douăzeci de metri de ea) și ce făcea fondul său de pensii (se juca în noroi – pe vremea aceea, oamenii aveau un singur fond de pensii, numit „copii”). Eu sunt mult mai ignorant decât acel vânător-culegător. După ani de zile, cercetările ar putea scoate la iveală faptul că guvernul pe care l-am votat îi vinde pe ascuns arme unui dictator dubios din cealaltă

jumătate a globului. Însă în intervalul de care am nevoie ca să aflu acest lucru e posibil să ratez descoperiri mult mai importante, cum ar fi soarta găinilor ale căror ouă le-am mâncat la cină.

Sistemul este structurat în așa fel încât cei care nu fac nici un efort să afle pot rămâne într-o stare de ignoranță binecuvântată, iar celor care chiar se străduiesc să le fie extrem de dificil să descopere adevărul. Cum e posibil să eviți să furi, când sistemul economic global fură fără încetare în numele meu și fără știrea mea? Nu contează dacă judeci faptele în funcție de consecințele lor (e greșit să furi fiindcă faci victimele să sufere) sau dacă crezi în datorii categorice care ar trebui respectate indiferent de consecințe (e greșit să furi fiindcă așa a zis Dumnezeu). Problema este că a devenit extrem de complicat de înțeles ce facem de fapt.

Porunca „Să nu furi” a fost formulată pe vremea când furtul însemna să iei fizic, cu propria mână, ceva ce nu îți aparținea. Cu toate acestea, astăzi, argumentele cu adevărat importante în ceea ce privește furtul implică scenarii complet diferite. Să presupunem că investesc 10.000 de dolari în acțiunile unei mari corporații petrochimice, care îmi asigură un profit anual de 5%. Corporația este extrem de profitabilă, deoarece nu plătește pentru externalități. Deversează deșeuri toxice într-un râu din apropiere fără să-i pese de modul în care afectează alimentarea regională cu apă, sănătatea publicului sau fauna locală. Își folosește averea ca să angajeze o armată de avocați care o protejează de orice cerere de despăgubire. De asemenea, plătește lobbyiști care blochează orice tentativă de promulgare a unor legi mai aspre de protejare a mediului.

Putem acuza corporația că „fură un râu”? Dar pe mine, personal? Eu nu pătrund prin efracție în casa nimănui și nici nu fur bani din geanta cuiva. Nu sunt conștient de modul în care realizează profit această corporație. Abia dacă îmi amintesc că am investit în ea o parte din portofoliul meu. Așadar, sunt eu vinovat de furt? Cum ne putem comporta moral, când ne este cu neputință să știm toate datele relevante?

Putem încerca să ocolim problema adoptând o „moralitate a intențiilor”. Importantă este intenția mea, și nu ceea ce fac de fapt sau rezultatul acțiunilor mele. Totuși, într-o lume în care totul este interconectat, imperativul moral suprem devine imperativul de a ști. Cele mai mari crime din istoria

modernă au izvorât nu doar din ură și lăcomie, ci chiar mai mult din ignoranță și indiferență. Fermecătoarele doamne britanice au finanțat comerțul cu sclavi din Atlantic cumpărând acțiuni și obligațiuni la bursa din Londra, fără să calce vreodată nici în Africa, nici în Caraibe. Apoi și-au îndulcit ceaiul de la ora patru cu cuburi de zahăr albe ca zăpada produse pe plantații infernale – despre care nu știau o iotă.

În Germania, la sfârșitul anilor 1930, dirigințele oficiului poștal local putea fi un cetățean cinstit, preocupat de binele angajaților săi, care îi ajuta personal pe cei care aveau nevoie să găsească pachete pierdute. Ajungea întotdeauna primul la muncă și pleca ultimul, și chiar pe timp de viscol se asigura ca poșta să sosească la timp. Din nefericire, oficiul său poștal eficient și primitiv era o celulă vitală în sistemul nervos al statului nazist. Facilita diseminarea propagandei rasiste și grăbea trimiterea ordinelor de recrutare către Wehrmacht, precum și a ordinelor stricte către sediul local al organizației SS. E ceva în neregulă cu intențiile celor care nu fac un efort sincer de a ști.

Dar ce se înțelege prin „efort sincer de a ști”? Diriginții de poștă din fiecare țară ar trebui să deschidă corespondența pe care o distribuie și să demisioneze sau să se revolte dacă descoperă propagandă guvernamentală? E ușor să privești retrospectiv cu o certitudine morală absolută la Germania nazistă din anii 1930 – fiindcă știm unde a dus înlănțuirea de cauze și efecte. Însă, fără privilegiul de a privi în urmă, certitudinea morală ne-ar putea fi inaccesibilă. Adevărul trist este că lumea a devenit pur și simplu prea complicată pentru creierele noastre de vânători-culegători.

Majoritatea nedreptăților lumii contemporane se datorează mai curând prejudecăților structurale la scară mare decât prejudecăților individuale, iar creierele noastre de vânători-culegători nu au evoluat astfel încât să detecteze prejudecățile structurale. Suntem cu toții complici cel puțin la unele dintre aceste prejudecăți și pur și simplu nu avem timp și energie să le descoperim pe toate. Scriind această carte, am învățat lecția la un nivel personal. Atunci când dezbat chestiuni globale, risc întotdeauna să privilegiez punctul de vedere al elitei globale în detrimentul celui al diferitelor grupuri dezavantajate. Elita globală controlează conversația, așa că este imposibil să-i treci cu vederea opiniile. În schimb, grupurile

dezavantajate sunt reduse mereu la tăcere, așa că e ușor să uiți de ele – nu din rea-voință, ci din pură ignoranță.

De exemplu, nu știu absolut nimic despre opiniile și problemele specifice ale aborigenilor din Tasmania. Ba chiar știu atât de puține, încât într-o carte anterioară am presupus că aborigenii din Tasmania nu mai există, fiind exterminați de coloniștii europeni. Ba chiar, astăzi există mii de oameni care se trag din populația aborigenă a Tasmaniei și care se confruntă cu numeroase probleme specifice – dintre care una este negarea frecventă chiar a existenței lor, nu în ultimul rând de specialiști de seamă.

Chiar dacă aparții unui grup dezavantajat și, prin urmare, îi înțelegi în mod direct și profund punctul de vedere, asta nu înseamnă că înțelegi punctul de vedere al tuturor celorlalte asemenea grupuri. Asta pentru că fiecare grup și fiecare subgrup se confruntă cu un labirint diferit de plafoane privind avansarea, standarde duble, insulte mascate și discriminare instituțională. Un bărbat afro-american în vârstă de 30 de ani are treizeci de ani de experiență cu privire la ceea ce înseamnă să fii bărbat afro-american. Dar nu are deloc experiență cu privire la ceea ce înseamnă să fii femeie afro-americană, rom bulgar, rus orb sau lesbiană chineză.

Cu vârsta, acest bărbat afro-american a fost oprit și percheziționat de poliție în repetate rânduri, fără nici un motiv evident – lucru cu care lesbiana chineză nu s-a confruntat niciodată. În schimb, dat fiind că s-a născut într-o familie afro-americană, într-un cartier afro-american, a fost înconjurat de oameni ca el, care l-au învățat ce trebuia să știe ca să supraviețuiască și să o ducă bine ca bărbat afro-american. Lesbiana chineză nu s-a născut într-o familie de lesbiene, într-un cartier de lesbiene, și poate că nu a avut pe nimeni în toată lumea asta care să o învețe câteva lecții importante. De aceea, dacă ești negru și copilărești în Baltimore, nu îți vine deloc ușor să înțelegi cât de greu e să fii lesbiană în Hangzhou.

Asta conta mai puțin în epocile anterioare, întrucât nu erai cătuși de puțin responsabil de necazurile oamenilor din cealaltă jumătate a globului. Dacă făceai un efort și empatizai cu vecinii tăi mai puțin norocoși, de obicei era de ajuns. Dar astăzi dezbaterile globale majore pe teme precum schimbarea climatică și inteligența artificială au impact asupra tuturor – fie că locuiești în Tasmania, Hangzhou sau Baltimore –, așa că trebuie

să ținem seama de toate punctele de vedere. Totuși, cum poate cineva să facă asta? Cum poate cineva să înțeleagă rețeaua relațiilor a mii de grupuri care se intersectează în lumea întreagă?³

Reducerea proporțiilor sau negare?

Chiar dacă ne dorim cu adevărat acest lucru, cei mai mulți dintre noi nu mai suntem în stare să înțelegem marile probleme morale ale lumii. Oamenii pot înțelege relațiile dintre doi vânători-culegători, dintre douăzeci de vânători-culegători sau dintre două clanuri vecine. Nu dispun însă de ceea ce este nevoie pentru a înțelege relațiile dintre câteva milioane de sirieni, dintre 500 de milioane de europeni sau dintre toate grupurile și subgrupurile de pe planetă care se intersectează.

În încercarea de a înțelege și de a judeca dileme morale de o asemenea anvergură, oamenii recurg deseori la una din patru metode. Prima constă în micșorarea problemei: a înțelege războiul civil sirian ca și când ar avea loc între doi vânători-culegători; a considera regimul Assad o singură persoană, iar rebelii o altă persoană una rea și una bună. Complexitatea istorică a conflictului este înlocuită cu o intrigă simplă, clară⁴.

A doua presupune concentrarea atenției asupra unei povești umane înduioșătoare, care simbolizează în aparență întregul conflict. Când încerci să le explici oamenilor adevărata complexitate a conflictului prin intermediul statisticilor și al datelor precise, îi pierzi; dar o poveste personală despre soarta unui copil activează canalele lacrimale, face sângele să fiarbă în vene și produce o falsă certitudine morală⁵. Este un lucru pe care numeroase fundații caritabile l-au înțeles de multă vreme. Într-un experiment demn de luat în seamă, oamenii au fost rugați să doneze bani ca să ajute o fetiță săracă de șapte ani din Mali pe nume Rokia. Mulți au fost înduioșați de povestea ei și și-au deschis inimile și portofelele. Totuși, atunci când, pe lângă povestea personală a Rokiei, cercetătorii le-au prezentat oamenilor și statistici despre problema mai amplă a sărăciei din Africa, respondenții au devenit brusc *mai puțin* dispuși să ajute. În cadrul unui alt studiu, cercetătorii au solicitat donații pentru a ajuta fie un copil

bolnav, fie opt copii bolnavi. Oamenii au dat mai mulți bani copilului decât grupului de opt copii⁶.

A treia metodă de abordare a dilemelor morale la scară largă constă în elaborarea unor teorii ale conspirației. Cum funcționează economia globală, este ea bună sau rea? E prea complicat ca să înțelegem. Este mult mai ușor să ne imaginăm că 20 de multimiliardari trag sforile în culise, controlând presa și stârnind războaie ca să se îmbogățească. Aproape întotdeauna este o ficțiune fără nici un temei. Lumea contemporană este prea complicată, nu numai pentru simțul nostru al dreptății, ci și pentru abilitățile noastre manageriale. Nimeni – nici măcar multimiliardarii, CIA, francmasonii și Înțelepții Sionului – nu înțelege cu adevărat ce se petrece în lume. Așa că nimeni nu e în stare să tragă efectiv sforile⁷.

Aceste trei metode încearcă să nege adevărata complexitate a lumii. Cea de-a patra și ultima metodă este să creăm o dogmă, să ne încredem într-o teorie, într-o instituție sau într-un lider așa-zis atotștiutor și să-i urmăm oriunde ne-ar conduce. Dogmele religioase și ideologice sunt încă extrem de atrăgătoare în epoca noastră științifică, tocmai pentru că ne oferă un refugiu în fața complexității frustrante a realității. După cum precizam mai devreme, mișcările laice nu au fost ferite de acest pericol. Chiar dacă începi cu o respingere a tuturor dogmelor religioase și cu un angajament ferm față de adevărul științific, mai devreme sau mai târziu complexitatea realității devine atât de supărătoare, încât ești împins să croiești o doctrină care nu ar trebui pusă la îndoială. Deși asemenea doctrine le oferă oamenilor confort intelectual și siguranță morală, este discutabil dacă asigură și dreptate.

Atunci ce ar trebui să facem? Să adoptăm dogma liberală și să avem încredere în ansamblul alegătorilor și clienților individuali? Sau poate că ar trebui să respingem abordarea individualistă și, la fel ca multe culturi anterioare din istorie, să mobilizăm comunitățile să descifreze lumea *împreună*? O asemenea soluție nu ne duce însă decât din lacul ignoranței individuale în puțul gândirii părtinitoare de grup. Cetele de vânători-culegători, comunitățile rurale și chiar cartierele urbane se puteau gândi împreună la problemele comune cu care se confruntau. Dar acum avem parte de probleme globale, fără să avem și o comunitate globală. Nici Facebookul.

nici naționalismul și nici religia nu creează nici pe departe o asemenea comunitate. Toate triburile umane existente sunt preocupate mai curând să-și promoveze propriile interese decât să înțeleagă adevărul global. Nici americanii, nici chinezii, nici musulmanii, nici hindușii nu constituie „comunitatea globală” – așa că modul în care interpretează ei realitatea nu este câtuși de puțin demn de încredere.

Atunci ar trebui să ne dăm bătuți și să declarăm că încercarea omului de a înțelege adevărul și de a găsi dreptatea a dat greș? Am intrat oficial în Epoca Post-Adevărului?

Capitolul 17

Post-adevărul

Unele știri false persistă pentru totdeauna

Ni se tot spune în ultima vreme că trăim într-o epocă nouă și înspăimântătoare a „post-adevărului” și că minciunile și ficțiunile sunt pretutindeni în jurul nostru. Exemplele nu sunt greu de găsit. Astfel, la sfârșitul lunii februarie 2014, unități speciale rusești fără însemne militare au invadat Ucraina și au ocupat clădiri-cheie din Crimeea. Guvernul rus și președintele Putin în persoană au negat în repetate rânduri că ar fi fost vorba de trupe rusești, prezentându-le drept „grupuri de autoapărare” spontane care se poate să fi achiziționat echipament asemănător celui rusesc de la magazinele locale¹. Atunci când făceau această afirmație destul de ridicolă, Putin și asistenții săi știau prea bine că mint.

Naționaliștii ruși pot justifica această minciună susținând că a slujit un adevăr mai important. Rusia era implicată într-un război drept și, dacă e în regulă să ucizi pentru o cauză dreaptă, cu siguranță e în regulă și să minți, nu? Cauza mai importantă care, chipurile, justifica invazia Ucrainei era conservarea sfintei națiuni ruse. Potrivit miturilor naționale rusești, Rusia este o entitate sacră care a dăinuit vreme de o mie de ani, în ciuda repetatelor tentative ale dușmanilor răuvoitori de a o invada și ciopârți. După mongoli, polonezi, suedezi, Grande Armée a lui Napoleon și Wehrmacht-ul lui Hitler, în anii 1990 NATO, SUA și UE au fost cele care au încercat să distrugă Rusia smulgând bucăți din ea și transformându-le în „țări false” precum Ucraina. Pentru mulți naționaliști ruși, ideea că Ucraina este o națiune separată de Rusia constituie o minciună mult mai mare decât orice ar fi spus președintele Putin în cursul misiunii sale sfinte de reîntregire a națiunii ruse.

Cetățenii ucraineni, observatorii externi și istoricii ar putea fi indignați de această explicație, considerând-o un fel de „minciună nucleară” în arsenalul rusesc al înșelăciunii. Afirmatia potrivit căreia Ucraina nu ar exista ca națiune și ca țară independentă trece cu vederea o listă lungă de fapte istorice – de exemplu, că din acei o mie de ani de așa-zisă unitate rusească, Kievul și Moscova au făcut parte din aceeași țară timp de doar aproximativ 300 de ani. De asemenea, încalcă numeroase legi și tratate internaționale pe care Rusia le-a acceptat înainte și care au protejat suveranitatea și granițele Ucrainei independente. Cel mai important, nu ține seama de modul în care se privesc pe ei înșiși milioane de ucraineni. Ei nu au nici un cuvânt de spus în legătură cu identitatea lor?

Naționaliștii ucraineni ar fi cu siguranță de acord cu naționaliștii ruși că în zonă există și unele țări false. Doar că Ucraina nu se numără printre ele. Acele țări false sunt mai degrabă „Republica Populară Luhansk” și „Republica Populară Donețk”, pe care Rusia le-a creat ca să mascheze invadarea neprovocată a Ucrainei².

Orice tabără ați susține, se pare că trăim într-adevăr într-o epocă înspăimântătoare a post-adevărului, în care nu numai unele incidente militare, ci și istorii și națiuni întregi ar putea fi contrafăcute. Dar dacă aceasta este epoca post-adevărului, care a fost, mai exact, epoca de glorie a adevărului? Anii 1980? Anii 1950? Anii 1930? Și ce anume a declanșat tranziția către epoca post-adevărului – internetul? Rețelele sociale? Ascensiunea lui Putin și a lui Trump?

O privire fugitivă în istorie ne dezvăluie că propaganda și dezinformarea nu reprezintă o noutate; până și obiceiul de a nega existența unor națiuni întregi și de a crea țări false are o istorie îndelungată. În 1931, armata japoneză a înscenat atacuri asupra ei ca să justifice invadarea Chinei, după care a creat țara falsă Manciukuo ca să-și legitimeze cuceririle. China însăși a negat multă vreme că Tibetul a existat vreodată ca țară independentă. Colonizarea Australiei de către britanici a fost justificată prin doctrina juridică *terra nullius* („pământul nimănu”), care a sters efectiv 50.000 de ani de istorie a aborigenilor.

La începutul secolului XX, un slogan îndrăgit de sioniști vorbea despre întoarcerea „unui popor fără pământ [evreii] pe un pământ fără popor [Palestina]”. Existența populației arabe locale a fost trecută în mod

convenabil cu vederea. În 1969, prim-ministrul israelian Golda Meir a rostit vorbele celebre potrivit cărora nu există un popor palestinian și nici nu a existat vreodată. Asemenea puncte de vedere sunt foarte des întâlnite în Israel chiar și astăzi, în ciuda deceniilor de conflicte armate împotriva unui lucru care nu există. De exemplu, în februarie 2016, deputata Anat Berko a rostit în fața Parlamentului israelian un discurs în care a pus sub semnul întrebării realitatea și istoria poporului palestinian. Dovada ei? Litera „P” nici măcar nu există în arabă, așa încât cum ar putea să existe un popor palestinian? (În arabă, „F” îi ține locul lui „P”, iar denumirea arabă a Palestinei este Falastin.)

Specia post-adevăr

În realitate, oamenii au trăit dintotdeauna în epoca post-adevărului. *Homo sapiens* este o specie post-adevăr, a cărei putere depinde de crearea și acceptarea unor ficțiuni. Încă din Epoca Pietrei, rolul miturilor autoconsolidate a fost acela de a uni colectivități umane. De fapt, *Homo sapiens* a cucerit această planetă datorită (mai presus de orice) capacității unice a omului de a crea și de a disemina ficțiuni. Suntem singurele mamifere care pot coopera cu numeroși străini, deoarece numai noi putem să inventăm povești fictive, să le împrăștiem în toate părțile și să convingem milioane de oameni să creadă în ele. Atâta vreme cât toată lumea crede în aceleași ficțiuni, cu toții ne supunem acelorași legi și, prin urmare, putem coopera în mod eficient.

Așadar, dacă dați vina pe Facebook, pe Trump sau pe Putin pentru faptul că au inaugurat o epocă nouă și înspăimântătoare a post-adevărului, amintiți-vă că acum câteva secole milioane de creștini s-au închis într-o bulă mitologică autoconsolidată, fără să îndrăznească să pună la îndoială veridicitatea faptelor din Biblie, în vreme ce milioane de musulmani au dat crezare orbește Coranului. Vreme de mii de ani, o bună parte din ceea ce în rețelele sociale umane treceau drept „știri” și „fapte” erau povești despre minuni, îngeri, demoni și vrăjitoare, cu reporteri îndrăzneți care transmiteau live direct din măruntaiele infernului. Nu avem nici o dovadă științifică potrivit căreia Eva a fost ispitită de Șarpe, sufletele tuturor

necredincioșilor ard în iad după ce mor sau creatorului universului nu îi place atunci când un brahman se căsătorește cu un paria – cu toate acestea, miliarde de oameni au crezut în aceste povești vreme de mii de ani. Unele știri false persistă pentru totdeauna.

Sunt conștient că mulți ar putea fi deranjați de faptul că echivalez religia cu știrile false, dar exact asta e ideea. Când o mie de oameni cred o poveste inventată timp de o lună, aceasta este o știre falsă. Când un miliard de oameni o cred vreme de o mie de ani, e o religie – și suntem avertizați să nu o numim „știre falsă”, ca să nu rănim sentimentele credincioșilor (sau să le stârnim furia). Remarcați totuși că nu neg eficiența sau potențialele binefaceri ale religiei. Dimpotrivă. Bună sau rea, ficțiunea se numără printre cele mai eficiente instrumente pe care omenirea le are la dispoziție. Prin faptul că îi aduce pe oameni laolaltă, credințele religioase fac posibilă cooperarea umană la scară largă. Îi inspiră pe oameni să construiască spitale, școli și poduri, pe lângă armate și închisori. Adam și Eva nu au existat niciodată, dar Catedrala din Chartres tot frumoasă rămâne. Poate că o bună parte din Biblie este pură ficțiune, dar tot poate aduce bucurii pentru miliarde de oameni și îi poate încuraja să dea dovadă de compasiune, curaj și creativitate – la fel ca alte opere importante de ficțiune, precum *Don Quijote*, *Război și pace* și *Harry Potter*.

Repet, unii s-ar putea simți jigniți de faptul că am comparat Biblia cu *Harry Potter*. Dacă ești un creștin cu înclinații științifice, ai putea explica toate erorile și miturile din Biblie afirmând că sfânta carte nu a fost niciodată menită să fie citită ca o relatare factuală, ci mai curând ca o poveste metaforică de o înțelepciune profundă. Dar acest lucru nu este valabil și pentru *Harry Potter*?

Dacă ești un creștin fundamentalist, cel mai probabil vei insista că fiecare cuvânt din Biblie este literalmente adevărat. Să presupunem pentru o clipă că ai dreptate și că Biblia este cuvântul infailibil al unicului Dumnezeu adevărat. Atunci ce părere ai despre Coran, Talmud, Cartea lui Mormon, Vede, Avesta și Cartea egipteană a morților? Nu ești tentat să spui că aceste texte sunt ficțiuni elaborate, create de oameni în carne și oase (sau poate de diavoli)? Și cum privești caracterul divin al unor împărați romani precum Augustus și Claudius? Senatul roman pretindea

că are puterea de a-i transforma pe oameni în zei, iar apoi se aștepta ca supușii imperiului să-i venereze pe acești zei. Nu era asta o ficțiune? De fapt, în istorie avem cel puțin un exemplu de zeu fals care a recunoscut cu gura lui ficțiunea. După cum spuneam mai devreme, militarismul japonez din anii 1930 și de la începutul anilor 1940 a avut la bază credința fanatică în natura divină a împăratului Hirohito. După înfrângerea Japoniei, Hirohito a mărturisit public că acest lucru nu era adevărat și că de fapt nu era zeu.

Așadar, chiar dacă suntem de acord că Biblia este cuvântul adevărat al lui Dumnezeu, tot rămânem cu miliarde de hinduși, musulmani, evrei, egipteni, romani și japonezi evlavioși care au dat crezare vreme de mii de ani unor ficțiuni. Repet, nu înseamnă că aceste ficțiuni sunt neapărat lipsite de valoare sau dăunătoare. Ar putea fi totuși frumoase și înălțătoare.

Desigur, nu toate miturile religioase au fost la fel de benefice. Pe 29 august 1255, trupul unui băiat englez de nouă ani, pe nume Hugh, a fost găsit într-un puț din orașul Lincoln. Chiar și fără Facebook și Twitter, au început să circule rapid zvonuri că Hugh ar fi fost ucis de evreii din partea locului în cadrul unui ritual. Povestea era înflorită de fiecare dată când era reluată, iar unul dintre cei mai vestiți cronicari englezi ai vremii – Matthew Paris – a oferit o descriere amănunțită și sângeroasă a modului în care câțiva evrei de seamă de pe cuprinsul Angliei s-au adunat la Lincoln ca să-l îngrașe, să-l tortureze și, într-un final, să-l răstignească pe copilul răpit. Nouăsprezece evrei au fost judecați și executați pentru așa-zisa crimă. Acuzații similare de omor ritualic la adresa evreilor au început să curgă și în alte orașe englezești, ducând la o serie de pogromuri în care au fost masacrate comunități întregi. În cele din urmă, în 1290, toată populația evreiască a fost expulzată din Anglia³.

Povestea nu s-a încheiat aici. La un secol după alungarea evreilor din Anglia, Geoffrey Chaucer – părintele literaturii engleze – a inclus un omor ritualic comis de evrei, după modelul poveștii lui Hugh din Lincoln, în *Povestirile din Canterbury* („Povestirea Stareței”). Punctul culminant al poveștii este spânzurarea evreilor. Acuzațiile de omor ritualic lansate împotriva evreilor au devenit ulterior o marcă a tuturor mișcărilor antisemite din Spania Evului Mediu Târziu până în Rusia modernă. Un ecou îndepărtat se poate auzi până și în „știrea falsă” din 2016 potrivit căreia Hillary

Clinton ar fi condus o rețea de trafic de copii, care erau sclavi sexuali în subsolul unei pizzerii îndrăgite. Îndeajuns de mulți americani au crezut acea poveste, fiind astfel afectată campania electorală a lui Clinton, iar o persoană chiar s-a dus înarmată cu un pistol la pizzeria respectivă și a cerut să vadă subsolul (s-a dovedit că pizzeria nu avea subsol)⁴.

Cât despre Hugh din Lincoln, nimeni nu știe cum și-a găsit cu adevărat sfârșitul, dar a fost înmormântat în Catedrala din Lincoln și venerat ca sfânt. Avea faima că înfăptuia diferite minuni, iar mormântul său a continuat să atragă pelerini și la sute de ani după expulzarea tuturor evreilor din Anglia⁵. Abia în 1955 – la zece ani după Holocaust – Catedrala din Lincoln a repudiat omorul ritualic, așezând în apropierea mormântului lui Hugh o placă pe care scrie :

Poveștile născocite cu „ucidere ritualice” ale unor băieți creștini de către comunitățile evreiești erau des întâlnite pe tot cuprinsul Europei în Evul Mediu și chiar mult mai târziu. Aceste ficțiuni i-au costat pe mulți evrei nevinovați viața. Lincoln a avut propria legendă, iar așa-zisa victimă a fost înmormântată în catedrală în anul 1255. Asemenea povești nu fac cinste creștinătății⁶.

Ei bine, unele știri false rezistă doar 700 de ani.

O dată minciună, întotdeauna adevărul

Religiile străvechi nu au fost singurele care au folosit ficțiunea pentru a consolida cooperarea. În epoca recentă, fiecare națiune și-a creat propria mitologie națională, în vreme ce mișcări precum comunismul, fascismul și liberalismul au produs crezuri autoconsolidate elaborate. Joseph Goebbels, maestrul propagandei naziste și poate cel mai priceput expert media al epocii moderne, ar fi explicat succint în ce constă metoda sa, afirmând că „o minciună spusă o dată rămâne minciună, dar o minciună spusă de o mie de ori devine adevăr”⁷. În *Mein Kampf*, Hitler scria : „Cea mai strălucită tehnică propagandistică nu va avea nici un succes dacă nu se ține cont în permanență de un principiu fundamental – trebuie să se limiteze la un număr mic de elemente și să le repete la nesfârșit”⁸. Oare vreun vânzător de știri false din prezent ar putea aduce îmbunătățiri la așa ceva ?

Aparatul sovietic de propagandă era la fel de inventiv cu adevărul, rescriind orice istorie, de la războaie întregi la fotografii individuale. Pe 29 iunie 1936, ziarul oficial *Pravda* (numele înseamnă „adevăr”) înfățișa pe prima pagină o fotografie cu un Iosif Stalin care, zâmbitor, o îmbrățișa pe Ghelia Markizova, o fetiță în vârstă de șapte ani. Imaginea a devenit o icoană stalinistă, consacându-l pe Stalin drept Părintele Națiunii și idealizând „Fericita Copilărie Sovietică”. Tiparnițele și fabricile din întreaga țară au început să producă la viteză milioane de postere, sculpturi și mozaicuri cu această scenă, care erau expuse în instituțiile publice de pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice. La fel cum nici o biserică ortodoxă rusă nu era terminată dacă nu avea o icoană a Fecioarei Maria cu pruncul Iisus în brațe, nici o școală sovietică nu se putea lipsi de icoana în care Tătucul Stalin o îmbrățișa pe micuța Ghelia.

Din nefericire, în imperiul lui Stalin celebritatea era deseori premergătoare dezastrului. În decurs de un an, tatăl Gheliei a fost arestat sub acuzațiile false că ar fi fost spion japonez și terorist troțkist. În 1938 a fost executat, una dintre milioanele de victime ale terorii staliniste. Ghelia și mama ei au fost exilate în Kazahstan, unde mama a murit în scurt timp, în împrejurări misterioase. Ce mai era de făcut acum cu nenumăratele icoane care îl înfățișau pe Părintele Națiunii cu fiica unui „dușman al poporului” condamnat? Nici o problemă. Din acel moment, Ghelia Markizova a dispărut, iar „Fericitul Copil Sovietic” din imaginea prezentă peste tot a fost identificat drept Mamlakat Nahangova – o fată tadjică de 13 ani care câștigase Ordinul Lenin culegând cu sânguință foarte mult bumbac pe câmp (dacă cineva credea că fata din imagine nu părea să aibă 13 ani, era îndeajuns de chibzuit să nu dea glas unei asemenea erezii contrarevoluționare)⁹.

Aparatul sovietic de propagandă era atât de eficient, încât reușea să ascundă atrocitățile monstruoase de acasă proiectând totodată o imagine utopică peste hotare. Astăzi, ucrainenii se plâng că Putin a reușit să păcălească multe canale occidentale de presă în legătură cu manevrele Rusiei din Crimeea și Donbas. Cu toate acestea, în arta înșelătoriei e mic copil pe lângă Stalin. La începutul anilor 1930, jurnaliștii și intelectualii occidentali de stânga ridicau în slăvi Uniunea Sovietică, considerând-o o societate ideală, în vreme ce ucrainenii și alți cetățeni sovietici mureau cu

milioanele din cauza foametei orchestrate de însuși Stalin. Deși în epoca Facebook și Twitter este uneori greu să decizi în ce versiune a evenimentelor să crezi, cel puțin nu mai e posibil ca un regim să ucidă milioane de oameni fără ca lumea să afle despre asta.

Pe lângă religii și ideologii, și firmele comerciale se bazează pe ficțiune și pe știri false. De multe ori strategia de marcă implică repetarea la nesfârșit a aceleiași povești fictive, până când oamenii ajung să fie convinși că este adevărată. Ce imagini vă vin în minte atunci când vă gândiți la Coca-Cola? Imagini cu tineri sănătoși care fac sport și se distrează împreună? Sau cu diabetici supraponderali care zac pe un pat de spital? Dacă beți multă Coca-Cola nu veți întineri, nu veți fi mai sănătos și nici athletic – mai curând vă veți alege cu un risc crescut de obezitate și diabet. Cu toate acestea, decenii la rând, Coca-Cola a investit miliarde de dolari pentru a se asocia cu tinerețea, sănătatea și sportul – iar miliarde de oameni cred în mod inconștient în această legătură.

Realitatea este că adevărul nu s-a aflat niciodată în fruntea agendei lui *Homo sapiens*. Mulți oameni pornesc de la premisa că, dacă o anumită religie sau ideologie denaturează realitatea, adepții ei vor descoperi cu siguranță acest lucru mai devreme sau mai târziu, deoarece nu le vor putea face față unor rivali mai perspicace. Ei bine, acesta nu este altceva decât un alt mit consolator. În realitate, puterea cooperării umane depinde de un echilibru delicat între adevăr și ficțiune.

Dacă distorsionezi prea mult realitatea, acest lucru te va slăbi de fapt, făcându-te să te porți nerealist. De exemplu, în 1905, un clarvăzător est-african pe nume Kinjikitile Ngwale a pretins că era posedat de spiritul-șarpe Hongo. Noul profet avea un mesaj revoluționar pentru locuitorii coloniei germane a Africii de Est: să se unească și să-i alunge pe germani. Ca să facă mesajul mai atrăgător, Ngwale le-a oferit adepților săi un leac magic care ar fi transformat, chipurile, gloanțele germane în apă (*maji* în swahili). Așa a început Revolta Maji Maji. A eșuat. Asta pentru că pe câmpul de luptă gloanțele germane nu se prefăceau în apă. În schimb, străpungeau fără milă trupurile rebelilor prost înarmați¹⁰. Cu două mii de ani mai devreme, Marea Revoltă a Evreilor împotriva romanilor a fost inspirată în mod asemănător de o credință arzătoare că Dumnezeu va lupta de partea evreilor și îi va ajuta să înfrângă Imperiul Roman aparent

invincibil. Și aceasta a eșuat, ducând la distrugerea Ierusalimului și exilul evreilor.

Pe de altă parte, nu poți organiza în mod eficient mase de oameni fără să te bazezi pe o mitologie. Dacă mergi pe mâna realității pure, te vor urma prea puțini. Fără mituri, ar fi fost imposibilă nu numai organizarea revoltelor eșuate Maji Maji și evreiești, ci și a războiului mahdist și a revoltei macabeilor, care au avut mult mai mult succes.

De fapt, poveștile false au un avantaj intrinsec în fața adevărului atunci când se pune problema de a-i uni pe oameni. Dacă vrei să mășori loialitatea grupului, să le ceri oamenilor să creadă o absurditate este un test mult mai bun decât să le ceri să creadă adevărul. Dacă o mare căpetenie spune „soarele răsare la est și apune la vest”, nu e nevoie de loialitate față de căpetenie pentru ca aceasta să fie aplaudată. Dar, dacă aceeași căpetenie spune „soarele răsare la vest și apune la est”, numai loialiștii adevărați vor bate din palme. În mod similar, dacă toți vecinii tăi cred aceeași poveste absurdă, poți fi sigur că vor fi solidari în momentele de criză. Dacă sunt dispuși să creadă doar fapte recunoscute ca atare, ce dovedește acest lucru?

Ați putea susține că, cel puțin în unele cazuri, organizarea eficientă a oamenilor este posibilă mai curând prin intermediul unor acorduri consensuale decât prin ficțiuni și mituri. Astfel, în sfera economică, banii și corporațiile îi leagă pe oameni mult mai eficient decât vreun zeu sau vreo carte sfântă, deși toată lumea știe că nu sunt altceva decât o convenție umană. În cazul unei cărți sfinte, un credincios adevărat ar spune „Cred că această carte este sfântă”, în vreme ce, în cazul dolarului, un credincios adevărat ar spune doar „Cred că *alți oameni* cred că dolarul are valoare”. Evident că dolarul este doar o creație umană, însă oamenii din întreaga lume îl respectă. În acest caz, de ce nu pot oamenii să renunțe la toate miturile și ficțiunile și să se organizeze pe baza unor convenții consensuale, cum este dolarul?

Asemenea convenții nu sunt însă net diferite de ficțiune. Deosebirea dintre cărțile sfinte și bani, de exemplu, este mult mai mică decât ar putea părea la prima vedere. Când văd o bancnotă de un dolar, majoritatea oamenilor uită că este doar o convenție umană – și, uitându-se la bucata verde de hârtie cu chipul albului mort, o văd ca pe un lucru valoros în sine. E greu de crezut că își spun vreodată: „De fapt, aceasta este o bucată

de hârtie fără valoare, dar, întrucât alți oameni o consideră valoroasă, mă pot folosi de ea”. Dacă ați analiza creierul unui om apelând la imagistica prin rezonanță magnetică funcțională, ați vedea că, atunci când persoana respectivă primește o valiză plină cu bancnote de o sută de dolari, părțile creierului care încep să se excite nu sunt părțile sceptice („Alți oameni cred că aceste hârtii au valoare”), ci mai curând părțile lacome („Sfinte Sisoe! Vreau asta!”). În schimb, în majoritatea cazurilor, oamenii încep să sanctifice Biblia, Vedele sau Cartea lui Mormon numai după o prezență îndelungată și repetată în preajma altora care le consideră sfinte. Învățăm să respectăm cărțile sfinte exact în același fel în care învățăm să respectăm bancnotele.

Iată de ce în practică nu există o diferență clară între „a ști că un lucru este doar o convenție umană” și „a crede că un lucru este valoros în sine”. În multe cazuri, oamenii sunt nesiguri sau uită de această diferență. Ca să dau un alt exemplu, dacă ați purta o discuție filosofică profundă pe această temă, mai toată lumea ar fi de acord cu un lucru: corporațiile sunt povești fictive create de ființe umane. Microsoft nu înseamnă clădirile pe care le deține, oamenii pe care îi are ca angajați sau acționarii pe care îi slujește – mai curând, este o ficțiune juridică elaborată, creată de legiuitori și avocați. Cu toate acestea, în 99% din timp nu purtăm discuții filosofice profunde și tratăm corporațiile ca și când ar fi entități reale, aidoma tigrilor sau oamenilor.

Granița dintre ficțiune și realitate poate fi estompată cu mai multe scopuri, începând cu „de dragul distracției” și mergând până la „supraviețuire”. Nu poți să joci jocuri sau să citești romane dacă nu renunți la scepticism cel puțin pentru o vreme. Ca să savurezi cu adevărat fotbalul, trebuie să accepți regulile jocului și să uiți preț de cel puțin 90 de minute că sunt doar invenții ale omului. În caz contrar, ți se va părea de-a dreptul ridicol ca 22 de oameni să alerge după o minge. Fotbalul ar putea începe ca o simplă distracție, dar poate deveni ulterior o chestie mult mai serioasă, după cum va confirma orice huligan englez sau naționalist argentinian. Fotbalul poate contura identități personale, poate cimenta comunități la scară largă și poate oferi chiar motive de violență. Națiunile și religiile sunt cluburi de fotbal pe steroizi.

Oamenii au această abilitate remarcabilă de a ști și a nu ști în același timp. Sau, mai corect, pot ști ceva atunci când se gândesc serios la acel lucru, dar în cea mai mare parte a timpului nu se gândesc la el, așa că nu îl știu. Dacă vă concentrați cu adevărat, vă dați seama că banii sunt o ficțiune. Dar de obicei nu vă concentrați. Dacă sunteți întrebat despre asta, știți că fotbalul este o invenție a omului. Dar, în toiul meciului, nimeni nu vă întreabă așa ceva. Dacă investiți timp și energie, puteți descoperi că națiunile sunt povești elaborate. Dar, în plin război, nu aveți nici timp, nici energie. Dacă doriți să aflați și căutați adevărul suprem, vă dați seama că povestea cu Adam și Eva este un mit. Dar cât de des doriți să aflați adevărul suprem?

Adevărul și puterea nu pot călători împreună decât până într-un anumit punct. Mai devreme sau mai târziu, fiecare o ia pe drumul său. Dacă vrei putere, la un moment dat vei fi nevoit să diseminezi ficțiuni. Dacă vrei să afli adevărul despre lume, la un moment dat va trebui să renunți la putere. Vei fi nevoit să recunoști diverse lucruri – de exemplu, despre sursele propriei puteri – care îți vor înfuria aliații, îți vor descuraja adepții sau vor submina armonia socială. Această ruptură dintre adevăr și putere nu are nimic mistic. Dacă vrei să o vedeți pe viu, găsiți un protestant american alb tipic și ridicăți problema rasei, localizați un israelian tradiționalist și pomeniți-i de Ocupație sau încercați să discutați cu un tip obișnuit despre patriarhat.

De-a lungul istoriei, erudiții s-au confruntat în repetate rânduri cu această dilemă: Slujesc puterea sau adevărul? Ar trebui să încerce să-i unească pe oameni, asigurându-se că toată lumea crede în aceeași poveste, sau ar trebui să-i lase să cunoască adevărul chiar cu prețul dezbinării? Cele mai puternice instituții de studiu – fie ele ale preoților creștini, ale mandarinilor confucianiști sau ale ideologilor comuniști – au pus unitatea mai presus de adevăr. De aceea au fost atât de puternice.

Ca specie, oamenii preferă puterea în detrimentul adevărului. Investim mult mai mult timp și efort încercând să controlăm lumea decât încercând să o înțelegem – și chiar și atunci când ne străduim să o înțelegem o facem de regulă în speranța că, înțelegând lumea, ne va fi mai ușor să o controlăm. De aceea, dacă visați la o societate în care adevărul să domine, iar

miturile să fie ignorate, nu vă așteptați la mare lucru din partea lui *Homo sapiens*. Încercați-vă mai bine norocul cu cimpanzeii.

Cum ieșiți din mașina de spălat creierul

Toate acestea nu înseamnă că știrile false nu constituie o problemă serioasă sau că politicienii și preoții au dreptul neîngrădit de a minți cu nerușinare. De asemenea, ar fi complet greșit să tragem concluzia că totul este doar o știre falsă, că orice încercare de a descoperi adevărul este sortită eșecului și că nu există absolut nici o diferență între jurnalismul serios și propagandă. În spatele tuturor știrilor false se ascund fapte reale și o suferință reală. În Ucraina, de pildă, soldații ruși luptă cu adevărat, câteva mii au murit cu adevărat, iar sute de mii și-au pierdut cu adevărat casele. Suferința umană este deseori cauzată de credința în ficțiune, însă suferința în sine este cât se poate de reală.

Prin urmare, în loc să acceptăm știrile false ca pe o normă, ar trebui să recunoaștem că este o problemă mult mai dificilă decât avem tendința să credem și ar trebui să ne străduim și mai mult să distingem realitatea de ficțiune. Nu vă așteptați la perfecțiune. Una dintre cele mai mari ficțiuni este să negi complexitatea lumii și să o vezi în termeni absoluți de puritate desăvârșită *versus* rău satanic. Nici un politician nu spune tot adevărul și numai adevărul, însă unii politicieni sunt mult mai buni decât alții. Dacă ar fi să aleg, aș avea mult mai multă încredere în Churchill decât în Stalin, deși prim-ministrul britanic nu se sfia să înflorească adevărul atunci când asta îi slujea interesele. În mod asemănător, nici un ziar nu este lipsit de prejudecăți și de greșeli, dar unele ziare fac un efort sincer de a afla adevărul, pe când altele sunt o mașină de spălat creiere. Dacă aș fi trăit în anii 1930, sper că aș fi avut înțelepciunea de a mă încrede mai mult în *The New York Times* decât în *Pravda* și *Der Stürmer*.

Este responsabilitatea noastră, a tuturor, să investim timp și efort pentru a ne scoate la iveală prejudecățile și a ne verifica sursele de informare. După cum precizam în capitolele anterioare, nu putem investiga totul noi

înșine. Dar, tocmai de aceea, trebuie cel puțin să ne cercetăm cu atenție sursele preferate de informații – fie că este vorba de un ziar, un website, o rețea de televiziune sau o persoană. În capitolul 20 vom explora mult mai profund modul de a evita să fim spălați pe creier și cum să distingem realitatea de ficțiune. Aici aș vrea să prezint două reguli de bază simple.

În primul rând, dacă vrei informații de încredere, plătește bine pentru ele. Dacă îți primești știrile gratuit, e posibil ca tu însuși să fii produsul. Să presupunem că un miliardar dubios ți-ar propune următorul târg : „Îți dau 30 de dolari pe lună, în schimb mă lași să-ți spăl creierul timp de o oră în fiecare zi, băgându-ți în cap orice prejudecăți politice și comerciale am chef”. Ai accepta târgul ? Puțini oameni sănătoși la cap l-ar accepta. Așa că miliardarul dubios îți oferă un târg puțin diferit : „Mă lași să-ți spăl creierul timp de o oră în fiecare zi și, în schimb, nu te taxează deloc pentru acest serviciu”. Brusc, târgul sună acum tentant pentru sute de milioane de oameni. Nu le urma exemplul.

Cea de-a doua regulă de bază este că, dacă o anumită chestiune pare extraordinar de importantă pentru tine, ar trebui să faci efortul de a citi literatura științifică relevantă. Iar când spun literatură științifică, mă refer la articole evaluate de colegi, la cărți publicate de edituri academice celebre și la lucrările unor profesori din cadrul unor instituții cu renume. Știința are în mod evident limitele sale și a greșit de multe ori în trecut. Cu toate acestea, secole la rând, comunitatea științifică a fost pentru noi cea mai de încredere sursă de cunoaștere. Dacă, după părerea voastră, comunitatea științifică greșește într-o anumită privință, acest lucru este cu siguranță posibil, dar faceți măcar efortul de a cunoaște teoriile științifice pe care le respingeți și aduceți dovezi empirice care să vă susțină afirmațiile.

La rândul lor, oamenii de știință trebuie să se implice mult mai mult în actualele dezbateri publice. Nu ar trebui să se teamă să se facă auziți atunci când dezbaterile intră în domeniul lor de competență, fie că este vorba despre medicină sau istorie. Tăcerea nu înseamnă neutralitate ; ci susținerea statu-quoului. Desigur, este extrem de important să continuăm să facem cercetări academice și să publicăm rezultatele în reviste științifice pe care le citesc doar câțiva experți. Dar este la fel de important

să comunicăm publicului larg cele mai recente teorii științifice prin intermediul cărților de popularizare a științei și chiar prin utilizarea ingenioasă a artei și a ficțiunii.

Asta înseamnă că oamenii de știință ar trebui să înceapă să scrie science-fiction? De fapt, nu e o idee chiar atât de rea. Arta joacă un rol esențial în modelarea viziunii oamenilor asupra lumii, iar în secolul XXI științifico-fantasticul este fără îndoială cel mai important gen literar dintre toate, deoarece modelează felul în care majoritatea oamenilor înțeleg lucruri precum inteligența artificială, bioingineria și modificările climatice. Avem cu certitudine nevoie de știință bună, dar, dintr-o perspectivă politică, un film science-fiction bun valorează mult mai mult decât un articol în *Science* sau în *Nature*.

Capitolul 18

Științifico-fantasticul

Viitorul nu este ceea ce vezi în filme

Oamenii controlează lumea deoarece pot coopera mai bine decât orice alt animal, și pot coopera atât de bine întrucât cred în ficțiuni. Prin urmare, poezii, pictorii și dramaturgii sunt cel puțin la fel de importanți ca soldații și inginerii. Oamenii pornesc la război și construiesc catedrale deoarece cred în Dumnezeu, și cred în Dumnezeu fiindcă au citit poeme despre Dumnezeu, fiindcă au văzut imagini cu Dumnezeu și fiindcă au fost fascinați de piesele de teatru despre Dumnezeu. În mod similar, credința noastră în mitologia modernă a capitalismului este susținută de creațiile artistice ale Hollywoodului și industriei pop. Credem că dacă ne cumpărăm mai multe lucruri vom fi fericiți, deoarece am văzut cu ochii noștri paradisul capitalist la televizor.

La începutul secolului XXI, poate cel mai important gen artistic este science-fictionul. Foarte puțini oameni citesc cele mai recente articole din domeniul învățării automate sau al ingineriei genetice. În schimb, filme precum *Matrix* și *Ea* sau seriale de televiziune precum *Westworld* și *Oglinda neagră* modelează felul în care oamenii înțeleg cele mai importante descoperiri tehnologice, sociale și economice ale epocii noastre. Asta mai înseamnă și că științifico-fantasticul trebuie să fie mult mai responsabil în ceea ce privește modul în care prezintă realitățile științifice, altfel le-ar putea insufla oamenilor idei eronate sau le-ar putea concentra atenția asupra unor probleme greșit înțelese.

După cum precizam într-un capitol anterior, poate cel mai cumplit păcat al science-fictionului din zilele noastre este acela că are tendința de a confunda inteligența cu conștiința. Drept urmare, este extrem de îngrijorat

de un potențial război între roboți și oameni, când de fapt ar trebui să ne temem de un conflict între o elită restrânsă de supraoameni puternici datorită unor algoritmi și o vastă clasă inferioară de *Homo sapiens* lipsiți de putere. Când ne gândim la viitorul inteligenței artificiale, Karl Marx este în continuare un ghid mai bun decât Steven Spielberg.

De fapt, multe filme despre inteligența artificială se abat atât de mult de la realitatea științifică, încât bănuim că sunt doar niște alegorii cu interese complet diferite. Astfel, filmul *Ex Machina* din 2015 pare să fie despre un expert în inteligența artificială care se îndrăgostește de o femeie-robot, doar ca să fie păcălit și manipulat de aceasta. În realitate, nu este un film despre teama omului de roboții inteligenți. Este un film despre teama bărbatului de femeile inteligente și, mai ales, despre teama că emanciparea femeii ar putea duce la dominația ei. Ori de câte ori urmărești un film despre o inteligență artificială în care inteligența artificială este femeie, iar omul de știință e bărbat, este probabil mai curând un film despre feminism decât despre cibernetică. Căci de ce ar avea inteligența artificială identitate sexuală sau de gen? Sexul este o caracteristică a ființelor multicelulare organice. Ce ar putea să însemne pentru o ființă cibernetică nonorganică?

Viața într-o cutie

O temă pe care științifico-fantasticul a explorat-o cu mult mai multă perspicacitate o reprezintă pericolul ca tehnologia să fie folosită pentru manipularea și controlarea ființelor umane. *Matrix* înfățișează o lume în care aproape toți oamenii sunt închiși în cyberspațiu și toate experiențele lor sunt modelate de un algoritm suprem. *Truman Show* se concentrează asupra unui singur individ care, fără știrea lui, este vedeta unei emisiuni de televiziune de tip reality-show. Acesta nu știe că toți prietenii și toate cunoștințele lui – inclusiv mama, soția și cel mai bun prieten – sunt actori; tot ce i se întâmplă respectă un scenariu bine scris; și tot ce spune și face este filmat cu camere ascunse și urmărit cu aviditate de milioane de fani.

Totuși, în cele din urmă, ambele filme – deși strălucite – dau înapoi în fața implicațiilor profunde ale scenariilor lor. Pornesc de la premisa

că oamenii blocați în matrice au un eu autentic, care rămâne neatins de toate manipulările tehnologice, și că dincolo de matrice se află o realitate autentică, la care eroii pot avea acces dacă se străduiesc îndeajuns de mult. Matricea este doar o barieră artificială ce separă eul autentic interior de lumea autentică exterioară. După multe obstacole și peripeții, ambii eroi – Neo în *Matrix* și Truman în *Truman Show* – reușesc să o depășească și să se elibereze din pânza manipularilor, să-și descopere eul autentic și să ajungă pe tărâmul autentic al făgăduinței.

În mod destul de curios, acest tărâm autentic al făgăduinței este identic din toate punctele de vedere importante cu matricea inventată. Atunci când Truman reușește să iasă din studioul de televiziune, încearcă să o găsească pe iubita lui din liceu, pe care regizorul emisiunii o dăduse afară. Totuși, dacă Truman și-ar transforma în realitate această iluzie romantică, viața lui ar arăta exact ca visul hollywoodian perfect pe care *Truman Show* l-a vândut câtorva milioane de spectatori din întreaga lume – plus vacanțe în Fiji. Filmul nu ne dă nici măcar un indiciu despre ce fel de viață diferită poate găsi Truman în lumea reală.

În mod asemănător, atunci când Neo evadează din matrice înghițind celebra pastilă roșie, el descoperă că lumea exterioară nu este câtuși de puțin diferită de lumea din interior. Atât afară, cât și înăuntru au loc conflicte violente, iar oamenii se lasă conduși de teamă, poftă carnală, dragoste și invidie. La sfârșitul filmului, lui Neo ar fi trebuit să i se spună că realitatea în care a pătruns nu este altceva decât o matrice mai mare și că, dacă vrea să evadeze în „adevărata lume reală”, trebuie să aleagă din nou între pastila albastră și pastila roșie.

Actuala revoluție tehnologică și științifică nu implică doar faptul că indivizi autentici și realități autentice pot fi manipulate prin intermediul algoritmilor și al camerelor de filmat, ci și, mai curând, că autenticitatea este un mit. Oamenii se tem să fie închiși într-o cutie, dar nu își dau seama că sunt deja închiși într-o cutie – creierul lor –, care este închisă într-o cutie mai mare – societatea umană, cu nenumăratele ei ficțiuni. Când evadezi din matrice, singurul lucru pe care îl descoperi este o matrice mai mare. Când țărani și muncitorii s-au revoltat împotriva țarului în 1917, au ajuns pe mâna lui Stalin; iar când începi să explorezi feluritele moduri

în care lumea te manipulează, ajungi să-ți dai seama în cele din urmă că identitatea ta profundă este o iluzie complexă creată de rețelele neurale.

Oamenii se tem că, dacă sunt închiși într-o cutie, vor rata toate minunățiile lumii. Câtă vreme Neo este blocat în matrice, iar Truman e închis în studioul de televiziune, nu vor vizita niciodată Fiji, Parisul sau Machu Picchu. Dar, la drept vorbind, tot ce vei experimenta vreodată în viață este în interiorul propriului corp și în propria minte. Evadarea din matrice sau călătoria în Fiji nu vor conta absolut deloc. Nu e ca și când undeva în mintea ta ar exista un cuțit din fier pe care e lipit un anunț mare și roșu ce te avertizează: „Deschide numai în Fiji!”, iar când ajungi în sfârșit în Pacificul de Sud poți să deschizi cuțitul, din care ies fel de fel de emoții și sentimente deosebite, pe care nu le poți trăi decât în Fiji. Iar dacă nu vizitezi în viața ta Fiji, atunci ai ratat pentru totdeauna aceste sentimente deosebite. Nu. Orice poți simți în Fiji, poți simți oriunde în lume; chiar și în matrice.

Poate că trăim cu toții într-o uriașă simulare computerizată, în stil *Matrix*. Acest fapt ne-ar contrazice toate poveștile naționale, religioase și ideologice. Însă experiențele noastre mentale ar rămâne reale. Dacă s-ar dovedi că istoria umană este o simulare elaborată realizată pe un super-computer de șobolani de știință de pe planeta Zircon, ar fi destul de stânjenitor pentru Karl Marx și Statul Islamic. Dar acești șobolani de știință tot ar avea de dat socoteală pentru genocidul armean și pentru Auschwitz. Cum au făcut ca aceste lucruri să treacă neobservate de comisia de etică a Universității Zircon? Deși camerele de gazare erau doar semnale electrice în circuite integrate, experiențele durerii, fricii și disperării nu au fost deloc mai puțin înfiorătoare din acest motiv.

Durerea e durere, teama e teamă, iar iubirea e iubire – chiar și în matrice. Nu contează dacă teama pe care o simți este inspirată de o mulțime de atomi din lumea exterioară sau de semnale electrice manipulate de un computer. Teamă rămâne reală. Așadar, dacă vrei să explorezi realitatea minții tale, poți face asta atât în interiorul matricei, cât și în afara ei.

Majoritatea filmelor science-fiction spun de fapt o poveste extrem de veche: victoria minții asupra materiei. Cu 30.000 de ani în urmă, povestea era următoarea: „Mintea își imaginează un cuțit din piatră –

mâna creează un cuțit – omul ucide mamutul”. Dar adevărul este că oamenii au dobândit controlul asupra lumii nu atât pentru că au inventat cuțite și au ucis mamuți, cât pentru că au manipulat mințile oamenilor. Minte nu este subiectul care modelează liber fapte istorice și realități biologice – mintea este un obiect modelat de istorie și biologie. Până și idealurile pe care le prețuim cel mai mult – libertatea, iubirea, creativitatea – sunt adevărul unui cuțit din piatră pe care l-a cioplit altcineva ca săucidă un mamut. Potrivit celor mai bune teorii științifice și celor mai moderne instrumente tehnologice, mintea nu este niciodată la adăpost de manipulare. Nu există un eu autentic care așteaptă să fie eliberat din cochilia manipuloare.

Aveți idee câte filme, romane și poezii ați consumat de-a lungul anilor și cum v-au cioplit și rafinat aceste artefacte conceptul de dragoste? Comediile romantice sunt pentru iubire ceea ce este pornografia pentru sex și Rambo pentru război. Iar dacă credeți că puteți să apăsați vreo tastă Delete și să ștergeți orice urmă de Hollywood din subconștient și sistemul limbic, vă amăgiți singuri.

Ne place ideea de a ciopli cuțite din piatră, dar nu să fim noi înșine cuțite din piatră. De aceea, varianta cu matrice a vechii povești a mamutului sună cam așa: „Minte își imaginează un robot – mâna creează un robot – robotul ucide teroriști, dar încearcă și să controleze mintea – mintea ucide robotul”. Totuși, această poveste e falsă. Problema nu e că mintea nu va fi în stare săucidă robotul. Problema e că mintea care și-a imaginat din capul locului robotul era deja produsul unor manipulari mult mai vechi. De aceea, uciderea robotului nu ne va elibera.

Disney își pierde încrederea în liberul-arbitru

În 2015, Pixar Studios și Walt Disney Pictures au lansat o saga de animație mult mai realistă și mai tulburătoare despre condiția umană, care a devenit rapid un mare succes atât în rândul copiilor, cât și al adulților. *Întors pe dos* spune povestea unei fetițe de 11 ani, Riley Andersen, care se mută cu părinții ei din Minnesota în San Francisco. Întrucât îi este

dor de prietenele și de orașul său natal, îi vine greu să se adapteze la noua ei viață și încearcă să fugă înapoi în Minnesota. Totuși, fără știrea lui Riley, se petrece o dramă de proporții și mai mari. Riley nu este, fără să știe, vedeta unui reality-show de televiziune și nici nu este blocată în matrice. Mai curând, Riley însăși este matricea și există ceva blocat în ea.

Disney și-a construit imperiul reluând la nesfârșit același mit. În nenumărate filme Disney, eroii se confruntă cu dificultăți și pericole, dar în cele din urmă înving, întrucât își găsesc eul autentic și dau curs liberului-arbitru. *Întors pe dos* demontează cu brutalitate acest mit. Adoptă cea mai recentă perspectivă neurobiologică asupra oamenilor și îi poartă pe spectatori într-o călătorie în creierul lui Riley, doar ca să descopere că nu are nici un eu autentic și că alegerile ei nu stau niciodată sub semnul liberului-arbitru. Riley este în realitate un robot uriaș controlat de o sumedenie de mecanisme biochimice contradictorii, pe care filmul le personifică sub forma unor personaje simpatice de desene animate: galbena și voioasa Bucurie, albastra și ursuza Tristețe, roșia și irascibila Furie și așa mai departe. Manipulând o serie de butoane și manete de la Centrul de comandă și urmărind în același timp fiecare mișcare a lui Riley pe un uriaș ecran de televizor, aceste personaje controlează toate dispozițiile, deciziile și faptele lui Riley.

Neputința lui Riley de a se adapta la noua ei viață din San Francisco se datorează unei probleme apărute la Centrul de comandă care amenință să distrugă cu totul echilibrul creierului lui Riley. Ca să îndrepte situația, Bucurie și Tristețe pornesc într-o călătorie uimitoare prin creierul lui Riley, mergând cu Trenul Gândurilor, explorând temnița subconștientului și vizitând studioul interior, unde o echipă de neuroni artistici produc de zor vise. Mergând pe urmele acestor mecanisme biochimice personificate până în adâncul creierului lui Riley, nu întâlnim niciodată un suflet, un eu autentic sau un liber-arbitru. De fapt, momentul revelației de care atârnă toată intriga are loc nu atunci când Riley își descoperă eul autentic unic, ci mai curând atunci când devine evident faptul că Riley nu poate fi identificată cu un singur nucleu și că bunăstarea ei depinde de interacțiunea mai multor mecanisme diferite.

La început, spectatorii tind să o identifice pe Riley cu personajul principal – galbena și voioasa Bucurie. Însă în cele din urmă se dovedește că aceasta

era greșeala critică ce amenința să distrugă viața lui Riley. Crezând că doar ea este esența autentică a lui Riley, Bucurie le terorizează pe toate celelalte personaje din interior, perturbând astfel echilibrul delicat al creierului lui Riley. Catharsisul se produce atunci când Bucurie își înțelege greșeala și, împreună cu spectatorii, își dă seama că Riley nu e Bucurie, Tristețe sau oricare altul dintre celelalte personaje. Riley este o poveste complexă produsă de conflictele și colaborările tuturor personajelor biochimice.

Lucrul cu adevărat uimitor nu este doar acela că Disney a avut curajul să lanseze pe piață un film cu un mesaj absolut radical, ci și că acesta a devenit un succes mondial. Poate că acest succes se datorează faptului că *Întors pe dos* este o comedie cu final fericit, iar majoritatea spectatorilor nu i-au conștientizat nici substratul neurologic, nici implicațiile sinistre.

Nu același lucru se poate spune despre cea mai profetică operă literară științifico-fantastică a secolului XX. E imposibil să-i ratați natura sinistă. A fost scrisă cu aproape un veac în urmă, dar devine tot mai relevantă cu fiecare an ce trece. Aldous Huxley a scris *Minunata lume nouă* în 1931, pe când comunismul și fascismul acaparaseră Rusia și Italia, nazismul era în ascensiune în Germania, Japonia militaristă se lansa în războiul ei de cucerire în China, iar lumea întreagă era în ghearele Marii Depresiuni. Totuși, Huxley a reușit să vadă prin toți acești nori întunecați și să-și imagineze o societate a viitorului fără război, foamete și molimă, care se bucură neconștient de pace, prosperitate și sănătate. Este o lume consuméristă, care dă frâu liber sexului, drogurilor și rock-and-rollului și a cărei valoare supremă este fericirea. Ipoteza care stă la baza cărții este aceea că oamenii sunt algoritmi biochimici, că știința poate modifica algoritmul uman și că tehnologia poate fi folosită ulterior pentru a-l manipula.

În această minunată lume nouă, Statul Mondial folosește biotehnologie și inginerie socială avansate ca să se asigure că toată lumea este mulțumită mereu și că nimeni nu are nici un motiv să se răzvrătească. E ca și când Bucurie, Tristețe și celelalte personaje din creierul lui Riley ar fi fost transformate în agenți guvernamentali loiali. Prin urmare, nu este nevoie de poliție secretă, de lagăre de concentrare sau de un Minister al Iubirii à la *O mie nouă sute optzeci și patru* de Orwell. De fapt, geniul lui Huxley constă în faptul că arată că ai putea să-i controlezi pe oameni mult mai bine prin dragoste și plăcere decât prin teamă și violență.

Când citesc *O mie nouă sute optzeci și patru*, oamenilor le este clar că Orwell descrie o lume înfricoșătoare, de coșmar, și că singura întrebare fără răspuns este „Cum evităm să ajungem într-o situație atât de cumplită?”. Lectura romanului *Minunata lume nouă* este o experiență mult mai deconcertantă și mai provocatoare, fiindcă e greu să spui cu certitudine ce anume o face să fie distopică. Lumea este pașnică și prosperă și toți sunt extrem de satisfăcuți tot timpul. Ce ar putea fi rău în asta ?

Huxley pune această întrebare direct, în punctul culminant al romanului : dialogul dintre Mustafa Mond, Controlorul Mondial pentru Europa Occidentală, și John Sălbaticul, care a trăit toată viața într-o rezervație indiană din New Mexico și care este singurul bărbat din Londra, în afară de Mustafa, care mai știe câte ceva despre Shakespeare sau Dumnezeu.

Când John Sălbaticul încearcă să-i instige pe locuitorii Londrei să se răzvrătească împotriva sistemului care îi controlează, aceștia reacționează cu o apatie totală la îndemnul său, dar poliția îl arestează și îl aduce înaintea lui Mustafa Mond. Controlorul Mondial are o discuție plăcută cu John, explicându-i că, dacă insistă să fie antisocial, ar trebui să se mute într-un loc retras, unde să ducă o viață de pustnic. John pune apoi la îndoială ideile care stau la baza ordinii globale și acuză Statul Mondial că, pornind în căutarea fericirii, a eliminat nu numai adevărul și frumusețea, ci și tot ceea ce este nobil și eroic în viață :

— Tinere dragă, îi zise prietenos Mustafa Mond, civilizația n-are câtuși de puțin nevoie de noblețe sau de eroism. Chestiile astea sunt doar simptome ale ineficienței politice. Într-o societate ca a noastră, organizată corespunzător, nimeni nu are prilejul de a deveni nobil sau erou. Pentru ca să se nască un asemenea prilej, ar trebui să se destabilizeze de tot situația. Acolo unde sunt războaie, unde oamenii sunt dezbinați în convingerile sau atașamentele lor, unde apar ispite cărora trebuie să li se împotrivescă, lucruri îndrăgite care trebuie obținute ori apărute prin luptă – acolo, evident, capătă oarecare sens noblețea și eroismul. Dar azi nu mai avem războaie. Și se iau cele mai mari precauții pentru a-i împiedica pe oameni să se îndrăgostească prea tare de cineva. Nu mai există dezbinări în materie de convingeri sau atașamente ; ești condiționat astfel încât să nu poți să nu faci ceea ce trebuie. Iar ceea ce trebuie să faci este în general atât de agreabil – și li se da frâu liber atâtor impulsuri firești – încât, de fapt, nu există ispite cărora să li te împotrivesți.

Iar dacă vreodată, din cine știe ce ghinion nemaipomenit, s-ar întâmpla cumva ceva neplăcut, păi, na, există întotdeauna *soma* care să-ți ofere o sărbătoare sau o vacanță, posibilitatea de a fugi de realitate. Ai întotdeauna la îndemână *soma* ca să-ți potolească furia, să te împace cu dușmanii, să te facă răbdător și capabil să înduri multă vreme orice. În trecut nu puteai realiza aceste lucruri decât cu mari eforturi și după ani îndelungați de educație morală chinuitoare. Acum înghiți două-trei tablete de o jumătate de gram și gata. Acum oricine poate fi virtuos. Poți duce cu tine într-o sticlută cel puțin jumătate din etică. Creștinismul fără lacrimi – asta este *soma*.

— Bine, dar lacrimile sunt necesare. Nu vă aduceți aminte ce spunea Othello ? „Furtuna tot mereu de mi-ar aduce atât senin, atunci să sufle vântul trezind moartea.” Era o poveste pe care ne-o spunea un indian bătrân, despre Fata de la Mâtsaki. Flăcăii care voiau s-o ia de nevastă trebuiau să sape grădina o dimineată întreagă. Treaba părea un fleac ; dar roiau pe acolo muște și țânțari – gănganii din acelea vrăjite. Cei mai mulți dintre flăcăi pur și simplu nu rezistau la înțepăturile și mușcăturile lor. Dar cel care a rezistat – acela a câștigat mâna fetei.

— Fermecător ! Dar în țările civilizate, spuse Controlorul, poți să posezi fetele fără să fii nevoit să le sapi grădina ; în schimb, nu mai sunt nici muște, nici țânțari care să te înțepe. De veacuri întregi am scăpat de aceste gănganii. Sălbaticul încuviință din cap, dar încruntă din sprâncene :

— Ați scăpat de ele. Da, așa faceți cu toate. Scăpați de toate neplăcerile, în loc să învățați să le faceți față. „Mai vrednic oare e să rabzi în cuget ale vitregiei praștii și săgeții, sau fierul să-l ridici asupra mării de griji – și să le curmi?” ... dar voi nu faceți nici una, nici alta. Nici nu răbdați, nici nu ridicați sabia asupra lor. Doar desființați praștiile și săgețile. E prea ușor asta. (...) Ceea ce v-ar trebui, măcar din când în când, ca o schimbare, ar fi ceva care să stârnească lacrimi, continuă Sălbaticul. (...) A trăi înfruntând primejdia nu înseamnă nimic ?

— Ba da, chiar foarte mult, răspunse Controlorul. Bărbaților și femeilor trebuie să li se stimuleze din când în când secreția de adrenalină. (...) E una dintre condițiile sănătății perfecte. Tocmai de aceea am impus ca obligatorii tratamente cu SPV.

— SPV ?

— Surogat de Pasiune Violentă. Administrat cu regularitate o dată pe lună. Inundăm întregul sistem al organismului cu adrenalină. Este echivalentul fiziologic complet al spaimii și al furiei. Are toate efectele tonice ale uciderii Desdemonei și ale suferințelor ei când o strânge de gât Othello – dar fără nici unul dintre inconvenientele acestora.

- Dar mie îmi plac inconvenientele.
 - Nouă nu. Noi preferăm să facem totul într-un mod confortabil.
 - Eu unul nu vreau confort. Îl vreau pe Dumnezeu, vreau poezie, vreau primejdie adevărată, vreau libertate, vreau bunătate. Vreau păcatul.
 - De fapt, dumneata pretinzi dreptul de a fi nefericit, îi spuse Mustafa Mond.
 - Mă rog, fie și așa! îl sfidează Sălbaticul. Cer dreptul la nefericire.
 - Ca să nu mai pomenim de dreptul de a îmbătrâni, de a te urâți și de a ajunge neputincios. Dreptul de a suferi de sifilis și cancer; dreptul de a avea prea puțină hrană; dreptul de a te umple de păduchi; dreptul de a trăi grija permanentă a zilei de mâine; dreptul de a te îmbolnăvi de tifos; dreptul de a fi chinuit de tot felul de dureri inimaginabile.
- Urmă o lungă tăcere.
- Da, da, cer toate astea! exclamă într-un târziu Sălbaticul.
- Mustafa Mond dădu din umeri:
- Să-ți fie de bine¹.

John Sălbaticul se retrage într-o sălbăcie nelocuită, unde trăiește ca un pustnic. Anii petrecuți în rezervația indiană, în care a fost spălat pe creier de Shakespeare și religie, l-au condiționat să respingă toate binecuvântările modernității. Dar zvonurile despre acest individ atât de neobișnuit și de interesant se răspândesc rapid, oamenii dau năvală să-l urmărească și să-i consemneze toate faptele, iar în scurt timp devine o celebritate. Sătul până peste cap de toată atenția nedorită, ca să evadeze din matricea civilizată, Sălbaticul nu înghite o pastilă roșie, ci se spânzură.

Spre deosebire de creatorii filmelor *Matrix* și *Truman Show*, Huxley a pus la îndoială posibilitatea unei evadări, deoarece s-a întrebat dacă exista cineva care să evadeze. De vreme ce creierul și „eul” tău fac parte din matrice, ca să evadezi din matrice trebuie să evadezi din propriul eu. Aceasta este însă o posibilitate ce merită explorată. Evitarea definiției înguste a eului ar putea deveni o tehnică necesară de supraviețuire în secolul XXI.

Partea a V-a

Flexibilitatea

Cum trăiești într-o epocă a confuziei, când vechile povești s-au destrămat și nu a apărut încă nici o poveste nouă care să le înlocuiască?

Capitolul 19

Educația

Schimbarea este singura constantă

Omenirea se confruntă cu revoluții fără precedent, toate poveștile noastre vechi se destramă, iar până în clipa de față nu a apărut nici o poveste nouă care să le înlocuiască. Cum putem să ne pregătim noi înșine și pe copiii noștri pentru o lume cu asemenea transformări fără precedent și incertitudini radicale? Un copil care se naște astăzi va avea puțin peste 30 de ani în 2050. Dacă totul merge bine, persoana respectivă va fi încă în viață în 2100, putând chiar să fie un cetățean activ al secolului XXII. Ce ar trebui să-l învățăm pe acel copil ca să-l ajutăm să supraviețuiască și să o ducă bine în lumea anului 2050 sau a secolului XXII? Ce fel de abilități îi vor fi necesare ca să obțină un loc de muncă, să înțeleagă ce se petrece în jurul său și să-și găsească drumul în labirintul vieții?

Din păcate, cum nimeni nu știe cum va arăta lumea în 2050 – și cu atât mai puțin în 2100 –, nu cunoaștem răspunsul la aceste întrebări. Desigur, oamenii nu au putut prezice niciodată viitorul cu acuratețe. Însă astăzi este mai dificil decât oricând în trecut, deoarece, odată ce tehnologia ne permite să proiectăm corpuri, creiere și minți, nu mai putem fi siguri de nimic – inclusiv de lucrurile care înainte păreau fixe și eterne.

Acum o mie de ani, în 1018, existau multe lucruri pe care oamenii nu le cunoșteau în legătură cu viitorul, însă erau convinși că elementele de bază ale societății umane nu aveau să se schimbe. Dacă trăiai în China în 1018, știai că era posibil ca până în 1050 Imperiul Song să se prăbușească, khitani să năvălească din nord și molimele să ucidă milioane de oameni. Totuși, îți era clar că până și în 1050 majoritatea oamenilor aveau să muncească în continuare ca agricultori și țesători, conducătorii aveau

să se bazeze în continuare pe oameni ca să-și doteze armatele și administrațiile, bărbații aveau să domine în continuare femeile, speranța de viață avea să rămână în jur de 40 de ani, iar corpul uman avea să fie exact la fel. De aceea, în 1018, părinții chinezi săraci își învățau copiii să planteze orez sau să țeară mătase, iar părinții mai înstăriți își învățau băieții să citească clasicii confucianiști, să scrie caligrafic sau să lupte călare – și își învățau fetele să fie gospodine modeste și supuse. Era evident că aceste abilități aveau să fie necesare și în 1050.

În schimb, astăzi nu avem nici cea mai vagă idee cum va arăta China sau restul lumii în 2050. Nu știm cum își vor câștiga oamenii existența, nu știm cum vor funcționa armatele sau administrațiile și nici cum vor arăta relațiile de gen. Probabil că unii oameni vor trăi mult mai mult decât astăzi, iar corpul uman în sine ar putea trece printr-o revoluție fără precedent grație bioingenieriei și interfețelor directe creier-computer. De aceea, o bună parte din ceea ce învață astăzi copiii va fi cel mai probabil irelevant în 2050.

În prezent, prea multe școli se axează pe acumularea de informații. În trecut avea o logică, fiindcă informațiile erau puține și până și fluxul lent al celor existente era blocat în repetate rânduri de cenzură. Dacă trăiai, să spunem, într-un orașel de provincie din Mexic în 1800, îți era greu să afli mare lucru despre restul lumii. Nu existau radio, televiziune, cotidiane sau biblioteci publice¹. Chiar dacă știai să scrii și să citești și aveai acces la o bibliotecă privată, nu prea aveai ce citi în afară de romane și broșuri religioase. Imperiul Spaniol cenzura masiv toate textele tipărite local și permitea doar importul unui număr redus de publicații verificate temeinic². Era cam aceeași situație și dacă trăiai într-un orașel de provincie din Rusia, India, Turcia sau China. Când s-au înființat școlile moderne, unde toți copiii învățau să citească și să scrie și dobândeau noțiuni elementare de geografie, istorie și biologie, ele au constituit un progres major.

Însă în secolul XXI suntem asaltați de un volum enorm de informații, pe care nici măcar cenzorii nu încearcă să le blocheze. În schimb, împrăștie de zor informații false sau ne distrag atenția cu fapte irelevante. Dacă trăiești într-un orașel mexican de provincie și ai un smartphone, poți să-ți petreci mai multe vieți doar citind Wikipedia, urmărind conferințe TED și

urmând cursuri gratuite online. Nici un guvern nu poate spera să ascundă toate informațiile care nu-i sunt pe plac. Pe de altă parte, este alarmant de ușor să asaltezi publicul cu relatări contradictorii și diversiuni. Oamenii din lumea întreagă sunt doar la un clic distanță de cele mai recente știri referitoare la bombardamentele din Alep sau la topirea calotelor glaciare din Oceanul Arctic – însă există atât de multe relatări contradictorii, încât e greu să știi ce să mai crezi. În plus, nenumărate alte lucruri sunt doar la un clic distanță, ceea ce nu te ajută deloc să te concentrezi, iar când politica sau știința par prea complicate, e tentant să treci la niște filmulețe amuzante cu pisici, la bârfe despre vedete sau la pornografie.

Într-o asemenea lume, ultimul lucru pe care trebuie să-l ofere un profesor elevilor săi este mai multă informație. Deja au parte de mult prea multă. În schimb, oamenii au nevoie de abilitatea de a interpreta această informație, de a distinge între ceea ce este important și ceea ce nu este important și, mai presus de orice, de a îmbina mai multe fărâme de informație într-o imagine de ansamblu asupra lumii.

La drept vorbind, acesta a fost idealul educației liberale occidentale secole la rând, dar până acum chiar și cele mai multe dintre școlile din Vest nu s-au dat peste cap ca să-l îndeplinească. Profesorii și-au fixat ca principală misiune să pompeze în elevi informații, încurajându-i totodată „să gândească singuri”. Din cauza fricii lor de autoritarism, școlile liberale au avut realmente oroare de narațiunile însemnate. Au presupus că, atâta vreme cât le oferim elevilor foarte multe informații și un minimum de libertate, elevii își vor crea propria imagine asupra lumii și, chiar dacă această generație nu va reuși să sintetizeze toate datele într-o poveste coerentă și relevantă despre lume, va fi timp din belșug pentru a construi o sinteză bună în viitor. Timpul nostru s-a scurs. Deciziile pe care le vom lua în următoarele câteva decenii vor modela viitorul vieții înseși, și putem lua aceste decizii doar pe baza viziunii noastre actuale asupra lumii. Dacă acestei generații îi lipsește o viziune cuprinzătoare asupra cosmosului, viitorul vieții va fi decis în mod arbitrar.

Acum e-acum

Pe lângă informație, majoritatea școlilor insistă de asemenea prea mult să le ofere elevilor un set de abilități prestabilite – de pildă, să rezolve ecuații diferențiale, să scrie coduri în C++, să identifice substanțe chimice într-o eprubetă sau să converseze în chineză. Totuși, de vreme ce habar nu avem cum vor arăta lumea și piața muncii în 2050, nu prea știm de ce abilități vor avea nevoie oamenii. E posibil să ne străduim din răsuneri să-i învățăm pe copii să scrie în C++ sau să vorbească limba chineză, doar ca să descoperim că în 2050 inteligența artificială poate scrie un software mult mai bine decât oamenii și că o nouă aplicație Google Translate îți permite să porți conversații într-o mandarină, cantoneză sau hakka aproape impecabile, deși tu nu știi să spui decât „*Ni hao*”.

Așadar, ce ar trebui să predăm? Mulți experți în pedagogie susțin că școlile ar trebui să înceapă să predea „cei patru C” – gândire critică, comunicare, colaborare și creativitate³. În linii mari, școlile ar trebui să reducă rolul abilităților tehnice și să pună accent pe abilități de ordin general necesare în viață. Cea mai importantă dintre toate va fi abilitatea de a face față schimbării, de a învăța lucruri noi și de a-ți păstra echilibrul mintal în situații neobișnuite. Ca să țiiți pasul cu lumea anului 2050, va trebui nu numai să inventați idei și produse noi – mai presus de orice, va trebui să vă reinventați la nesfârșit.

De vreme ce ritmul schimbării crește, probabil că nu numai economia, ci și însăși semnificația sintagmei „a fi uman” se vor modifica. În 1848, *Manifestul Partidului Comunist* declara deja că „tot ce este solid se volatilizează”. Marx și Engels se gândeau însă mai ales la structurile sociale și economice. Până în 2048, și structurile fizice și cognitive se vor volatiliza – sau vor dispărea într-un cloud de biți de informații.

În 1848, milioane de oameni își pierdeau locurile de muncă de la fermele din mediul rural și plecau în marile orașe să lucreze în fabrici. Dar, când ajungeau acolo, era puțin probabil să-și schimbe sexul sau să capete un al șaselea simț. Iar dacă găseau o slujbă la vreo fabrică de textile, se puteau aștepta să rămână în acel domeniu pentru tot restul vieții lor profesionale.

În 2048, oamenii ar putea avea de-a face cu migrații în cyberspațiu, cu identități fluide de gen și cu noi experiențe senzoriale generate de implanturi cibernetice. Dacă muncesc și găsesc relevanță în crearea de ținute ultimul răcnet pentru un joc 3-D de realitate virtuală, în decurs de un deceniu nu numai această profesie, ci și toate slujbele care necesită acest nivel de creație artistică ar putea fi preluate de inteligența artificială. Așadar, la 25 de ani te prezinți pe un site de întâlniri drept „o femeie heterosexuală de 25 de ani care locuiește la Londra și lucrează la un atelier de design vestimentar”. La 35 de ani spui că ești „o persoană de gen neutru care trece printr-o ajustare a vârstei, a cărei activitate neocorticală se desfășoară preponderent în lumea virtuală NewCosmos și a cărei misiune în viață este aceea de a merge acolo unde nici un designer de modă nu a ajuns vreodată”. La 45 de ani, atât întâlnirile, cât și autoprezentările sunt cu totul depășite. Pur și simplu aștepți ca un algoritm să găsească (sau să creeze) partenerul perfect pentru tine. Cât despre relevanța artei designului vestimentar, ești depășită în mod irevocabil de algoritmi, astfel încât, privind în urmă la marile tale realizări din deceniul anterior, ești mai curând jenată decât mândră. Iar la 45 de ani ai încă în față numeroase decenii de schimbare radicală.

Vă rog să nu interpretați literal acest scenariu. Nimeni nu poate prezice cu adevărat schimbările propriu-zise la care vom fi martori. E posibil ca orice scenariu să fie departe de adevăr. Dacă cineva vă descrie lumea de la mijlocul secolului XXI și pare ceva științifico-fantastic, probabil se înșală. Dar, dacă cineva vă descrie lumea de la mijlocul secolului XXI și *nu* pare ceva științifico-fantastic, cu siguranță se înșală. Nu putem fi siguri de detalii, dar schimbarea în sine este singura certitudine.

O schimbare atât de profundă ar putea foarte bine să transforme structura de bază a vieții, făcând ca discontinuitatea să fie cea mai frapantă trăsătură a sa. Din vremuri străvechi, viața a fost divizată în două părți complementare : o perioadă de învățare, urmată de o perioadă de muncă. În prima parte a vieții acumulai informații, îți dezvoltai diverse abilități, îți formai o viziune asupra lumii și îți construiai o identitate stabilă. Chiar dacă la 15 ani îți petreceai bună parte din zi lucrând pe orezăria familiei (și nu într-o școală formală), cel mai important lucru pe care îl făceai era să înveți : cum să cultivi orez, cum să negociezi cu lacomii negustori

de orez din marile orașe și cum să aplanezi conflictele cu ceilalți săteni referitoare la pământuri și la apă. În a doua parte a vieții te bazai pe abilitățile acumulate ca să-ți găsești drumul în lume, să-ți câștigi existența și să contribui la prosperitatea societății. Firește, chiar și la 50 de ani, învățai în continuare lucruri noi despre orez, despre negustori și despre conflicte, dar acestea erau reglaje fine ale unor abilități bine șlefuite.

Până la jumătatea secolului XXI, schimbarea accelerată și duratele mai mari de viață vor face ca acest model tradițional să devină învechit. Viața se va destrăma de la margini și va exista tot mai puțină continuitate între diferitele perioade ale sale. „Cine sunt?” va fi o întrebare mai importantă și mai complicată decât oricând înainte⁴.

Cel mai probabil, aceste lucruri vor implica un nivel uriaș de stres. Deoarece schimbarea este aproape întotdeauna stresantă, iar după o anumită vârstă celor mai mulți oameni nu le place să se schimbe. Când ai 15 ani, toată viața ta înseamnă schimbare. Corpul îți crește, mintea ți se dezvoltă, relațiile devin mai profunde. Totul este în continuă mișcare și totul e nou. Te inventezi de zor. Celor mai mulți adolescenți li se pare înfricoșător, dar, în același timp, este și palpitant. Noi perspective ți se vor deschide în față și ai o lume întreagă de cucerit.

Pe la 50 de ani nu mai vrei schimbare, iar majoritatea oamenilor au renunțat să cucerească lumea. Da, am făcut-o deja pe asta, am și tricoul care o dovedește. Preferi mai curând stabilitatea. Ai investit atât de mult în abilitățile tale, în cariera ta, în identitatea ta și în viziunea ta asupra lumii, încât nu vrei să o iei de la capăt. Cu cât ai muncit mai mult ca să construiești un lucru, cu atât îți este mai greu să renunți la el și să faci loc pentru ceva nou. Ai putea să prețuiești încă experiențele noi și ajustările minore, dar majoritatea oamenilor trecuți de 50 de ani nu sunt pregătiți să revizuiască structurile profunde ale identității și personalității lor.

Acest fapt are cauze neurologice. Deși creierul adult este mai flexibil și mai versatil decât se credea cândva, este totuși mai puțin maleabil decât creierul unui adolescent. Reconectarea neuronilor și restabilirea sinapselor constituie o muncă al naibii de grea⁵. Dar în secolul XXI nu îți prea poți permite stabilitate. Dacă încerci să te agăți de o identitate, o slujbă sau o viziune asupra lumii stabile, riști să rămâi în urmă, în timp ce lumea trece ca vântul pe lângă tine. Întrucât, cel mai probabil, speranța de viață

va crește, e posibil ca ulterior să petreci mai multe decenii ca o fosilă dezorientată. Ca să rămâi relevant (nu numai din punct de vedere economic, ci înainte de toate social), vei avea nevoie de abilitatea de a învăța și de a te reinventa în permanență – dar, firește, la o vârstă mai mică de 50 de ani.

Pe măsură ce straniul va deveni noua normalitate, atât experiențele tale trecute, cât și experiențele trecute ale întregii omeniri vor deveni un ghid demn de tot mai puțină încredere. Oamenii ca indivizi și omenirea în ansamblul ei vor trebui să se confrunte tot mai mult cu lucruri de care nimeni nu s-a mai lovit vreodată înainte, precum mașini superinteligente, corpuri proiectate, algoritmi care îți pot manipula emoțiile cu o precizie supranaturală, cataclisme climatice cauzate de om, cu evoluție rapidă, și nevoia de a-ți schimba profesia în fiecare deceniu. Ce se cuvine să faci atunci când te confrunți cu o situație absolut fără precedent? Cum ar trebui să te comporți când ești asaltat de un volum enorm de informații și îți este absolut imposibil să le asimilezi și să le analizezi pe toate? Cum să trăiești într-o lume în care incertitudinea profundă nu este o eroare, ci o caracteristică?

Ca să supraviețuiești și să prosperi într-o asemenea lume, vei avea nevoie de foarte multă flexibilitate mentală și de rezerve însemnate de echilibru emoțional. Va trebui să renunți în repetate rânduri la unele lucruri pe care le stăpânești cel mai bine și să te simți în largul tău în necunoscut. Din păcate, este mult mai dificil să-i înveți pe copii să accepte necunoscutul și să-și păstreze echilibrul mental decât să-i înveți o ecuație din fizică sau cauzele Primului Război Mondial. Nu poți învăța flexibilitatea citind o carte sau ascultând o conferință. Profesorilor înșiși le lipsește de obicei flexibilitatea mentală pe care o reclamă secolul XXI, întrucât ei înșiși sunt produsul vechiului sistem educațional.

Revoluția Industrială ne-a lăsat moștenire teoria educațională a liniei de producție. În centrul orașului se află o clădire mare din beton împărțită în mai multe încăperi identice, iar fiecare încăpere este dotată cu rânduri de pupitre și scaune. La sunetul unui clopoțel, mergi în una dintre aceste încăperi împreună cu alți 30 de copii care sunt de aceeași vârstă cu tine. Din oră în oră, intră câte un adult și începe să vorbească. Cu toții sunt plătiți de stat să facă asta. Unul dintre ei vă povestește despre forma Pământului,

altul vă spune despre trecutul omului, iar un al treilea vă povestește despre corpul uman. E ușor să râzi de acest model și mai toată lumea e de acord că, oricâte realizări ar fi avut în trecut, acum este la pământ. Însă până în clipa de față nu am creat o alternativă viabilă. Cu siguranță nu o alternativă accesibilă, care să poată fi implementată și în zonele rurale ale Mexicului, nu numai în suburbiile înstărite din California.

Piratarea oamenilor

Așadar, cel mai bun sfat pe care i l-aș putea da unui adolescent de 15 ani împotmolit într-o școală învechită de undeva din Mexic, India sau Alabama este următorul: nu te baza prea mult pe adulți. Cei mai mulți dintre ei sunt bine intenționați, dar pur și simplu nu înțeleg lumea. În trecut, era o variantă aproape sigură să mergi pe mâna adulților, întrucât cunoșteau lumea destul de bine, iar lumea se schimba într-un ritm lent. Dar secolul XXI va fi diferit. Având în vedere ritmul în creștere al schimbării, nu poți fi sigur niciodată dacă ceea ce îți spun adulții este înțelepciune atemporală sau prejudecată învechită.

Atunci, pe ce te poți baza în schimb? Poate pe tehnologie? E un pariu și mai riscant. Tehnologia te poate ajuta foarte mult, dar, dacă va căpăta prea multă putere asupra vieții tale, ai putea deveni ostaticul agendei sale. Cu mii de ani în urmă oamenii au inventat agricultura, dar această tehnologie a îmbogățit doar o mică elită, înrobindu-i în același timp pe majoritatea oamenilor. Cei mai mulți au ajuns să muncească de dimineață până seara, smulgând buruieni, cărând găleți cu apă și recoltând cerealele sub soarele arzător. Vi se poate întâmpla și vouă.

Tehnologia nu e rea. Dacă știi ce vrei în viață, tehnologia te poate ajuta să obții acel lucru. Dar, dacă nu știi, tehnologiei îi va fi cât se poate de ușor să-ți modeleze obiectivele în locul tău și să preia controlul asupra vieții tale. Mai ales pe măsură ce tehnologia se va pricepe tot mai mult să-i înțeleagă pe oameni, e posibil să te trezești din ce în ce mai des că o slujești, în loc să te slujească ea pe tine. Ați văzut acei zombi care hoinăresc pe străzi cu fețele lipite de smartphone-uri? Credeți că ei controlează tehnologia sau că tehnologia îi controlează pe ei?

Prin urmare, ar trebui să te bazezi pe tine însuși? Sună grozav în *Sesame Street* sau într-un film Disney de modă veche, dar în viața reală nu merge atât de bine. Până și Disney ajunge să-și dea seama de acest lucru. La fel ca Riley Andersen, majoritatea oamenilor nu se cunosc câtuși de puțin pe ei înșiși, iar când încearcă să-și „asculte propria voce” cad ușor pradă manipulărilor externe. Vocea pe care o auzim în capul nostru nu a fost niciodată demnă de încredere, fiindcă a reflectat mereu propaganda statului, spălarea ideologică a creierului și spoturile publicitare, ca să nu mai vorbim de erorile biochimice.

Pe măsură ce biotehnologia și învățarea automată se vor îmbunătăți, va deveni mai ușor să manipulezi cele mai profunde emoții și dorințe ale oamenilor și va deveni mai periculos ca oricând să-ți urmezi pur și simplu inima. Atunci când Coca-Cola, Amazon, Baidu sau guvernul va ști cum să tragă sforile inimii tale și să apese pe butoanele creierului tău, vei mai putea să faci diferența între eul tău și expertii lor în marketing ?

Pentru a îndeplini cu succes o sarcină atât de descurajantă, va trebui să muncești din greu ca să ajungi să-ți cunoști mai bine propriul sistem de operare. Să știi ce ești și ce vrei de la viață. Acesta este, firește, cel mai vechi sfat dintotdeauna : cunoaște-te pe tine însuși. Vreme de mii de ani, filosofii și profeții i-au îndemnat pe oameni să se cunoască pe sine. Însă acest sfat nu a fost niciodată mai necesar decât în secolul XXI, deoarece, spre deosebire de epoca lui Lao Zi sau a lui Socrate, acum ai parte de o concurență serioasă. Coca-Cola, Amazon, Baidu și statul se întrec în a avea acces la tine. Nu la smartphone-ul tău, nu la computerul tău și nici la contul tău bancar – se întrec în a avea acces la *tine* și la sistemul tău organic de operare. Poate ai auzit că trăim în epoca piratării computerelor, dar abia dacă e jumătate din adevăr. De fapt, trăim în epoca piratării oamenilor.

Algoritmii te privesc chiar acum. Urmăresc unde te duci, ce cumperi, cu cine te întâlnești. În scurt timp îți vor monitoriza fiecare pas, fiecare răsuflare, fiecare bătaie a inimii. Se bazează pe Big Data și pe învățarea automată ca să te cunoască din ce în ce mai bine. Și de îndată ce te vor cunoaște mai bine decât te cunoști tu însuși, ar putea să te controleze și să te manipuleze, iar tu nu vei putea face mare lucru în această privință. Vei trăi în matrice sau în *Truman Show*. La urma urmei, este o simplă

chestiune empirică: dacă algoritmi vor înțelege cu adevărat ceea ce se petrece în interiorul tău mai bine decât tine, autoritatea va trece de partea lor.

Desigur, poate că vei fi absolut bucuros să le cedezi algoritmilor toată autoritatea și să ai încredere în ei să decidă pentru tine și pentru restul lumii. În acest caz, nu trebuie decât să te relaxezi și să te bucuri de călătorie. Nu ai nimic de făcut în această privință. Algoritmi se vor ocupa de tot. Dacă însă vrei să păstrezi un oarecare control asupra existenței personale și a viitorului vieții, trebuie să alergi mai repede decât algoritmi, mai repede decât Amazon și decât statul și să ajungi să te cunoști pe tine însuși înaintea lor. Dar, ca să fii mai iute, nu lua mult bagaj cu tine. Lasă-ți toate iluziile în urmă. Sunt foarte grele.

Capitolul 20

Sensul

Viața nu este o poveste

Cine sunt eu? Ce ar trebui să fac în viață? Care este sensul vieții? Oamenii și-au pus aceste întrebări din vremuri imemorabile. Fiecare generație are nevoie de un nou răspuns, întrucât ceea ce știm și ceea ce nu știm se schimbă încontinuu. Având în vedere tot ce știm și ce nu știm despre știință, despre Dumnezeu, despre politică și religie, care este cel mai bun răspuns pe care îl putem oferi astăzi?

Ce fel de răspuns așteaptă oamenii? În aproape toate cazurile, când oamenii pun întrebări legate de sensul vieții, se așteaptă să li se spună o poveste. *Homo sapiens* este un animal care spune povești, care gândește mai curând în povești decât în numere sau în grafice și care crede că universul însuși funcționează ca o poveste înțesată cu personaje bune și rele, conflicte și soluții, puncte culminante și finaluri fericite. Atunci când căutăm sensul vieții, ne dorim o poveste care să explice ce este realitatea și care este rolul meu specific în drama cosmică. Acest rol mă face să iau parte la ceva mai presus de mine și conferă sens tuturor experiențelor și alegerilor mele.

O poveste îndrăgită, spusă vreme de mii de ani câtorva miliarde de oameni neliniștiți, ne spune că facem cu toții parte dintr-un ciclu etern care cuprinde și conectează toate ființele. Fiecare ființă are de îndeplinit o funcție anume în cadrul ciclului. Să înțelegi sensul vieții înseamnă să-ți înțelegi funcția unică, iar să duci o viață bună înseamnă să îndeplinești funcția respectivă.

Poemul epic hindus *Bhagavad Gītā* relatează cum, în toiul unui război civil sângeros, marele prinț războinic Arjuna este măcinat de îndoieli.

Văzându-și prietenii și rudele în armata rivală, ezită să lupte și să-iucidă. Începe să se întrebe ce sunt binele și răul, cine le-a decis și care este rostul vieții omului. Zeul Krishna îi explică apoi lui Arjuna că, în marele ciclu cosmic, fiecare ființă are o *dharma* unică, aceasta reprezentând calea pe care trebuie să o urmezi și îndatoririle pe care trebuie să le duci la bun sfârșit. Dacă îți împlinești *dharma*, oricât de greu ar fi drumul, te bucuri de liniște sufletească și te eliberezi de toate îndoielile. Dacă refuzi să-ți urmezi *dharma* și încerci să adopți calea altcuiva – sau rătăcești fără nici o cale –, vei perturba echilibrul cosmic și nu-ți vei putea găsi niciodată pacea sau bucuria. Nu contează câtuși de puțin care este calea ta, câtă vreme o urmezi. O spălătoreasă care își îndeplinește cu dăruire îndatoririle de spălătoreasă este net superioară unui prinț care se abate de la îndatoririle lui de prinț. După ce a înțeles sensul vieții, Arjuna urmează cum se cuvine *dharma* lui de războinic. Își ucide prietenii și rudele, obține victoria în fruntea armatei sale și devine unul dintre cei mai apreciați și mai îndrăgiți eroi ai lumii hinduse.

Filmul Disney *Regele Leu* din 1994 a reformulat această poveste străveche pentru publicul modern, tânărul leu Simba ținându-i locul lui Arjuna. Atunci când Simba vrea să afle sensul existenței, tatăl lui – regele leu Mufasa – îi povestește despre marele Cerc al Vieții. Mufasa îi spune că antilopele mănâncă iarba, leiul mănâncă antilopele, iar când leiul mor, corpul lor se descompune și hrănește iarba. Așa se perpetuează viața de la o generație la alta, cu condiția ca fiecare animal să-și joace rolul în această dramă. Totul este interconectat și fiecare depinde de toți ceilalți, așa că, dacă fie și un fir de iarbă nu își îndeplinește vocația, întregul Cerc al Vieții ar putea să se destrame. Vocația lui Simba, spune Mufasa, este să conducă regatul leilor după moartea lui și să țină celelalte animale sub control.

Totuși, când Mufasa este ucis prematur de fratele său rău, Scar, tânărul Simba se învinovățește pentru catastrofă și, măcinat de vină, părăsește regatul leilor, își reneagă destinul regal și se retrage în sălbăticie. Aici întâlnește alți doi paria, o suricată și un mistreț, iar împreună petrec câțiva ani lipsiți de griji departe de drumurile umblate. Filosofia lor anti-socială este că soluția la orice problemă e să cânte *Hakuna matata* – nici o grijă.

Dar Simba nu își poate ocoli dharma. Pe măsură ce se maturizează, devine tot mai neliniștit, neștiind cine este și ce ar trebui să facă în viață. În punctul culminant al filmului, spiritul lui Mufasa i se arată lui Simba într-un vis și îi amintește de Cercul Vieții și de identitatea sa regală. De asemenea, Simba află că, în lipsa lui, maleficul Scar a ocupat tronul și a administrat prost regatul, care acum suferă enorm din cauza lipsei de armonie și a foametei. Simba înțelege în cele din urmă cine este și ce ar trebui să facă. Se întoarce în regatul leilor, își ucide unchiul, devine rege și restabilește armonia și prosperitatea. Filmul se încheie cu un Simba mândru care li-l prezintă animalelor adunate pe moștenitorul său nou-născut, care asigură perpetuarea marelui Cerc al Vieții.

Cercul Vieții vede în drama cosmică o poveste circulară. Din câte știu Simba și Arjuna, leii au mâncat antilope, iar războinicii au purtat bătălii de foarte multă vreme și vor continua să facă asta pentru totdeauna. Repetiția eternă conferă putere poveștii, dând de înțeles că acesta este cursul firesc al lucrurilor și că, dacă Arjuna va evita să lupte sau dacă Simba va refuza să devină rege, se vor răzvrăti chiar împotriva legilor naturii.

Dacă eu cred într-o anumită versiune a poveștii Cercului Vieții, asta înseamnă că am o identitate fixă și adevărată, care îmi stabilește îndatoririle în viață. Poate că m-am îndoit sau nu am știut ani la rând de această identitate, dar într-o bună zi, într-un moment important, ea va fi dezvăluită și îmi voi înțelege rolul în drama cosmică și, deși e posibil ca după aceea să am parte de numeroase piedici și neazuri, îndoielile și deznădejdea mă vor ocoli.

Alte religii și ideologii cred într-o dramă cosmică liniară, care are un început cert și incontestabil, un mijloc nu tocmai lung și un sfârșit de tipul o dată pentru totdeauna. De exemplu, povestea musulmană spune că la început Allah a creat tot universul și i-a stabilit legile. Apoi le-a dezvăluit oamenilor aceste legi în Coran. Din nefericire, oameni ignoranți și răi s-au răzvrătit împotriva lui Allah și au încercat să încalce sau să ascundă aceste legi, fiind de datoria musulmanilor virtuoși și loiali să apere aceste legi și să le răspândească cuvântul. În cele din urmă, în Ziua de Apoi, Allah va judeca felul în care s-a comportat fiecare individ. Pe cei drepiți îi va răsplăti oferindu-le fericirea veșnică în rai, iar pe cei răi îi va azvârli în cazanele încinse ale iadului.

Această poveste importantă implică faptul că rolul meu mărunț, dar însemnat în viață este să respect poruncile lui Allah, să răspândesc cuvântul legilor sale și să mă asigur că voința sa este îndeplinită. În cazul în care cred povestea musulmană, găsesc un sens în faptul că mă rog de cinci ori pe zi, donez bani pentru construirea unei noi moschei și lupt împotriva apostatilor și necredincioșilor. Până și cele mai banale activități – să mă spal pe mâini, să beau vin, să fac sex – sunt pline de însemnătate cosmică.

Și naționalismul susține o poveste liniară. Astfel, povestea sionistă începe cu peripețiile și realizările biblice ale poporului evreu, relatează 2.000 de ani de exil și persecuție, atinge punctul culminant odată cu Holocaustul și întemeierea statului Israel și așteaptă cu nerăbdare ziua în care Israelul se va bucura de pace și prosperitate și va deveni o călăuză morală și spirituală pentru întreaga lume. Dacă eu cred în povestea sionistă, trag concluzia că misiunea vieții mele este să promovez interesele națiunii evreiești protejând puritatea limbii ebraice, să lupt pentru a redobândi teritoriul evreiesc pierdut sau, poate, să cresc o nouă generație de copii israelieni loiali.

Și în acest caz, până și sarcinile banale sunt pline de însemnătate. De Ziua Independenței, elevii israelieni cântă adesea împreună un cântec popular care preamărește orice faptă făcută de dragul patriei-mamă. Un copil cântă „Am construit o casă pe pământul Israelului”, altul – „Am plantat un copac pe pământul Israelului”, un al treilea intervine cu „Am scris o poezie pe pământul Israelului” – și tot așa, până când, în cele din urmă, cântă în cor „Așa că avem o casă, și un copac, și o poezie [și orice altceva ați mai vrea să adăugați] pe pământul Israelului”.

Comunismul ne spune o poveste asemănătoare, dar se axează mai curând pe clasă decât pe etnie. *Manifestul Partidului Comunist* începe proclamând că :

Istoria tuturor societăților de până azi este istoria luptelor de clasă. Omul liber și sclavul, patricianul și plebeul, nobilul și iobagul, meșterul și calfa, într-un cuvânt asupritorii și asupriții, se aflau într-un permanent antagonism, duceau o luptă neîntreruptă, când ascunsă, când fățișă, o luptă care de fiecare dată se sfârșea printr-o prefacere revoluționară a întregii societăți sau prin pieirea claselor aflate în luptă¹.

Manifestul explică în continuare că, în epoca modernă, „Societatea întreagă se scindează din ce în ce mai mult în două mari tabere dușmane, în două mari clase direct opuse una alteia : burghezia și proletariatul”². Lupta lor se va încheia cu victoria proletariatului, care va anunța sfârșitul istoriei și instaurarea paradisiului comunist pe pământ, în care nimeni nu va deține nimic și toată lumea va fi pe deplin liberă și fericită.

Dacă eu cred în această poveste comunistă, conchid că misiunea vieții mele este să grăbesc revoluția globală scriind broșuri pătimașe, organizând greve și demonstrații sau, poate, asasinând capitaliști lacomi și luptând împotriva lacheilor lor. Povestea conferă însemnătate până și celor mai mărunte gesturi, precum boicotarea unei mărci care îi exploatează pe muncitorii din industria textilă din Bangladesh sau faptul că mă cert cu socrul meu, un porc capitalist, pe tema cinei de Crăciun.

Când mă uit la toată varietatea de povești care încearcă să-mi definească adevărata identitate și să confere însemnătate faptelor mele, constat cu uimire că dimensiunile contează prea puțin. Unele povești, precum Cercul Vieții al lui Simba, par să dureze o veșnicie. Pot ști cine sunt doar pe fundalul întregului univers. În schimb, alte povești, precum majoritatea miturilor naționaliste și tribale, sunt mărunte. Sionismul consideră sacre aventurile a circa 0,2% din omenire și 0,005% din suprafața pământului, care au avut loc în decursul unei fracțiuni minuscule din istorie. Povestea sionistă nu atribuie nici o însemnătate imperiilor chineze, triburilor din Noua Guinee și galaxiei Andromeda, precum și sutelor de milioane de ani care s-au scurs înainte de existența lui Moise și a lui Avraam și de evoluția primatelor.

O asemenea miopie poate avea repercusiuni grave. De exemplu, una dintre piedicile majore în calea unui tratat de pace între israelieni și palestinieni este faptul că israelienii nu sunt dispuși să împartă orașul Ierusalim. Ei susțin că acest oraș este „capitala eternă a poporului evreu” – și firește că nu poți face compromisuri când vine vorba de un lucru etern³. De altfel, ce mai contează câțiva oameni morți comparativ cu eternitatea, nu? Firește, este o aberație totală. Eternitatea înseamnă cel puțin 13,8 miliarde de ani – actuala vârstă a universului. Planeta Pământ s-a format acum circa 4,5 miliarde de ani, iar oamenii există de cel puțin două milioane de ani. În schimb, orașul Ierusalim a fost întemeiat cu doar 5.000 de ani

în urmă, iar poporul evreu are o istorie de cel mult 3.000 de ani. Cu greu poate fi asta numită eternitate.

Cât despre viitor, fizica ne spune că planeta Pământ va fi absorbită de un soare în expansiune peste circa 7,5 miliarde de ani⁴ și că universul nostru va mai continua să existe cel puțin 13 miliarde de ani. Chiar crede cineva că poporul evreu, statul Israel sau orașul Ierusalim vor mai exista peste 13.000 de ani, darămite peste 13 miliarde de ani? Privind în viitor, sionismul are un orizont de cel mult câteva secole, însă este de ajuns ca să epuizeze imaginația celor mai mulți israelieni și să fie cumva etichetat drept „eternitate”. Iar de dragul „orașului etern”, oamenii sunt dispuși să facă sacrificii pe care probabil nu le-ar face pentru o adunătură vremelnică de case.

Ca adolescent în Israel, și eu am fost fermecat inițial de promisiunea naționalistă de a face parte din ceva mai presus de mine. Voiam să cred că, dacă mi-aș da viața pentru națiune, aș trăi veșnic în națiune. Dar nu reușeam să înțeleg ce înseamnă „să trăiești veșnic în națiune”. Sintagma suna foarte profund, dar ce însemna cu adevărat? Îmi amintesc o ceremonie de Ziua Eroilor pe când aveam 13 sau 14 ani. În vreme ce în SUA Ziua Eroilor e marcată mai mult de reduceri, în Israel este un eveniment extrem de solemn și de important. În această zi, școlile organizează ceremonii de comemorare a soldaților căzuți în numeroasele războaie ale Israelului. Copiii se îmbracă în alb, recită poezii, cântă, depun coroane de flori și flutură steaguri. Așa că iată-mă acolo, îmbrăcat în alb, în timpul ceremoniei de la școală, iar în pauzele dintre fluturatul steagului și recitatul poeziilor firește că mi-am spus că, atunci când voi fi mare, aș vrea să fiu și eu un soldat căzut. La urma urmei, dacă aș fi un erou căzut care și-a jertfit viața pentru Israel, atunci toți acești copii ar recita poezii și ar flutura steaguri în cinstea mea.

Dar apoi mi-am zis: „Stai puțin. Dacă aș fi mort, cum aș ști că acești copii ar recita cu adevărat poezii în cinstea mea?”. Așa că am încercat să-mi închipui că aș fi mort. Și mi-am imaginat că zac sub o piatră albă de mormânt, într-un cimitir militar îngrijit, ascultând poeziile care se auzeau de deasupra pământului. Dar apoi m-am gândit: „Dacă sunt mort, nu pot să aud nici o poezie, fiindcă nu am urechi, nu am creier și nu pot să aud și să simt nimic. Atunci, ce rost mai are?”.

Mai rău, la vârsta de 13 ani știam deja că universul are o vechime de câteva miliarde de ani și că probabil va mai exista câteva miliarde de ani de atunci înainte. Puteam să mă aștept la modul realist ca Israelul să existe o perioadă atât de lungă? Copiii de *Homo sapiens* îmbrăcați în alb aveau să mai recite poezii în cinstea mea după 200 de milioane de ani? Era ceva putred în toată povestea asta.

Dacă se întâmplă să fii palestinian, nu te simți superior. Este la fel de puțin probabil ca peste vreo 200 de milioane de ani să mai existe vreun palestinian. De fapt, după toate probabilitățile, până atunci nu va mai exista nici un mamifer. Alte mișcări naționale sunt la fel de obtuze. Naționalismului sârb puțin îi pasă de evenimentele din jurasic, în vreme ce naționaliștii coreeni cred că o mică peninsulă de pe coasta de est a Asiei este singura parte din cosmos care contează cu adevărat în marea orânduire a lucrurilor.

Desigur, nici măcar Simba – în ciuda angajamentului său față de nesfârșitul Cerc al Vieții – nu ia vreodată în calcul faptul că lei, antilopele și iarba nu sunt cu adevărat eterne. Simba nu se gândește cum arăta universul înaintea evoluției mamiferelor și nici care ar fi soarta scumpei sale savane africane odată ce oamenii ar omorî toți lei și ar acoperi pajiștile cu asfalt și beton. Ar face acest lucru ca viața lui Simba să fie complet lipsită de însemnătate?

Toate poveștile sunt incomplete. Totuși, pentru a-mi construi o identitate viabilă și pentru a conferi însemnătate vieții mele, nu am neapărat nevoie de o poveste completă, lipsită de lacune și contradicții interne. Ca să confere însemnătate vieții mele, o poveste trebuie să îndeplinească doar două condiții: în primul rând, să-mi ofere *mie* un anumit rol. E greu de crezut că membrul unui trib din Noua Guinee va crede în sionism sau în naționalismul sârb, întrucât acestor povești nu le pasă câtuși de puțin de Noua Guinee sau de poporul ei. La fel ca vedetelor de cinema, oamenilor le plac doar acele scenarii care le rezervă un rol important.

În al doilea rând, deși o poveste bună nu trebuie neapărat să se extindă la infinit, ea trebuie să se extindă dincolo de orizonturile mele. Povestea îmi asigură o identitate și conferă însemnătate vieții mele dacă mă integrează în ceva mai presus de mine. Dar există întotdeauna riscul să mă întreb ce conferă însemnătate aceluși „ceva mai presus de mine”. Dacă

sensul vieții mele este să ajut proletariatul sau națiunea polonă, ce anume conferă însemnătate, mai exact, proletariatului sau națiunii polone? Există o poveste cu un bărbat care susținea că lumea se sprijină pe spinarea unui elefant uriaș. Întrebat pe ce anume se sprijină elefantul, a răspuns că stă pe spatele unei broaște-țestoase mari. Și broasca-țestoasă? Pe spatele unei broaște-țestoase și mai mari. Și acea broască-țestoasă mai mare? Bărbatul s-a înfuriat și a spus: „Nu-ți mai bate capul. De aici înainte sunt numai broaște-țestoase”.

Majoritatea poveștilor de succes rămân cu final deschis. Nu trebuie să explice niciodată de unde provine în ultimă instanță sensul, deoarece se pricep de minune să capteze atenția oamenilor și să o mențină într-o zonă sigură. Astfel, când explici că lumea se sprijină pe spinarea unui elefant uriaș, ar trebui să preîntâmpini orice întrebare dificilă, descriind cât se poate de amănunțit cum, atunci când elefantul își flutură urechile gigantice, provoacă uragane, iar când freamătă de furie, cutremurele zguduie suprafața pământului. Dacă țeși o poveste îndeajuns de bună, nimănui nu-i va trece prin cap să întrebe pe ce stă elefantul. În mod asemănător, naționalismul ne farmecă cu povești eroice, ne emoționează până la lacrimi relatând dezastre din trecut și ne stârnește furia insistând asupra nedreptăților pe care le-a suferit națiunea noastră. Ne cufundăm atât de mult în această epopee națională, încât începem să evaluăm tot ce se petrece în lume în funcție de impactul asupra națiunii noastre și nici prin cap nu ne trece să întrebăm ce face ca națiunea noastră să fie atât de importantă.

Atunci când crezi o anumită poveste, te face să fii extrem de interesat de cele mai mici amănunte ale sale și, în același timp, să nu vezi nimic din ceea ce se situează în afara orizonturilor sale. Comuniștii convinși ar putea petrece ore în șir dezbătând dacă este admisibil să închei o alianță cu social-democrații în fazele incipiente ale revoluției, însă rareori stau să cântărească locul proletariatului în evoluția vieții mamiferelor pe planeta Pământ sau în răspândirea vieții organice în cosmos. Asemenea flecăreli sunt considerate o pierdere contrarevoluționară de vreme.

Deși unele povești se străduiesc să cuprindă în întregime spațiul și timpul, abilitatea de a controla atenția face ca multe alte povești de succes să aibă o anvergură mult mai modestă. O lege crucială a artei povestirii

este aceea că, odată ce o poveste reușește să treacă dincolo de orizontul publicului, ținta sa supremă contează mai puțin. Oamenii ar putea da dovadă de același fanatism sângeros atât de dragul unei națiuni cu o istorie de o mie de ani, cât și de dragul unui zeu de un miliard de ani. Oamenii pur și simplu nu se descurcă cu numerele mari. În majoritatea cazurilor, este nevoie de surprinzător de puțin ca să ne epuizeze imaginația.

Având în vedere tot ce știm despre univers, ar părea absolut imposibil ca o persoană sănătoasă la cap să creadă că adevărul suprem despre univers și existența omului este povestea naționalismului israelian, german sau rus – sau, de fapt, a naționalismului în general. O poveste care trece cu vederea aproape în totalitate timpul și spațiul, Big Bangul, fizica cuantică și evoluția vieții este, în cel mai bun caz, doar o parte infimă din adevăr. Cu toate acestea, oamenii reușesc cumva să nu vadă dincolo de ea.

De fapt, miliarde de oameni au crezut de-a lungul istoriei că, pentru ca viețile lor să aibă sens, nici măcar nu trebuie să fie integrați într-o națiune sau într-o mișcare ideologică importantă. Este suficient doar „să lase ceva în urmă”, asigurându-se astfel că povestea lor personală continuă și după moartea lor. Acel „ceva” pe care îl las în urmă este, la modul ideal, sufletul meu sau esența mea personală. Dacă renasc într-un nou corp după moartea corpului meu actual, atunci moartea nu este sfârșitul. Este doar spațiul dintre două capitole, iar intriga care a început într-un capitol va continua în următorul. Mulți oameni au cel puțin o încredere vagă într-o asemenea teorie, chiar dacă nu și-o întemeiază pe o teologie anume. Nu au nevoie de o dogmă elaborată – au nevoie doar de sentimentul liniștitor că povestea lor va continua dincolo de orizontul morții.

Această teorie a vieții ca poveste fără sfârșit este extrem de atrăgătoare și de des întâlnită, dar se confruntă cu două mari probleme. În primul rând, dacă îmi prelungesc povestea personală, în realitate nu o fac să aibă mai multă însemnătate. O fac doar mai lungă. De fapt, cele două mari religii care îmbrățișează ideea unui ciclu nesfârșit de nașteri și morți – hinduismul și budismul – împărtășesc și groaza de zădărniciia acestuia. De milioane și milioane de ori, învăț să merg, mă maturizez, mă cert cu soacra, mă îmbolnăvesc, mor – iar apoi o iau de la capăt. Care e rostul? Dacă aș strânge toate lacrimile pe care le-am vărsat în toate viețile mele anterioare, aș umple Oceanul Pacific; dacă aș strânge laolaltă toți dinții

și toate firele de păr pe care le-am pierdut, s-ar face un munte mai înalt decât Himalaya. Și cu ce mă pot lăuda? Nu e de mirare că înțelepții hinduși și budiști și-au concentrat o bună parte din eforturi pe găsirea unei modalități de a coborî din acest carusel, nu de a-l perpetua.

Cea de-a doua problemă a acestei teorii este sărăcia dovezilor care o susțin. Ce dovadă am că într-o viață trecută am fost un țăran medieval, un vânător neanderthalian, un *Tyrannosaurus rex* sau o amibă (dacă am trăit cu adevărat milioane de vieți, cu siguranță am fost un dinozaur și o amibă la un moment dat, întrucât oamenii au existat doar în ultimii 2,5 milioane de ani)? Cine îmi garantează că în viitor voi renaște ca explorator intergalactic, cyborg sau chiar broască? A-mi întemeia viața pe această promisiune e ca și cum mi-aș vinde casa în schimbul unui cec postdatat la o bancă de deasupra norilor.

Prin urmare, oamenii care se îndoiesc că un fel de suflet sau spirit supraviețuiește cu adevărat morții lor se străduiesc să lase în urmă ceva puțin mai palpabil. Acel „ceva palpabil” ar putea lua una din două forme: culturală sau biologică. Aș putea lăsa în urmă un poem, să spunem, sau o parte din genele mele prețioase. Viața mea are sens deoarece oamenii îmi vor citi poezia și peste o sută de ani sau întrucât copiii și nepoții mei vor fi încă în viață. Și care este sensul vieții lor? Ei bine, asta e problema lor, nu a mea. Așadar, sensul vieții seamănă oarecum cu joaca cu o grenadă de mână activă. Odată ce o pasezi altcuiva, ești în siguranță.

Din păcate, această speranță modestă de a „lăsa doar ceva în urmă” este rareori îndeplinită. Majoritatea organismelor care au existat vreodată au dispărut fără să lase vreo moștenire genetică. Aproape toți dinozaurii, de exemplu. Sau o familie de neanderthalieni care a dispărut odată ce a apărut sapiens. Sau clanul polonez al bunicii mele. În 1934, bunica mea Fanny a emigrat în Ierusalim împreună cu părinții și cu cele două surori ale sale, dar majoritatea rudelor lor au rămas în orașele poloneze Chmielnik și Czestochowa. Câțiva ani mai târziu, au venit naziștii și i-au exterminat până la ultimul copil.

Încercările de a lăsa în urmă o moștenire culturală au rareori mai mult succes. Din clanul polonez al bunicii mele au mai rămas doar câteva chipuri șterse în albumul de familie, iar la 96 de ani, nici măcar bunica nu își mai amintește numele celor din fotografii. Din câte știu, nu au lăsat

în urmă nici o operă culturală – nici un poem, nici un jurnal, nici măcar o listă de cumpărături. Ați putea susține că au contribuit la moștenirea colectivă a poporului evreu sau a mișcării sioniste, dar asta nu conferă câtuși de puțin însemnătate vieților lor individuale. În plus, de unde știți că toți își prețuiau cu adevărat identitatea evreiască sau erau de acord cu mișcarea sionistă? Dacă unul dintre ei era comunist convins și și-a sacrificat viața spionând pentru sovietici? Poate că altul nu voia decât să se integreze în societatea poloneză, a luptat ca ofițer în armata poloneză și a fost ucis de sovietici în masacrul de la Katîn. Sau poate că un al treilea era un feminist radical, respingând toate identitățile naționaliste și religioase tradiționale. De vreme ce nu au lăsat nimic în urmă, este extrem de ușor să-i recruzeți postum pentru cutare sau cutare cauză, fiindcă nici măcar nu pot să protesteze.

Dacă nu putem lăsa ceva palpabil în urmă – de pildă, o genă sau o poezie –, poate că este de ajuns doar să facem lumea puțin mai bună? Poți să ajuți pe cineva, iar acel cineva va ajuta apoi pe altcineva, iar astfel vei contribui la îmbunătățirea generală a lumii, reprezentând o mică verigă în marele lanț al bunății. Poate că îți asumi rolul de mentor al unui copil dificil, dar strălucit, care ajunge mai târziu doctor și salvează sute de vieți omenești. Poate că ajuți o bătrânică să traverseze strada și îi înseninezi o oră din viață. Deși are meritele lui, marele lanț al bunății seamănă într-o măsură cu marele lanț al broaștelor-țeptoase – nu este deloc clar de unde provine sensul lui. Un bătrân înțelept a fost întrebat ce a descoperit cu privire la sensul vieții. „Ei bine”, a răspuns acesta, „am descoperit că mă aflu aici, pe pământ, ca să ajut alți oameni. Ceea ce nu am înțeles încă este motivul pentru care se află aici ceilalți oameni”.

Pentru cei care nu au încredere în marile lanțuri, în moștenirile viitoare sau în epopeile colective, poate cea mai sigură și mai cumpătată poveste la care pot apela este romantismul. Acesta nu caută să meargă dincolo de clipa prezentă. După cum dovedesc nenumărate poeme de dragoste, când ești îndrăgostit, tot universul se reduce la lobul urechii, geana sau sfârcul persoanei iubite. Când o privește lung pe Julieta sprijinindu-și obrazul în palmă, Romeo exclamă: „O, ce n-aș da să fiu mânăsa ei/ Și să-i ating obrazul!...” Conectându-te cu un singur corp aici și acum, te simți conectat cu întregul univers.

La drept vorbind, persoana iubită este doar o altă ființă umană, câtuși de puțin diferită, în esență, de puzderia de oameni pe care îi ignori zi de zi în metrou și la supermarket. Dar pentru tine ea pare nemărginită și te pierzi bucuros în acea nemărginire. Poeți mistici de toate tradițiile au contopit adesea dragostea romantică cu comuniunea cosmică, scriind despre Dumnezeu ca despre un amant. Poeții romantici au întors complimentul scriind despre iubirile lor ca despre niște zei. Dacă ești cu adevărat îndrăgostit de cineva, nu-ți bați niciodată capul cu sensul vieții.

Și dacă nu ești îndrăgostit? Ei bine, în cazul în care crezi în povestea romantică, dar nu ești îndrăgostit, cel puțin știi care este scopul vieții tale: să găsești dragostea adevărată. Ai văzut-o în nenumărate filme și ai citit despre ea într-o sumedenie de cărți. Știi că într-o bună zi vei întâlni acea persoană deosebită, vei vedea nemărginirea în doi ochi scânteietori, toată viața ta va căpăta brusc un sens și toate întrebările pe care ți le-ai pus vreodată vor primi un răspuns dacă repeți un nume la nesfârșit, așa cum fac Tony în *Poveste din cartierul de vest* sau Romeo când o vede pe Julieta uitându-se la el din balcon.

Greutatea acoperișului

Deși o poveste bună trebuie să-mi ofere un rol și trebuie să-mi depășească orizonturile, nu trebuie neapărat să fie și adevărată. O poveste poate să fie pură ficțiune și, cu toate acestea, să-mi asigure o identitate și să mă facă să simt că viața mea are sens. De fapt, potrivit celor mai bune date științifice de care dispunem, nici una dintre miile de povești pe care diferitele culturi, religii și triburi le-au inventat de-a lungul istoriei nu este adevărată. Nu sunt decât invenții ale omului. Dacă tu ceri adevăratul sens al vieții și primești în schimb o poveste, să știi că este răspunsul greșit. Detaliile exacte nici măcar nu contează. *Orice* poveste este greșită, din simplul motiv că e o poveste. Universul efectiv nu funcționează ca o poveste.

Atunci de ce cred oamenii în aceste ficțiuni? Un motiv este acela că identitatea lor personală e întemeiată pe poveste. Oamenii sunt învățați să creadă în poveste încă din copilărie. O aud de la părinții lor, de la

profesori, de la vecini și din cultura generală cu mult înainte să-și dezvolte independența intelectuală și emoțională necesară pentru a pune la îndoială și a verifica asemenea povești. Până când intelectul lor se maturizează, sunt atât de implicați în poveste, încât este mult mai probabil să-și folosească intelectul pentru a justifica povestea, în loc să o pună la îndoială. Majoritatea oamenilor care pornesc în căutarea identității sunt ai domniilor copiilor ce merg la vânătoare de comori. Găsesc doar ceea ce părinții lor au ascuns de ei dinainte.

În al doilea rând, nu numai identitățile noastre personale, ci și instituțiile noastre colective sunt întemeiate pe poveste. Prin urmare, este extrem de înfricoșător să pui povestea la îndoială. În numeroase societăți, oricine încearcă să facă acest lucru este ostracizat sau persecutat. Și chiar dacă nu se ajunge până acolo, ai nevoie de nervi de oțel ca să pui la îndoială însăși structura societății. Întrucât, dacă povestea este de fapt falsă, atunci lumea întreagă așa cum o știm nu mai are nici o noimă. Legile statului, normele sociale, instituțiile economice – toate s-ar putea prăbuși.

Majoritatea poveștilor rezistă mai curând datorită greutății acoperișului decât trăinicieii temeliiilor lor. Să luăm exemplul poveștii creștine. Are o bază cât se poate de fragilă. Ce dovezi avem că fiul Creatorului întregului univers s-a născut, ca o formă de viață bazată pe carbon, undeva în Calea Lactee cu circa 2.000 de ani în urmă? Ce dovezi avem că s-a întâmplat în Galileea și că mama Lui era fecioară? Cu toate acestea, s-au construit imense instituții globale pe această poveste, iar greutatea lor apasă cu o forță covârșitoare, astfel încât mențin povestea la locul ei. S-au purtat războaie pe marginea modificării unui singur cuvânt din poveste. Schisma de o mie de ani dintre creștinii apuseni și cei ortodocși răsăriteni, care s-a manifestat recent în măcelul reciproc dintre sârbi și croați, a început din pricina unui singur cuvânt, *filioque* („și de la fiul”, în latină). Creștinii apuseni voiau să introducă acest cuvânt în crezul creștin, în vreme ce creștinii răsăriteni obiectau cu vehemență. (Implicațiile teologice ale adăugării acestui cuvânt sunt atât de ezoterice, încât mi-ar fi imposibil să le explic aici în așa fel încât să le și înțelegeți. Dacă sunteți curioși, căutați pe Google.)

Odată ce identitățile noastre personale și sisteme sociale întregi se construiesc pe o poveste, devine de neconceput să o pui la îndoială – nu

din pricina dovezilor care o susțin, ci pentru că destrămarea ei ar declanșa un cataclism personal și social. În istorie, acoperișul este uneori mai important decât temelia.

Hocus-pocus și industria credinței

Toate poveștile care ne oferă însemnătate și identitate sunt fictive, dar oamenii trebuie să creadă în ele. Așadar, cum faci ca povestea să *pară* reală? În mod evident, este *motivul* pentru care oamenii vor să creadă povestea, dar *cum* ajung să o creadă cu adevărat? Cu mii de ani în urmă, preoții și șamanii descoperiseră deja răspunsul: ritualurile. Ritualul este un act magic ce face abstractul concret și fictivul real. Esența ritualului este vraja magică „Hocus-pocus, X este Y!”⁵.

Cum să-l faci pe Hristos real pentru discipolii săi? În cadrul liturghiei, preotul ia o bucată de pâine și un pahar cu vin și proclamă că pâinea este trupul lui Hristos, vinul este sângele lui Hristos, iar dacă mănâncă pâinea și bea vinul, credincioșii se unesc cu Hristos. Ce poate fi mai real decât să simți efectiv gustul lui Hristos în gură? În mod tradițional, preotul făcea aceste afirmații îndrăznețe în latină, limba veche a religiei, dreptului și secretelor vieții. În fața ochilor uluiți ai țăranilor adunați, preotul ridica o bucată de pâine și exclama: *Hoc est corpus!* – „Acesta este trupul!” –, iar pâinea devenea, chipurile, trupul lui Hristos. În mintea țăranilor neștiutori de carte, care nu vorbeau latina, *Hoc est corpus!* a devenit „Hocus-pocus!” – și astfel a luat naștere puternica vrajă care poate transforma o broască într-un prinț și un dovleac într-o trăsură⁶.

Cu o mie de ani înainte să apară creștinismul, vechii hinduși au folosit același truc. *Brihadaranyaka Upanishad* interpretează sacrificiul ritualic al unui cal drept o depănare a întregii povești a cosmosului. Textul respectă structura „Hocus-pocus, X este Y!”, spunând: „Capul calului de sacrificiu este răsăritul, ochiul lui e soarele, forța sa vitală este aerul, gura lui deschisă e focul numit Vaisvanara, iar trupul calului de sacrificiu este anul... membrele sale sunt anotimpurile, încheieturile lui sunt lunile și săptămânile, picioarele lui sunt zilele și nopțile, oasele lui sunt stelele, iar carnea lui, norii... căscatul lui, fulgerul, scuturatul corpului,

tunetul, urina e ploaia, iar nechezatul e vocea”⁷. Astfel, un biet cal devine întregul cosmos.

Aproape orice lucru poate fi transformat într-un ritual, conferind unor gesturi banale, precum aprinderea lumânărilor, trasul clopotelor sau număratul mățăniilor, o profundă însemnătate religioasă. Același lucru este valabil și pentru gesturile fizice, precum aplecatul capului, prosternarea întregului corp sau împreunarea mâinilor. Diverse forme de acoperăminte pentru cap, de la turbanul sikh la hijabul musulman, au fost atât de încărcate de însemnătate, încât au stârnit lupte aprinse secole la rând.

Și mâncarea poate fi încărcată de o însemnătate spirituală care îi depășește cu mult valoarea nutritivă, fie că este vorba despre ouăle de Paște, care simbolizează o nouă viață și învierea lui Hristos, sau despre ierburile amare și pâinea nedospită pe care evreii trebuie să le mănânce de Paștele evreiesc ca să-și amintească de robia din Egipt și de fuga lor miraculoasă. Cu greu găsiți în lume un preparat care să nu fi fost interpretat astfel încât să simbolizeze ceva. De pildă, de Anul Nou, evreii religioși mănâncă miere, pentru ca anul ce vine să fie dulce ; capete de pește, ca să fie prolifici ca peștii și să meargă mai curând înainte decât înapoi ; și rodii, pentru ca faptele lor bune să se înmulțească precum numeroasele semințe ale rodiei.

Ritualuri asemănătoare au fost folosite și în scopuri politice. Vreme de mii de ani, coroanele, tronurile și sceptrele au reprezentat regate și imperii întregi, iar milioane de oameni au murit în războaie violente purtate pentru preluarea „tronului” sau a „coroanei”. Curțile regale au cultivat protocoale extrem de complexe, pe măsura celor mai elaborate ceremonii religioase. În armată, disciplina și ritualul sunt de nedespărțit, iar soldații din Roma antică și până în zilele noastre petrec ore în șir mărșăluind în formație, salutându-și superiorii și lustruind bocanci. Napoleon a făcut o observație celebră, și anume că putea să-i facă pe oameni să-și sacrifice viața pentru o panglică colorată.

Poate că nimeni nu a înțeles importanța politică a ritualurilor mai bine decât Confucius, care vedea în respectarea strictă a riturilor (*li*) cheia armoniei sociale și a stabilității politice. Textele confucianiste clasice, precum *Cartea riturilor*, *Riturile Zhou* și *Cartea etichetei și a riturilor*, au consemnat în cele mai mici amănunte ce rit ar trebui înfăptuit și cu

ce ocazie oficială, până la numărul de vase ritualice folosite în cadrul ceremoniei, tipul instrumentelor muzicale utilizate și culorile costumelor purtate. Ori de câte ori China se confrunta cu o criză, erudiții confucianiști se grăbeau să o pună pe seama neglijării riturilor, aidoma unui sergent-major care pune înfrângerea militară pe seama faptului că soldații delăsători nu și-au lustruit bocancii⁸.

În Occidentul modern, obsesia confucianistă pentru ritualuri a fost văzută adesea ca un semn de superficialitate și de arhaism. De fapt, probabil atestă respectul lui Confucius pentru natura umană profundă și atemporală. Poate că nu este o coincidență faptul că toate culturile confucianiste – înainte de toate în China, dar și în țările învecinate, Coreea, Vietnam și Japonia – au produs structuri sociale și politice deosebit de longevive. Dacă vrei să afli adevărul suprem al vieții, riturile și ritualurile constituie o piedică enormă. Dar, dacă ești interesat – precum Confucius – de armonia și stabilitatea socială, adevărul este adesea un impediment, în vreme ce riturile și ritualurile sunt printre cei mai buni aliați ai tăi.

Acest fapt este la fel de relevant în secolul XXI precum era în China antică. Puterea lui Hocus-pocus este bine sănătoasă în lumea noastră industrială modernă. Pentru mulți dintre oamenii anului 2018, două bețe prinse în cuie sunt Dumnezeu, un afiș colorat pe zid este Revoluția, iar o bucată de pânză ce flutură în vânt este Națiunea. Nu poți să vezi sau să auzi Franța, întrucât există doar în imaginația ta, dar cu siguranță poți să vezi tricolorul și să auzi *La Marseillaise*. Așadar, prin faptul că fluturi un drapel colorat și intonezi un imn transformi națiunea, dintr-o poveste abstractă, într-o realitate palpabilă.

Cu mii de ani în urmă, hinduși evlavioși își sacrificau caili neprețuiți – astăzi investesc în confecționarea unor drapele costisitoare. Steagul național al Indiei este cunoscut drept Tirangā (literal, „tricolor”), întrucât constă în trei benzi – una galbenă ca sofranul, una albă și una verde. Codul Steagului Indian din 2002 proclamă că drapelul „reprezintă speranțele și aspirațiile oamenilor din India. Este simbolul mândriei noastre naționale. De-a lungul ultimelor cinci decenii, mai mulți oameni, inclusiv membri ai forțelor armate, și-au jertfit cu dragă inimă viața pentru ca tricolorul să fie arborat în toată gloria lui”⁹. Codul Steagului îl citează apoi pe Sarvepalli Radhakrishnan, al doilea președinte al Indiei, care explica :

Culoarea șofranului denotă abnegație sau absența vreunui interes personal. Liderii noștri trebuie să fie indiferenți la câștigurile materiale și să se dedice muncii lor. Albul din centru este lumina, calea adevărului care să ne îndrume purtarea. Verdele arată relația pe care o avem cu solul, relația cu viața vegetală de aici de care depinde orice altă viață. Roata Ashoka din centrul benzii albe este roata legii dharma. Adevărul sau satya, dharma sau virtutea trebuie să fie principiile călăuzitoare ale tuturor celor care lucrează sub acest standard¹⁰.

În 2017, guvernul naționalist al Indiei a arborat unul dintre cele mai mari drapele din lume la Attari, la granița indo-pakistaneză, într-un gest calculat, menit să inspire nu atât abnegație sau absența interesului personal, cât invidia pakistanezilor. Respectivul Tirangā avea 36 de metri lungime și 24 de metri lățime și a fost înălțat pe un catarg înalt de 110 metri (ce ar fi spus Freud despre asta?). Tricolorul putea fi văzut tocmai din metropola pakistaneză Lahore. Din nefericire, vânturile puternice au tot rupt drapelul, iar mândria națională a trebuit să fie cusută în repetate rânduri, cu un cost exorbitant pentru contribuabilii indieni¹¹. De ce investește guvernul indian resurse în confecționarea unor drapele enorme, în loc să construiască sisteme de canalizare în mahalalele din Delhi? Pentru că steagul face ca India să fie reală într-un mod în care sistemele de canalizare nu o fac.

De fapt, însuși costul steagului face ca ritualul să fie mai eficient. Dintre toate ritualurile, sacrificiul este cel mai puternic, deoarece, dintre toate lucrurile din lume, suferința este cea mai reală. Nu poți niciodată să o ignori sau să o pui la îndoială. Dacă vrei să-i faci pe oameni să creadă cu adevărat într-o ficțiune, îndeamnă-i să facă un sacrificiu pentru ea. Odată ce suferi pentru o poveste, de obicei e de ajuns să te convingă că povestea este adevărată. Dacă postești fiindcă așa ți-a poruncit Dumnezeu să faci, senzația concretă de foame îl face pe Dumnezeu prezent mai mult decât orice statuie sau icoană. Dacă îți pierzi picioarele într-un război patriotic, cioturile și scaunul tău cu rotile fac națiunea mai reală decât orice poem sau imn. La un nivel mai puțin grandios, preferând să cumperi paste locale inferioare calitativ în locul pastelor importate din Italia, de calitate superioară, ai putea face un mărunț sacrificiu zilnic prin care națiunea devine reală chiar și la supermarket.

Acesta este, firește, un sofism. Dacă suferi din cauza credinței tale în Dumnezeu sau în națiune, asta nu dovedește că aceste credințe ale tale sunt adevărate. Poate că doar plătești pentru naivitatea ta? Totuși, celor mai mulți oameni nu le place să admită că sunt fraieri. Prin urmare, cu cât sacrifică mai mult pentru o anumită credință, cu atât credința lor devine mai puternică. Aceasta este alchimia misterioasă a sacrificiului. Ca să aibă control asupra noastră, preotul care înfăptuiește sacrificiul nu trebuie să ne dea nimic – nici ploaie, nici bani, nici victorie în război. Mai curând, trebuie să ia ceva. Odată ce ne convinge să facem un sacrificiu dureros, suntem prinși în capcană.

Acest lucru funcționează și în lumea comercială. Dacă achiziționezi un Fiat la mâna a doua cu 2.000 de dolari, probabil că te vei plânge de el oricui este dispus să te asculte. Dar, dacă îți cumperi un Ferrari nou-nouț cu 200.000 de dolari, îl vei ridica în slăvi în stânga și-n dreapta nu pentru că ar fi o mașină nemaipomenită, ci pentru că ai dat atât de mulți bani pe ea, încât trebuie să crezi că este cel mai grozav lucru din lume. Chiar și în dragoste, orice Romeo sau Werther aspirant știe că fără sacrificiu nu există iubire adevărată. Sacrificiul nu este doar o modalitate de a-ți convinge persoana iubită că ai intenții serioase – este și o metodă de a te convinge pe tine însuși că ești într-adevăr îndrăgostit. De ce credeți că femeile le cer iubiților lor să le aducă inele cu diamant? Odată ce partenerul face un sacrificiu financiar atât de mare, trebuie să se convingă pe el însuși că a fost pentru o cauză importantă.

Sacrificiul de sine este extrem de convingător nu doar pentru martirii înșiși, ci și pentru martori. Puțini zei și puține națiuni sau revoluții pot rezista fără martiri. Dacă îndrăznești să pui la îndoială drama divină, mitul naționalist sau saga revoluționară, ești numaidecât muștrat: „Dar martirii binecuvântați au murit pentru asta! Cutezi să spui că au murit în zadar? Crezi că acești eroi erau neghiobi?”.

Pentru musulmanii șiiți, drama cosmosului a atins punctul culminant în ziua de Ashura, a zecea zi a lunii Muharram, la 61 de ani după Hegira (10 octombrie 680, potrivit calendarului creștin). În acea zi, la Karbala, în Irak, soldații diabolicului uzurpator Yazid l-au masacrat pe Husayn ibn Ali, nepotul profetului Mahomed, împreună cu un mic grup de discipoli. Pentru șiiți, martiriul lui Husayn a ajuns să simbolizeze veșnica luptă

dintre bine și rău și a celor oprimați împotriva nedreptății. La fel cum creștinii reconstituie în repetate rânduri drama răstignirii și reproduc patimile lui Hristos, tot așa șiiții reconstituie drama zilei de Ashura și reproduc patimile lui Husayn. Milioane de șiiți se adună an de an la altarul sfânt din Karbala, ridicat pe locul unde a fost jertfit Husayn, iar în ziua de Ashura șiiții din lumea întreagă înfăptuiesc ritualuri de doliu, în unele cazuri flagelându-se și tăindu-se cu lanțuri și cuțite.

Cu toate acestea, importanța sărbătorii Ashura nu se limitează la un singur loc și la o singură zi. Ayatollahul Ruhollah Khomeini și mulți alți lideri șiiți le-au spus în repetate rânduri adeptilor lor că „fiecare zi este Ashura și fiecare loc este Karbala”¹². Martiriul lui Husayn la Karbala conferă astfel însemnătate oricărui eveniment, oriunde, oricând, și până și cele mai banale decizii ar trebui văzute ca având un impact asupra marii lupte cosmice dintre bine și rău. Dacă te încumeți să pui la îndoială această poveste, ți se va aduce imediat aminte de Karbala – iar să te îndoiești de martiriul lui Husayn sau să-l iei în răs este cea mai mare crimă pe care ai putea-o săvârși vreodată.

În schimb, dacă martirii sunt puțini, iar oamenii nu sunt dispuși să se sacrifice, preotul i-ar putea convinge să sacrifice pe altcineva în locul lor. Ai putea să sacrifici un om ca jertfă adusă răzbnătorului zeu Ba'al, să arzi un eretic pe rug întru slava lui Iisus Hristos, să execuți femei vinovate de adulter pentru că așa a spus Allah sau să-i trimiți pe dușmanii de clasă în gulag. Odată ce faci asta, o alchimie ușor diferită a sacrificiului începe să-și folosească farmecele asupra ta. Odată ce îți provoci singur suferință în numele unei povești, ea îți dă de ales : „Fie povestea este adevărată, fie sunt un tâmpit credul”. Atunci când provoci suferință altora, ai de asemenea de ales : „Fie povestea este adevărată, fie sunt un ticălos crud”. Și la fel cum nu vrem să recunoaștem că suntem fraieri, tot așa nu vrem să recunoaștem că suntem ticăloși, așa că preferăm să credem că povestea este adevărată.

În martie 1839, în orașul iranian Mașhad, un vraci local i-a spus unei evreice care suferea de o boală de piele că, dacă omoară un câine și se spală pe mâini cu sângele lui, avea să se vindece. Mașhad este un oraș șiit sfânt și s-a întâmplat ca femeia să urmeze tratamentul sinistru în ziua sacră de Ashura. A fost observată de câțiva șiiți, care au crezut -- sau cel

puțin așa au susținut – că femeia a ucis câinele ca să parodieze martiriul din Karbala. Vestea acestui sacrilegiu de neconceput s-a răspândit rapid pe străzile Mașhadului. Instigată de imamul local, o mulțime furioasă a pătruns în cartierul evreiesc, a incendiat sinagoga și a ucis pe loc 36 de evrei. Tuturor evreilor din Mașhad care au supraviețuit li s-a dat apoi de ales: fie se converteau numaidecât la islam, fie erau uciși. Episodul sordid nu a afectat câtuși de puțin reputația Mașhadului de „capitală spirituală a Iranului”¹³.

Când ne gândim la un sacrificiu uman, de obicei ne vin în minte ritualuri macabre în temple canaanite sau aztece, și de multe ori se spune că monoteismul a pus capăt acestei practici înfiorătoare. De fapt, mono-teiștii au practicat sacrificiul uman la o scară mult mai mare decât majoritatea cultelor politeiste. Creștinismul și islamul au ucis mult mai mulți oameni în numele lui Dumnezeu decât adepții lui Ba'al sau ai lui Huitzilopochtli. În vreme ce conchistadorii spanioli puseseră capăt tuturor sacrificiilor umane aduse zeilor azteci și incași, în Spania Inchiziția ardea eretici cu grămadă.

Există fel de fel de sacrificii. Ele nu implică întotdeauna preoți care mânuiesc cuțite sau pogromuri sângeroase. Iudaismul, de pildă, interzice munca și călătoriile în ziua sfântă de Sabat (literal, cuvântul *sabat* înseamnă „a sta nemișcat” sau „a se odihni”). Sabatul începe vineri la apus și durează până sâmbătă la apus, iar în acest interval evreii ortodocși se abțin de la aproape orice fel de muncă, neputând nici măcar să rupă hârtie igienică dintr-un sul la toaletă. (Unii dintre cei mai erudiți rabini chiar au discutat despre asta și au conchis că, dacă ar rupe hârtia igienică, evreii pioși ar încălca tabuul Sabatului, așa că, dacă vor să se șteargă la fund de Sabat, trebuie să-și pregătească o rezervă de hârtie igienică ruptă dinainte¹⁴.)

În Israel, evreii religioși încearcă adesea să-i forțeze pe evreii laici și chiar pe ateii convinși să respecte aceste tabuuri. Întrucât partidele ortodoxe dețin de obicei puterea în politica israeliană, de-a lungul anilor au reușit să promulge numeroase legi care interzic fel de fel de activități de Sabat. Deși nu au putut să scoată în afara legii folosirea vehiculelor private de Sabat, au reușit să interzică transportul public. Acest sacrificiu religios

național afectează în principal cele mai slabe sectoare ale societății, mai ales că sâmbăta este singura zi din săptămână când membrii clasei muncitoare sunt liberi să călătorească pentru a-și vizita rude îndepărtate, prieteni sau pentru a se bucura de diverse atracții turistice. O bunică bogată nu are nici o problemă să urce la volanul mașinii sale noi-nouțe și să-și viziteze nepoții într-un alt oraș, dar o bunică săracă nu poate face acest lucru deoarece nu circulă nici un autobuz și nici un tren.

Creând asemenea dificultăți pentru sute de mii de cetățeni, partidele religioase își dovedesc și-și consolidează credința nestrămutată în iudaism. Deși nu se varsă nici o picătură de sânge, este sacrificată totuși bunăstarea multor oameni. Dacă iudaismul este doar o ficțiune, atunci este un lucru crud și neomenos să împiedici o bunică să-și viziteze nepoții sau să nu lași un student nevoiaș să meargă să se distreze pe plajă. Făcând totuși aceste lucruri, partidele religioase spun lumii – și-și spun lor înseși – că ele cred cu adevărat în povestea evreiască. Ce, credeți că-i încântă să le facă rău oamenilor fără absolut nici un motiv întemeiat?

Sacrificiul nu numai că îți întărește încrederea în poveste, dar se și substituie adesea tuturor celorlalte obligații pe care le ai față de ea. Majoritatea marilor povești ale omenirii au impus idealuri pe care cei mai mulți dintre oameni nu le pot atinge. Câți creștini respectă într-adevăr cele zece porunci, cuvânt cu cuvânt, fără să mintă sau să poftască vreodată ceva? Câți budiști au ajuns până acum în etapa dizolvării eului? Câți socialiști muncesc până la capătul puterilor, luând doar atât cât le trebuie cu adevărat?

Incapabili să se ridice la nivelul idealului, oamenii recurg la sacrificiu ca la o soluție. Un hindus ar putea să se implice în fraude fiscale, să meargă din când în când la prostituate și să se poarte urât cu părinții săi în vârstă, dar apoi să se convingă pe el însuși că este o persoană cât se poate de pioasă, deoarece susține distrugerea moscheii Babri din Ayodhya și a donat chiar bani pentru construirea pe locul acesteia a unui templu hindus. La fel ca în vechime, în secolul XXI căutarea sensului de către om se sfârșește mult prea adesea cu o serie de sacrificii.

Portofoliul identității

Egiptenii, canaanii și grecii anici încercau să evite sacrificiile. Aveau nenumărați zei, iar dacă unul îi lăsa la greu, sperau că altul le va veni totuși în ajutor. Așa că aduceau ofrande zeului soarelui dimineața, zeiței pământului la amiază și unui amalgam de zâne și demoni seara. Nici asta nu s-a schimbat prea mult. Astăzi, toți zeii – fie că este vorba despre Iahve, Mamon, Națiunea sau Revoluția –, precum și toate poveștile în care cred oamenii sunt incomplete, pline de lacune și înșesate de contradicții. Prin urmare, oamenii își pun rareori întreaga credință într-o singură poveste. În schimb, păstrează un portofoliu de povești și identități diferite, trecând de la una la alta în funcție de nevoi. Asemenea disonanțe cognitive sunt inerente în aproape toate societățile și mișcărilor.

Să luăm exemplul unui partizan tipic al mișcării Tea Party care îmbină cumva o credință arzătoare în Iisus Hristos cu o combatere fermă a politicilor guvernamentale de asistență socială și o susținere înversunată a Asociației Naționale a Armelor. Nu propovăduia Iisus mai curând să-i ajuti pe cei săraci decât să te înarmezi până-n dinți? Poate părea o contradicție, însă creierul uman are nenumărate sertare și compartimente, iar unii neuroni pur și simplu nu comunică între ei. În mod asemănător, puteți găsi o mulțime de susținători ai lui Bernie Sanders inspirați de o credință neclară într-o revoluție viitoare, dar care cred în același timp în importanța investirii chibzuite a banilor. Aceștia pot trece cu ușurință de la o discuție pe marginea distribuirii inechitabile a averii în lume la una despre performanța investițiilor lor pe Wall Street.

Nimeni nu are o singură identitate. Nimeni nu este doar musulman, doar italian sau doar capitalist. Dar din când în când apare câte un crez fanatic și insistă că oamenii ar trebui să creadă într-o singură poveste și să aibă o singură identitate. În generațiile recente, cel mai fanatic asemenea crez a fost fascismul. Fascismul insistă că oamenii nu ar trebui să creadă nici o poveste în afara celei naționaliste și că nu ar trebui să aibă nici o identitate cu excepția identității lor naționale. Nu toți naționaliștii sunt fasciști. Majoritatea naționaliștilor au mare încredere în povestea națiunii lor și subliniază meritele unice ale națiunii lor și obligațiile unice

pe care le au față de națiunea lor – cu toate acestea, recunosc că lumea nu se rezumă doar la națiunea lor. Pot să fiu un italian devotat, cu obligații deosebite față de națiunea italiană, și cu toate acestea să am și alte identități. Pot fi de asemenea socialist, catolic, soț, tată, om de știință și vegetarian, iar fiecare dintre aceste identități aduce cu sine obligații suplimentare. Uneori, câtevava dintre identitățile mele mă atrag în direcții diferite, iar unele dintre obligațiile mele intră în conflict una cu alta. Dar, mă rog, cine a spus că viața e ușoară?

Fascismul este ceea ce se întâmplă atunci când naționalismul vrea să-și facă viața foarte ușoară, negând toate celelalte identități și obligații. A existat foarte multă confuzie în ultima vreme pe marginea sensului exact al fascismului. Oamenii spun despre aproape orice persoană care nu le place că este „fascistă”. Termenul riscă să degenereze într-o injurie utilizabilă în orice condiții. Așadar, ce înseamnă de fapt? Pe scurt, în vreme ce naționalismul mă învață că națiunea mea este unică și că am obligații speciale față de ea, fascismul spune că națiunea mea este supremă și că datoriez națiunii mele obligații exclusive. Indiferent de circumstanțe, nu ar trebui să pun niciodată interesele vreunui grup sau individ mai presus de interesele națiunii mele. Chiar dacă națiunea mea urmează să obțină un profit neînsemnat provocându-le foarte multă suferință câtorva milioane de străini dintr-o regiune îndepărtată, nu ar trebui să am îndoieli în legătură cu susținerea națiunii mele. Altminteri, sunt un trădător demn de dispreț. Dacă națiunea îmi cere să omor milioane de oameni, ar trebui să omor milioane de oameni. Dacă națiunea îmi cere să trădez adevărul și frumusețea, ar trebui să trădez adevărul și frumusețea.

Cum evaluează un fascist arta? Cum știe un fascist dacă un film este bun? Foarte simplu. Există un singur etalon. Dacă filmul slujește interesele naționale, este un film bun. Dacă nu slujește interesele naționale, e un film prost. Și cum decide un fascist ce să le predea copiilor la școală? Folosește același etalon. Îi învață pe copii orice slujește interesele națiunii; adevărul nu contează!¹⁵

Această venerare a națiunii este extrem de atrăgătoare, nu numai pentru că simplifică numeroase dileme dificile, ci și pentru că îi face pe oameni să creadă că aparțin celui mai important și mai frumos lucru din lume – națiunea lor. Ororile celui de-al Doilea Război Mondial și ale Holocaustului

scot la iveală consecințele înfiorătoare ale acestei mentalități. Din nefericire, atunci când oamenii vorbesc despre relele fascismului, o fac adesea destul de prost, întrucât tind să-l prezinte ca pe un monstru odios și nu reușesc să explice de ce este atât de seducător. Iată de ce astăzi oamenii adoptă uneori idei fasciste fără să-și dea seama. Ei își spun: „Am fost învățat că fascismul este urât, dar când mă uit în oglindă văd ceva cât se poate de frumos, așa că nu pot fi fascist”.

Seamănă oarecum cu greșeala pe care o fac filmele hollywoodiene atunci când înfățișează personajele negative – Cap-de-mort, Sauron, Darth Vader – ca fiind urâte și rele. De obicei, sunt crude și răutăcioase până și cu cei mai fideli susținători ai lor. Ceea ce nu înțeleg niciodată atunci când urmăresc asemenea filme este de ce ar fi cineva tentat să urmeze un ticălos dezgustător precum Cap-de-mort ?

Problema cu răul este că în viața reală nu e neapărat urât. De fapt, poate fi foarte frumos. Creștinismul a știut acest lucru mai bine decât Hollywoodul, motiv pentru care arta creștină tradițională obișnuia să-l înfățișeze pe Satan drept un individ extrem de arătos. De aceea e atât de dificil să rezisti ispitelor lui Satan. Acesta este și motivul pentru care e greu să îți piept fascismului. Când te privești în oglinda fascistă, ceea ce vezi acolo nu e câtuși de puțin urât. Când germanii se uitau în oglinda fascistă în anii 1930, vedeau în Germania cel mai frumos lucru din lume. Dacă rușii vor privi astăzi în oglinda fascistă, vor vedea Rusia drept cel mai frumos lucru din lume. Iar dacă israelienii vor privi în oglinda fascistă, vor vedea Israelul drept cel mai frumos lucru din lume. Apoi își vor dori să se piardă în acea colectivitate frumoasă.

Cuvântul „fascism” provine din latinescul *fascis*, care înseamnă „mănunchi de nuiele”. Nu pare câtuși de puțin un simbol extravagant pentru una dintre cele mai feroce și mai letale ideologii din istoria lumii. Dar are o însemnătate profundă și sinistră. O singură nuia este foarte slabă și poți să o frângi cu ușurință în două. Totuși, odată ce legi mai multe nuiele laolaltă într-un *fascis*, devine aproape imposibil să le rupi. Asta înseamnă că individul este lipsit de însemnătate, dar, câtă vreme colectivul rămâne unit și solidar, el este nespus de puternic¹⁶. Prin urmare, fascistii cred în privilegierea intereselor colectivului în detrimentul celor ale oricărui individ și cer ca nici o singură nuia să nu îndrăznească vreodată să distrugă unitatea mănunchiului.

Desigur, nu este niciodată clar unde se termină un „mănunchi de nuiele” uman și unde începe altul. De ce ar trebui să consider că Italia este mănunchiul de nuiele căruia îi aparțin? De ce nu familia mea, orașul Florența, provincia Toscana, continentul european sau întreaga specie umană? Formele mai blânde de naționalism îmi vor spune că pot să am într-adevăr obligații față de familia mea, față de Florența, Europa și față de întreaga omenire, iar în același timp să am obligații speciale față de Italia. În schimb, fasciștii italieni îmi vor cere loialitate absolută doar față de Italia.

În ciuda eforturilor lui Mussolini și ale partidului său fascist, majoritatea italienilor nu au fost atât de entuziasmați să pună Italia înaintea de *famiglia*. În Germania, aparatul de propagandă nazist a făcut o treabă mult mai meticuloasă, dar nici măcar Hitler nu a reușit să-i facă pe oameni să uite toate poveștile alternative. Chiar și în perioada cea mai întunecată a epocii naziste, oamenii au păstrat întotdeauna câteva povești de rezervă pe lângă cea oficială. Acest lucru a devenit cât se poate de clar în 1945. Ai fi zis că după 12 ani de spălare nazistă pe creier mulți germani ar fi complet incapabili să-și înțeleagă viețile postbelice. Dat fiind că își puseseră întreaga credință într-o singură mare poveste, ce să facă după destrămarea poveștii respective? Cu toate acestea, majoritatea germanilor și-au revenit cu o viteză uimitoare. Au păstrat într-un colț al minții alte câteva povești despre lume, iar imediat după ce Hitler și-a tras un glonț în cap, locuitorii Berlinului, Hamburgului și Münchenului au adoptat noi identități și au găsit sensuri noi pentru viețile lor.

E adevărat, circa 20% dintre gauleiterii naziști – lideri regionali de partid – s-au sinucis, precum și aproximativ 10% dintre generali¹⁷. Dar asta înseamnă că 80% dintre gauleiteri și 90% dintre generali și-au continuat bucuroși viața. Majoritatea covârșitoare a naziștilor cu carnet de partid și chiar a membrilor SS de rând nici nu au înnebunit, nici nu și-au pus capăt zilelor. Au fost după aceea fermieri, profesori, doctori și agenți de asigurări productivi.

De fapt, nici măcar suicidul nu dovedește un devotament absolut față de o singură poveste. Pe 13 noiembrie 2015, Statul Islamic a orchestrat mai multe atacuri sinucigașe la Paris în care au murit 130 de oameni. Gruparea extremistă a explicat că a făcut acest lucru drept răzbunare pentru bombardarea activiștilor Statului Islamic din Siria și Irak de către

forțele aeriene franceze și în speranța de a descuraja Franța să mai execute asemenea bombardamente în viitor¹⁸. Tot atunci, Statul Islamic a declarat de asemenea că toți musulmanii uciși de forțele aeriene franceze erau martiri, care se bucurau de fericirea veșnică în rai.

Ceva nu are noimă aici. Dacă martirii uciși de forțele aeriene franceze sunt acum într-adevăr în rai, de ce ar trebui să se răzbune cineva pentru asta? Răzbunare pentru ce, mai exact? Pentru că au trimis oameni în rai? Dacă ai auzi că scumpul tău frate a câștigat un milion de dolari la loto, ai începe să arunci în aer agenții loto drept răzbunare? Atunci de ce să te dezlănțui la Paris doar pentru că forțele aeriene franceze le-au dat câtorva dintre frații tăi un bilet dus în paradis? Ar fi și mai rău dacă ai reuși cu adevărat să-i descurajezi pe francezi să mai recurgă la bombardamente în Siria. Deoarece, în acest caz, mai puțini musulmani vor ajunge în rai.

Am putea fi tentați să conchidem că activiștii Statului Islamic nu cred cu adevărat că martirii ajung în rai. De aceea sunt furioși când sunt bombardati și uciși. Dar dacă e așa, de ce unii dintre ei își prind la brâu centuri cu explozibil și se aruncă de bunăvoie în aer? Cel mai probabil, răspunsul este că se agață de două povești contradictorii, fără să se gândească prea mult la inconsecvențe. După cum precizam mai devreme, unii neuroni pur și simplu nu comunică între ei.

Cu opt secole înainte ca forțele aeriene franceze să bombardeze bastioanele Statului Islamic din Siria și Irak, o altă armată franceză a invadat Orientul Mijlociu, în ceea ce posteritatea cunoaște drept „Cruciada a șaptea”. Conduși de sfântul rege Ludovic al IX-lea, cruciații sperau să cucerească Valea Nilului și să transforme Egiptul într-un bastion creștin. Cu toate acestea, au fost înfrânți în Bătălia de la Mansoura, iar majoritatea cruciaților au fost luați prizonieri. Un cavaler cruciat, Jean de Joinville, scria mai târziu în memoriile sale că, atunci când bătălia era pierdută și au decis să se predea, unul dintre oamenii lui a spus: „Nu pot fi de acord cu această decizie. Sfatul meu este să ne lăsăm cu toții uciși, fiindcă astfel vom ajunge în paradis”. Joinville comentează sec că „nici unul dintre noi nu i-a luat în seamă sfatul”¹⁹.

Joinville nu explică de ce au refuzat. La urma urmei, erau bărbați care își părăsiseră castelele confortabile din Franța pentru o aventură

primejdioasă și de lungă durată în Orientul Mijlociu, în mare măsură datorită credinței lor în promisiunea mântuirii veșnice. Atunci de ce, când erau doar la un pas de fericirea eternă a paradisiului, au ales captivitatea musulmană? Se pare că, deși cruciații credeau cu înflăcărare în mântuire și paradisi, la momentul adevărului au preferat să nu riște.

Supermarketul din Helsingør

De-a lungul istoriei, aproape toți oamenii au crezut în mai multe povești în același timp și nu au fost niciodată pe deplin convinși de adevărul nici uneia dintre ele. Această incertitudine a tulburat majoritatea religiilor, care, prin urmare, au văzut în credință o virtute capitală, iar în îndoială, unul dintre cele mai cumplite păcate. Ca și când ar fi existat ceva intrinsec bun în a crede diferite lucruri fără dovezi. Totuși, odată cu dezvoltarea culturii moderne, lucrurile au început să se inverseze. Credința a semănat tot mai mult cu o sclavie mentală, în vreme ce îndoiala a ajuns să fie considerată o condiție prealabilă a libertății.

Undeva între 1599 și 1602, William Shakespeare și-a scris propria versiune a *Regelui Leu*, cunoscută mai bine sub numele de *Hamlet*. Totuși, spre deosebire de Simba, Hamlet nu încheie Cercul Vieții. Rămâne sceptic și indecis până la sfârșit, fără să descopere vreodată ce înseamnă viața și fără să decidă ce este mai bine, a fi sau a nu fi. Prin aceasta, Hamlet este eroul modern paradigmatic. Modernitatea nu a respins nenumăratele povești pe care le-a moștenit din trecut. În schimb, a deschis un supermarket pentru ele. Omul modern este liber să le încerce pe toate, alegând și combinând orice pe placul său.

Unii nu suportă atâta libertate și incertitudine. Mișcările totalitare moderne, precum fascismul, au reacționat violent la supermarketul ideilor nesigure și au cerut credință absolută într-o singură poveste, mai mult chiar decât religiile tradiționale. Majoritatea oamenilor moderni au agreat însă supermarketul. Ce faci când nu știi care este sensul vieții și ce poveste să crezi? Sanctifici însăși capacitatea de a alege. Stai pentru totdeauna acolo, la raionul din supermarket, având puterea și libertatea de a alege orice

îți place și examinând produsele expuse în fața ta, și... stop-cadru, tăiați, Sfârșit. Să curgă genericul.

Potrivit mitologiei liberale, dacă stai îndeajuns de mult în acel supermarket enorm, mai devreme sau mai târziu vei avea parte de epifania liberală și vei descoperi adevăratul sens al vieții. Toate poveștile de pe rafturile supermarketului sunt falsuri. Sensul vieții nu este un produs de-a gata. Nu există nici un scenariu divin și nimic din afara mea nu poate conferi însemnătate vieții mele. Eu sunt cel care dă sens tuturor lucrurilor prin intermediul propriilor sentimente și al alegerilor mele libere.

În filmul fantastic *Willow* – un basm mediocru marca George Lucas –, eroul eponim este un pitic obișnuit care visează să devină un mare vrăjitor și să stăpânească secretele existenței. Într-o bună zi, un asemenea vrăjitor trece prin sătucul piticului în căutarea unui ucenic. Willow și alți doi pitici plini de speranță se înfățișează dinaintea lui, iar vrăjitorul le dă aspiranților un test simplu. Întinde mâna dreaptă, își depărtează degetele și îi întreabă cu o voce demnă de Yoda: „În care deget stă puterea de a controla lumea?”. Fiecare dintre cei trei pitici alege câte un deget – dar nu ghicește nici unul. Cu toate acestea, vrăjitorul observă ceva la Willow, iar mai târziu îl întreabă: „Când ți-am arătat degetele, care a fost primul tău impuls?”. „Ei bine, era o prostie”, spune jenat Willow, „să-mi aleg propriul deget”. „Aha!”, exclamă triumfător vrăjitorul, „Acesta era răspunsul corect! Îți lipsește încrederea în tine însuși”. Mitologia liberală repetă la nesfârșit această lecție.

Propriile noastre degete umane sunt cele care au scris Biblia, Coranul și Vedele și mintea noastră este cea care conferă putere acestor povești. Sunt fără îndoială povești frumoase, însă frumusețea lor depinde strict de ochii privitorului. Ierusalimul, Mecca, Varanasi și Bodh Gaya sunt locuri sfinte, dar numai datorită sentimentelor pe care le insuflă oamenilor atunci când merg acolo. În sine, universul este doar un ghiveci de atomi fără nici o noimă. Nici un lucru nu este frumos, sacru sau sexy – doar sentimentele umane îl fac să fie așa. Numai sentimentele umane fac ca un măr roșu să fie apetisant, iar o balebă – dezgustătoare. Dacă îndepărtăm sentimentele umane, nu rămânem decât cu o adunătură de molecule.

Sperăm să găsim sens integrându-ne într-o poveste de-a gata despre univers, dar, potrivit interpretării liberale a lumii, adevărul este exact

pe dos. Universul nu îmi conferă mie sens. *Eu* confer sens universului. Aceasta este vocația mea cosmică. Eu nu am o soartă sau o dharma fixă. Dacă ajung în situația lui Simba sau a lui Arjuna, pot alege să lupt pentru tronul unui regat, dar nu sunt obligat să fac asta. Pot la fel de bine să mă alătur unui circ ambulant, să merg pe Broadway să cânt într-un musical sau să mă mut în Silicon Valley și să lansez o afacere. Sunt liber să-mi creez propria dharma.

Așadar, la fel ca toate celelalte povești cosmice, și povestea liberală începe cu creația. Potrivit acesteia, creația are loc clipă de clipă, iar eu sunt creatorul. Atunci care este țelul vieții mele? Să creez sens simțind, gândind, dorind și inventând. Orice îngrădește libertatea omului de a simți, a gândi, a dori și a inventa îngrădește sensul universului. Iată de ce libertatea față de asemenea limite este idealul suprem.

În termeni practici, cei care cred în povestea liberală trăiesc la lumina a două porunci: creează și luptă pentru libertate. Creativitatea se poate manifesta scriind o poezie, explorându-ți sexualitatea, inventând o nouă aplicație sau descoperind o substanță chimică necunoscută. Lupta pentru libertate include orice îi eliberează pe oameni de constrângerile sociale, biologice și fizice – să protestezi împotriva dictatorilor brutali, să înveți fetele să citească, să găsești un leac pentru cancer sau să construiești o navă spațială. Panteonul liberal al eroilor îi reunește atât pe Rosa Parks și Pablo Picasso, cât și pe Louis Pasteur și frații Wright.

În teorie, sună extrem de palpitant și de profund. Din păcate, libertatea și creativitatea ființei umane nu sunt așa cum și le imaginează povestea liberală. Potrivit înțelegerii noastre științifice, în spatele alegerilor și creațiilor noastre nu se ascunde nici o vrajă. Ele sunt produsul a miliarde de neuroni care își transmit reciproc semnale biochimice și, chiar dacă îi eliberezi pe oameni din jugul Bisericii Catolice și al Uniunii Sovietice, alegerile lor vor fi în continuare dictate de algoritmi biochimici la fel de nemiloși ca Inchiziția și KGB-ul.

Povestea liberală mă învață să caut libertatea de expresie și să mă împlinesc pe mine însumi. Dar atât „eu”, cât și libertatea sunt himere mitologice împrumutate din basmele străvechi. Liberalismul are o viziune cu totul neclară asupra „liberului-arbitru”. În mod evident, oamenii au voință, au dorințe, iar uneori sunt liberi să-și îndeplinească dorințele.

Dacă prin „liber-arbitru” înțelegi libertatea de a face ce dorești, atunci da, oamenii au liber-arbitru. Dar, dacă prin „liber-arbitru” înțelegi libertatea de a alege ce să dorești, atunci nu, oamenii nu au liber-arbitru.

Dacă sunt atras sexual de bărbați, aș putea fi liber să dau curs fanteziilor mele, dar nu sunt liber să mă simt atras în schimb de femei. În unele cazuri, aș putea decide să-mi țin în frâu impulsurile sexuale sau să încerc chiar o terapie de „conversie sexuală”, dar însăși dorința de a-mi schimba orientarea sexuală îmi este impusă de neuronii mei, încurajați poate de prejudecățile mele culturale și religioase. De ce o persoană se simte rușinată de sexualitatea sa și încearcă să o schimbe, în vreme ce altă persoană dă curs aceluiași dorințe sexuale fără nici o urmă de vinovăție? Puteți spune că prima persoană are sentimente religioase mai puternice decât a doua. Dar oamenii aleg liber să aibă sentimente religioase puternice sau slabe? Din nou, o persoană ar putea decide să meargă la biserică în fiecare duminică, într-un efort conștient de a-și întări sentimentele religioase slabe – dar de ce o persoană aspiră să fie mai credincioasă, în vreme ce alta nu are absolut nici o problemă să rămână atee? Acest fapt s-ar putea datora mai multor înclinații culturale și genetice, dar nu este niciodată produsul „liberului-arbitru”.

Ceea ce este adevărat despre dorința sexuală este valabil pentru orice fel de dorință și, de fapt, pentru toate sentimentele și gândurile. Să luăm exemplul următorului gând care vă vine în minte. De unde a venit? Ați ales liber să-l aveți și abia atunci l-ați avut? În nici un caz. Procesul autoexplorării începe cu lucruri simple, devenind treptat tot mai greu. Inițial, conștientizăm faptul că nu controlăm lumea exterioară. Nu decid eu când plouă. Apoi ne dăm seama că nu controlăm ceea ce se petrece în propriul corp. Nu îmi controlez tensiunea arterială. După aceea, înțelegem că nu ne controlăm nici măcar creierul. Nu le spun eu neuronilor când să se excite. În cele din urmă ar trebui să conștientizăm faptul că nu ne controlăm dorințele și nici măcar reacțiile la aceste dorințe.

Conștientizarea acestor lucruri ne poate ajuta să devenim mai puțin obsedați de opiniile, sentimentele și dorințele noastre. Nu avem liber-arbitru, dar putem fi puțin mai liberi față de tirania voinței noastre. De obicei, oamenii acordă atât de multă importanță dorințelor lor, încât încearcă să controleze și să modeleze întreaga lume conform acestor dorințe. Urmărind

să-și îndeplinească dorințele, oamenii zboară spre Lună, poartă războaie mondiale și destabilizează întregul ecosistem. Dacă înțelegem că dorințele noastre nu sunt manifestările magice ale liberului-arbitru, ci mai curând produsul unor procese biochimice (influențate de factori culturali aflați de asemenea în afara controlului nostru), am putea fi mai puțin preocupați de ele. Este mai bine să ne înțelegem pe noi înșine, mintea și dorințele noastre, decât să încercăm să dăm curs oricărei fantezii ce ne trece prin cap.

Iar ca să ne înțelegem pe noi înșine, un pas crucial este să recunoaștem că „eul” este o ficțiune pe care mecanismele complexe ale minții noastre o inventează, o actualizează și o rescriu în permanență. În mintea mea există un povestitor care explică cine sunt, de unde vin, încotro mă îndrept și ce se întâmplă chiar acum. Aidoma propagandiștilor guvernamentali care explică ultimele frământări politice, de multe ori naratorul interior înțelege lucrurile greșit, însă rareori recunoaște asta, poate chiar niciodată. Și la fel cum guvernul construiește un mit național cu drapele, idoli și parade, și aparatul meu interior de propagandă construiește un mit personal cu amintiri de preț și traume de care mă agăț, dar care adesea nu seamănă mai deloc cu adevărul.

În epoca Facebook și Instagram puteți observa mai clar ca oricând acest proces de construire a mitului, deoarece o parte din el a fost externalizat din minte în computer. Este deopotrivă fascinant și înspăimântător să vezi oameni care petrec ore în șir construind și înfrumusețând online un eu perfect, atașându-se de propria creație și confundând-o cu adevărul despre ei înșiși²⁰. Așa devine o vacanță în familie înțesată de ambuteiaje, certuri meschine și tăceri încordate o colecție de priveliști frumoase, cine perfecte și chipuri zâmbitoare; 99% din experiența noastră nu devine niciodată parte din povestea eului.

Este demn de remarcat faptul că eul nostru iluzoriu tinde să fie foarte vizual, în vreme ce experiențele noastre propriu-zise sunt corporale, materiale. În cadrul fanteziei, urmărești o scenă cu ochiul minții sau pe monitorul computerului. Te vezi pe o plajă tropicală, cu marea albastră în spatele tău, cu un zâmbet larg pe chip, într-o mână ai un cocktail, iar cu cealaltă îți cuprinzi iubitul după mijloc. Raiul pe pământ. Ceea ce nu arată imaginea sunt musca enervantă care te pișcă de picior, senzația de nod în stomac de la supa de pește stricat pe care ai mâncat-o, încordarea

maxilarului atunci când simulezi un zâmbet larg și cearta urâtă pe care cuplul fericit a avut-o cu cinci minute în urmă. Dacă am putea percepe ce simțeau oamenii din fotografii atunci când le făceau !

De aceea, dacă vrei cu adevărat să te înțelegi pe tine însuți, nu ar trebui să te identifici cu contul tău de Facebook sau cu povestea interioară a eului. În schimb, ar trebui să urmărești fluxul propriu-zis al corpului și al minții. Vei vedea cum gândurile, emoțiile și dorințele apar și dispar fără prea multe motive și fără vreun control din partea ta, la fel cum diferite vânturi bat dintr-o direcție sau alta și îți ciufulesc părul. Și, la fel cum nu ești acele vânturi, tot așa nu ești nici amestecul de gânduri, emoții și dorințe de care ai parte și, cu siguranță, nici povestea igienizată pe care o spui despre ele privind în urmă. Le experimentezi pe toate, dar nu le controlezi, nu le stăpânești și nu ești ele. Oamenii întrebă „Cine sunt?” și așteaptă să li se spună o poveste. Primul lucru pe care trebuie să-l știi despre tine însuți este că nu ești o poveste.

Nici o poveste

Liberalismul a făcut un pas radical negând toate dramele cosmice, dar apoi a recreat drama în interiorul ființei umane – universul nu are nici o intrigă, așa că ține de noi, oamenii, să creăm o intrigă, iar aceasta este vocația noastră și sensul vieții noastre. Cu mii de ani înaintea epocii noastre liberale, budismul antic a mers și mai departe, negând nu numai toate dramele cosmice, ci până și drama interioară a creației umane. Universul nu are nici un sens și nici sentimentele umane nu comportă vreunul. Ele nu fac parte dintr-o mare poveste cosmică – sunt doar vibrații efemere, apărând și dispărând fără nici un motiv anume. Acesta este adevărul. Revino-ți și treci peste asta !

Brihadaranyaka Upanishad ne spune : „Capul calului de sacrificiu este răsăritul, ochiul lui e soarele... membrele sale sunt anotimpurile, încheieturile lui sunt lunile și săptămânile, picioarele lui sunt zilele și nopțile, oasele lui sunt stelele, iar carnea lui, norii...”. În schimb, *Mahāsatiapatthana Sutta*, un text budist esențial, arată că, atunci când un om meditează, el își analizează corpul cu mare atenție, observând că „în acest

corp există fire de păr pe cap, fire de păr pe piele, unghii, dinți, piele, carne, tendoane, oase, măduvă, rinichi, inimă... salivă, mucozitate nazală, lichid sinovial și urină. Astfel continuă să analizeze corpul... Acum a ajuns să înțeleagă: «Acesta este corpul!»²¹. Părul, oasele sau urina nu simbolizează nimic altceva. Sunt doar ceea ce sunt.

Pasaj după pasaj, textul explică în continuare că, orice lucru ar observa în corp sau în minte persoana care meditează, ea îl înțelege doar așa cum este. Astfel, când cel care meditează respiră, „Respirând adânc, înțelege cum se cuvine «Respir adânc». Respirând superficial, înțelege cum se cuvine «Respir superficial»”²². Respirația adâncă nu reprezintă anotimpurile, iar respirația superficială nu simbolizează zilele. Ele sunt doar vibrații în corp.

Potrivit învățăturilor lui Buddha, cele trei realități elementare ale universului sunt: totul se schimbă în permanență, nimic nu are o esență care dăinuie și nimic nu este pe deplin satisfăcător. Poți explora cele mai îndepărtate colțuri ale galaxiei, ale corpului tău sau ale minții tale, dar niciodată nu vei întâlni ceva imuabil, de esență veșnică și care te satisface pe deplin.

Suferința apare deoarece oamenii nu înțeleg acest lucru. Cred că există pe undeva o esență veșnică și că, dacă vor putea să o găsească și să se conecteze la ea, vor fi pe deplin satisfăcuți. Această esență veșnică este numită uneori Dumnezeu, uneori națiune, uneori suflet, uneori eu autentic și uneori dragoste adevărată – și cu cât oamenii se agață mai mult de ea, cu atât sunt mai dezamăgiți și suferă mai mult din cauza neputințelor de a o găsi. Mai rău decât atât, cu cât atașamentul este mai puternic, cu atât mai intensă este ura pe care o dezvoltă asemenea oameni față de orice persoană, grup sau instituție ce pare să se interpună între ei și țelul lor neprețuit.

Așadar, conform preceptelor lui Buddha, viața nu are nici un sens, iar oamenii nu sunt nevoiți să creeze vreunul. Ei trebuie doar să conștientizeze faptul că nu există nici un sens, eliberându-se astfel de suferința provocată de atașamente și de identificarea cu fenomene deșarte. „Ce ar trebui să fac?”, întreabă oamenii, iar Buddha îi sfătuiește: „Nu faceți nimic. Absolut nimic”. Toată problema este că facem în permanență ceva. Nu neapărat la nivel fizic – putem sta nemișcați ore în șir cu ochii închiși –, dar la nivel mental suntem extrem de ocupați: creăm povești

și identității, purtăm lupte și obținem victorii. A nu face realmente nimic înseamnă că nici mintea nu face nimic și nu creează nimic.

Din nefericire, și aceasta se transformă cu mare ușurință într-o epopee eroică. Chiar în timp ce stai cu ochii închiși și observi cum aerul intră și iese din nări, ai putea foarte bine să începi să crezi povești despre asta. „Respirația mea e puțin forțată, iar dacă voi respira mai calm, voi fi mai sănătos”; sau „Dacă voi continua să-mi urmăresc respirația și să nu fac nimic, mă voi lumina și voi fi cea mai înțeleaptă și mai fericită persoană din lume”. Apoi povestea începe să se dezvolte, iar oamenii pornesc într-o călătorie nu numai pentru a se elibera de propriile atașamente, ci și pentru a-i convinge pe alții să facă asta. Odată ce am acceptat faptul că viața nu are sens, găsesc sens explicându-le și altora acest lucru, certându-mă cu necredincioșii, ținându-le predici scepticilor, donând bani pentru construirea mănăstirilor și așa mai departe. „Nici o poveste” poate deveni cu foarte multă ușurință doar o altă poveste.

Istoria budismului oferă o mulțime de exemple pentru modul cum oameni care cred în efemeritatea și deșertăciunea tuturor fenomenelor, precum și în faptul că este important să nu ai atașamente pot avea dispute sau chiar conflicte în privința guvernării unei țări, a dreptului de proprietate asupra unei clădiri sau chiar pe marginea sensului unui cuvânt. Să lupti împotriva altora întrucât crezi în slava unui Dumnezeu veșnic este un lucru nefericit, dar de înțeles; să lupti împotriva altora deoarece crezi în deșertăciunea tuturor fenomenelor este realmente bizar – dar cât se poate de omenesc.

În secolul al XVIII-lea, dinastiile regale ale Birmaniei și Siamului învecinat se mândreau cu devotamentul lor față de Buddha și au dobândit legitimitate protejând credința budistă. Regii înzestrau mănăstiri, construiau pagode și îi ascultau în fiecare săptămână pe călugării erudiți care țineau predici elocvente despre cele cinci angajamente morale capitale ale oricărei ființe umane: să se abțină săucidă, să fure, să comită agresiuni sexuale, să înșele și să se îmbete. Cu toate acestea, cele două regate aveau mereu conflicte. Pe 7 aprilie 1767, armata regelui birman Hsinbyushin a luat cu asalt capitala Siamului, după un asediu de durată. Trupele victorioase au ucis, au jefuit, au violat și probabil că s-au mai și îmbătat pe ici, pe colo. După aceea au ars din temelii o mare parte din

oraș, cu palatele, mănăstirile și pagodele lui, și au dus acasă mii de sclavi și grămezi de aur și pietre prețioase.

Nu se punea problema ca regele Hsinbyushin să nu-și ia în serios credința budistă. La șapte ani după marea sa victorie, regele a pornit într-o expediție regală în josul marelui fluviu Irrawaddy, oprindu-se pentru rugăciune la pagodele importante întâlnite în cale și cerându-i lui Buddha să-i binecuvânteze armatele cu mai multe victorii. Când a ajuns în Yangon, Hsinbyushin a refăcut și a extins cea mai sfântă construcție din toată Birmania – pagoda Shwedagon. Apoi a poleit edificiul mărit cu propria greutate în aur și a înălțat deasupra pagodei o fleșă din aur încrustată cu pietre prețioase (furate probabil din Siam). De asemenea, a profitat de ocazie ca să-i execute pe regele prizonier din Bago, pe fratele și pe fiul acestuia²³.

În Japonia anilor 1930, oamenii găseau chiar modalități ingenioase de a îmbina doctrinele budiste cu naționalismul, militarismul și fascismul. Gânditori budiști radicali precum Nissho Inoue, Ikki Kita și Tanaka Chigaku susțineau că, pentru a-și dizolva atașamentele egocentrice, oamenii ar trebui să se dedice cu totul împăratului, să renunțe la orice părere personală și să dea dovadă de loialitate totală față de națiune. Diverse organizații ultranaționaliste au fost inspirate de asemenea idei, inclusiv o grupare militară fanatică ce încerca să răstoarne sistemul politic conservator din Japonia printr-o campanie de asasinat. L-au ucis pe fostul ministru de Finanțe, pe directorul general al corporației Mitsui și, în cele din urmă, pe prim-ministrul Inukai Tsuyoshi. Astfel au grăbit transformarea Japoniei într-o dictatură militară. Ulterior, când armata a pornit la război, preoții budiști și maestrii meditației Zen propovăduiau supunerea altruistă față de autoritatea statului și recomandau sacrificiul de sine pentru efortul de război. În schimb, învățăturile budiste despre compasiune și nonviolență au fost cumva date uitării și nu au avut nici o influență vizibilă asupra comportamentului trupelor nipone la Nanjing, Manila sau Seul²⁴.

Astăzi, istoricul Myanmarului budist în ceea ce privește drepturile omului este printre cele mai cumplite din lume, iar un călugăr budist, Ashin Wirathu, se află în fruntea mișcării antimusulmane din țară. Acesta susține că nu vrea decât să protejeze Myanmarul și budismul de conspirațiile jihadiste musulmane, însă predicile și articolele sale sunt atât de inflamate,

încât în februarie 2018 Facebook i-a închis pagina, punând interdicția pe seama discursului său care instigă la ură. În cursul unui interviu din 2017 acordat ziarului *The Guardian*, călugărul a propovăduit compasiunea pentru un țânțar trecător, dar, pus în fața acuzațiilor potrivit cărora armata Myanmarului ar fi violat femei musulmane, a râs și a spus: „Imposibil. Corpurile lor sunt prea dezgustătoare”²⁵.

Există foarte puține șanse să avem parte de pace mondială și armonie globală de îndată ce opt miliarde de oameni vor începe să mediteze în mod regulat. Este atât de greu să vezi adevărul despre propria persoană! Chiar dacă reușești cumva să-i convingi pe majoritatea oamenilor să încerce acest lucru, mulți dintre noi vor denatura rapid adevărul scos la iveală, transformându-l într-o poveste cu eroi, răufăcători și dușmani, și vor găsi pretexte foarte bune să pornească la război.

Testul realității

Deși toate aceste povești de amploare sunt ficțiuni generate de propria noastră minte, nu avem motive de disperare. Realitatea rămâne în continuare acolo. Nu poți juca un rol într-o dramă inventată, dar în primul rând de ce ai vrea să faci asta? Marea întrebare cu care se confruntă oamenii nu este „Care e sensul vieții?”, ci mai curând „Cum să scap de suferință?”. Atunci când renunți la toate ficțiunile, poți observa realitatea cu mult mai multă claritate decât înainte, iar dacă realmente știi adevărul despre tine însuși și despre lume, nimic nu te poate face să suferi. Dar, firește, e ușor de spus, greu de făcut.

Noi, oamenii, am cucerit lumea grație capacității noastre de a crea și a crede povești fictive. Prin urmare, nu ne pricepem prea bine să facem diferența între ficțiune și realitate. Ignorarea acestei diferențe a fost pentru noi o chestiune de supraviețuire. Totuși, dacă vrei să cunoști diferența, locul din care trebuie să începi este suferința. Deoarece lucrul cel mai real din lume este suferința.

Când ai de-a face cu o poveste importantă și vrei să afli dacă este reală sau imaginară, una dintre întrebările-cheie pe care trebuie să ți le pui este dacă eroul central al poveștii poate suferi. De exemplu, dacă cineva îți

spune povestea națiunii polone, gândește-te o clipă dacă Polonia poate suferi. Se știe că Adam Mickiewicz, marele poet romantic și părintele naționalismului polonez modern, a numit Polonia „Hristosul națiunilor”. Scriind în 1832, la câteva decenii după ce Polonia a fost împărțită între Rusia, Prusia și Austria și la scurt timp după ce revolta poloneză din 1830 a fost reprimată cu brutalitate de către ruși, Mickiewicz arăta că suferința înfiorătoare a Poloniei a fost un sacrificiu în numele întregii omeniri, comparabil cu sacrificiul lui Hristos, și că, aidoma lui Hristos, Polonia va învia din morți.

Într-un pasaj celebru, Mickiewicz scria :

Polonia a spus [oamenilor din Europa] : „Oricine va veni la mine va fi liber și egal, căci eu sunt LIBERTATEA”. Însă regii, când au auzit una ca asta, au fost cuprinși de spaimă și au răstignit națiunea polonă și au așezat-o în mormânt, strigând : „Am ucis și am îngropat Libertatea”. Dar au strigat proteste... Căci Națiunea Polonă nu a murit... În cea de-a Treia Zi, Sufletul va reveni în Corp ; iar Națiunea va învia și va elibera toate popoarele Europei din Sclavie²⁶.

Chiar poate o națiune să sufere ? Are o națiune ochi, mâini, simțuri, atașamente și pasiuni ? Dacă o înțepi, poate săngera ? Firește că nu. Dacă este înfrântă în război, dacă-și pierde o provincie sau chiar independența, tot nu poate simți durere, tristețe sau orice altă suferință, deoarece nu are corp, nu are minte și nici sentimente. La drept vorbind, este doar o metaforă. Doar în imaginația anumitor oameni Polonia este o entitate reală, capabilă de suferință. Polonia dăinuie deoarece acești oameni îi oferă trupurile lor – nu doar slujind ca soldați în armata polonă, ci și întrupând efectiv bucuriile și necazurile națiunii. În mai 1831, când vestea înfrângerii polone în bătălia de la Ostrołęka a ajuns la Varșovia, oamenilor li s-a pus un nod în stomac de durere, pieptul li s-a umflat de suferință, iar ochii li s-au umplut de lacrimi.

Toate acestea nu justifică invazia rusă, firește, și nici nu subminează dreptul polonezilor de a-și întemeia o țară independentă și de a-și decide propriile legi și cutume. Cu toate acestea, înseamnă că, în cele din urmă, realitatea nu poate fi povestea națiunii polone, întrucât însăși existența Poloniei depinde de imagini din mintea oamenilor.

În schimb, să analizăm soarta unei femei din Varșovia care a fost jefuită și violată de trupele invadatoare rusești. Spre deosebire de suferința metaforică a națiunii polone, suferința acelei femei a fost cât se poate de reală. E posibil să fi avut drept cauză credințele umane în diverse ficțiuni, precum naționalismul rus, creștinismul ortodox și eroismul macho, care au inspirat mulți politicieni și soldați ruși. Cu toate acestea, suferința provocată a fost 100% reală.

Ori de câte ori politicienii încep să vorbească în termeni mistici, fiți cu mare băgare de seamă. Ar putea încerca să mascheze și să justifice suferința reală ascunzând-o în spatele unor cuvinte mari și de neînțeles. Fiți atenți îndeosebi la următoarele patru cuvinte : „sacrificiu”, „eternitate”, „puritate”, „mântuire”. Dacă auziți oricare dintre aceste cuvinte, trageți un semnal de alarmă. Iar dacă se întâmplă să trăiți într-o țară al cărei lider spune la ordinea zilei lucruri precum „Sacrificiul lor va mântui puritatea națiunii noastre eterne”, să știți că aveți mari probleme. Ca să vă păstrați sănătatea mintală, încercați întotdeauna să traduceți asemenea baliverne în termeni reali : un soldat ce se zvârcolește de durere, o femeie bătută și maltrată, un copil care tremură de frică.

Așadar, dacă vreți să aflați adevărul despre univers, despre sensul vieții și despre propria identitate, cel mai indicat este să începeți acordând atenție suferinței și explorând-o.

Răspunsul nu este o poveste.

Capitolul 21

Meditația

Doar observă

După ce am criticat atât de multe povești, religii și ideologii, cinstit ar fi să mă pun și pe mine în bătaia puștii și să explic cum reușește totuși o persoană atât de sceptică să se trezească binedispusă dimineța. Ezit să fac acest lucru – pe de o parte, de teamă să nu exagerez, iar pe de altă parte, pentru că nu vreau să dau o impresie greșită, ca și când ceea ce merge în cazul meu va merge pentru toți. Sunt cât se poate de conștient de faptul că particularitățile genelor, neuronilor, dharmei și istoriei mele personale nu sunt împărtășite de toată lumea. Dar poate că este bine ca toți cititorii să știe cel puțin ce nuanțe colorează ochelarii prin care privesc eu lumea, distorsionând astfel modul în care văd și scriu.

În adolescență eram o persoană bulversată și neliniștită. Lumea nu avea nici o noimă pentru mine și nu primeam nici un răspuns la marile întrebări pe care le aveam despre viață. În special, nu înțelegeam de ce exista atât de multă suferință în lume și în propria mea viață și ce se putea face în acest sens. De la oamenii din jur și din cărțile pe care le citeam nu primeam decât ficțiuni elaborate : mituri religioase despre zei și ceruri, mituri naționaliste despre patria-mamă și misiunea ei istorică, mituri romantice despre dragoste și aventură sau mituri capitaliste despre creșterea economică și despre cum mă vor face fericit cumpărăturile și consumul. Aveam suficientă minte cât să-mi dau seama că toate acestea erau probabil ficțiuni, dar nu aveam nici cea mai vagă idee cum să găsesc adevărul.

Când mi-am început studiile la universitate, am crezut că acela era locul ideal unde aveam să găsesc răspunsuri. Dar am fost dezamăgit. Lumea

academică mi-a pus la dispoziție instrumente puternice cu care să demontez toate miturile create vreodată de om, dar tot nu mi-a oferit răspunsuri satisfăcătoare la marile întrebări ale vieții. Dimpotrivă, m-a încurajat să mă concentrez asupra unor chestiuni tot mai înguste. În cele din urmă m-am trezit că scriu o lucrare de doctorat la University of Oxford despre textele autobiografice ale soldaților medievali. Ca hobby suplimentar, am continuat să citesc o mulțime de cărți de filosofie și să mă implic în numeroase dezbateri filosofice, dar, deși acestea erau o sursă inepuizabilă de satisfacții intelectuale, nu mă ajutau câtuși de puțin să pătrund realmente în esența lucrurilor. Era extrem de frustrant.

În cele din urmă, bunul meu prieten Ron mi-a sugerat ca, măcar câteva zile, să las deoparte toate cărțile și discuțiile intelectuale și să încerc un curs de meditație Vipassana. („Vipassana” înseamnă „introspecție” în limba pali a vechii Indii.) Am crezut că e o aiureală New Age și, cum nu aveam nici un chef să mai aud o altă mitologie, am refuzat să merg. Dar, după un an de insistențe răbdătoare, în aprilie 2000 m-a convins să rămân timp de zece zile într-un refugiu Vipassana¹.

Înainte de asta știam foarte puține despre meditație și presupuneam că trebuie să implice fel de fel de teorii mistice complicate. De aceea, am fost uimit de utilitatea practică a învățăturilor. Cel care preda cursul, S.N. Goenka, îi învăța pe elevi să stea cu picioarele încrucișate și cu ochii închiși și să-și concentreze întreaga atenție asupra modului în care aerul intră și iese pe nări. „Nu faceți nimic”, repeta el, „nu încercați să controlați respirația sau să respirați în vreun fel anume. Urmăriți doar realitatea clipei prezente, oricare ar fi aceasta. Când inspirați, sunteți doar conștienți – acum aerul intră în nări. Când expirați, sunteți doar conștienți – acum aerul iese pe nări. Iar când vă pierdeți concentrarea și mintea începe să rătăcească printre amintiri și fantezii, sunteți doar conștienți – acum mintea mi s-a abătut de la respirație”. A fost cel mai important lucru pe care mi l-a spus vreodată cineva.

Când oamenii pun marile întrebări ale vieții, de obicei nu au absolut nici un interes să știe când le intră aerul în nări și când iese. Mai curând, vor să știe, de exemplu, ce se întâmplă după ce mori. Cu toate acestea, adevărata enigmă a vieții nu este ce se întâmplă după ce mori, ci ce se întâmplă înainte să mori. Dacă vrei să înțelegi moartea, trebuie să înțelegi viața.

Oamenii întrebă : „Când voi muri, pur și simplu voi dispărea complet? Voi merge în rai? Voi renaște într-un nou corp?”. Aceste întrebări au la bază ipoteza că există un „eu” care dăinuie de la naștere până la moarte, iar întrebarea este „Ce se va întâmpla cu acest eu în momentul morții?”. Dar ce anume rezistă de la naștere până la moarte? Corpul se schimbă clipă de clipă, creierul se schimbă clipă de clipă, mintea se schimbă clipă de clipă. Cu cât te privești mai îndeaproape, cu atât devine mai evident faptul că nimic nu dăinuie nici măcar de la o clipă la alta. Atunci ce anume ține laolaltă o viață întregă? Dacă nu știi răspunsul la această întrebare, nu înțelegi viața și cu siguranță nu ai nici o șansă să înțelegi moartea. Dacă vei descoperi vreodată ce anume ține viața laolaltă, răspunsul la marea întrebare a morții va deveni de asemenea evident.

Oamenii spun : „Sufletul dăinuie de la naștere până la moarte și ține astfel viața laolaltă” – dar aceasta nu este decât o poveste. Ai observat vreodată un suflet? Poți explora această problemă în orice moment, nu doar în clipa morții. Dacă poți înțelege ce se întâmplă cu tine atunci când o clipă ia sfârșit, iar alta începe, vei înțelege și ce se va întâmpla cu tine în clipa morții. Dacă vei putea să te privești cu adevărat pe durata unei singure respirații, vei înțelege totul.

Primul lucru pe care l-am aflat concentrându-mă asupra respirației a fost că, în ciuda tuturor cărților pe care le citisem și a tuturor cursurilor pe care le urmasem la universitate, nu știam mai nimic despre mintea mea și aveam un control extrem de redus asupra ei. În ciuda eforturilor mele, nu puteam fi atent mai mult de zece secunde la realitatea aerului care-mi intra și ieșea pe nări, fiindcă mintea mea începea să rătăcească. Ani în șir am trăit cu impresia că sunt stăpânul vieții mele și directorul executiv al brandului meu personal. Dar câteva ore de meditație au fost de ajuns să-mi arate că nu dețineam câtuși de puțin controlul asupra propriei mele persoane. Nu eram directorul executiv – abia dacă eram portarul. Mi s-a cerut să stau la poarta corpului meu – nările – și doar să urmăresc ce intră sau iese. Totuși, după câteva clipe, mi-am pierdut concentrarea și mi-am părăsit postul. A fost o experiență care mi-a deschis ochii.

De-a lungul cursului, elevii au fost învățați să-și urmărească nu numai respirația, ci și senzațiile din corp. Și nu senzații speciale, precum euforia și extazul, ci mai curând cele mai banale și mai obișnuite senzații :

căldura, încordarea, durerea și așa mai departe. Tehnica Vipassana are la bază observația că fluxul minții este strâns legat de senzațiile corporale. Între mine și lume se află mereu senzațiile corporale. Nu reacționez niciodată la evenimentele din lumea exterioară; reacționez mereu la senzațiile propriului corp. Când senzația este neplăcută, reacționez cu aversiune. Când senzația este plăcută, reacționez dorindu-mi mai mult. Chiar și atunci când credem că reacționăm la ceea ce a făcut o altă persoană, la ultima postare pe Twitter a președintelui Trump sau la o amintire îndepărtată din copilărie, adevărul este că reacționăm mereu la senzațiile noastre corporale imediate. Dacă suntem indignați că o persoană ne-a jignit națiunea sau zeul, insulta este de nesuportat din cauza senzațiilor usturătoare din stomac și a durerii care ne strânge inima ca într-o menghină. Națiunea noastră nu simte nimic, dar corpul nostru suferă cu adevărat.

Vrei să știi ce e furia? Ei bine, nu trebuie decât să fii atent la senzațiile care se formează și se răspândesc în corpul tău atunci când ești furios. Aveam 24 de ani când am mers la acel refugiu și furia mă cuprinsese probabil de 10.000 de ori înainte, însă nu mă obosisem niciodată să acord atenție senzațiilor provocate de furie. Ori de câte ori fusesem furios, mă concentrasem asupra obiectului furiei mele – ceva ce făcuse sau spusese cineva –, și nu asupra realității senzoriale a furiei.

Cred că în acele zece zile, acordând atenție senzațiilor mele, am aflat despre mine însumi și despre oameni în general mai multe decât aflasem în toată viața mea de până atunci. Iar pentru asta nu am fost nevoit să accept nici o poveste, teorie sau mitologie. A trebuit doar să observ realitatea așa cum este ea. Cel mai important lucru pe care l-am conștientizat a fost acela că sursa cea mai profundă a suferinței mele constă în tiparele propriei minți. Când vreau un lucru și nu am parte de el, mintea mea reacționează generând suferință. Suferința nu e o stare obiectivă în lumea exterioară. Este o reacție mentală generată de propria minte. Conștientizarea acestui fapt este primul pas ce trebuie făcut pentru a nu genera și mai multă suferință.

După acel prim curs din anul 2000, am început să meditez câte două ore în fiecare zi, iar an de an merg într-un refugiu de meditație timp de o lună sau două. Nu este o evadare din realitate. E o conectare cu realitatea.

Cel puțin două ore pe zi, observ efectiv realitatea așa cum este ea, iar în celelalte 22 de ore sunt asaltat cu e-mailuri, tweeturi și filmulețe cu căței drăgălași. Fără concentrarea și claritatea oferite de această tehnică, nu aș fi putut scrie *Sapiens* sau *Homo deus*. Cel puțin pentru mine, meditația nu a intrat niciodată în conflict cu cercetarea științifică. Mai curând, a fost un alt instrument de preț în trusa științifică, îndeosebi atunci când încercam să înțeleg mintea omenească.

Săpând din ambele capete

Științei îi vine greu să descifreze misterele minții, mai ales pentru că nu avem instrumente eficiente. Mulți oameni, printre care și mulți oameni de știință, tind să confunde mintea cu creierul, dar în realitate sunt lucruri cât se poate de diferite. Creierul este o rețea materială de neuroni, sinapse și substanțe biochimice. Mintea este un flux de experiențe subiective, precum durerea, plăcerea, furia sau dragostea. În opinia biologilor, creierul produce cumva mintea, iar reacțiile biochimice din miliarde de neuroni produc cumva experiențe ca durerea sau iubirea. Cu toate acestea, până în prezent nu avem absolut nici o explicație pentru modul în care mintea este produsă de creier. Cum se face că atunci când miliarde de neuroni emit semnale electrice într-un anumit tipar simt durere, iar când neuronii se excită într-un tipar diferit simt iubire? Nu avem nici cea mai vagă idee. De aceea, chiar dacă mintea este produsă într-adevăr de creier, cel puțin deocamdată studiul minții este un demers diferit de studiul creierului.

Cercetarea creierului progresează în salturi grație microscopelor, scannerelor cerebrale și computerelor puternice. Dar nu putem vedea mintea la microscop sau cu ajutorul unui scanner cerebral. Aceste dispozitive ne permit să detectăm activitățile biochimice și electrice din creier, dar nu ne oferă acces la experiențele subiective asociate cu aceste activități. În 2018, singura minte la care pot avea acces direct este mintea mea. Dacă vreau să știu ce experiențe au alte ființe conștiente, pot afla doar pe baza unor relatări la mâna a doua, care, firește, comportă numeroase distorsiuni și limitări.

Am putea, fără îndoială, să adunăm mai multe relatări la mâna a doua de la diverse persoane și să folosim statistica pentru a identifica tiparele recurente. Asemenea metode le-au permis psihologilor și experților în neuroștiințe nu numai să înțeleagă mult mai bine mintea, ci și să îmbunătățească și chiar să salveze milioane de vieți. Cu toate acestea, e greu să treci de un anumit prag folosind doar relatări la mâna a doua. În știință, atunci când investighezi un anumit fenomen, cel mai bine este să-l observi în mod direct. Antropologii, de pildă, folosesc pe scară largă surse secundare, dar, dacă vrei cu adevărat să înțelegi cultura samoană, mai devreme sau mai târziu va trebui să-ți faci bagajele și să vizitezi Samoa.

Firește, nu este de ajuns doar să vizitezi. Un blog scris de un turist care călătorește prin Samoa nu ar fi considerat un studiu antropologic științific, deoarece majoritatea turiștilor nu dispun de instrumentele și pregătirea necesare. Observațiile lor sunt prea arbitrare și părtinitoare. Ca să devenim antropologi de încredere, trebuie să învățăm cum să analizăm culturile umane într-o manieră metodică și obiectivă, lipsită de idei preconcepute și prejudecăți. Este ceea ce se studiază la facultatea de antropologie și ceea ce le-a permis antropologilor să joace un rol absolut vital în construirea unor punți între diferite culturi.

Studiul științific al minții rareori respectă acest model antropologic. În vreme ce antropologii își consemnează adesea vizitele pe insule îndepărtate și în țări misterioase, cercetătorii conștiinței pornesc rareori în asemenea călătorii personale pe tărâmurile minții. Fiindcă singura minte pe care o pot observa în mod direct este a mea și, oricât ar fi de greu să analizezi cultura samoană fără idei preconcepute și prejudecăți, este și mai greu să-mi analizez obiectiv propria minte. După mai bine de un secol de eforturi, antropologii au astăzi la dispoziție proceduri puternice de analiză obiectivă. În schimb, în vreme ce cercetătorii minții au dezvoltat numeroase instrumente pentru colectarea și analiza relatărilor la mâna a doua, când vine vorba de analiza propriilor minți nu am intrat câtuși de puțin în miezul problemei.

În absența metodelor moderne de analiză directă a minții, am putea încerca unele dintre instrumentele dezvoltate de culturile premoderne. Diverse culturi antice au acordat foarte multă atenție studiului minții,

bazându-se nu pe colectarea relatărilor la mâna a doua, ci pe instruirea oamenilor să-și analizeze sistematic propria minte. Metodele pe care le-au creat sunt reunite sub termenul generic de „meditație”. Astăzi, acest termen este asociat deseori cu religia și misticismul, dar, în principiu, meditația este orice metodă de analiză directă a propriei minți. Într-adevăr, numeroase religii au folosit pe scară largă diferite tehnici de meditație, dar asta nu înseamnă că meditația este neapărat religioasă. Multe religii au folosit pe scară largă și cărțile, ceea ce nu înseamnă că utilizarea cărților este o practică religioasă.

De-a lungul mileniilor, oamenii au dezvoltat sute de tehnici de meditație, ale căror principii și eficiență diferă. Am experimentat personal doar una – Vipassana –, așa că este singura despre care pot vorbi în oarecare cunoștință de cauză. Se spune că, la fel ca multe alte tehnici de meditație, Vipassana ar fi fost descoperită în India antică de Buddha. De-a lungul secolelor, numeroase teorii și povești i-au fost atribuite lui Buddha, deseori fără nici o dovadă. Dar nu trebuie să crezi nici una dintre ele ca să meditezi. Maestrul de la care am învățat Vipassana, Goenka, era un instructor cât se poate de practic. Le repeta cursanților că, atunci când analizează mintea, trebuie să lase la o parte toate descrierile la mâna a doua, dogmele religioase și speculațiile filosofice și să se concentreze asupra propriei experiențe și asupra realității pe care o întâlnesc cu adevărat. Zi de zi, mai mulți elevi mergeau în camera lui pentru a-i cere îndrumare și a-i pune întrebări. Pe o plăcuță aflată la intrarea în cameră scria: „Vă rog să evitați discuțiile teoretice și filosofice și să vă axați întrebările pe chestiuni care au legătură cu practica voastră propriu-zisă”.

Practica propriu-zisă înseamnă să urmărești senzațiile corporale și reacțiile mentale la senzații într-o manieră metodică, continuă și obiectivă, scoțând astfel la iveală tiparele elementare ale minții. Oamenii transformă uneori meditația în căutarea unor experiențe speciale, precum fericirea și extazul. Cu toate acestea, la drept vorbind, conștiința este cel mai mare mister al universului, iar senzațiile banale de căldură și mâncărime sunt la fel de misterioase ca sentimentele de euforie sau armonie cosmică. Cei care practică meditația Vipassana sunt preveniți să nu pornească niciodată în căutarea unor experiențe speciale, ci să se concentreze asupra înțelegerii realității minții lor, oricare ar fi această realitate.

În ultimii ani, atât cercetătorii minții, cât și specialiștii în neuroștiințe s-au arătat tot mai interesați de asemenea tehnici de meditație, dar majoritatea experților au folosit până acum doar indirect acest instrument². Omul de știință obișnuit nu practică efectiv meditația. Mai curând invită în laboratorul său persoane cu experiență în arta meditației, le acoperă capul cu electrozi, le cere să mediteze și urmărește activitățile cerebrale rezultate. Astfel putem afla nenumărate lucruri interesante despre creier ; dar dacă scopul este acela de a înțelege mintea, ratăm unele dintre cele mai importante observații. E ca și când cineva ar încerca să înțeleagă structura materiei analizând o piatră cu lupa. Te duci la persoana în cauză, îi dai un microscop și îi spui : „Încearcă cu ăsta. Ai putea vedea mult mai bine”. Persoana ia microscopul, pune mâna pe lupa sa de încredere și analizează atent cu lupa materia din care este făcut microscopul... Meditația este un instrument de analiză directă a minții. Îi ratezi cea mai mare parte a potențialului dacă, în loc să meditezi tu însuși, monitorizezi activitățile electrice din creierul altei persoane care meditează.

Firește că nu sugerez să abandonăm instrumentele și practicile actuale folosite în cercetarea creierului. Meditația nu le înlocuiește, dar le-ar putea completa. Situația seamănă oarecum cu cea a inginerilor care sapă un tunel printr-un munte uriaș. De ce să sapi dintr-un singur capăt? Mai bine sapi simultan din ambele capete. Dacă mintea și creierul sunt de fapt unul și același lucru, cele două tunele se vor întâlni cu siguranță. Dar dacă mintea și creierul nu sunt același lucru? Atunci este cu atât mai important să sapi în minte, și nu doar în creier.

Unele universități și laboratoare au început de fapt să folosească meditația ca pe un instrument de cercetare, nu doar ca pe un simplu obiect al studiilor asupra creierului. Totuși, acest proces se află încă în fază incipientă, un motiv fiind acela că necesită o implicare majoră din partea cercetătorilor. Meditația serioasă impune foarte multă disciplină. Dacă încerci să-ți analizezi obiectiv senzațiile, primul lucru pe care îl vei observa este cât de sălbatică și de nerăbdătoare este mintea. Chiar dacă te concentrezi asupra analizei unei senzații relativ ușor de identificat, precum felul în care aerul intră și iese pe nări, de obicei mintea ta poate face asta timp de cel mult câteva secunde, după care își pierde concentrarea și începe să rătăcească printre gânduri, amintiri și visuri.

Atunci când un microscop nu focalizează cum se cuvine, nu trebuie decât să învârtim de o mică manetă. Dacă maneta e stricată, putem chema un tehnician să o repare. Dar, când mintea își pierde concentrarea, nu o putem repara atât de ușor. De obicei e nevoie de foarte multă pregătire ca să te calmezi și să-ți concentrezi mintea, astfel încât să poată începe să se analizeze metodic și obiectiv. Poate că în viitor va fi posibil ca, luând o pastilă, să reușim să ne concentrăm instantaneu. Totuși, întrucât meditația își propune mai curând să exploreze mintea decât doar să o concentreze, o asemenea scurtătură s-ar putea dovedi contraproductivă. Pastila ne-ar putea face foarte vigilenți și concentrați, dar, în același timp, ne-ar putea împiedica să explorăm întregul spectru al minții. La urma urmei, până și astăzi ne putem concentra cu ușurință mintea urmărind un thriller bun la televizor – dar mintea este atât de concentrată la film, încât nu își poate analiza propria dinamică.

Totuși, chiar dacă nu ne putem baza pe asemenea gadgeturi tehnologice, nu ar trebui să renunțăm. Ne putem lăsa inspirați de antropologi, zoologi și astronauți. Antropologii și zoologii petrec ani în șir pe insule îndepărtate, fiind expuși unui număr mare de boli și pericole. Astronauții se supun vreme de mai mulți ani unor condiții dificile de antrenament, pregătindu-se pentru expedițiile lor primejdioase în spațiul cosmic. Dacă suntem dispuși să facem asemenea eforturi pentru a înțelege culturi străine, specii necunoscute și planete îndepărtate, s-ar putea să merite să ne străduim la fel de mult ca să ne înțelegem propria minte. Și ar fi bine să ne înțelegem mintea înainte ca algoritmi să ajungă să ia decizii în locul nostru.

Autoanaliza nu a fost niciodată ușoară, dar cu timpul ar putea deveni tot mai grea. De-a lungul istoriei, oamenii au creat povești din ce în ce mai complexe despre ei înșiși, ceea ce a făcut să fie tot mai dificil să știm cine suntem cu adevărat. Aceste povești erau menite să unească un număr mare de oameni, să acumuleze puterea și să mențină armonia socială. Ele erau vitale pentru a hrăni miliarde de oameni flămânzi și pentru a avea certitudinea că acei oameni nu își taie unul altuia beregata. Când oamenii încercau să se analizeze, de obicei descopereau aceste povești de-a gata. O explorare cu final deschis era prea periculoasă. Amenința să submineze ordinea socială.

Odată cu dezvoltarea tehnologiei s-au întâmplat două lucruri. Mai întâi, pe măsură ce cuțitele din silex au evoluat treptat până la rachete nucleare, destabilizarea ordinii sociale a devenit mai periculoasă. În al doilea rând, pe măsură ce picturile rupestre au evoluat treptat până la transmisiile televizate, a devenit mai ușor să-i induci pe oameni în eroare. În viitorul apropiat, algoritmiile ar putea desăvârși acest proces, făcând ca oamenilor să le fie aproape imposibil să observe realitatea în ce-i privește. Algoritmiile vor fi cei care vor decide în locul nostru cine suntem și ce ar trebui să știm despre noi înșine.

Vreme de câțiva ani sau câteva decenii, încă mai avem de ales. Dacă ne dăm silința, putem încă explora cine suntem cu adevărat. Dar, dacă vrem să profităm de această ocazie, ar fi bine să o facem acum.

Mulțumiri

Aș vrea să le mulțumesc tuturor celor care m-au ajutat să scriu – dar și să șterg :
Michal Shavit, editorul meu de la Penguin Random House din Marea Britanie, care a venit cu ideea acestei cărți și care m-a îndrumat pe tot parcursul îndelungatului proces de scriere ; de asemenea, întreaga echipă de la Penguin Random House, pentru eforturile și sprijinul lor.

David Milner, care, ca de obicei, a redactat de minune manuscrisul. Uneori a fost nevoie doar să mă întreb ce ar spune David ca să mă aplec și mai mult asupra textului.

Suzanne Dean, directorul de creație de la Penguin Random House, care este geniul din spatele copertei cărții.

Preena Gadhher și kolegele ei de la Riot Communications, pentru orchestrarea unei campanii strălucite de PR.

Cindy Spiegel de la Spiegel & Grau, pentru feedbackul ei și pentru că s-a ocupat de toate peste Atlantic.

Toți ceilalți editori ai mei de pe toate continentele lumii (mai puțin Antarctica), pentru încrederea, dăruirea și profesionalismul lor.

Asistentul meu de cercetare, Idan Sherer, pentru că a verificat totul, de la sinagogi antice la inteligență artificială.

Shmuel Rosner, pentru sprijinul său neabătut și sfaturile bune.

Yigal Borochoovsky și Sarai Aharoni, care au citit manuscrisul și au investit mult timp și efort corectându-mi greșelile și făcându-mă să văd lucrurile din noi perspective.

Danny Orbach, Uri Sabach, Yoram Yovell și Ron Merom, pentru observațiile lor legate de kamikaze, supraveghere, psihologie și algoritmi.

Echipa mea devotată – Ido Ayal, Maya Orbach, Naama Wartenburg și Eilona Ariel –, care a petrecut multe zile în iadul care este contul meu de e-mail.

Toți prietenii și toate rudele mele, pentru răbdarea și dragostea lor.

Mama mea Pnina și soacra mea Hannah, pentru că mi-au împărtășit din timpul și din experiența lor.

Soțul și managerul meu Itzik, fără care nimic din toate astea nu s-ar fi întâmplat. Eu nu știu decât să scriu cărți. De toate celelalte se ocupă el.

Și, în fine, toți cititorii mei, pentru interesul, timpul și comentariile lor. Dacă o carte stă pe un raft și nu o citește nimeni, face vreun zgomot ?

*

După cum precizam în introducere, această carte a fost scrisă în urma conversațiilor avute cu publicul. Multe dintre capitole au fost alcătuite ca răspuns la întrebările pe care mi le-au adresat cititorii, jurnaliștii și colegii. Versiuni anterioare ale unor secțiuni au mai fost publicate sub formă de eseuri și articole, ceea ce mi-a oferit oportunitatea de a primi feedback și de a-mi șlefui argumentele. Aceste versiuni anterioare includ următoarele eseuri și articole :

„If We Know Meat Is Murder, Why Is It So Hard For Us to Change and Become Moral ?”, *Haaretz*, 21 iunie 2012.

„The Theatre of Terror”, *Guardian*, 31 ianuarie 2015.

„Judaism Is Not a Major Player in the History of Humankind”, *Haaretz*, 31 iulie 2016.

„Yuval Noah Harari on Big Data, Google and the End of Free Will”, *FT.com*, 26 august 2016.

„Isis is as much an offshoot of our global civilisation as Google”, *Guardian*, 9 septembrie 2016.

„Salvation by Algorithm : God, Technology and New 21st Century Religion”, *New Statesman*, 9 septembrie 2016.

„Does Trump’s Rise Mean Liberalism’s End ?”, *New Yorker*, 7 octombrie 2016.

„Yuval Noah Harari Challenges the Future According to Facebook”, *Financial Times*, 23 martie 2017.

„Humankind : The Post-Truth Species”, *Bloomberg.com*, 13 aprilie 2017.

„People Have Limited Knowledge. What’s the Remedy? Nobody Knows”, *New York Times*, 18 aprilie 2017.

„The Meaning of Life in a World Without Work”, *Guardian*, 8 mai 2017.

„In Big Data vs. Bach, Computers Might Win”, *Bloomberg View*, 13 mai 2017.

„Are We About to Witness the Most Unequal Societies in History ?”, *Guardian*, 24 mai 2017.

„Universal Basic Income is Neither Universal Nor Basic”, *Bloomberg View*, 4 iunie 2017.

„Why It’s No Longer Possible For Any Country to Win a War”, *Time.com*, 23 iunie 2017.

„The Age of Disorder : Why Technology is the Greatest Threat to Humankind”, *New Statesman*, 25 iulie 2017.

„Reboot for the AI Revolution”, *Nature News*, 17 octombrie 2017.

Note

Capitolul 1

Deziluzionarea

1. Vezi, de exemplu, discursul inaugural al lui George W. Bush din 2005, în care spunea : „Evenimentele și simțul practic ne conduc la o concluzie : supraviețuirea libertății în țara noastră depinde tot mai mult de succesul libertății în alte țări. Cea mai bună speranță pentru pace în lumea noastră este extinderea libertății în lumea întreagă”. „Bush Pledges to Spread Democracy”, CNN, 20 ianuarie 2005, <http://edition.cnn.com/2005/ALL POLITICS/01/20/bush.speech>, accesat pe 7 ianuarie 2018. Pentru Obama, vezi, de exemplu, ultimul său discurs rostit la ONU : Katie Reilly, „Read Barack Obama’s Final Speech to the United Nations as President”, *Time*, 20 septembrie 2016, <http://time.com/4501910/president-obama-united-nations-speech-transcript>, accesat pe 3 decembrie 2017.
2. William Neikirk și David S. Cloud, „Clinton : Abuses Put China «On Wrong Side of History»”, *Chicago Tribune*, 30 octombrie 1997, http://articles.chicagotribune.com/1997-10-30/news/9710300304_1_human-rights-jiang-zemin-chinese-leader, accesat pe 3 decembrie 2017.
3. Eric Bradner, „Hillary Clinton’s Email Controversy, Explained”, CNN, 28 octombrie 2016, <http://edition.cnn.com/2015/09/03/politics/hillary-clinton-email-controversy-explained-2016/index.html>, accesat pe 3 decembrie 2017.
4. Chris Graham și Robert Midgley, „Mexico Border Wall : What is Donald Trump Planning, How Much Will It Cost and Who Will Pay for It? ”, *Telegraph*, 23 august 2017, <http://www.telegraph.co.uk/news/0/mexico-border-wall-donald-trump-planning-much-will-cost-will>, accesat pe 3 decembrie 2017 ; Michael Schuman, „Is China Stealing Jobs? It May Be Losing Them, Instead”, *New York Times*, 22 iulie 2016, <https://www.nytimes.com/2016/07/23/business/international/china-jobs-donald-trump.html>, accesat pe 3 decembrie 2017.
5. Pentru mai multe exemple din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului XX, vezi : Evgeny Dobrenko și Eric Naiman (eds.), *The Landscape of*

- Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space* (Seattle: University of Washington Press, 2003); W.L. Guttsman, *Art for the Workers: Ideology and the Visual Arts in Weimar Germany* (New York: Manchester University Press, 1997). Pentru o discuție generală, vezi, de exemplu: Nicholas John Cull, *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2003).
6. Pentru această interpretare, vezi: Ishaan Tharoor, „Brexit: A modern-day Peasants’ Revolt?”, *Washington Post*, 25 iunie 2016, https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/06/25/the-brexit-a-modern-day-peasants-revolt/?utm_term=.9b8e81bd5306; John Curtice, „US election 2016: The Trump-Brexit voter revolt”, BBC, 11 noiembrie 2016, <http://www.bbc.com/news/election-us-2016-37943072>.
 7. Cel mai vestit dintre aceștia rămâne, desigur, Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (Londra: Penguin, 1992).
 8. Karen Dawisha, *Putin’s Kleptocracy* (New York: Simon & Schuster, 2014); Timothy Snyder, *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America* (New York: Tim Duggan Books, 2018); Anne Garrels, *Putin Country: A Journey Into the Real Russia* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 2016); Steven Lee Myers, *The New Tsar: The Rise and Reign of Vladimir Putin* (New York: Knopf Doubleday, 2016).
 9. Credit Suisse, *Global Wealth Report 2015*, 53, <https://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/?fileID=F2425415-DCA7-80B8-EAD989AF9341D47E>, accesat pe 12 martie 2018; Filip Novokmet, Thomas Piketty și Gabriel Zucman, „From Soviets to Oligarchs: Inequality and Property in Russia 1905-2016”, iulie 2017, *World Wealth and Income Database*, <http://www.piketty.pse.ens.fr/files/NPZ2017WIDworld.pdf>, accesat pe 12 martie 2018; Shaun Walker, „Unequal Russia”, *Guardian*, 25 aprilie 2017, <https://www.theguardian.com/inequality/2017/apr/25/unequal-russia-is-anger-stirring-in-the-global-capital-of-inequality>, accesat pe 12 martie 2018.
 10. Ayelet Shani, „The Israelis Who Take Rebuilding the Third Temple Very Seriously”, *Haaretz*, 10 august 2017, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-1.805977>, accesat în ianuarie 2018; „Israeli Minister: We Should Rebuild Jerusalem Temple”, *Israel Today*, 7 iulie 2013, <http://www.israeltoday.co.il/Default.aspx?tabid=178&nid=23964>, accesat pe 7 ianuarie 2018; Yuri Yanover, „Dep. Minister Hotovely: The Solution Is Greater Israel without Gaza”, *Jewish Press*, 25 august 2013, <http://www.jewishpress.com/news/breaking-news/dep-minister-hotovely-the-solution-is-greater-israel-without-gaza/2013/08/25>, accesat pe 7 ianuarie 2018; „Israeli Minister: The Bible Says West Bank Is Ours”, *Al Jazeera*, 24 februarie 2017, <http://www.aljazeera.com/>

programmes/upfront/2017/02/israeli-minister-bible-west-bank-170224082827910.html, accesat pe 29 ianuarie 2018.

11. Katie Reilly, „Read Barack Obama’s Final Speech to the United Nations as President”, *Time*, 20 septembrie 2016, <http://time.com/4501910/president-obama-united-nations-speech-transcript>, accesat pe 3 decembrie 2017.

Capitolul 2

Munca

1. Gregory R. Woirol, *The Technological Unemployment and Structural Unemployment Debates* (Westport : Greenwood Press, 1996), pp. 18-20 ; Amy Sue Bix, *Inventing Ourselves out of Jobs ? America’s Debate over Technological Unemployment, 1929-1981* (Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2000), pp. 1-8 ; Joel Mokyr, Chris Vickers și Nicolas L. Ziebarth, „The History of Technological Anxiety and the Future of Economic Growth : Is This Time Different ? ”, *Journal of Economic Perspectives*, 29 : 3 (2015), pp. 33-42 ; Joe Mokyr, *The Gifts of Athena : Historical Origins of the Knowledge Economy* (Princeton : Princeton University Press, 2002), pp. 255-257 ; David H. Autor, „Why Are There Still So Many Jobs? The History and the Future of Workplace Automation”, *Journal of Economic Perspectives*, 29 : 3 (2015), pp. 3-30 ; Melanie Arntz, Terry Gregory și Ulrich Zierahn, „The Risk of Automation for Jobs in OECD Countries”, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, 89 (2016) ; Mariacristina Piva și Marco Vivarelli, „Technological Change and Employment : Were Ricardo and Marx Right ? ”, *IZA Institute of Labor Economics, Discussion Paper No. 10471* (2017).
2. Vezi, de exemplu, performanțele inteligenței artificiale mai bune decât ale oamenilor în zbor și mai ales în simularea zborului de luptă : Nicholas Ernest *et al.*, „Genetic Fuzzy based Artificial Intelligence for Unmanned Combat Aerial Vehicle Control in Simulated Air Combat Missions”, *Journal of Defense Management*, 6 : 1 (2016), pp. 1-7 ; sisteme inteligente de instruire și învățare : Kurt VanLehn, „The Relative Effectiveness of Human Tutoring, Intelligent Tutoring Systems, and Other Tutoring Systems”, *Educational Psychologist*, 46 : 4 (2011), pp. 197-221 ; comerț algoritmic : Giuseppe Nuti *et al.*, „Algorithmic Trading”, *Computer*, 44 : 11 (2011), pp. 61-69 ; planificare financiară, management de portofoliu etc. : Arash Baharammirzaee, „A comparative Survey of Artificial Intelligence Applications in Finance : Artificial Neural

- Networks, Expert System and Hybrid Intelligent Systems”, *Neural Computing and Applications*, 19 : 8 (2010), pp. 1165-1195 ; analiză de date complexe în sisteme medicale, diagnostic și tratament : Marjorie Glass Zauderer *et al.*, „Piloting IBM Watson Oncology within Memorial Sloan Kettering’s Regional Network”, *Journal of Clinical Oncology*, 32 : 15 (2014), e17653 ; creare de texte originale în limbaj natural pornind de la un volum masiv de date : Jean-Sébastien Vayre *et al.*, „Communication Mediated through Natural Language Generation in Big Data Environments : The Case of Nomao”, *Journal of Computer and Communication*, 5 (2017), pp. 125-148 ; recunoaștere facială : Florian Schroff, Dmitry Kalenichenko și James Philbin, „FaceNet : A Unified Embedding for Face Recognition and Clustering”, *IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR)* (2015), pp. 815-823 ; și șofatul : Cristiano Premebida, „A Lidar and Vision-based Approach for Pedestrian and Vehicle Detection and Tracking”, *2007 IEEE Intelligent Transportation Systems Conference* (2007).
3. Daniel Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (New York : Farrar, Straus & Giroux, 2011) ; Dan Ariely, *Predictably Irrational* (New York : Harper, 2009) ; Brian D. Ripley, *Pattern Recognition and Neural Networks* (Cambridge : Cambridge University Press, 2007) ; Christopher M. Bishop, *Pattern Recognition and Machine Learning* (New York : Springer, 2007).
 4. Seyed Azimi *et al.*, „Vehicular Networks for Collision Avoidance at Intersections”, *SAE International Journal of Passenger Cars – Mechanical Systems*, 4 (2011), pp. 406-416 ; Swarun Kumar *et al.*, „CarSpeak : A Content-Centric Network for Autonomous Driving”. *SIGCOM Computer Communication Review*, 42 (2012), pp. 259-270 ; Mihail L. Sichițiu și Maria Kihl, „Inter-Vehicle Communication Systems : A Survey”, *IEEE Communications Surveys & Tutorials* (2008), p. 10 ; Mario Gerla, Eun-Kyu Lee și Giovanni Pau, „Internet of Vehicles : From Intelligent Grid to Autonomous Cars and Vehicular Clouds”, *2014 IEEE World Forum on Internet of Things (WF-IoT)* (2014), pp. 241-246.
 5. David D. Luxton *et al.*, „mHealth for Mental Health : Integrating Smartphone Technology in Behavioural Healthcare”, *Professional Psychology : Research and Practice*, 42 : 6 (2011), pp. 505-512 ; Abu Saleh Mohammad Mosa, Illhoi Yoo și Lincoln Sheets, „A Systematic Review of Healthcare Application for Smartphones”, *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 12 : 1 (2012), p. 67 ; Karl Frederick Braekkan Payne, Heather Wharrad și Kim Watts, „Smartphone and Medical Related App Use among Medical Students and Junior Doctors in the United Kingdom (UK) : A Regional Survey”, *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 12 : 1 (2012), p. 121 ; Sandeep

- Kumar Vashist, E. Marion Schneider și John H.T. Loung, „Commercial Smartphone-Based Devices and Smart Applications for Personalised Healthcare Monitoring and Management”, *Diagnostics*, 4 : 3 (2014), pp. 104-128 ; Maged N. Kamel Bouls *et al.*, „How Smartphones Are Changing the Face of Mobile and Participatory Healthcare : An Overview, with Example from eCAALYX”, *BioMedical Engineering OnLine*, 10 : 24 (2011), <https://doi.org/10.1186/1475-925X-10-24>, accesat pe 30 iulie 2017 ; Paul J.F. White, Blake W. Podaima și Marcia R. Friesen, „Algorithms for Smartphone and Tablet Image Analysis for Healthcare Applications”, *IEEE Access*, 2 (2014), pp. 831-840.
6. World Health Organization, *Global status report on road safety 2015* (2016) ; „Estimates for 2000-2015, Cause-Specific Mortality”, http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html, accesat pe 6 septembrie 2017.
 7. Pentru o analiză a cauzelor accidentelor rutiere din Statele Unite, vezi : Daniel J. Fagnant și Kara Kockelman, „Preparing a Nation for Autonomous Vehicles : Opportunities, Barriers and Policy Recommendations”, *Transportation Research Part A : Policy and Practice*, 77 (2015), pp. 167-181 ; pentru o analiză generală la nivel global, vezi, de exemplu : *OECD/ITF, Road Safety Annual Report 2016* (Paris : OECD Publishing, 2016), <http://dx.doi.org/10.1787/irtad-2016-en>.
 8. Kristofer D. Kusano și Hampton C. Gabler, „Safety Benefits of Forward Collision Warning, Brake Assist, and Autonomous Braking Systems in Rear-End Collisions”, *IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems*, 13 : 4 (2012), pp. 1546-1555 ; James M. Anderson *et al.*, *Autonomous Vehicle Technology : A Guide for Policymakers* (Santa Monica : RAND Corporation, 2014), mai ales pp. 13-15 ; Daniel J. Fagnant și Kara Kockelman, „Preparing a Nation for Autonomous Vehicles : Opportunities, Barriers and Policy Recommendations”, *Transportation Research Part A : Policy and Practice*, 77 (2015), pp. 167-181 ; Jean-François Bonnefon, Azim Shariff și Iyad Rahwan, „Autonomous Vehicles Need Experimental Ethics : Are We Ready for Utilitarian Cars? ”, *arXiv* (2015), pp. 1-15. Pentru sugestii de rețele între vehicule cu scopul prevenirii coliziunilor, vezi : Seyed R. Azimi *et al.*, „Vehicular Networks for Collision Avoidance at Intersections”, *SAE International Journal of Passenger Cars – Mechanical Systems*, 4 : 1 (2011), pp. 406-416 ; Swarun Kumar *et al.*, „CarSpeak : A Content-Centric Network for Autonomous Driving”, *SIGCOM Computer Communication Review*, 42 : 4 (2012), pp. 259-270 ; Mihail L. Sichitiu și Maria Kihl, „Inter-Vehicle Communication Systems : A Survey”, *IEEE Communications Surveys &*

- Tutorials*, 10 : 2 (2008); Mario Gerla *et al.*, „Internet of Vehicles : From Intelligent Grid to Autonomous Cars and Vehicular Clouds”, *2014 IEEE World Forum on Internet of Things (WF-IoT)* (2014), pp. 241-246.
9. Michael Chui, James Manyika și Mehdi Miremadi, „Where Machines Could Replace Humans – and Where They Can’t (Yet)”, *McKinsey Quarterly* (2016), <http://www.mckinsey.com/business-functions/digital-mckinsey/our-insights/where-machines-could-replace-humans-and-where-they-cant-yet>, accesat pe 1 martie 2018.
 10. Wu Youyou, Michal Kosinski și David Stillwell, „Computer-based personality judgments are more accurate than those made by humans”, *PANS*, vol. 112 (2014), pp. 1036-1038.
 11. Stuart Dredge, „AI and music : will we be slaves to the algorithm?”, *Guardian*, 6 august 2017, <https://www.theguardian.com/technology/2017/aug/06/artificial-intelligence-and-will-we-be-slaves-to-the-algorithm>, accesat pe 15 octombrie 2017. Pentru o analiză generală a metodelor, vezi : Jose David Fernández și Francisco Vico, „AI Methods in Algorithmic Composition : A Comprehensive Survey”, *Journal of Artificial Intelligence Research*, 48 (2013), pp. 513-582.
 12. Eric Topol, *The Patient Will See You Now : The Future of Medicine is in Your Hands* (New York : Basic Books, 2015); Robert Wachter, *The Digital Doctor : Hope, Hype and Harm at the Dawn of Medicine’s Computer Age* (New York : McGraw-Hill Education, 2015); Simon Parkin, „The Artificially Intelligent Doctor Will Hear You Now”, *MIT Technology Review* (2016), <https://www.technologyreview.com/s/600868/the-artificially-intelligent-doctor-will-hear-you-now>; James Gallagher, „Artificial intelligence «as good as cancer doctors»”, BBC, 26 ianuarie 2017, <http://www.bbc.com/news/health-38717928>.
 13. Kate Brannen, „Air Force’s lack of drone pilots reaching «crisis» levels”, *Foreign Policy*, 15 ianuarie 2015, <http://foreignpolicy.com/2015/01/15/air-forces-lack-of-drone-pilots-reaching-crisis-levels>.
 14. Tyler Cowen, *Average is Over : Powering America Beyond the Age of the Great Stagnation* (New York : Dutton, 2013); Brad Bush, „How combined human and computer intelligence will redefine jobs”, *TechCrunch* (2016), <https://techcrunch.com/2016/11/01/how-combined-human-and-computer-intelligence-will-redefine-jobs>.
 15. Ulrich Raulff, *Farewell to the Horse : The Final Century of Our Relationship* (Londra : Allen Lane, 2017); Gregory Clark, *A Farewell to Alms : A Brief Economic History of the World* (Princeton : Princeton University Press, 2008), p. 286; Margo DeMello, *Animals and Society : An Introduction to*

- Human-Animal Studies* (New York : Columbia University Press, 2012), p. 197 ; Clay McShane și Joel Tarr, „The Decline of the Urban Horse in American Cities”, *Journal of Transport History*, 24 : 2 (2003), pp. 177-198.
16. Lawrence F. Katz și Alan B. Krueger, „The Rise and Nature of Alternative Work Arrangements in the United States, 1995-2015”, *National Bureau of Economic Research* (2016) ; Peter H. Cappelli și J.R. Keller, „A Study of the Extent and Potential Causes of Alternative Employment Arrangements”, *ILR Review*, 66 : 4 (2013), pp. 874-901 ; Gretchen M. Spreitzer, Lindsey Cameron și Lyndon Garrett, „Alternative Work Arrangements : Two Images of the New World of Work”, *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4 (2017), pp. 473-499 ; Sarah A. Donovan, David H. Bradley și Jon O. Shimabukuru, „What Does the Gig Economy Mean for Workers? ”, Washington, DC : Congressional Research Service (2016), <https://fas.org/sgp/crs/misc/R44365.pdf>, accesat pe 11 februarie 2018 ; „More Workers Are in Alternative Employment Arrangements”, Pew Research Center, 28 septembrie 2016, http://www.pewsocialtrends.org/2016/10/06/the-state-of-american-jobs/st_2016-10-06_jobs-26, accesat pe 11 februarie 2018.
 17. David Ferrucci *et al.*, „Watson : Beyond Jeopardy! ”, *Artificial Intelligence*, 199-200 (2013), pp. 93-105.
 18. „Google’s AlphaZero Destroys Stockfish in 100-Game Match”, Chess.com, 6 decembrie 2017, <https://www.chess.com/news/view/google-s-alphazero-destroys-stockfish-in-100-game-match>, accesat pe 11 februarie 2018 ; David Silver *et al.*, „Mastering Chess and Shogi by Self-Play with a General Reinforcement Learning Algorithm”, *arXiv* (2017), <https://arxiv.org/pdf/1712.01815.pdf>, accesat pe 2 februarie 2018 ; vezi și Sarah Knapton, „Entire Human Chess Knowledge Learned and Surpassed by DeepMind’s AlphaZero in Four Hours”, *Telegraph*, 6 decembrie 2017, <http://www.telegraph.co.uk/science/2017/12/06/entire-human-chess-knowledge-learned-surpassed-deep-minds-alphazero>, accesat pe 11 februarie 2018.
 19. Cowen, *Average is Over*, *op. cit.* ; Tyler Cowen, „What are humans still good for? The turning point in freestyle chess may be approaching” (2013), <http://marginalrevolution.com/marginalrevolution/2013/11/what-are-humans-still-good-for-the-turning-point-in-freestyle-chess-may-be-approaching.html>.
 20. Maddalaine Ansell, „Jobs for Life Are a Thing of the Past. Bring On Lifelong Learning”, *Guardian*, 31 mai 2016, <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2016/may/31/jobs-for-life-are-a-thing-of-the-past-bring-on-lifelong-learning>.

21. Alex Williams, „Prozac Nation Is Now the United States of Xanax”, *New York Times*, 10 iunie 2017, <https://www.nytimes.com/2017/06/10/style/anxiety-is-the-new-depression-xanax.html>.
22. Simon Rippon, „Imposing Options on People in Poverty : The Harm of a Live Donor Organ Market”, *Journal of Medical Ethics*, 40 (2014), pp. 145-150 ; I. Glenn Cohen, „Regulating the Organ Market : Normative Foundations for Market Regulation”, *Law and Contemporary Problems*, 77 (2014) ; Alexandra K. Glazier, „The Principles of Gift Law and the Regulation of Organ Donation”, *Transplant International*, 24 (2011), pp. 368-372 ; Megan McAndrews și Walter E. Block, „Legalizing Saving Lives : A Proposition for the Organ Market”, *Insights to A Changing World Journal 2015*, pp. 1-17.
23. James J. Hughes, „A Strategic Opening for a Basic Income Guarantee in the Global Crisis Being Created by AI, Robots, Desktop Manufacturing and BioMedicine”, *Journal of Evolution & Technology*, 24 (2014), pp. 45-61 ; Alan Cottey, „Technologies, Culture, Work, Basic Income and Maximum Income”, *AI & Society*, 29 (2014), pp. 249-257.
24. Jon Henley, „Finland Trials Basic Income for Unemployed”, *Guardian*, 3 ianuarie 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/03/finland-trials-basic-income-for-unemployed>, accesat pe 1 martie 2018.
25. „Swiss Voters Reject Proposal to Give Basic Income to Every Adult and Child”, *Guardian*, 5 iunie 2017, <https://www.theguardian.com/world/2016/jun/05/swiss-vote-give-basic-income-every-adult-child-marxist-dream>.
26. Isabel Hunter, „Crammed into squalid factories to produce clothes for the West on just 20p a day, the children forced to work in horrific unregulated workshops of Bangladesh”, *Daily Mail*, 1 decembrie 2015, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3339578/Crammed-squalid-factories-produce-clothes-West-just-20p-day-children-forced-work-horrific-unregulated-workshops-Bangladesh.html>, accesat pe 15 octombrie 2017 ; Chris Walker și Morgan Hartley, „The Culture Shock of India’s Call Centers”, *Forbes*, 16 decembrie 2012, <https://www.forbes.com/sites/morganhartley/2012/12/16/the-culture-shock-of-indias-call-centres/#17bb61d372f5>, accesat pe 15 octombrie 2017.
27. Klaus Schwab și Nicholas Davis, *Shaping the Fourth Industrial Revolution* (World Economic Forum, 2018), p. 54. Pentru strategiile de dezvoltare pe termen lung, vezi Ha-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder : Development Strategy in Historical Perspective* (Londra : Anthem Press, 2003).
28. Lauren Gambini, „Trump Pans Immigration Proposal as Bringing People from «Shithole Countries»”, *Guardian*, 12 ianuarie 2018, <https://www.theguardian.com/us-news/2018/jan/11/trump-pans-immigration-proposal-as-bringing-people-from-shithole-countries>, accesat pe 11 februarie 2018.

29. Pentru ideea că o îmbunătățire absolută a condițiilor ar putea fi însoțită de o creștere a inegalității relative, vezi mai ales Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013).
30. „2017 Statistical Report on Ultra-Orthodox Society in Israel”, *Israel Democracy Institute* și *Jerusalem Institute for Israel Studies* (2017), <https://en.idi.org.il/articles/20439>, accesat pe 1 ianuarie 2018; Melanie Lidman, „As ultra-Orthodox women bring home the bacon, don't say the F-word”, *Times of Israel*, 1 ianuarie 2016, <https://www.timesofisrael.com/as-ultra-orthodox-women-bring-home-the-bacon-dont-say-the-f-word>, accesat pe 15 octombrie 2017.
31. Melanie Lidman, „As ultra-Orthodox women bring home the bacon, don't say the F-word”, *Times of Israel*, 1 ianuarie 2016, <https://www.timesofisrael.com/as-ultra-Orthodox-women-bring-home-the-bacon-dont-say-the-f-word>, accesat pe 15 octombrie 2017; „Statistical Report on Ultra-Orthodox Society in Israel”, *Israel Democracy Institute* și *Jerusalem Institute for Israel Studies*, 18 (2016), https://en.idi.org.il/media/4240/shnaton-e_8-9-16_web.pdf, accesat pe 15 octombrie 2017. Cât despre fericire, potrivit OCDE, Israelul s-a clasat recent pe locul 11 din 38 în privința satisfacției vieții: „Life Satisfaction”, *OECD Better Life Index*, <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/life-satisfaction>, accesat pe 15 octombrie 2017.
32. „2017 Statistical Report on Ultra-Orthodox Society in Israel”, *Israel Democracy Institute* și *Jerusalem Institute for Israel Studies* (2017), <https://en.idi.org.il/articles/20439>, accesat pe 1 ianuarie 2018.

Capitolul 3

Libertatea

1. Margaret Thatcher, „Interview for *Woman's Own* («no such thing as society»)”, Margaret Thatcher Foundation, 23 septembrie 1987, <https://www.margaretthatcher.org/document/106689>, accesat pe 7 ianuarie 2018.
2. Keith Stanovich, *Who Is Rational? Studies of Individual Differences in Reasoning* (New York: Psychology Press, 1999).
3. Richard Dawkins, „Richard Dawkins: We Need a New Party – the European Party”, *New Statesman*, 29 martie 2017, <https://www.newstatesman.com/politics/uk/2017/03/richard-dawkins-we-need-new-party-european-party>, accesat pe 1 martie 2018.

4. Steven Swinford, „Boris Johnson’s allies accuse Michael Gove of «systematic and calculated plot» to destroy his leadership hopes”, *Telegraph*, 30 iunie 2016, <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/30/boris-johnsons-allies-accuse-michael-gove-of-systematic-and-calc>, accesat pe 3 septembrie 2017; Rowena Mason și Heather Stewart, „Gove’s thunderbolt and Boris’s breaking point : a shocking Tory morning”, *Guardian*, 30 iunie 2016, <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/30/goves-thunderbolt-boris-johnson-tory-morning>, accesat pe 3 septembrie 2017.
5. James Tapsfield, „Gove presents himself as the integrity candidate for Downing Street job but sticks the knife into Boris AGAIN”, *Daily Mail*, 1 iulie 2016, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3669702/I-m-not-great-heart-s-right-place-Gove-makes-bizarre-pitch-Downing-Street-admitting-no-charisma-doesn-t-really-want-job.html>, accesat pe 3 septembrie 2017.
6. În 2017, o echipă de la Stanford a produs un algoritm care putea detecta dacă ești gay sau heterosexual, cu o precizie de 91 %, doar pe baza analizării câtorva imagini faciale (<https://osf.io/zn79k>). Totuși, întrucât algoritmul a fost creat pe baza unor fotografii pe care bărbații înșiși le-au selectat pentru a le încărca pe site-uri de întâlniri, algoritmul ar putea identifica de fapt diferențele de idealuri culturale. Nu trăsăturile faciale ale persoanelor gay diferă neapărat de cele ale heterosexualilor. Mai curând, homosexualii care încarcă fotografii pe un site de întâlniri gay încearcă să se conformeze unor idealuri culturale diferite de cele ale heterosexualilor care încarcă fotografii pe site-uri de întâlniri pentru heterosexuali.
7. David Chan, „So Why Ask Me? Are Self-Report Data Really That Bad? ”, în Charles E. Lance și Robert J. Vandenberg (eds.), *Statistical and Methodological Myths and Urban Legends* (New York, Londra : Routledge, 2009), pp. 309-336; Delroy L. Paulhus și Simine Vazire, „The Self-Report Method”, în Richard W. Robins, R. Chris Farley și Robert F. Krueger (eds.), *Handbook of Research Methods in Personality Psychology* (Londra, New York : The Guilford Press, 2007), pp. 228-233.
8. Elizabeth Dvoskin și Evelyn M. Rusli, „The Technology that Unmasks Your Hidden Emotions”, *Wall Street Journal*, 28 ianuarie 2015, <https://www.wsj.com/articles/startups-see-your-face-unmask-your-emotions-1422472398>, accesat pe 6 septembrie 2017.
9. Norberto Andrade, „Computers Are Getting Better Than Humans at Facial Recognition”, *Atlantic*, 9 iunie 2014, <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2014/06/bad-news-computers-are-getting-better-than-we-are-at-facial-recognition/372377>, accesat pe 10 decembrie 2017; Elizabeth Dvoskin

- și Evelyn M. Rusli, „The Technology That Unmasks Your Hidden Emotions”, *Wall Street Journal*, 28 iunie 2015, <https://www.wsj.com/articles/startups-see-your-face-unmask-your-emotions-1422472398>, accesat pe 10 decembrie 2017; Sophie K. Scott, Nadine Lavan, Sinead Chen și Carolyn McGettigan, „The Social Life of Laughter”, *Trends in Cognitive Sciences*, 18 : 12 (2014), pp. 618-620.
10. Daniel First, „Will big data algorithms dismantle the foundations of liberalism?”, *AI & Soc*, 10.1007/s00146-017-0733-4.
 11. Carole Cadwalladr, „Google, Democracy and the Truth about Internet Search”, *Guardian*, 4 decembrie 2016, <https://www.theguardian.com/technology/2016/dec/04/google-democracy-truth-internet-search-facebook>, accesat pe 6 septembrie 2017.
 12. Jeff Freak și Shannon Holloway, „How Not to Get to Straddie”, *Red Land City Bulletin*, 15 martie 2012, <http://www.redlandcitybulletin.com.au/story/104929/how-not-to-get-to-straddie>, accesat pe 1 martie 2018.
 13. Michelle McQuigge, „Woman Follows GPS; Ends Up in Ontario Lake”, *Toronto Sun*, 13 mai 2016, <http://torontosun.com/2016/05/13/woman-follows-gps-ends-up-in-ontario-lake/wcm/fddda6d6-6b6e-41c7-88e8-aecc501faaa5>, accesat pe 1 martie 2018; „Woman Follows GPS into Lake”, *News.com.au*, 16 mai 2016, <http://www.news.com.au/technology/gadgets/woman-follows-gps-into-lake/news-story/a7d362dfc4634fd094651afc63f853a1>, accesat pe 1 martie 2018.
 14. Henry Grabar, „Navigation Apps Are Killing Our Sense of Direction. What if They Could Help Us Remember Places Instead?”, *Slate*, http://www.slate.com/blogs/moneybox/2017/07/10/google_and_waze_are_killing_out_sense_of_direction_what_if_they_could_help.html, accesat pe 6 septembrie 2017.
 15. Joel Delman, „Are Amazon, Netflix, Google Making Too Many Decisions For Us?”, *Forbes*, 24 noiembrie 2010, <https://www.forbes.com/2010/11/24/amazon-netflix-google-technology-cio-network-decisions.html>, accesat pe 6 septembrie 2017; Cecilia Mazanec, „Will Algorithms Erode Our Decision-Making Skills?”, *NPR*, 8 februarie 2017, <http://www.npr.org/sections/alltechconsidered/2017/02/08/514120713/will-algorithms-erode-our-decision-making-skills>, accesat pe 6 septembrie 2017.
 16. Jean-François Bonnefon, Azim Shariff și Iyad Rawhan, „The Social Dilemma of Autonomous Vehicles”, *Science*, 352 : 6293 (2016), pp. 1573-1576.
 17. Christopher W. Bauman *et al.*, „Revisiting External Validity: Concerns about Trolley Problems and Other Sacrificial Dilemmas in Moral Psychology”, *Social and Personality Psychology Compass*, 8 : 9 (2014), pp. 536-554.

18. John M. Darley și Daniel C. Batson, „«From Jerusalem to Jericho»: A Study of Situational and Dispositional Variables in Helping Behavior”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 27 : 1 (1973), pp. 100-108.
19. Kristofer D. Kusano și Hampton C. Gabler, „Safety Benefits of Forward Collision Warning, Brake Assist, and Autonomous Braking Systems in Rear-End Collisions”, *IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems*, 13 : 4 (2012), pp. 1546-1555; James M. Anderson *et al.*, *Autonomous Vehicle Technology : A Guide for Policymakers* (Santa Monica: RAND Corporation, 2014), mai ales pp. 13-15; Daniel J. Fagnant și Kara Kockelman, „Preparing a Nation for Autonomous Vehicles : Opportunities, Barriers and Policy Recommendations”, *Transportation Research Part A : Policy and Practice* 77 (2015), pp. 167-181.
20. Tim Adams, „Job Hunting Is a Matter of Big Data, Not How You Perform at an Interview”, *Guardian*, 10 mai 2014, <https://www.theguardian.com/technology/2014/may/10/job-hunting-big-data-interview-algorithms-employees>, accesat pe 6 septembrie 2017.
21. Pentru o discuție extrem de profundă, vezi Cathy O’Neil, *Weapons of Math Destruction : How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy* (New York : Crown, 2016). Este o lectură cu adevărat obligatorie pentru oricine este interesat de potențialele efecte ale algoritmilor asupra societății și politicii.
22. Bonnefon, Shariff și Rawhan, „Social Dilemma of Autonomous Vehicles”.
23. Vincent C. Müller și Thomas W. Simpson, „Autonomous Killer Robots Are Probably Good News”, University of Oxford, Blavatnik School of Government Policy Memo, noiembrie 2014; Ronald Arkin, *Governing Lethal Behaviour : Embedding Ethics in a Hybrid Deliberative/Reactive Robot Architecture*, Georgia Institute of Technology, Mobile Robot Lab, 2007, pp. 1-13.
24. Bernd Greiner, *War without Fronts : The USA in Vietnam*, trad. de Anne Wyburd și Victoria Fern (Cambridge, MA : Harvard University Press, 2009), p. 16. Pentru cel puțin un material despre starea emoțională a soldaților, vezi: Herbert Kelman și V. Lee Hamilton, „The My Lai Massacre : A Military Crime of Obedience”, în Jodi O’Brien și David M. Newman (eds.), *Sociology : Exploring the Architecture of Everyday Life Reading* (Los Angeles : Pine Forge Press, 2010), pp. 13-25.
25. Robert J. Donia, *Radovan Karadzic : Architect of the Bosnian Genocide* (Cambridge : Cambridge University Press, 2015). Vezi și : Isabella Delpla, Xavier Bougarel și Jean-Louis Fournel, *Investigating Srebrenica : Institutions, Facts, and Responsibilities* (New York, Oxford : Berghahn Books, 2012).
26. Noel E. Sharkey, „The Evitability of Autonomous Robot Warfare”, *International Rev. Red Cross*, 94 (886) 2012, pp. 787-799.

27. Ben Schiller, „Algorithms Control Our Lives : Are They Benevolent Rulers or Evil Dictators? ”, *Fast Company*, 21 februarie 2017, <https://www.fastcompany.com/3068167/algorithms-control-our-lives-are-they-benevolent-rulers-or-evil-dictators>, accesat pe 17 septembrie 2017.
28. Elia Zureik, David Lyon și Yasmeeen Abu-Laban (eds.), *Surveillance and Control in Israel/Palestine : Population, Territory and Power* (Londra : Routledge, 2011) ; Elia Zureik, *Israel's Colonial Project in Palestine* (Londra : Routledge, 2015) ; Torin Monahan (ed.), *Surveillance and Security : Technological Politics and Power in Everyday Life* (Londra : Routledge, 2006) ; Nadera Shalhoub-Kevorkian, „E-Resistance and Technological In/Security in Everyday Life : The Palestinian case”, *British Journal of Criminology*, 52 : 1 (2012), pp. 55-72 ; Or Hirschauge și Hagar Sheizaf, „Targeted Prevention : Exposing the New System for Dealing with Individual Terrorism”, *Haaretz*, 26 mai 2017, <https://www.haaretz.co.il/magazine/.premium-1.4124379>, accesat pe 17 septembrie 2017 ; Amos Harel, „The IDF Accelerates the Crisscrossing of the West Bank with Cameras and Plans to Surveille all Junctions”, *Haaretz*, 18 iunie 2017, <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.4179886>, accesat pe 17 septembrie 2017 ; Neta Alexander, „This is How Israel Controls the Digital and Cellular Space in the Territories”, 31 martie 2016, <https://www.haaretz.co.il/magazine/.premium-MAGAZINE-1.2899665>, accesat pe 12 ianuarie 2018 ; Amos Harel, „Israel Arrested Hundreds of Palestinians as Suspected Terrorists Due to Publications on the Internet”, *Haaretz*, 16 aprilie 2017, <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.4024578>, accesat pe 15 ianuarie 2018 ; Alex Fishman, „The Argaman Era”, *Yediot Aharonot, Weekend Supplement*, 28 aprilie 2017, p. 6.
29. Yotam Berger, „Police Arrested a Palestinian Based on an Erroneous Translation of «Good Morning» in His Facebook Page”, *Haaretz*, 22 octombrie 2017, <https://www.haaretz.co.il/.premium-1.4528980>, accesat pe 12 ianuarie 2018.
30. William Beik, *Louis XIV and Absolutism : A Brief Study with Documents* (Boston, MA : Bedford/St Martin's, 2000).
31. O'Neil, *Weapons of Math Destruction, op. cit.* ; Penny Crosman, „Can AI Be Programmed to Make Fair Lending Decisions? ”, *American Banker*, 27 septembrie 2016, <https://www.americanbanker.com/news/can-ai-be-programmed-to-make-fair-lending-decisions>. accesat pe 17 septembrie 2017.
32. Matt Reynolds, „Bias Test to Prevent Algorithms Discriminating Unfairly”, *New Scientist*, 29 mai 2017, <https://www.newscientist.com/article/mg23431195-300-bias-test-to-prevent-algorithms-discriminating-unfairly>, accesat pe

17 septembrie 2017 ; Claire Cain Miller, „When Algorithms Discriminate”, *New York Times*, 9 iulie 2015, <https://www.nytimes.com/2015/07/10/upshot/when-algorithms-discriminate.html>, accesat pe 17 septembrie 2017 ; Hannah Devlin, „Discrimination by Algorithm: Scientists Devise Test to Detect AI Bias”, *Guardian*, 19 decembrie 2016, <https://www.theguardian.com/technology/2016/dec/19/discrimination-by-algorithm-scientists-devise-test-to-detect-ai-bias>, accesat pe 17 septembrie 2017.

33. Snyder, *The Road to Unfreedom*, *op. cit.*
34. Anna Lisa Peterson, *Being Animal: Beasts and Boundaries in Nature Ethics* (New York: Columbia University Press, 2013), p. 100.

Capitolul 4

Egalitatea

1. „Richest 1 Percent Bagged 82 Percent of Wealth Created Last Year – Poorest Half of Humanity Got Nothing”, *Oxfam*, 22 ianuarie 2018, <https://www.oxfam.org/en/pressroom/pressreleases/2018-01-22/richest-1-percent-bagged-82-percent-wealth-created-last-year>, accesat pe 28 februarie 2018 ; Josh Lowe, „The 1 Percent Now Have Half the World’s Wealth”, *Newsweek*, 14 noiembrie 2017, <http://www.newsweek.com/1-wealth-money-half-world-global-710714>, accesat pe 28 februarie 2018 ; Adam Withnall, „All the World’s Most Unequal Countries Revealed in One Chart”, *Independent*, 23 noiembrie 2016, <http://www.independent.co.uk/news/world/politics/credit-suisse-global-wealth-world-most-unequal-countries-revealed-a7434431.html>, accesat pe 11 martie 2018.
2. Tim Wu, *The Attention Merchants* (New York: Alfred A. Knopf, 2016).
3. Cara McGoogan, „How to See All the Terrifying Things Google Knows about You”, *Telegraph*, 18 august 2017, <http://www.telegraph.co.uk/technology/0/see-terrifying-things-google-knows>, accesat pe 19 octombrie 2017 ; Caitlin Dewey, „Everything Google Knows about You (and How It Knows It)”, *Washington Post*, 19 noiembrie 2014, https://www.washingtonpost.com/news/the-intersect/wp/2014/11/19/everything-google-knows-about-you-and-how-it-knows-it/?utm_term=.b81c3ce3ddd6, accesat pe 19 octombrie 2017.
4. Dan Bates, „YouTube Is Losing Money Even Though It Has More Than 1 Billion Viewers”, *Daily Mail*, 26 februarie 2015, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2970777/YouTube-roughly-breaking-nine-years-purchased-Google-billion-viewers.html>, accesat pe 19 octombrie 2017 ; Olivia Solon, „Google’s

Bad Week: YouTube Loses Millions As Advertising Row Reaches US”, *Guardian*, 25 martie 2017, <https://www.theguardian.com/technology/2017/mar/25/google-youtube-advertising-extremist-content-att-verizon>, accesat pe 19 octombrie 2017; Seth Fiegerman, „Twitter Is Now Losing Users in the US”, CNN, 27 iulie 2017, <http://money.cnn.com/2017/07/27/technology/business/twitter-earnings/index.html>, accesat pe 19 octombrie 2017.

Capitolul 5

Comunitatea

1. Mark Zuckerberg, „Building Global Community”, 16 februarie 2017, <https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/building-global-community/10154544292806634>, accesat pe 20 august 2017.
2. John Shinal, „Mark Zuckerberg: Facebook can play a role that churches and Little League once filled”, CNBC, 26 iunie 2017, <https://www.cnbc.com/2017/06/26/mark-zuckerberg-compares-facebook-to-church-little-league.html>, accesat pe 20 august 2017.
3. <http://www.cnbc.com/2017/06/26/mark-zuckerberg-compares-facebook-to-church-little-league.html>; <http://www.cnbc.com/2017/06/22/facebook-has-a-new-mission-following-fake-news-crisis-zuckerberg-says.html>.
4. Robin Dunbar, *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998).
5. Vezi, de exemplu, Pankaj Mishra, *Age of Anger: A History of the Present* (Londra: Penguin, 2017).
6. Pentru o analiză și o critică generale, vezi: Derek Y. Darves și Michael C. Dreiling, *Agents of Neoliberal Globalization: Corporate Networks, State Structures and Trade Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).
7. Lisa Eadicicco, „Americans Check Their Phones 8 Billion Times a Day”, *Time*, 15 decembrie 2015, <http://time.com/4147614/smartphone-usage-us-2015>, accesat pe 20 august 2017; Julie Beck, „Ignoring People for Phones Is the New Normal”, *Atlantic*, 14 iunie 2016, <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2016/06/ignoring-people-for-phones-is-the-new-normal-phubbing-study/486845>, accesat pe 20 august 2017.
8. Zuckerberg, „Building Global Community”, *op. cit.*
9. *Time Well Spent*, <http://www.timewellspent.io>, accesat pe 3 septembrie 2017.

10. Zuckerberg, „Building Global Community”, *op. cit.*
11. <https://www.theguardian.com/technology/2017/oct/04/facebook-uk-corporation-tax-profit>; <https://www.theguardian.com/business/2017/sep/21/tech-firms-tax-eu-turnover-google-amazon-apple>; <http://www.wired.co.uk/article/facebook-apple-tax-loopholes-deals>.

Capitolul 6

Civilizația

1. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996); David Lauter și Brian Bennett, „Trump Frames Anti-Terrorism Fight As a Clash of Civilizations, Defending Western Culture against Enemies”, *Los Angeles Times*, 6 iulie 2017, <http://www.latimes.com/politics/la-na-pol-trump-clash-20170706-story.html>, accesat pe 29 ianuarie 2018. Naomi O’Leary, „The Man Who Invented Trumpism: Geert Wilders’ Radical Path to the Pinnacle of Dutch Politics”, *Politico*, 23 februarie 2017, <https://www.politico.eu/article/the-man-who-invented-trumpism-geert-wilders-netherlands-pvv-vvd-populist>, accesat pe 31 ianuarie 2018.
2. Pankaj Mishra, *From the Ruins of Empire: The Revolt Against the West and the Remaking of Asia* (Londra: Penguin, 2013); Mishra, *Age of Anger*, *op. cit.*; Christopher de Bellaigue, *The Muslim Enlightenment: The Modern Struggle Between Faith and Reason* (Londra: The Bodley Head, 2017).
3. „Treaty Establishing A Constitution for Europe”, European Union, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf, accesat pe 18 octombrie 2017.
4. Phoebe Greenwood, „Jerusalem Mayor Battles Ultra-Orthodox Groups over Women-Free Billboards”, *Guardian*, 15 noiembrie 2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/nov/15/jerusalem-mayor-battle-orthodox-billboards>, accesat pe 7 ianuarie 2018.
5. <http://nypost.com/2015/10/01/orthodox-publications-wont-show-hillary-clintons-photo>.
6. Simon Schama, *The Story of the Jews: Finding the Words 1000 BC – 1492 AD* (New York: Ecco, 2014), pp. 190-197; Hannah Wortzman, „Jewish Women in Ancient Synagogues: Archaeological Reality vs. Rabbinical Legislation”, *Women in Judaism*, 5 : 2 (2008), <http://wjudaism.library.utoronto.ca/index.php/wjudaism/article/view/3537>, accesat pe 29 ianuarie 2018; Ross S.

- Kraemer, „Jewish Women in the Diaspora World of Late Antiquity”, în Judith R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective* (Detroit : Wayne State University Press, 1991), mai ales p. 49 ; Hachlili Rachel, *Ancient Synagogues – Archaeology and Art : New Discoveries and Current Research* (Leiden : Brill, 2014), pp. 578-581 ; Zeev Weiss, „The Sepphoris Synagogue Mosaic : Abraham, the Temple and the Sun God – They’re All in There”, *Biblical Archeology Society*, 26 : 5 (2000), pp. 48-61 ; David Milson, *Art and Architecture of the Synagogue in Late Antique Palestine* (Leiden : Brill, 2007), p. 48.
7. Ivan Watson și Pamela Boykoff, „World’s Largest Muslim Group Denounces Islamist Extremism”, CNN, 10 mai 2016, <http://edition.cnn.com/2016/05/10/asia/indonesia-extremism/index.html>, accesat pe 8 ianuarie 2018 ; Lauren Markoe, „Muslim Scholars Release Open Letter To Islamic State Meticulously Blasting Its Ideology”, *Huffington Post*, 25 septembrie 2014, https://www.huffingtonpost.com/2014/09/24/muslim-scholars-islamic-state_n_5878038.html, accesat pe 8 ianuarie 2018 ; pentru scrisoare, vezi : „Open Letter to Al-Baghdadi”, <http://www.lettertobaghdadi.com>, accesat pe 8 ianuarie 2018.
 8. Chris Perez, „Obama Defends the «True Peaceful Nature of Islam»”, *New York Post*, 18 februarie 2015, <http://nypost.com/2015/02/18/obama-defends-the-true-peaceful-nature-of-islam>, accesat pe 17 octombrie 2017 ; Dave Boyer, „Obama Says Terrorists Not Motivated By True Islam”, *Washington Times*, 1 februarie 2015, <http://www.washingtontimes.com/news/2015/feb/1/obama-says-terrorists-not-motivated-true-islam>, accesat pe 18 octombrie 2017.
 9. De Bellaigue, *The Islamic Enlightenment*, *op. cit.*
 10. Christopher McIntosh, *The Swan King : Ludwig II of Bavaria* (Londra : I.B. Tauris, 2012), p. 100.
 11. Robert Mitchell Stern, *Globalization and International Trade Policies* (Hackensack : World Scientific, 2009), p. 23.
 12. John K. Thornton, *A Cultural History of the Atlantic World, 1250-1820* (Cambridge : Cambridge University Press, 2012), p. 110.
 13. Susannah Cullinane, Hamdi Alkshali și Mohammed Tawfeeq, „Tracking a Trail of Historical Obliteration : ISIS Trumpets Destruction of Nimrud”. CNN, 14 aprilie 2015, <http://edition.cnn.com/2015/03/09/world/iraq-isis-heritage/index.html>, accesat pe 18 octombrie 2017.
 14. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence : China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, Oxford : Princeton University Press, 2001), pp. 36-38. [trad. rom. : *Marea divergență. China, Europa și*

nașterea economiei mondiale moderne, traducere de Gabriela Petrilă și Paul Aneci, Polirom, Iași, 2012 – n.tr.]

15. „ISIS Leader Calls for Muslims to Help Build Islamic State in Iraq”, CBC News, 1 iulie 2014, <http://www.cbc.ca/news/world/isis-leader-calls-for-muslims-to-help-build-islamic-state-in-iraq-1.2693353>, accesat pe 18 octombrie 2017; Mark Townsend, „What Happened to the British Medics Who Went to Work for ISIS?”, *Guardian*, 12 iulie 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/12/british-medics-isis-turkey-islamic-state>, accesat pe 18 octombrie 2017.

Capitolul 7

Naționalismul

1. Francis Fukuyama, *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 2014).
2. Ashley Killough, „Lyndon Johnson’s «Daisy» Ad, Which Changed the World of Politics, Turns 50”, CNN, 8 septembrie 2014, <http://edition.cnn.com/2014/09/07/politics/daisy-ad-turns-50/index.html>, accesat pe 19 octombrie 2017.
3. „Cause-Specific Mortality: Estimates for 2000-2015”, World Health Organization, http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html, accesat pe 19 octombrie 2017.
4. David E. Sanger și William J. Broad, „To counter Russia, US signals nuclear arms are back in a big way”, *New York Times*, 4 februarie 2018, <https://www.nytimes.com/2018/02/04/us/politics/trump-nuclear-russia.html>, accesat pe 6 februarie 2018; US Department of Defense, „Nuclear Posture Review 2018”, https://www.defense.gov/News/Special-Reports/0218_npr, accesat pe 6 februarie 2018; Jennifer Hansler, „Trump Says He Wants Nuclear Arsenal in «Tip-Top Shape», Denies Desire to Increase Stockpile”, CNN, 12 octombrie 2017, <http://edition.cnn.com/2017/10/11/politics/nuclear-arsenal-trump/index.html>, accesat pe 19 octombrie 2017; Jim Garamone, „DoD Official: National Defense Strategy Will Enhance Deterrence”, *Department of Defense News, Defense Media Activity*, 19 ianuarie 2018, <https://www.defense.gov/News/Article/Article/1419045/dod-official-national-defense-strategy-will-rebuild-dominance-enhance-deterrence>, accesat pe 28 ianuarie 2018.

5. Michael Mandelbaum, *Mission Failure : America and the World in the Post-Cold War Era* (New York : Oxford University Press, 2016).
6. Elizabeth Kolbert, *Field Notes from a Catastrophe* (Londra : Bloomsbury, 2006); Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction : An Unnatural History* (Londra : Bloomsbury, 2014); Will Steffen *et al.*, „Planetary Boundaries : Guiding Human Development on a Changing Planet”, *Science*, 347 : 6223, 13 februarie 2015, DOI : 10.1126/science.1259855.
7. John Cook *et al.*, „Quantifying the Consensus on Anthropogenic Global Warming in the Scientific Literature”, *Environmental Research Letters*, 8 : 2 (2013); John Cook *et al.*, „Consensus on Consensus : A Synthesis of Consensus Estimates on Human-Caused Global Warming”, *Environmental Research Letters*, 11 : 4 (2016); Andrew Griffin, „15,000 Scientists Give Catastrophic Warning about the Fate of the World in New «Letter to Humanity»”, *Independent*, 13 noiembrie 2017, <http://www.independent.co.uk/environment/letter-to-humanity-warning-climate-change-global-warming-scientists-union-concerned-a8052481.html>, accesat pe 8 ianuarie 2018; Justin Worland, „Climate Change Is Already Wreaking Havoc on Our Weather, Scientists Find”, *Time*, 15 decembrie 2017, <http://time.com/5064577/climate-change-arctic>, accesat pe 8 ianuarie 2018.
8. Richard J. Millar *et al.*, „Emission Budgets and Pathways Consistent with Limiting Warming to 1.5 C”, *Nature Geoscience*, 10 (2017), pp. 741-747; Joeri Rogelj *et al.*, „Differences between Carbon Budget Estimates Unraveled”, *Nature Climate Change*, 6 (2016), pp. 245-252; Akshat Rathi, „Did We Just Buy Decades More Time to Hit Climate Goals”, *Quartz*, 21 septembrie 2017, <https://qz.com/1080883/the-breathtaking-new-climate-change-study-hasnt-changed-the-urgency-with-which-we-must-reduce-emissions>, accesat pe 11 februarie 2018; Roz Pidcock, „Carbon Briefing : Making Sense of the IPCC’s New Carbon Budget”, *Carbon Brief*, 23 octombrie 2013, <https://www.carbonbrief.org/carbon-briefing-making-sense-of-the-ipccs-new-carbon-budget>, accesat pe 11 februarie 2018.
9. Jianping Huang *et al.*, „Accelerated Dryland Expansion under Climate Change”, *Nature Climate Change*, 6 (2016), pp. 166-171; Thomas R. Knutson, „Tropical Cyclones and Climate Change”, *Nature Geoscience*, 3 (2010), pp. 157-163; Edward Hanna *et al.*, „Ice-Sheet Mass Balance and Climate Change”, *Nature*, 498 (2013), pp. 51-59; Tim Wheeler și Joachim von Braun, „Climate Change Impacts on Global Food Security”, *Science*, 341 : 6145 (2013), pp. 508-513; A.J. Challinor *et al.*, „A Meta-Analysis of Crop Yield under Climate Change and Adaptation”, *Nature Climate Change*, 4 (2014), pp. 287-291; Elisabeth Lingren *et al.*, „Monitoring EU Emerging

- Infectious Disease Risk Due to Climate Change”, *Science*, 336 : 6080 (2012), pp. 418-419; Frank Biermann și Ingrid Boas, „Preparing for a Warmer World: Towards a Global Governance System to Protect Climate Change”, *Global Environmental Politics*, 10 : 1 (2010), pp. 60-88; Jeff Goodell, *The Water Will Come: Rising Seas, Sinking Cities and the Remaking of the Civilized World* (New York: Little, Brown and Company, 2017); Mark Lynas, *Six Degrees: Our Future on a Hotter Planet* (Washington: National Geographic, 2008); Naomi Klein, *This Changes Everything: Capitalism vs. Climate* (New York: Simon & Schuster, 2014); Kolbert, *The Sixth Extinction*, *op. cit.*
10. Johan Rockström *et al.*, „A Roadmap for Rapid Decarbonization”, *Science*, 355 : 6331, 23 martie 2017, DOI: 10.1126/science.aah3443.
 11. Institution of Mechanical Engineers, *Global Food: Waste Not, Want Not* (Londra: Institution of Mechanical Engineers, 2013), p. 12.
 12. Paul Shapiro, *Clean Meat: How Growing Meat Without Animals Will Revolutionize Dinner and the World* (New York: Gallery Books, 2018).
 13. „Russia’s Putin Says Climate Change in Arctic Good for Economy”, CBC News, 30 martie 2017, <http://www.cbc.ca/news/technology/russia-putin-climate-change-beneficial-economy-1.4048430>, accesat pe 1 martie 2018; Neela Banerjee, „Russia and the US Could be Partners in Climate Change Inaction”, *Inside Climate News*, 7 februarie 2017, <https://insideclimatenews.org/news/06022017/russia-vladimir-putin-donald-trump-climate-change-paris-climate-agreement>, accesat pe 1 martie 2018; Noah Smith, „Russia Wins in a Retreat on Climate Change”, *Bloomberg View*, 15 decembrie 2016, <https://www.bloomberg.com/view/articles/2016-12-15/russia-wins-in-a-retreat-on-climate-change>, accesat pe 1 martie 2018; Gregg Easterbrook, „Global Warming: Who Loses – and Who Wins?”, *Atlantic* (aprilie 2007), <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2007/04/global-warming-who-loses-and-who-wins/305698>, accesat pe 1 martie 2018; Quentin Buckholz, „Russia and Climate Change: A Looming Threat”, *Diplomat*, 4 februarie 2016, <https://thediplomat.com/2016/02/russia-and-climate-change-a-looming-threat>, accesat pe 1 martie 2018.
 14. Brian Eckhouse, Ari Natter și Christopher Martin, „President Trump slaps tariffs on solar panels in major blow to renewable energy”, 22 ianuarie 2018, <http://time.com/5113472/donald-trump-solar-panel-tariff>, accesat pe 30 ianuarie 2018.
 15. Miranda Green și René Marsh, „Trump Administration Doesn’t Want to Talk about Climate Change”, CNN, 13 septembrie 2017, <http://edition.cnn.com/2017/09/12/politics/trump-climate-change-silence/index.html>, accesat

- pe 22 octombrie 2017; Lydia Smith, „Trump Administration Deletes Mention of «Climate Change» from Environmental Protection Agency’s Website”, *Independent*, 22 octombrie 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-administration-climate-change-deleted-environmental-protection-agency-website-a8012581.html>, accesat pe 22 octombrie 2017; Alana Abramson, „No, Trump Still Hasn’t Changed His Mind About Climate Change After Hurricane Irma and Harvey”, *Time*, 11 septembrie 2017, <http://time.com/4936507/donald-trump-climate-change-hurricane-irma-hurricane-harvey>, accesat pe 22 octombrie 2017.
16. „Treaty Establishing A Constitution for Europe”, European Union, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf, accesat pe 23 octombrie 2017.

Capitolul 8

Religia

1. Bernard S. Cohn, *Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India* (Princeton: Princeton University Press, 1996), p. 148.
2. „Encyclical Letter Laudato Si’ of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home”, *The Holy See*, http://w2.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html, accesat pe 3 decembrie 2017.
3. Introdus pentru prima oară de Freud în tratatul său din 1930 *Civilization and Its Discontents*: Sigmund Freud, *Civilization and Its Discontents*, trad. de James Strachey (New York: W.W. Norton, 1961), p. 61.
4. Ian Buruma, *Inventing Japan, 1853-1964* (New York: Modern Library, 2003).
5. Robert Axell, *Kamikaze: Japan’s Suicide Gods* (Londra: Longman, 2002).
6. Charles K. Armstrong, „Familism, Socialism and Political Religion in North Korea”, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 6 : 3 (2005), pp. 383-394; Daniel Byman și Jennifer Lind, „Pyongyang’s Survival Strategy: Tools of Authoritarian Control in North Korea”, *International Security*, 35 : 1 (2010), pp. 44-74; Paul French, *North Korea: The Paranoid Peninsula*, ed. a II-a (Londra, New York: Zed Books, 2007); Andrei Lankov, *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia* (Oxford: Oxford University Press, 2015); Young Whan Kihl, „Staying

Power of the Socialist «Hermit Kingdom», în Hong Nack Kim și Young Whan Kihl (eds.), *North Korea : The Politics of Regime Survival* (New York : Routledge, 2006), pp. 3-36.

Capitolul 9

Imigrația

1. „Global Trends : Forced Displacement in 2016”, *UNHCR*, <http://www.unhcr.org/5943e8a34.pdf>, accesat pe 11 ianuarie 2018.
2. Lauren Gambini, „Trump Pans Immigration Proposal as Bringing People from «Shithole Countries»”, *Guardian*, 12 ianuarie 2018, <https://www.theguardian.com/us-news/2018/jan/11/trump-pans-immigration-proposal-as-bringing-people-from-shithole-countries>, accesat pe 11 februarie 2018.
3. Tal Kopan, „What Donald Trump Has Said about Mexico and Vice Versa”, *CNN*, 31 august 2016, <https://edition.cnn.com/2016/08/31/politics/donald-trump-mexico-statements/index.html>, accesat pe 28 februarie 2018.

Capitolul 10

Terorismul

1. <http://www.telegraph.co.uk/news/0/many-people-killed-terrorist-attacks-uk>; National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START) (2016), *Global Terrorism Database [Data file]*. Accesat la <https://www.start.umd.edu/gtd>; <http://www.cnsnews.com/news/article/susan-jones/11774-number-terror-attacks-worldwide-dropped-13-2015>; <http://www.datagraver.com/case/people-killed-by-terrorism-per-year-in-western-europe-1970-2015>; <http://www.jewishvirtuallibrary.org/statistics-on-incidents-of-terrorism-worldwide>; Gary LaFree, Laura Dugan și Erin Miller, *Putting Terrorism in Context : Lessons from the Global Terrorism Database* (Londra : Routledge, 2015); Gary LaFree, „Using open source data to counter common myths about terrorism”, în Brian Forst, Jack Greene și Jim Lynch (eds.), *Criminologists on Terrorism and Homeland Security* (Cambridge : Cambridge University Press, 2011), pp. 411-442; Gary LaFree, „The Global Terrorism Database : Accomplishments and challenges”, *Perspectives on Terrorism*, 4 (2010), pp. 24-46; Gary LaFree și Laura Dugan,

- „Research on terrorism and countering terrorism”, în M. Tonry (ed.), *Crime and Justice : A Review of Research* (Chicago : University of Chicago Press, 2009), pp. 413-477 ; Gary LaFree și Laura Dugan, „Introducing the global terrorism database”, *Political Violence and Terrorism*, 19 (2007), pp. 181-204.
2. „Deaths on the roads : Based on the WHO Global Status Report on Road Safety 2015”, World Health Organization, accesat pe 26 ianuarie 2016 ; <https://wonder.cdc.gov/mcd-icd10.html> ; „Global Status Report on Road Safety 2013”, World Health Organization ; http://gamapserver.who.int/gho/interactive_charts/road_safety/road_traffic_deaths/atlas.html ; http://www.who.int/violence_injury_prevention/road_safety_status/2013/en ; <http://www.newsweek.com/2015-brought-biggest-us-traffic-death-increase-50-years-427759>.
 3. <http://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/diabetes/data-and-statistics> ; http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/204871/1/9789241565257_eng.pdf?ua=1 ; <https://www.theguardian.com/environment/2016/sep/27/more-than-million-died-due-air-pollution-china-one-year>.
 4. Pentru bătălie, vezi Gary Sheffield, *Forgotten Victory : The First World War. Myths and Reality* (Londra : Headline, 2001), pp. 137-164.
 5. „Victims of Palestinian Violence and Terrorism since September 2000”, Ministerul israelian al Afacerilor Externe, <http://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Terrorism/Palestinian/Pages/Victims%20of%20Palestinian%20Violence%20and%20Terrorism%20sinc.aspx>, accesat pe 23 octombrie 2017.
 6. „Car Accidents with Casualties, 2002”, Biroul Central de Statistică (în ebraică), <http://www.cbs.gov.il/www/publications/acci02/acci02h.pdf>, accesat pe 23 octombrie 2017.
 7. „Pan Am Flight 103 Fast Facts”, CNN, 16 decembrie 2016, <http://edition.cnn.com/2013/09/26/world/pan-am-flight-103-fast-facts/index.html>, accesat pe 23 octombrie 2017.
 8. Tom Templeton și Tom Lumley, „9/11 in Numbers”, *Guardian*, 18 august 2002, <https://www.theguardian.com/world/2002/aug/18/usa.terrorism>, accesat pe 23 octombrie 2017.
 9. Ian Westwell și Dennis Cove (eds.), *History of World War I*, vol. 2 (New York : Marshall Cavendish, 2002), p. 431. Pentru Isonzo, vezi John R. Schindler, *Isonzo : The Forgotten Sacrifice of the Great War* (Westport : Praeger, 2001), pp. 217-218.
 10. Sergio Catignani, *Israeli Counter-Insurgency and the Intifadas : Dilemmas of a Conventional Army* (Londra : Routledge, 2008).

11. „Reported Rapes in France Jump 18% in Five Years”, France 24, 11 august 2015, <http://www.france24.com/en/20150811-reported-rapes-france-jump-18-five-years>, accesat pe 11 ianuarie 2018.

Capitolul 11

Războiul

1. Yuval Noah Harari, *Homo Deus : A Brief History of Tomorrow* (New York : HarperCollins, 2017), pp. 14-19 [trad. rom. : *Homo deus. Scurtă istorie a viitorului*, traducere de Lucia Popovici, Polirom, Iași, 2018 – n.tr.]; „Global Health Observatory Data Repository, 2012”, World Health Organization, <http://apps.who.int/gho/data/node.main.RCODWORLD?lang=en>, accesat pe 16 august 2015; „Global Study on Homicide, 2013”, UNDOC, http://www.unodc.org/documents/gsh/pdfs/2014_GLOBAL_HOMICIDE_BOOK_web.pdf, accesat pe 16 august 2015; http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html.
2. „World Military Spending : Increases in the USA and Europe, Decreases in Oil-Exporting Countries”, *Stockholm International Peace Research Institute*, 24 aprilie 2017, <https://www.sipri.org/media/press-release/2017/world-military-spending-increases-usa-and-europe>, accesat pe 23 octombrie 2017.
3. <http://www.nationalarchives.gov.uk/battles/egypt/popup/telel4.htm>.
4. Spencer C. Tucker (ed.), *The Encyclopedia of the Mexican-American War : A Political, Social and Military History* (Santa Barbara : ABC-CLIO, 2013), p. 131.
5. Ivana Kottasova, „Putin Meets Xi : Two Economies, Only One to Envy”, CNN, 2 iulie 2017, <http://money.cnn.com/2017/07/02/news/economy/china-russia-putin-xi-meeting/index.html>, accesat pe 23 octombrie 2017.
6. PIB corespunde statisticilor FMI, calculat pe baza parității puterii de cumpărare : International Monetary Fund, „Report for Selected Countries and Subjects, 2017”, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/02/weodata/index.aspx>, accesat pe 27 februarie 2018.
7. <http://www.businessinsider.com/isis-making-50-million-a-month-from-oil-sales-2015-10>.
8. Ian Buruma, *Inventing Japan* (Londra : Weidenfeld & Nicolson, 2003); Eri Hotta, *Japan 1941 : Countdown to Infamy* (Londra : Vintage, 2014).

Capitolul 12

Smerenia

1. <http://www.ancientpages.com/2015/10/19/10-remarkable-ancient-indian-sages-familiar-with-advanced-technology-science-long-before-modern-era> ; <https://www.hindujagruiti.org/articles/31.html> ; <http://mcknowledge.info/about-vedas/what-is-vedic-science>.
2. Aceste cifre și raportul pot fi văzute clar în următorul grafic : Conrad Hackett și David McClendon, „Christians Remain World’s Largest Religious Group, but They Are Declining in Europe”, Pew Research Center, 5 aprilie 2017, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/05/christians-remain-worlds-largest-religious-group-but-they-are-declining-in-europe>, accesat pe 13 noiembrie 2017.
3. Jonathan Haidt, *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion* (New York : Pantheon, 2012) ; Joshua Greene, *Moral Tribes: Emotion, Reason, and the Gap Between Us and Them* (New York : Penguin Press, 2013).
4. Marc Bekoff și Jessica Pierce, „Wild Justice – Honor and Fairness among Beasts at Play”, *American Journal of Play*, 1 : 4 (2009), pp. 451-475.
5. Frans de Waal, *Our Inner Ape* (Londra : Granta, 2005), cap. 5.
6. Frans de Waal, *Bonobo: The Forgotten Ape* (Berkeley : University of California Press, 1997), p. 157.
7. Povestea a devenit subiectul unui documentar intitulat *Chimpanzee*, lansat în 2010 de Disneynature.
8. M.E.J. Richardson, *Hammurabi’s Laws* (Londra, New York : T&T Clark International, 2000), pp. 29-31.
9. Loren R. Fisher, *The Eloquent Peasant*, ed. a II-a (Eugene : Wipf & Stock Publishers, 2015).
10. Unii rabini au permis profanarea Sabatului pentru a salva un nonevreu, bazându-se pe ingeniozitatea talmudică tipică. Aceștia au susținut că, dacă evreii se abțin să salveze nonevrei, acest lucru îi va înfuria pe nonevrei și îi va face să-i atace și să-i ucidă pe evrei. Așadar, salvând un nonevreu, ai putea salva indirect un evreu. Totuși, până și acest argument subliniază valoarea diferită atribuită vieților nonevрейlor și evрейlor.
11. Catherine Nixey, *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World* (Londra : Macmillan, 2017).

12. Charles Allen, *Ashoka : The Search for India's Lost Emperor* (Londra : Little, Brown, 2012), pp. 412-413.
13. Clyde Pharr *et al.* (eds.), *The Theodosian Code and Novels, and the Sirmondian Constitutions* (Princeton : Princeton University Press, 1952), pp. 440, 467-471.
14. *Ibid.*, mai ales pp. 472-473.
15. Sofie Remijns, *The End of Greek Athletics in Late Antiquity* (Cambridge : Cambridge University Press, 2015), pp. 45-51.
16. Ruth Schuster, „Why Do Jews Win So Many Nobels ?”, *Haaretz*, 9 octombrie 2013, <https://www.haaretz.com/jewish/news/1.551520>, accesat pe 13 noiembrie 2017.

Capitolul 13

Dumnezeu

1. Lillian Faderman, *The Gay Revolution : The Story of the Struggle* (New York : Simon & Schuster, 2015).
2. Elaine Scarry, *The Body in Pain : The Making and Unmaking of the World* (New York : Oxford University Press, 1985).

Capitolul 14

Secularismul

1. Jonathan H. Turner, *Incest : Origins of the Taboo* (Boulder : Paradigm Publishers, 2005); Robert J. Kelly *et al.*, „Effects of Mother-Son Incest and Positive Perceptions of Sexual Abuse Experiences on the Psychosocial Adjustment of Clinic-Referred Men”, *Child Abuse & Neglect*, 26 : 4 (2002), pp. 425-441; Mireille Cyr *et al.*, „Intrafamilial Sexual Abuse : Brother-Sister Incest Does Not Differ from Father-Daughter and Stepfather-Stepdaughter Incest”, *Child Abuse & Neglect*, 26 : 9 (2002), pp. 957-973; Sandra S. Stroebel, „Father-Daughter Incest : Data from an Anonymous Computerized Survey”, *Journal of Child Sexual Abuse*, 21 : 2 (2010), pp. 176-199.

Capitolul 15

Ignoranța

1. Steven A. Sloman și Philip Fernbach, *The Knowledge Illusion : Why We Never Think Alone* (New York : Riverhead Books, 2017) ; Greene, *Moral Tribes*, *op. cit.*
2. Sloman și Fernbach, *The Knowledge Illusion*, *op. cit.*, p. 20.
3. Eli Pariser, *The Filter Bubble* (Londra : Penguin Books, 2012) ; Greene, *Moral Tribes*, *op. cit.*
4. Greene, *Moral Tribes*, *op. cit.* ; Dan M. Kahan, „The Polarizing Impact of Science Literacy and Numeracy on Perceived Climate Change Risks”, *Nature Climate Change*, 2 (2012), pp. 732-735. Dar, pentru o perspectivă contrară, vezi Sophie Guy *et al.*, „Investigating the Effects of Knowledge and Ideology on Climate Change Beliefs”, *European Journal of Social Psychology*, 44 : 5 (2014), pp. 421-429.
5. Arlie Russell Hochschild, *Strangers in Their Own Land : Anger and Mourning on the American Right* (New York : The New Press, 2016).

Capitolul 16

Dreptatea

1. Greene, *Moral Tribes*, *op. cit.* ; Robert Wright, *The Moral Animal* (New York : Pantheon, 1994).
2. Kelsey Timmerman, *Where Am I Wearing ? : A Global Tour of the Countries, Factories, and People That Make Our Clothes* (Hoboken : Wiley, 2012) ; Kelsey Timmerman, *Where Am I Eating ? : An Adventure Through the Global Food Economy* (Hoboken : Wiley, 2013).
3. Reni Eddo-Lodge, *Why I Am No Longer Talking to White People About Race* (Londra : Bloomsbury, 2017) ; Ta-Nehisi Coates, *Between the World and Me* (Melbourne : Text Publishing Company, 2015).
4. Josie Ensor, „«Everyone in Syria Is Bad Now», Says UN War Crimes Prosecutor as She Quits Post”, *New York Times*, 17 august 2017, <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/08/07/everyone-syria-bad-now-says-un-war-crimes-prosecutor-quits-post>. accesat pe 18 octombrie 2017.

5. De exemplu, Helena Smith, „Shocking Images of Drowned Syrian Boy Show Tragic Plight of Refugees”, *Guardian*, 2 septembrie 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/02/shocking-image-of-drowned-syrian-boy-shows-tragic-plight-of-refugees>, accesat pe 18 octombrie 2017.
6. T. Kogut și I. Ritov, „The singularity effect of identified victims in separate and joint evaluations”, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97 : 2 (2005), pp. 106-116 ; D.A. Small și G. Loewenstein, „Helping a victim or helping the victim : Altruism and identifiability”, *Journal of Risk and Uncertainty*, 26 : 1 (2003), pp. 5-16 ; Greene, *Moral Tribes*, *op. cit.*, p. 264.
7. Russ Alan Prince, „Who Rules the World ? ”, *Forbes*, 22 iulie 2013, <https://www.forbes.com/sites/russalanprince/2013/07/22/who-rules-the-world/#63c9e31d7625>, accesat pe 18 octombrie 2017.

Capitolul 17

Post-adevărul

1. Julian Borger, „Putin Offers Ukraine Olive Branches Delivered by Russian Tanks”, *Guardian*, 4 martie 2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/04/putin-ukraine-olive-branches-russian-tanks>, accesat pe 11 martie 2018.
2. Serhii Plokhyy, *Lost Kingdom : The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation* (New York: Basic Books, 2017) ; Snyder, *The Road to Unfreedom*, *op. cit.*
3. Matthew Paris, *Matthew Paris' English History*, trad. de J.A. Gyles, vol. 3 (Londra : Henry G. Bohn, 1854), pp. 138-141 ; Patricia Healy Wasyliv, *Martyrdom, Murder and Magic : Child Saints and Their Cults in Medieval Europe* (New York : Peter Lang, 2008), pp. 123-125.
4. Cecilia Kang și Adam Goldman, „In Washington Pizzeria Attack, Fake News Brought Real Guns”, *New York Times*, 5 decembrie 2016, <https://www.nytimes.com/2016/12/05/business/media/comet-ping-pong-pizza-shooting-fake-news-consequences.html>, accesat pe 12 ianuarie 2018.
5. Leonard B. Glick, *Abraham's Heirs : Jews and Christians in Medieval Europe* (Syracuse : Syracuse University Press, 1999), pp. 228-229.
6. Anthony Bale, „Afterword : Violence, Memory and the Traumatic Middle Ages”, in Sarah Rees Jones și Sethina Watson (eds.), *Christians and Jews*

in *Angevin England : The York Massacre of 1190, Narrative and Contexts* (York : York Medieval Press, 2013), p. 297.

7. Deși citatul îi este deseori atribuit lui Goebbels, nici eu, nici devotatul meu asistent de cercetare nu am putut confirma că Goebbels a scris sau a spus vreodată așa ceva.
8. Hilmar Hoffman, *The Triumph of Propaganda : Film and National Socialism, 1933-1945* (Providence : Berghahn Books, 1997), p. 140.
9. Lee Hockstader, „From A Ruler’s Embrace To A Life In Disgrace”, *Washington Post*, 10 martie 1995, accesat pe 29 ianuarie 2018.
10. Thomas Pakenham, *The Scramble for Africa* (Londra : Weidenfeld & Nicolson, 1991), pp. 616-617.

Capitolul 18

Științifico-fantasticul

1. Aldous Huxley, *Brave New World* (Londra : Vintage, 2018), cap. 17. [trad. rom. : *Minunata lume nouă*, ediția a IV-a, traducere de Suzana și Andrei Bantaș, Polirom, Iași, 2016, pp. 230-233 – n.tr.]

Capitolul 19

Educația

1. Wayne A. Wiegand și Donald G. Davis (eds.), *Encyclopedia of Library History* (New York, Londra : Garland Publishing, 1994), pp. 432-433.
2. Verity Smith (ed.), *Concise Encyclopedia of Latin American Literature* (Londra, New York : Routledge, 2013), pp. 142, 180.
3. Cathy N. Davidson, *The New Education : How to Revolutionize the University to Prepare Students for a World in Flux* (New York : Basic Books, 2017); Bernie Trilling, *21st Century Skills · Learning for Life in Our Times* (San Francisco : Jossey-Bass, 2009); Charles Kivunja, „Teaching Students to Learn and to Work Well with 21st Century Skills : Unpacking the Career and Life Skills Domain of the New Learning Paradigm”, *International Journal of Higher Education*, 4 : 1 (2015). Pentru website-ul P21, vezi : „P21 Partnership for 21st Century Learning”, <http://www.p21.org/our-work/>

- 4cs-research-series, accesat pe 12 ianuarie 2018. Pentru un exemplu privind implementarea unor noi metode pedagogice, vezi, de exemplu, publicația US National Education Association : „Preparing 21st Century Students for a Global Society”, NEA, <http://www.nea.org/assets/docs/A-Guide-to-Four-Cs.pdf>, accesat pe 21 ianuarie 2018.
4. Maddalaine Ansell, „Jobs for Life Are a Thing of the Past. Bring On Lifelong Learning”, *Guardian*, 31 mai 2016, <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2016/may/31/jobs-for-life-are-a-thing-of-the-past-bring-on-lifelong-learning>.
 5. Erik B. Bloss *et al.*, „Evidence for Reduced Experience-Dependent Dendritic Spine Plasticity in the Aging Prefrontal Cortex”, *Journal of Neuroscience*, 31 : 21 (2011), pp. 7831-7839 ; Miriam Matamales *et al.*, „Aging-Related Dysfunction of Striatal Cholinergic Interneurons Produces Conflict in Action Selection”, *Neuron*, 90 : 2 (2016), pp. 362-372 ; Mo Costandi, „Does your brain produce new cells? A skeptical view of human adult neurogenesis”, *Guardian*, 23 februarie 2012, <https://www.theguardian.com/science/neurophilosophy/2012/feb/23/brain-new-cells-adult-neurogenesis>, accesat pe 17 august 2017 ; Gianluigi Mongillo, Simon Rumpel și Yonatan Loewenstein, „Intrinsic volatility of synaptic connections – a challenge to the synaptic trace theory of memory”, *Current Opinion in Neurobiology*, 46 (2017), pp. 7-13.

Capitolul 20

Sensul

1. Karl Marx și Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (Londra, New York : Verso, 2012), pp. 34-35. [trad. rom. : *Manifestul Partidului Comunist*, Editura Politică, București, 1962 – n.tr.]
2. *Ibid.*, p. 35.
3. Raoul Wootlif, „Netanyahu Welcomes Envoy Friedman to «Jerusalem, Our Eternal Capital»”, *Times of Israel*, 16 mai 2017, <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-welcomes-envoy-friedman-to-jerusalem-our-eternal-capital>, accesat pe 12 ianuarie 2018 ; Peter Beaumont, „Israeli Minister’s Jerusalem Dress Proves Controversial in Cannes”, *Guardian*, 18 mai 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/may/18/israeli-minister-miri-regev-jerusalem-dress-controversial-cannes>, accesat pe 12 ianuarie 2018 ; Lahav Harkov, „New 80-Majority Jerusalem Bill Has Loophole Enabling City to

- Be Divided”, *Jerusalem Post*, 2 ianuarie 2018, <http://www.jpost.com/Israel-News/Right-wing-coalition-passes-law-allowing-Jerusalem-to-be-divided-522627>, accesat pe 12 ianuarie 2018.
4. K.P. Schroder și Robert Cannon Smith, „Distant Future of the Sun and Earth Revisited”, *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, 386 : 1 (2008), pp. 155-163.
 5. Vezi mai ales: Roy A. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity* (Cambridge : Cambridge University Press, 1999) ; Graham Harvey, *Ritual and Religious Belief: A Reader* (New York : Routledge, 2005).
 6. Aceasta este cea mai frecventă interpretare, deși nu singura, a combinației hocus-pocus : Leslie K. Arnovick, *Written Reliquaries* (Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2006), p. 250, n. 30.
 7. Joseph Campbell, *The Hero with a Thousand Faces* (Londra : Fontana Press, 1993), p. 235.
 8. Xinzhong Yao, *An Introduction to Confucianism* (Cambridge : Cambridge University Press, 2000), pp. 190-199.
 9. „Flag Code of India, 2002”, Biroul de Informații pentru Presă, Guvernul Indiei, <http://pib.nic.in/feature/feyr2002/fapr2002/f030420021.html>, accesat pe 13 august 2017.
 10. <http://pib.nic.in/feature/feyr2002/fapr2002/f030420021.html>.
 11. <https://www.thenews.com.pk/latest/195493-Heres-why-Indias-tallest-flag-cannot-be-hoisted-at-Pakistan-border>.
 12. Stephen C. Poulson, *Social Movements in Twentieth-Century Iran : Culture, Ideology and Mobilizing Frameworks* (Lanham : Lexington Books, 2006), p. 44.
 13. Houman Sharshar (ed.), *The Jews of Iran : The History, Religion and Culture of a Community in the Islamic World* (New York : Palgrave Macmillan, 2014), pp. 52-55 ; Houman M. Sarshar, *Jewish Communities of Iran* (New York : Encyclopedia Iranica Foundation, 2011), pp. 158-160.
 14. Gersion Appel, *The Concise Code of Jewish Law*, ed. a II-a (New York : KTAV Publishing House, 1991), p. 191.
 15. Vezi mai ales: Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York : Vintage Books, 2005).
 16. Richard Griffiths, *Fascism* (Londra, New York : Continuum, 2005), p. 33.
 17. Christian Goeschel, *Suicide in the Third Reich* (Oxford : Oxford University Press, 2009).
 18. „Paris attacks: What happened on the night”, BBC, 9 decembrie 2015, <http://www.bbc.com/news/world-europe-34818994>, accesat pe 13 august 2017 ;

- Anna Cara, „ISIS expresses fury over French airstrikes in Syria; France says they will continue”, CTV News, 14 noiembrie 2015, <http://www.ctvnews.ca/world/isis-expresses-fury-over-french-airstrikes-in-syria-france-says-they-will-continue-1.2658642>, accesat pe 13 august 2017.
19. Jean de Joinville, *The Life of Saint Louis*, în M.R.B. Shaw (ed.), *Chronicles of the Crusades* (Londra : Penguin, 1963), p. 243 ; Jean de Joinville, *Vie de saint Louis*, ed. Jacques Monfrin (Paris, 1995), cap. 319, p. 156.
20. Ray Williams, „How Facebook Can Amplify Low Self-Esteem/Narcissism/Anxiety”, *Psychology Today*, 20 mai 2014, <https://www.psychologytoday.com/blog/wired-success/201405/how-facebook-can-amplify-low-self-esteemnarcissismanxiety>, accesat pe 17 august 2017.
21. *Mahasatipathana Sutta*. cap. 2, secțiunea 1, ed. Vipassana Research Institute (Igatpuri : Vipassana Research Institute, 2006), pp. 12-13.
22. *Ibid.*, p. 5.
23. G.E. Harvey, *History of Burma : From the Earliest Times to 10 March 1824* (Londra : Frank Cass & Co. Ltd, 1925), pp. 252-260.
24. Brian Daizen Victoria, *Zen at War* (Lanham : Rowman & Littlefield, 2006) ; Buruma, *Inventing Japan, op. cit.* ; Stephen S. Large, „Nationalist Extremism in Early Showa Japan : Inoue Nissho and the «Blood-Pledge Corps Incident», 1932”, *Modern Asian Studies*, 35 : 3 (2001), pp. 533-564 ; W.L. King, *Zen and the Way of the Sword : Arming the Samurai Psyche* (New York : Oxford University Press, 1993) ; Danny Orbach, „A Japanese prophet : eschatology and epistemology in the thought of Kita Ikki”, *Japan Forum*, 23 : 3 (2011), pp. 339-361.
25. „Facebook removes Myanmar monk’s page for «inflammatory posts» about Muslims”, *Scroll.in*, 27 februarie 2018, <https://amp.scroll.in/article/870245/facebook-removes-myanmar-monks-page-for-inflammatory-posts-about-muslims>, accesat pe 4 martie 2018 ; Marella Oppenheim, „«It only takes one terrorist» : The Buddhist monk who reviles Myanmar’s Muslims”, *Guardian*, 12 mai 2017, <https://www.theguardian.com/global-development/2017/may/12/only-takes-one-terrorist-buddhist-monk-reviles-myanmar-muslims-rohingya-refugees-ashin-wirathu>, accesat pe 4 martie 2018.
26. Jerzy Lukowski și Hubert Zawadzki, *A Concise History of Poland* (Cambridge : Cambridge University Press, 2001), p. 163.

Capitolul 21

Meditația

1. www.dhamma.org.
2. Britta K. Hölzel *et al.*, „How Does Mindfulness Meditation Work? Proposing Mechanisms of Action from a Conceptual and Neural Perspective”, *Perspectives on Psychological Science*, 6 : 6 (2011), pp. 537-559 ; Adam Moore și Peter Malinowski, „Meditation, Mindfulness and Cognitive Flexibility”, *Consciousness and Cognition*, 18 : 1 (2009), pp. 176-186 ; Alberto Chiesa, Raffaella Calati și Alessandro Serretti, „Does Mindfulness Training Improve Cognitive Abilities? A Systematic Review of Neuropsychological Findings”, *Clinical Psychology Review*, 31 : 3 (2011), pp. 449-464 ; Antoine Lutz *et al.*, „Attention Regulation and Monitoring in Meditation”, *Trends in Cognitive Sciences*, 12 : 4 (2008), pp. 163-169 ; Richard J. Davidson *et al.*, „Alterations in Brain and Immune Function Produced by Mindfulness Meditation”, *Psychosomatic Medicine*, 65 : 4 (2003), pp. 564-570 ; Fadel Zeidan *et al.*, „Mindfulness Meditation Improves Cognition: Evidence of Brief Mental Training”, *Consciousness and Cognition*, 19 : 2 (2010), pp. 597-605.

Index

IA indică inteligența artificială.

- aborigeni din Tasmania 229
acuzăție de omor ritualic la adresa evreilor 237-238
adevăr 25, 65, 217-256 ; devotamentul secular față de 206-215 ; dreptatea și 225-232 ; Google și 65 ; ignoranța și 219-224 ; meditația și *vezi* meditație ; naționalismul și 277, 291 ; post-adevărul și 13, 233-246 ; realitatea și 304-306 ; science-fiction și 247-256 ; suferința și 306
Administrația Națională pentru Siguranța Traficului Rutier din Statele Unite 36
ADN 60, 77-78, 89, 106, 155, 185
Afghanistan 109, 119, 157, 163, 175, 212
Africa 22, 27, 33, 69, 86, 88, 108, 111, 114, 144, 151, 154-156, 172, 185-186, 225, 228, 230, 240 ; *vezi și națiunile individuale*
Africa de Est 240
Africa de Sud 26, 86
afro-americani 78, 155-156, 229
agricultură 174, 188 ; animalele și 81-82, 124-126, 226 ; automatizarea sarcinilor în 32-33, 41-42 ; religia și 134-135 ; schimbarea climatică și agricultura industrială modernă 122-124 ; societățile ierarhice și nașterea 83-84, 187-188, 266-267
agricultură industrială modernă 42, 122-125, 133-135, 226, 260, 262 ; *vezi și agricultura*
Aisne, a treia Bătălie de pe (1918) 164
Akhenaton (faraon) 193
Al-Aqsa, Ierusalim (moschee) 28
al-Baghdadi, Abu Bakr 105-106
alegerile prezidențiale din SUA : (1964) 120 ; (2016) 18, 21-22, 93
Algeria 149-150
algoritmi *vezi* inteligență artificială (IA)
Ali, Husayn ibn 286-287
Alibaba (magazin online) 62
Allah 111, 134, 136, 206, 271-272, 287
AlphaZero 43-44, 130
al-Qaeda 166, 172
Amazon (magazin online) 51-53, 62, 64, 99, 267-268
amerindieni 88, 112, 114, 151, 188, 193
Amos (profet) 191
Amrițsar (1919), masacrul de la 23
Andeol, Emilie 109
Anglia 112, 144, 237-238
animale 11, 83, 94, 106, 185, 193, 219-220, 247 ; animale domestice, subjugare 81-82, 124-125, 226 ; colaps ecologic și 81-82, 122-125, 226 ; comportamente sociale distincte 102-103 ; moralitate și 190-191, 202 ; sacrificare religioasă a 192
antisemitism 147-148, 196-197, 237-238 ; *vezi și evrei*
Apple (companie de tehnologie) 99, 180
Arabia Saudită 109, 126, 136, 139-140, 142, 144, 152-153
Arjuna (eroul din *Bhagavad Gītā*) 269-271, 297
Armata Populară de Eliberare (China) 180
arme 129, 141-142, 213, 226-227 ; arme de distrugere în masă 13, 171, 173 ; nucleare 27, 46, 119-122, 126, 128-130, 142-143, 159, 169, 171-173, 181, 184, 316 ; sisteme autonome de armament 74 ; terorismul și *vezi* terorism
arme nucleare/război nuclear 27, 46, 119-122, 126, 128-130, 142-143, 159, 169, 171-173, 181, 184, 316
artă, IA și 37-41, 66-67, 185
Ashura 286-287
Asia 29, 51, 108, 111, 275 ; *vezi și națiunile individuale*

- Asia de Sud-Est 108
 asistente 37, 41, 114, 119-120
 Asociația Națională a Armelor (NRA) 290
 Așoka (împărat al Indiei) 194-195, 285
 atacurile din 11 septembrie 2001 163-166, 170, 172, 197
 atenție, tehnologie și ~ umană 81-82, 87-88, 95-99
 Australia 26, 65, 123, 150, 154, 186, 189, 234
 Aviația Statelor Unite (USAF) 41-42
 Avraam (profet) 185-186, 189, 273
 azteci 185, 288
- Babri, Ayodhya (moschee) 289
 Bago, regele din 303
 Baidu (companie de tehnologie) 36, 53, 60, 87, 267
 Bangladesh 51-52, 273
 Belgia 110, 169, 175
 Bellaigue, Christopher de 102
 Berko, Anat 235
Bhagavad Gītā 269-271
 Bharadvaja, Maharishi 184
 Biblia 133, 137-139, 189-193, 200-202, 208, 235-237, 242, 272, 296
 Big Data 12, 31, 38, 58, 60-61, 64-65, 75-76, 79, 82, 267
 biotehnologie 12-13, 15, 19-21, 29-31, 34, 46, 53, 60, 77, 84, 90-91, 116, 127-128, 179, 213, 253, 267; *vezi și ramurile individuale ale biotehnologiei*
 bioterorism 171, 173
 Birmania 302-303
 Bismarck, Otto von 106
 bitcoin 20
 Blair, Tony 171-172
 blockchain 20, 22
 boală 29, 35, 41, 60-61, 80, 96, 114, 134-135, 139, 220, 287
 bombă inteligentă 141
 bombe logice 86, 181
 Bonaparte, Napoleon 103, 181, 233, 283
 Bouazizi, Mohamed 11
 Brazilia 18, 25, 86, 108, 110-111, 125, 136
 Brexit (2016) (referendum) 18, 22, 25, 28, 57-58, 101, 106, 121
Brihadaranyaka Upanishad 282-283, 300-301
 Bruxelles (martie 2016) (atentate) 164
 Buddha, budism 69, 109, 141, 186-187, 189, 192, 197, 277-278, 289, 300-304, 313
 Bulgaria 172, 197, 229
 Bunul Samaritean (parabolă) 68
 Bush, George W. 18, 171-172, 178, 181
- Caesar, Iulius 103, 182
 Caldovia (națiune fictivă) 153-154, 156-158
 califi abbasizi 102
 califi omeiazi 102
 California 21, 51, 93, 96, 152-153, 175, 180-181, 202, 266
 Cambridge Analytica 89, 94
 Cambridge University 25, 57, 196
 Cameron, David 57-58
 campania de ieșire a Marii Britanii din UE 58
 Canaan 191-192, 288, 290
 Canada 26-27, 50, 84, 114
 Canalul Suez 175
 capitalism 12, 24, 29, 48, 50, 66, 79, 85, 87, 104, 113, 115, 120, 136-137, 139-141, 152, 212, 219, 247, 273, 290, 307
 capitalismul pieței libere/de tip laissez-faire 12, 17-18, 24, 29, 56, 66, 219, 247
 carne curată 124-125
 Cartea egipteană a morților 236
 Cartea lui Mormon 200, 236, 242
 catolici 115, 137-139, 142, 214, 291, 297
 căsătorie gay 56, 200, 207-208
 cele zece porunci 188-189, 201
 centauri (echipe om-IA) 42-43
 Chaucer, Geoffrey: *Povestirile din Canterbury* 237-238
 Chemoș 193
 Chigaku, Tanaka 303
 China II, 18, 21-22, 24-26, 28, 75, 86, 108, 111-115, 120-122, 125-127, 141, 149, 154-155, 163, 172-180, 182-189, 195, 203, 229, 234, 253, 259-260, 262, 273, 283-284
 Churchill, Winston 64, 115, 244
 Ciad 110, 125
 cimpanzei 102-103, 106, 128, 190, 202, 244
 „ciocnirea civilizațiilor” 101-102
 Cistoradania 75, 76, 226

- civilizație, lume unică II. 19, 99-100, 103-117, 143; civilizația europeană și 103-104, 115-116; economia și 112-113; știința și 114-115; teza „ciocnirii civilizațiilor” și 101-106; triburile umane și 106-107
- clasă inutilă 31, 42, 45, 127
- Clinton, Bill 18, 172, 178
- Clinton, Hillary 21, 104, 237-238
- Coasta de Fildeș 110, 190
- Coca-Cola 62, 240, 267
- Codexul Teodosian (391) 194
- Codul Steagului Indian 284-285
- Comitetul Olimpic Internațional III
- Communities Summit (2017) 93
- compasiune 73-74, 81, 188; angajamentul secular față de 201-204, 206-208, 210-212; budismul și 303-304; religia și 188, 201-204, 206, 210-211, 236, 303-304
- comunism 12, 17-18, 23-24, 27, 46, 48, 50, 84, 94, 103, 137-139, 179, 211, 253, 262, 272-273, 276, 279
- comunitate 24, 49, 54-55, 93-100, 116-117, 141, 148-149, 203, 231-232, 242; destrămarea 93-95; Facebook și construcția ~ globale 13, 90, 93-99
- Confucius 28, 141, 184, 192, 260, 283-284
- conservatori: adoptă viziunea liberală asupra lumii 56-57; conservarea și 221
- Constantin cel Mare (împărat roman) 194
- Constanțiu al II-lea (împărat roman) 194
- conștiință 9; IA și 48-49, 79-80, 128; inteligență și 79-80, 247-248; meditație și 313-314; religie și 199
- cooperare 25, 41, 139; ficțiuni și ~ în masă 139, 143, 235-244, 247; moralitate și 59, 189-190; naționalism și 139-140, 142-143, 238-240; om-IA 41, 43; religie și 139-140, 142, 235-238
- Coran 133, 136-138, 184, 200, 235-236, 271, 296
- Coreea III. 141-142, 174, 182, 275, 284
- Coreea de Nord 18, 75, 142-143, 173, 181
- Coreea de Sud 27, 126
- corp uman: bioinginerie 53, 259, 264-265; ferme 47; tehnologia și distragerea de la 96-100
- corupție 25-26, 28, 191
- costuri de oportunitate 172
- Council of Religion and the Homosexual (CRH) 202
- creativitate 37-41, 44, 85, 185, 236, 262, 297
- creier: algoritmi biochimici ai 33-34, 59; egalitatea și 85, 89; flexibilitatea și epoca 264-265; hominid 128; interfețe creier-computer 100, 260; liberul-arbitru și 252-254, 256; luarea deciziilor și 62-64; marketingul și 267; meditația și 309-311, 313-315; spălare pe creier 244-246, 256, 267, 293
- creștini evanghelici 138-139
- creștinism 26, 67, 69, 104-106, 132, 134-140, 142, 146-147, 152, 186-197, 200, 202, 205-206, 210, 214, 235-238, 255, 281-282, 286-289, 292, 294, 306; ortodox 26, 28, 142-143, 186, 239, 281, 306
- creștinism ortodox 26, 28, 142, 239, 306
- Crimeea 177, 180, 182, 233, 239
- criptomonedă 20
- Criza Ratchetelor Cubaneze (1962) 121
- criză ecologică II, 13, 20, 116, 197, 221, 246, 265; capitalistă *vezi* capitalism; comunism și *vezi* comunism; dreptate și 225, 230, 245-246, 265; egalitate și 85-86; ignoranță și 221-222; liberalism și 29; naționalism și 28, 122-132; progresele tehnologice și 124-130; religia și 133-136, 138, 143; schimbare climatică 10-11, 28, 85, 88, 115-116, 122-130, 133-136, 138, 143, 172, 197, 221, 225, 229, 246, 265; soluție globală la 122-132, 143, 159
- criză financiară globală (2008) 18, 174
- croați 281
- cruciați 103, 169, 187, 201, 214, 294
- Cuba 22-24, 121, 179
- culoare a pielii 155-156
- culturi modificate genetic 220
- culturi, diferențe între 151-159
- cyborgi 22, 86, 213, 278
- „Daisy” (spot publicitar): alegerile prezidențiale din SUA (1964) și 120-121
- Danemarca 18, 102, 112, 149, 157, 202, 212

- Darwin, Charles 196; *Originea speciilor* 106
- darwinism 214
- date: Big Data 12, 31, 38, 58-61, 64-65, 75-76, 79, 82, 267; libertatea și 56-82; reglementarea deținerii 87-90, 94; *vezi și* inteligență artificială (IA)
- Dawkins, Richard 57
- Deep Blue (program de șah produs de IBM) 41, 43
- democrație atenană, antică 103
- democrații: democrație liberală *vezi* liberalism/democrație liberală; egalitate și 84; etica seculară și 206, 212; individ, încredere în și 219, 222; libertate și 56-58, 65-67, 75-78; manipulare mass-media și 25-26; procesarea datelor și 76; teza „ciocnirii civilizațiilor” și 101-106
- dezorientare, senzația de 18-19
- dharma 270-271, 285, 297, 307
- Di Tzeitung* 104
- dictaturi 17-18, 46, 84, 212, 303; digitale 12, 55, 73-79, 82, 89, 127
- „dileme ale vagonului” 68, 71
- dioxid de carbon 123
- discriminare: IA și 71, 78, 85; creierul și prejudecățile structurale 228-230; rasism/discriminarea din rațiuni culturale, imigrația și 151-159; religie și 140-141, 194, 202, 210
- discriminare din rațiuni culturale 154-158
- doctori 35-37, 41, 60-61, 113-114, 134-135, 279
- dogme, credință în 231-232
- Doilea Război Mondial, al (1939-1945) 17, 23, 107, 182, 186-187, 291
- dolar (american) 113
- Donbas 239
- drapele naționale 110, 284-285
- dreptate 13, 191, 224-232, 270, 276, 287; efortul de a ști și 226; moralitatea intențiilor și 227-228; natura complexă a lumii moderne și 225-230; rădăcinile simțului ~ 225
- drepturi ale omului 12, 18, 24-25, 29, 56, 101, 103, 108, 212-213, 304
- dronă 41-42, 47, 76, 86
- Dumnezeu 10, 13, 58, 113, 199-204, 247, 254, 256, 269, 280, 284, 285-286, 301-302; Biblia și *vezi* Biblia; cooperarea în masă și 247; dreptatea și 227; etică și 201-204, 207-208, 210-211; existența 199-201; ideile evreiești și creștine despre 187-188, 191-193; identitatea de stat și 143; monoteismul și 193-195; post-adevăruul și 236-238, 240-241; sacrificiul și 286-288
- conomie 12, 17-18, 20, 22, 24, 29, 79, 107, 224, 226-227, 241, 262, 307; egalitate și 22-23, 82-86 *vezi și* egalitate; IA și 20-22, 32-55; liberalism și 17-19, 29, 56-57; modele economice 49-50, 112-113; muncă și 32-55; naționalism și 122, 124, 126-128, 130; procesarea datelor și 76-77; război și 174-178, 180-183; religie și 136-139
- conomie comportamentală 33, 151-152, 219
- educație 24-25, 29, 77, 84-85, 118-120, 187, 196, 259-268; IA și 45, 47, 50-53, 259-268; liberală 219, 221, 261; nivel elementar de 52-53; seculară 209-211; viitorul 259-268
- egalitate 11, 26, 53, 82-90, 99-100, 103, 149, 206, 225; IA și 85-90; istoria 85-90; secularism și 208-211
- Egipt 74, 84, 134, 175, 184, 191, 236-237, 283, 290, 294
- Einstein, Albert 57, 184, 195-197
- El Salvador 18, 155
- energie regenerabilă 124, 126
- energie solară 125-126
- Engels, Friedrich: *Manifestul Partidului Comunist* 262, 272
- epoca confuziei 13, 30, 217, 257
- Epoca Pietrei 83, 94, 185, 189, 219-220, 235
- etică: IA și 68-72, 74, 127-128; natura complexă a lumii moderne și 225-232; naționalism și 128; religie și 189-195, 201-204; seculară 201-215
- Europa 11-12, 19, 23, 25, 29, 53, 59, 88, 101-107, 111-116, 120-122, 130-131, 134, 141, 143-145, 147-151, 154, 157-159,

- 163-164, 168, 172-175, 178-179, 189, 195, 203, 208-209, 230, 238, 254, 292, 305; *vezi și națiunile individuale*
- evoluție 59, 106-107, 117-118, 133, 190, 196, 207-208, 219-220, 225, 273, 275-276
- evrei ultraortodocși 54-55, 104-105, 197
- evrei/iudaism 22, 28, 54-55, 69, 104-105, 136, 138-140, 142-143, 146, 185-198, 210, 234, 237-238, 240-241, 272-274, 279, 283, 287-289
- Ex Machina* (film) 248
- exploatarea copiilor 46, 226
- Facebook 13, 40, 87, 180, 231-232, 299-300, 304; alegerile prezidențiale din SUA (2016) și 89-90, 94; construirea comunității și 13, 93-99, 101; egalitatea și 87, 89-90; libertatea și 67, 75-76, 78, 89-90, 94; post-adevărul și 235, 237, 239; proprietatea asupra datelor personale 89-90, 94
- fascism 12, 17, 23-24, 46, 147, 152-153, 158, 238, 253, 290-293, 295, 303
- feminism 95, 147, 210, 219, 248, 279
- Ferdinand, Franz (arhiduce) 23-24, 174
- fericire 13-14, 53-54, 203-204, 213, 247, 252-253, 272-273, 307
- Fernbach, Philip 220
- Filipine 133, 165
- filme, IA și 63-64, 79-80, 247-253, 256, 267-268
- Finlanda 50-51, 84
- foamete 29, 46, 209, 214, 240, 253, 271
- Forțele de Apărare ale Israelului 176
- Forumul Economic Mondial de la Davos 224
- fosfor 122
- fotbal, puterea ficțiunilor și 242-243
- Francisc (papă) 138
- Franța 23, 26, 63, 74, 77, 85, 102, 104, 106, 110-112, 122, 128, 144, 149-150, 168-169, 174-175, 184, 186-187, 196, 206, 284, 294
- Freddy (cimpanzeu) 190
- Freud, Sigmund 140, 187-188, 195-197, 285
- Friedman, Milton 136
- Front National* 26
- fundamentalism islamic 95, 101-102, 105-106, 109, 113-114, 165, 180, 191, 194, 201, 250, 293-294
- Galilei, Galileo 196, 206
- Gandhi, Mahatma 137
- Gaza 176
- gaze de seră 123-125
- gândire de grup 220-222, 231
- Georgia 178, 180
- Germania 26-27, 77, 79, 103-104, 106-107, 115, 125, 144, 151-152, 159, 172-176, 182, 184, 196-197, 240, 253, 277; nazistă 24, 77, 104, 139, 141, 213-214, 228, 238, 253, 278, 292-293
- Germania nazistă 24, 77, 104, 111, 139, 141, 213-214, 228, 238, 253, 278, 293
- Ginghis-Han 178, 182
- globalizare 22-23, 120, 144; IA/automatizarea și 50-52; inegalitatea și 83-84, 86; inversarea procesului de 12, 19; istoria 107; naționalismul și 116; răspândirea 18, 107
- Goebbels, Joseph 238
- Goenka, S.N. 308, 313
- Google 43, 48-49, 51-53, 60, 65, 79, 87-88, 98-99, 180, 281; Glass 99; Maps 65, 67; Translate 262
- gorilă 102-103, 106
- Gove, Michael 58
- grădina zoologică a districtului Milwaukee 190
- Grecia 26, 159, 184; antică 64, 103, 180, 184-185, 290
- Guardian, The* 304
- Guevara, Che 23-24, 138
- Haber, Fritz 196-197
- Haiti 155
- Hamas 176
- HaMevasser* 105
- Hammurabi 191
- Hamodia* 105
- Harry Potter* 236
- Hastings, Bătălia de la (1066) 181
- Hayek, Friedrich 136-137
- Hillel cel Bătrân (rabin) 192
- hinduism 112, 115, 133-134, 136, 139-140, 184, 189, 193, 202, 205-206, 210, 237, 269-270, 277-278, 282-284, 289
- Hirohito (împărat al Japoniei) 237

- Hiroshima (1945) (bomba atomică) 119, 122, 181
- Hitler, Adolf 23-24, 77-78, 103-104, 115, 181, 213, 233, 238, 293
- Holocaust 187, 238, 250, 272, 291-292
- holocen 123
- hominizi 117, 128
- Homo sapiens*: animal care spune povești 269, 275; apariția 188; comunități, dimensiunea 98, 117-118; dispariția 128; emoțiile și luarea deciziilor 69; muncesc împreună în grupuri 220; religia și 188, 191, 200; specie post-adevăr 235, 240, 244; supraoamenii și 53, 85, 248
- homosexualitate 62, 72, 140, 202, 207-208, 298
- Hsinbyushin (rege al Birmaniei) 302-303
- Hugh din Lincoln 237-238
- Hussein, Saddam 183
- Huxley, Aldous: *Minunata lume nouă* 253-256
- Iahve 28, 193, 290
- IBM 36, 41, 43
- identitatea de masă: religia și 139-142
- Ierusalim 28, 68, 169, 186, 241, 273-274, 278, 296
- ignoranță 219-224; iluzia cunoașterii 220-221; individualitate și 219-222; puterea și 222-224; raționalitatea și 219-220
- Iisus 115, 134, 137-138, 189, 192, 214, 239, 282-283, 287, 290, 305
- Iluminismul evreiesc 196
- iluzia cunoașterii 220-221
- imigrație 11, 18, 29, 101-102, 115, 121-122, 143-159
- imperialism 23-24, 27-28, 74, 88, 113, 141, 149, 181, 194, 214
- Imperiul Asirian 174
- Imperiul Babilonian 191
- Imperiul Otoman 157
- Imperiul Roman 180, 186-187, 194, 236-237, 240
- Imperiul Song (China) 111, 259
- impozit 20, 46, 49, 53, 99, 112, 124, 126, 136, 207
- imprimante 3-D 51-52
- ineași 288
- incest, etica seculară și 207-208
- Inchiziția spaniolă 59-60, 103, 201, 213-214, 288, 297
- independența catalană 131
- India 18, 23, 28, 52, 84, 86, 108, 113-115, 120, 122, 133, 136, 184-187, 193-195, 260, 266, 284-285, 308, 313
- individualitate: IA și 35-36, 40; mitul 220-222
- Indonezia 24, 27, 39, 110, 112
- industria îngrijirii 37
- inegalitate *vezi* egalitate
- Inoue, Nissho 303
- Instagram 299
- Institution of Mechanical Engineers 125
- inteligență artificială (IA) 12-13; abilitățile nonumane unice ale 34-35; algoritmii biochimici și 33-34, 38-41, 59-60, 67-68, 70-71, 253, 297; arme și *vezi* arme; arta și 37-41, 66-67, 185; centauri (echipe om-IA) 42-44; comunismul și 48, 50; conștiința și 79-82, 128, 247-248; creativitatea și 37-41, 44; democrația și *vezi* democrație; deplasarea autorității de la oameni la 55-82, 87-88, 267-268; detectare/manipulare emoțională 38-41, 63-65, 81, 89, 265, 267; deținerea datelor 87-90; dictaturi digitale și 12, 55, 73-79, 82, 89, 127; discriminarea și 71, 78, 85; educația și 45, 47, 50-53, 259-268; egalitatea și 11, 21-23, 26, 53, 82-90, 248; etica și 68-72; globalizarea și amenințarea 51-52; guvernul și 12, 19-22, 46-48, 50-55, 60, 64, 73-79, 81-82, 87-90, 95, 98, 127-128, 267-268; intuiția și 33-34, 59; întâlnirile și 263; jocurile și 41-45, 130; libertatea și 56-82; liberul-arbitru și 58-61; luarea deciziilor și 48-49, 61-72; manipularea ființelor umane 21, 38-40, 58, 60-67, 79-82, 88-89, 94, 104, 247-256, 265, 267; mașinile și *vezi* mașini; muncă și 21-22, 31-55 *vezi și* muncă; naționalismul și 127-132; războiul și 73-79, 129-130 *vezi și* război; reglementarea 20, 35, 47, 72, 87-90, 129; serviciile medicale și 35-37, 41, 60-61; sistemele de supraveghere și 75-76; științifico-fantasticul și 247-256, 267-268

- inteligentă, conștiință și 9, 79-81, 128, 247-248; *vezi și* inteligență artificială (IA)
- internet 20, 28, 53, 76, 82-83, 96, 129, 234, 248, 262
- intuiție 33-34, 59
- Irak 19, 26, 102, 113, 163, 169, 175-178, 180-181, 212, 220, 286, 293-294
- Iran 98, 102, 113-114, 126, 136, 139-140, 142-144, 176, 184, 202, 287-288
- Irlanda de Nord: violențele de la sfârșitul secolului XX 137-138
- islam 11, 26, 28, 31, 95, 101-102, 104-106, 109, 113-114, 132-133, 139, 142, 165, 172-173, 180, 184, 186-187, 189, 193-194, 197, 201, 250, 288, 293-294
- Isonzo, a zecea Bătălie de la (1917) 164
- Israel 28, 54-55, 75-76, 96, 105, 108, 111, 113-114, 118, 128, 136, 139-140, 142-143, 146, 164, 167, 176, 185-187, 189, 191-193, 223, 226, 235, 243, 272-275, 277, 288, 292
- Italia 51, 110, 175-176, 182, 253, 290-291, 293
- Iudeea 191
- Iugoslavia 172
- împrumuturi bancare, IA și 78
- încălzire globală *vezi* schimbare climatică
- Întors pe dos* (film) 251-253, 267
- învățare automată 22, 32, 38, 43-45, 75, 77-78, 247, 267
- Japonia 26, 65, 114, 126, 140-142, 144, 152-153, 165, 174-176, 182, 184, 187-188, 234, 237, 253, 284, 303
- Johnson, Boris 58
- Johnson, Lyndon B. 120
- Joinville, Jean de 294
- juche 142
- kamikaze 142
- Kanad, Acharya 184
- Kant, Immanuel 69-71
- Karbala (Irak) 286-288
- Karo, Yosef (rabin) 197
- Kasparov, Garry 41-43
- KGB 59-60, 297
- Khomeini, Ruhollah (ayatollah) 136, 287
- Kidogo (cimpanzeu) 190
- Kim Il-sung 142
- Kim Jong-il 183
- Kim Jong-un 75
- Kinsey (scara) 62
- Kiribati 125-126
- Kita, Ikki 303
- Knut cel Mare (rege al danezilor) 112
- Lao Zi 192, 267
- Levitic 192
- LGBT 140, 201-202
- Liban 176
- liberalism/democrație liberală 12, 14, 17-18, 46, 58, 66, 146, 158-159, 212, 219, 239, 299; alegerea și 57-58, 295-298; alegerile/referendumurile și 57-58, 212-213; alternative la 18-19, 24-30; credința individuală în 56-61, 66-67, 219, 222, 231, 295-300; criza/pierderea credinței în 10-11, 13-15, 17-31, 56-58, 66-67, 146; crizele periodice cu care s-a confruntat 22-31; educația și 261; egalitatea și 84, 86, 89-90; etica seculară și 212; IA și 19-22, 30-31, 55-82, 219, 222, 231-232; imigrația și 18, 143-149; libertatea și 56-82; nașterea 46; naționalismul și 24, 28, 119; poveștile despre sensul vieții și 295-300; reinventarea 30
- liber-arbitru 33, 56-60, 252-253, 297-299
- libertate 12-13, 17-18, 23-24, 30, 56-82, 91, 115, 206, 212-213, 297; deplasarea autorității de la oameni la IA 55-82, 87-88, 267-268; dezvoltarea viitoare a IA și 79-82; dictaturile digitale și 73-79; liber-arbitru/sentimente, credința liberală în 56-58; luarea deciziilor și 59-72
- Libia 19, 175-176
- lideri politici autoritari 19, 169
- Lincoln, Abraham 25
- Lincoln, catedrala din 237-238
- literatură științifică 245-246
- liturghie 282
- locuri de muncă: educația și 259-268; IA și 13, 21, 31-55, 70-71, 74, 116, 259-268; imigrația și 144, 146, 153-154, 156
- Lody (cimpanzeu) 190
- Lucas, George 296

- Ludovic al IX-lea (rege al Franței) 294
 Ludovic al XIV-lea (rege al Franței) 77, 103
 Ludovic al XVI-lea (rege al Franței) 209
- Mahābhārata* 184
Mahasatipatthana Sutta 300
 Mahavira 192
 Mahomed (profet) 28, 102, 184-185, 189, 286
 Maimonide 195
 Maji Maji (1905-1907) (revolta) 240-241
 Mali 110, 230
 Manchester Arena (mai 2017) (atentat) 164
 Manciuquo 234
 Manciuuria 182
 Mansoura, Bătălia de la (1250) 294
 Marea Barieră de Corali (Australia) 123
 Marea Britanie 18, 22-24, 26, 28, 56-57, 102, 106, 115, 121, 144, 147, 154, 169, 174-175, 181, 184, 234, 244
 Marea Depresiune 253
 Marea Foamete din Ucraina (1932-1933) 46, 239-240
 Marea Revoltă a Evreilor (66-70 e.n.) 239
 Markizova, Ghelia 239
 martiri 286-288, 294
 Marx, Karl 102, 136-137, 139, 211-212, 214, 248, 250; *Manifestul Partidului Comunist* 262, 272-273
 marxism 211
 marxism-leninism 25, 142
 mass-media: controlul guvernamental asupra 25-26; post-adevărul și 239-240; terorismul și 170-171, 173
 Mașhad (Iran) 287-288
 mașini 139-140; accidente și 36-37, 65-66, 68, 121, 163-164; alegerea 87-88; autonome 35-37, 45, 53, 68-72, 74, 172; GPS/navigație și 65-66
Matrix (film) 247-250, 256
 Maxim (mitralieră) 181
 May, Theresa 120
 maya 188, 195
 McIlvenna, Ted 201-202
 Meir, Golda 235
 Merkel, Angela 103-105
 Mesopotamia 191
 metodism 201-202
 Mexic 21, 113, 155, 175, 260, 266
 Mickiewicz, Adam 305
 Mill, John Stuart 69-71
 minte, meditație și 307-316
 Mishra, Pankaj 102
 mișcarea #MeToo 11, 168
 mișcări naționale de eliberare 23
 Mitsui 303
 Moab 193
 Moartea Neagră 168
 Modi, Narendra 120, 182
 Moise (profet) 189, 191, 273
 moralitate *vezi* dreptate
 Mubarak, Hosni 74
 Mumbai 10, 30
 muncă, IA și 31-55; *vezi* și locuri de muncă
 Murph (cimpanzeu) 190
 Mussolini, Benito 293
 musulmani 26-27, 67, 74, 101, 104-106, 108, 111, 114, 135-140, 147-149, 152, 155-157, 169, 175, 184, 187-188, 193, 195, 202, 205-206, 210, 232, 235, 237, 271-272, 283, 286, 290, 294-295, 303-304
 muzică, IA și 38-41
 My Lai (1968) (masacru) 73-74
 Myanmar 303-304
- Nahangova, Mamlakat 239
 nanotehnologie 86
 NATO 178-179, 233
 naționalism 11, 26-28, 30-31, 91, 116-132, 137, 142-143, 164, 179, 182, 184, 232-234, 242, 272-277, 279, 286, 290-291, 293, 303, 305-307; armele nucleare și 119-122, 127-130; beneficiile 118-119; criza ecologică și 11, 122-130; Europa și 130-131; fascismul și 290-293; IA și 127-132; liberalismul ca alternativă 24-28, 30, 119; lipsa unei ideologii unitare 179-180; nostalgia și 27-28; originile 117-119; post-adevărul și 233-235; povestea și sensul 272-277, 279, 285-286, 290-293, 304-306; religia și 142-143, 303, 305; ritualurile/sacrificiul și 285-286, 290-293; suferința și 304-306; tehnologia și 127-130
 Nepal 110
 Netanyahu, Benjamin 176, 182, 223

- Netflix 64, 67
 neuroștiințe 33-34, 151, 312, 314
New York Times, The 244
 Ngwale, Kinjikitile 240
 Nigeria 98, 108, 110, 133, 163, 169
 Nil : bazinul 123; fluviul 117; valea 119, 175, 294
 Noua Zeelandă 85, 113
 Nuda, Yuzu 65-66
- Obama, Barack 18, 25, 28-29, 106, 155, 171-172
 Olanda 23-24, 27, 51, 188
 oligarhie 25-26, 28, 86, 179
 Olimpiadă : (1016) (medievală) III-112; (1980) III; (1984) III; (2016) 109-110; (2020) 112; împărații creștini interzic 194-195
 orașe-state sumeriene 191
 Organizația Mondială a Sănătății (OMS) 35
 Organizația Națiunilor Unite (ONU) 28, 108; Declarația Drepturilor Omului 213
 Orientul Mijlociu 27-28, 88, 113, 144, 146, 148, 165, 176, 178, 180, 191, 195, 294-295
 Orwell, George 75; *O mie nouă sute optzeci și patru* 64, 253-254
 Oscar (cimпанzeu) 190
- Pakistan 109, 157, 163, 202, 285
 Pala (imperiu indian) 144
 palestinieni 75-76, 108-109, III, 164, 234-235, 273, 275
 Pan Am 103, explozia avionului deasupra orașului Lockerbie (1988) 164
 Paris (noiembrie 2015) (atacuri teroriste) 164, 293-294
 Parks, Rosa 209, 297
 Partidul Comunist Chinez 18
 Partidul Conservator (Marea Britanie) 57
 Partidul Laburist (Marea Britanie) 57
 Pasteur, Louis 297
 Paștele evreiesc 283
 Pavel (apostol) 192
 pădurea tropicală amazoniană 123
 Pearl Harbor (1941) (atac) 141, 165-166
 Pentagon 166
- Petru cel Mare 178
 Phelps, Michael 109
 Picasso, Pablo 297
 Pixar 251-252
 Platon 184-185
 Pokémon Go 99
 Polonia 28, 110, 139, 142, 146, 172, 179, 188, 233, 276, 278-279, 305-306
 post-adevăr 13, 232, 233-246; adevăr și putere, relația dintre 243-244; cunoaștere și credință, linia dintre 242-244; *Homo sapiens* ca specie post-adevăr 235-238; istoria 233-235; literatura științifică și 245-246; măsuri luate în fața 244-246; solidarizarea oamenilor și 241-242; state-națiuni și 238-240; strategie de marcă/publicitate și 240
 povești globale, dispariția 19, 27
Pravda 239, 244
 Premiul Nobel 195-197
 Primăvara Arabă II, 99
 Primul Război din Golf (1990-1991) 175, 177
 Primul Război Mondial (1914-1918) 23-24, 42, 46, 107, 119, 129-130, 164, 173-175, 265
 protestanți 115, 137-138, 202, 214, 243
 publicitate 48, 62, 64-66, 87-88, 95, 104, 120-121, 267
 Putin, Vladimir 25-26, 28, 89, 120, 178-179, 233-235, 239
- Qatar 147
 Qin (dinastie) 174
- Radhakrishnan, Sarvepalli 284
 rasism 71, 142, 145, 147, 151, 154, 156, 158, 185, 188, 192, 228
 rațiune 57, 59, 183, 219-222, 281
 război II, 13, 143, 173-183; diseminează idei, tehnologie și oameni 107; economia și 180-182; IA și 73-79, 129-130; perturbarea tehnologică sporește probabilitatea 129-130; posibilitatea 129-130, 143, 173-183; prostia/nesăbuința și 182-183; războaie de succes, scăderea numărului 174-183; religia și 143

- război cibernetice 133, 179, 181
 Războiul din Vietnam (1955-1975) 73-74, 107, 175
 războiul dintre Iran și Irak (1980) 176
 războiul dintre Mexic și SUA (1846-1848) 175
 războiul împotriva terorismului 170-172
 Războiul Rece (1947-1991) 107, 120-121, 137, 178-179, 183
 Reagan, Ronald 56
 Recilanda (națiune fictivă) 153-154, 156-158
 recunoaștere de tipare 33
 refugiați 10, 123, 129, 144-146, 149, 151-152, 159, 207
Regele Leu (film) 270-271, 273, 275, 295, 297
 regiuni polare, topirea gheții în 124
 reglementări: IA și 20, 35, 47, 72, 87-90, 129; de mediu 124-125, 135-136, 138-139, 221, 227
 reguli de „joc cinstit” 190
 religie 10-13, 27-30, 46, 53-54, 58, 67, 69, 91, 97, 99, 103-105, 109, 113-115, 128, 132-143, 146-148, 157, 164, 168, 183, 185-187, 189, 192-195, 197-198, 201-202, 204-205, 210-215, 225, 231-232, 236-238, 240, 242, 250, 256, 260, 269, 271, 277, 279-280, 282-283, 288-289, 295, 298, 307, 313; autoritatea și 58-59; comunitatea și 96-97, 99; denaturările tradițiilor străvechi și 104-106; Dumnezeu/zei și *vezi* Dumnezeu și zei; economia și 45-46, 113; identitatea și 133-134, 139-142; imigrația și 146-149, 157; meditația și 313-314; monoteism, nașterea 193-195; naționalismul și 28, 30, 142-143, 307; post-adevărul și 235-242; poveștile despre sensul vieții și *vezi* sens; probleme tehnice (agricultură) și 133-135; problemele de politică (economice) și 134-139; secularismul și *vezi* secularism; smerenia și 184-198; șomajul și 54-55; știința și 133-135, 195-197; viitorul omenirii și 133-134; *vezi* și *religiile individuale*
 Republica Cehă 202
 „Republica Populară Donețk” 234
 „Republica Populară Luhansk” 234
 rețea de socializare 67
 Revoluția Bolșevică (1917) 28, 250
 Revoluția Franceză (1789) 74, 186-187, 209
 Revoluția Industrială 29, 32, 46, 84, 189, 265
 Revoluția Științifică 195, 197
 RMN funcțional 34, 242
 roboți 251-252; ca soldați 73-79, 86, 171-172; inegalitatea și 86; război între oameni și 80-81, 248; slujbele/munca și 32, 35, 37, 42-43, 46, 48-51, 55
 Rokia 230
 România 110, 172
 Rusia 18, 25-26, 28, 75, 86, 107-108, 112, 117, 120-121, 126, 139, 141-144, 172-174, 177-180, 182, 184, 233-234, 237, 239, 244, 253, 260, 292, 305-306; *vezi* și Uniunea Sovietică
 sabat evreiesc 191, 288
 sacrificiu 72, 99, 119, 125, 127, 142, 146, 185, 192, 274, 279, 282-290, 300, 303, 305-306
 sacrificiu uman 288
 Sanders, Bernie 290
Sapiens. Scurtă istorie a omenirii (Harari) 186
 schimbare climatică 10-11, 28, 85, 88, 115-116, 122-130, 133-136, 138, 143, 172, 197, 221, 225, 229, 246, 265
 science-fiction 62, 73, 79-81, 246-256; „eu”, definiția și 256; incapacitatea minții de a se elibera de manipulare 247-256; inteligență și conștiință, confuzia dintre 79-80, 248; liber-arbitru, *Întors pe dos* și viziunea asupra 251-253; *Matrix* 247-250, 256; *Minunata lume nouă* 253-256; tehnologia folosită pentru a manipula/controla ființele umane, schițează pericolele 248-251; *Truman Show* 248-250, 256, 267
 sclavie 103, 152, 155, 180, 228, 238, 272, 295, 303, 305
 Scoția: referendumul pentru independență (2014) 131
 secularism 54, 133, 136, 146, 186, 196-197, 201-215, 231-232, 288; compasiunea și 207-208; curajul și 209; definiția 205; egalitatea și 208; idealul/etica seculară a

- 206-211 ; libertatea și 208-209 ; Stalin și 211-213
- selecție naturală 69-70, 101-102, 128
- Seminarul Teologic Princeton 68
- sens 13-14, 269-306 ; budismul și 300-304 ; dragostea și 279-280 ; individul/liberalismul și 295-300 ; povești de succes 276 ; poveștile și 269-282, 290-296, 299-300, 304-306 ; ritualurile și 282-289
- senzori biometrici 36, 60-61, 63, 75, 89, 100
- Serbia 178, 275, 281
- servicii medicale 24, 29, 53, 119 ; IA și 35-38, 41, 60-62, 113-114 ; nivelul elementar de 53 ; religia și 134-135
- sexualitate : IA și 62 ; legea și 72 ; liberalismul și 297 ; religia și 202, 298 ; secularismul și 207-208
- „Sfârșitul Istoriei” 24
- Shakespeare, William 38, 66-67, 254, 256 ; *Hamlet* 295
- Shechtman, Dan 196
- Shulchan Aruch (codul de legi evreiești) 197
- Shwedagon (Birmania) (pagodă) 303
- Siam 302-303
- sikhism 189, 283
- Silicon Valley 51, 86, 93, 180, 297
- sionism 187, 273-275
- Siria 26, 41, 102, 113, 121, 152, 163, 176, 178, 293-294
- sistem financiar, computere și complexitatea 20
- sistem judiciar 18, 56
- sisteme de supraveghere 75-76
- Sloman, Steven 220
- smerenie 183-198 ; etica înaintea Bibliei și 189-193 ; evreii/iudaismul și 185-198 ; monoteismul și 193-195 ; religia și 184-198 ; știința și 195-197
- soldați, IA și 73-79, 86, 171-172
- Somme, Bătălia de pe (1 iulie 1916) 164
- Spania 131, 175, 237, 260, 288
- speciere (împărțirea omenirii în caste biologice sau specii diferite) 86
- speranță de viață 53, 114, 116, 260, 264-265
- Spinoza, Baruch 195
- Srebrenica (1995) (masacru) 74
- Stalin, Iosif 77-78, 103, 178, 211-213, 239-240, 244, 249
- state eșuate 108-109, 119, 212
- Statele Unite 18, 21-22, 24, 28, 36, 41-43, 45, 51-52, 56, 73, 76, 85-86, 102, 107, 109, 114, 120-121, 126-127, 133, 136, 149, 163, 165-166, 169, 171, 173, 175, 180-181, 196
- statul bunăstării 12, 24, 85-86
- Statul Islamic 101-102, 105, 109, 113-114, 180, 191, 194, 201, 250, 293-294
- Stela lui Meșa 193
- Stockfish 8 43-44
- stres 45, 69, 264
- Suedia 108, 112, 119, 146
- suferință : budismul și 301-302 ; etica seculară și 202-203, 207-211 ; IA și 12, 45 ; meditația și 307, 310-311 ; realitatea și 244, 285-286, 304-306 ; sacrificiul și 286-288 ; statele-națiuni și 304-306 ; știrile false și 244
- sunnism 111, 136, 139-140
- supraoameni 53, 85, 213, 248
- șah 41-44, 130, 182
- șiism 136, 139-140, 142-143, 286-287
- șintoism 141-142, 189
- șomaj 31-32, 42, 45, 55 ; *vezi și* locuri de muncă
- știri false 10, 233-244
- Taiwan 107, 109, 111, 141
- taliban 42, 109, 157
- Talmud 54-55, 105, 138, 186, 188-189, 191, 196, 236
- Tea Party 221, 290
- tehnologia informației 12, 15, 19-21, 29-30, 34, 46, 60, 77, 90-91, 127, 179
- tehnologie 95 ; amenințarea din partea ~ viitoare 12-13, 15-90, 129, 179, 181-182, 247-256, 259-268 ; colapsul ecologic și 125-126, 129 ; corpurile umane și 96 ; democrația liberală și 19-22, 29-31 ; drepturile animalelor și 125-126 ; educația și 266-268 ; egalitatea și 83-90 ; libertatea și 56-82 ; munca și 32-55 ; naționalismul și 127-130 ; războiul și 107, 129, 179, 181-182 ; science-fiction și 247-256 ; *vezi și* inteligență artificială (IA) și ramurile individuale ale tehnologiei

- Tel el-Kebir (1882) (bătălie) 175
 televiziune, IA și 63-64
 Templul lui Iahve (Ierusalim) 28
 Tencent (companie de tehnologie) 53, 87
 Teodosie (împărat roman) 194-195
 Teologia Eliberării 138
 teorii ale conspirației 224, 231
 terorism : arme nucleare 171-173 ; etimologie 163 ; IA și 76-77, 79-80 ; mass-media și 170-171, 173 ; oameni uciși de 36, 163 ; reacția statului la 167-171 ; strategia 163-167 ; suicid/martiriu 293-295 ; teama de 11, 13, 101, 159, 163-173, 219, 238-239, 250-251
 Tesla 70, 72
 Thatcher, Margaret 56-57
 Tibet 234
 Tirangā (tricolor) (drapelul național indian) 284-285
 Tojo (general) 183
 Tora 192, 196
 Treilea Război Mondial, al *vezi* război
Truman Show (film) 248-250, 256, 267
 Trump, Donald 10, 18-19, 21-22, 24-25, 28, 52, 120, 155, 234-235, 310
 Tsuyoshi, Inukai 303
 Tunisia 11
 Turcia 18, 28, 108, 133, 146, 172, 184, 260
 Twitter 89, 99, 127, 237, 240, 310
- Ucraina 46, 108, 121, 172, 177-178, 180, 220, 233-234, 239, 244
 Ungaria 172
 Uniunea Europeană 12, 59, 101-103, 106, 115, 121, 130-131, 173 ; Constituția 103, 130 ; criza 143 ; dimensiunea și averea 178 ; imigrația și 143-144, 147-149, 158-159 ; Rusia și 179-180 ; terorismul și 163
 Uniunea Sovietică (URSS) 22, 76, 175, 178-179, 239, 297 ; *vezi* și Rusia
 univers, vârstă 273
 universitate, decizia privind studiile 66
 University of Oxford 308
- vânători-culegători 83, 108, 115, 118, 152, 189, 220, 226, 228, 231
 Vechiul Testament ebraic 187-193
 Vede 133, 137, 200, 236, 242, 296
 venit de bază universal 50
Viața lui Brian (film) 189, 222
 viață anorganică, creare 12, 88, 128, 248
 Victoria (regină) 28, 181
 Vietnam 27, 284
 violență : etica și 202-204 ; naționalismul și 119 ; numărul deceselor cauzate de 29, 121 ; războiul și *vezi* război ; terorism și *vezi* terorism
 Vipassana (meditație) 308, 310, 313
 Vishvamitra 184
- wahhabism 142
 Waksman, Selman 196
 Walt Disney Pictures 251-253, 267, 270
 Watson (sistem informatic produs de IBM) 43
 White Memorial Retreat Center (California) 202
 Wilhelm al II-lea (kaiser) 103-104
 Wilhelm Cuceritorul 181
Willow (film) 296
 Wirathu, Ashin 303
 Wright (frații) 184, 297
- Xi Jinping 25
- Yemen 176, 197
 YouTube 62, 109
- Zakkai, Yochanan ben (rabin) 197
 zei 11, 277, 280, 290 ; agricultură și 134-135 ; dreptatea și 191-192 ; identitatea de stat și 141-142 ; oamenii care devin 9, 88-89, 94 ; sacrificiul și 285-288
 Zen (meditație) 303
 zidul de la granița cu Mexicul 21
 zoofilia, etica seculară și 207-208
 Zuckerberg, Mark 89-90, 93-98, 101

În colecția HISTORIA

au apărut :

Jean-François Soulet – *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*

A.J.P. Taylor – *Originile celui de-al doilea război mondial*

Martin McCauley – *Rusia, America și războiul rece, 1949-1991*

Yuri Stoyanov – *Tradiția ascunsă a Europei. Istoria secretă a ereziei creștine în Evul Mediu*

Urs Altermatt – *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaționalismul în Europa*

Andrei Pippidi – *Despre statui și morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*

Max Weinreich – *Universitățile lui Hitler. Contribuția intelectualilor la crimele Germaniei împotriva evreilor*

Peter Calvocoressi – *Rupeți rândurile ! Al doilea război mondial și configurarea Europei postbelice*

Hélène Carrère d'Encausse – *Blestemul rușilor. Eseu despre asasinatul politic*

Anne-Marie Thiesse – *Crearea identităților naționale în Europa. Secolele XVIII-XX*

Bernard Wasserstein – *Dispariția diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945*

Geoffrey Hosking – *Rusia, poporul și imperiul*

Dennis Deletant – *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965*

Carol Iancu – *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940-1944). Documente diplomatice franceze inedite*

Stevan Pavlowitch – *O istorie a Balcanilor. 1804-1945*

Lucian Leuștean – *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon. 1918-1920*

Timothy Garton Ash – *Istoria prezentului : eseuri, schițe și relatări din Europa anilor '90*

Walter Kolarz – *Mituri și realități în Europa de Est*

Anneli Ute Gabanyi – *Cultul lui Ceaușescu*

Rebecca Haynes – *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*

George F. Jewsbury – *Anexarea Basarabiei la Rusia : 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*

Donald M. Nicol – *Împăratul fără de moarte. Viața și legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*

Peter Calvocoressi – *Europa de la Bismarck la Gorbaciov*

Lucian Leuștean – *România și Ungaria în cadrul „Noii Europe” (1920-1923)*

Zoe Petre – *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*

- John Foran – *Teoretizarea revoluțiilor*
- Liviu Rotman – *Evreii din România în perioada comunistă (1944-1965)*
- Harold Zimmermann – *Papalitatea în Evul Mediu. O istorie a pontifilor romani din perspectiva istoriografiei*
- Alexandru-Florin Platon, Laurențiu Rădvan – *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*
- Jean Ancel – *Preludiu la asasinat. Pogromul de la Iași, 29 iunie 1941*
- Sorin Mitu – *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități*
- Jean-François Soulet – *Istoria Europei de Est de la al doilea război mondial până în prezent*
- Alexandru-Florin Platon, Laurențiu Rădvan, Bogdan-Petru Maleon – *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*
- Bogdan Murgescu – *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*
- Ștefan Lemny – *Cantemireștii : aventura europeană a unei familii princiere din secolul al XVIII-lea*
- Victor Neumann, Armin Heinen (editori) – *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*
- Stéphane Courtois – *Comunism și totalitarism*
- Niall Ferguson – *Civilizația. Vestul și Restul*
- Paul Kennedy – *Ascensiunea și decăderea marilor puteri. Transformări economice și conflicte militare din 1500 până în 2000*
- Bogdan Murgescu – *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*
- Kenneth Pomeranz – *Marea divergență. China, Europa și nașterea economiei mondiale moderne*
- Ian Morris – *De ce Vestul deține încă supremația și ce ne spune istoria despre viitor*
- Timothy E. Gregory – *O istorie a Bizanțului*
- Viorel Panaite – *Război, pace și comerț în Islam. Țările române și dreptul otoman al popoarelor*
- Marian Coman – *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*
- David S. Landes – *Avuția și sărăcia națiunilor. De ce unele țări sunt atât de bogate, iar altele atât de sărace*
- Adam Burakowski, Aleksander Gubrynowicz, Paweł Ukielski – 1989. *Toamna națiunilor*
- Jerry Brotton – *O istorie a lumii în douăsprezece hărți*
- Niall Ferguson (coord.) – *Istorie virtuală. Evoluții alternative și ipoteze contrafactuale*
- Ernst H. Kantorowicz – *Cele două corpuri ale regelui. Un studiu asupra teologiei politice medievale*
- Norman Davies – *Istoria Poloniei. Terenul de joacă al lui Dumnezeu*
- Melinda Mitu, Sorin Mitu – *Ungurii despre români. Nașterea unei imagini etnice*

- Simon Sebag Montefiore – *Stalin. Curtea țarului roșu*
- Niall Ferguson – *Marele Declin. Cum decad instituțiile și mor economiile*
- Marius Turda – *Eugenism și modernitate. Națiune, rasă și biopolitică în Europa (1870-1950)*
- Bernard Lewis – *Istoria Orientului Mijlociu. De la apariția creștinismului până în prezent*
- Dragoș Sdrobiș – *Limitele meritocrației într-o societate agrară. Șomaj intelectual și radicalizare politică a tineretului în România interbelică*
- Albert Hourani – *Istoria popoarelor arabe*
- Lincoln Paine – *Marea și civilizația. O istorie maritimă a lumii*
- Simon Sebag Montefiore – *Tânărul Stalin*
- Charles King – *Marea Neagră. O istorie*
- Brendan Simms – *Europa. Lupta pentru supremație, de la 1453 până în prezent*
- Miranda Carter – *Cei trei împărați. Trei veri, trei imperii și drumul către Primul Război Mondial*
- Gail Kligman, Katherine Verdery – *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962)*
- Sam van Schaik – *O istorie a Tibetului*
- Jonathan Haslam – *O nouă istorie a serviciilor secrete sovietice*
- Niall Ferguson – *Ascensiunea banilor. O istorie financiară a lumii*
- Marc Van De Mierop – *O istorie a Orientului Apropiat în Antichitate (cca 3000 – 323 î.Hr.)*
- Adam Burakowski – *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu (1965-1989). Geniul Carpaților (ediția a II-a)*
- Bill Bryson – *1927. O vară care a schimbat lumea*
- Robert Levy – *Gloria și decăderea Anei Pauker (ediția a II-a)*
- Orlando Figes – *Revoluția Rusă (1891-1924). Tragedia unui popor*
- Niall Ferguson – *Civilizația. Vestul și Restul*
- Alexandru-Florin Platon – *„Corpul politic” în cultura europeană. Din Evul Mediu până în epoca modernă*
- Paul Kennedy – *Ascensiunea și decăderea marilor puteri. Transformări economice și conflicte militare din 1500 până în 2000*
- Yuval Noah Harari – *Sapiens. Scurtă istorie a omenirii*
- Andrei Muraru – *Vișinescu, torționarul uitat. Închisoarea, crimele, procesul*
- Bill Bryson – *Acasă. O istorie a vieții private*
- Niall Ferguson – *Imperiul. Cum a creat Marea Britanie lumea modernă*
- Orlando Figes – *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei*
- Thomas Asbridge – *Cruciadele. Istoria războiului pentru eliberarea Pământului Sfânt*
- Valentin Naumescu (coord.) – *România, Marile Puteri și ordinea europeană (1918-2018)*
- Yuval Noah Harari – *Homo deus. Scurtă istorie a viitorului*

J.M. Roberts, Odd Arne Westad – *Istoria lumii. Din preistorie până în prezent*
Martin Puchner – *Lumea scrisă. Povești care au schimbat oamenii, istoria și civilizația*
Yuval Noah Harari – *21 de lecții pentru secolul XXI*

în pregătire :

Niall Ferguson – *Piața și turnul. Rețele, ierarhie și lupta pentru putere*

www.polirom.ro

Redactor : Cezar Petrilă

Coperta : Radu Răileanu

Tehnoredactor : Constantin Mihăescu

Bun de tipar : septembrie 2018. Apărut : 2018
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iași, Tel. & Fax : (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail : office@polirom.ro
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1,
et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53
Tel. : (021) 313.89.78 ; E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, București
Tel./Fax : 211.32.60, 212.29.27, E-mail : office@luminatipo.com